ABC
CERTIFIED
مهراڻ
نمبر 3ء4/ 2018ع
سنڌي ادبي بورڊ

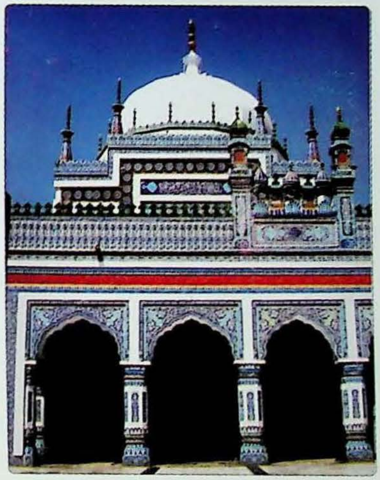

هيءَ جا لات "لطيف" جي

حُڪُمُ تِيو بادَلَ کي، تہ سارَنگ ساٽَ ڪَجنِ،
وِڄوُن وَسَڻَ آئِيوُن، ٿَهَ ٿَهَ مِينهَن ٿِمَنِ،
جِنِ مَهانگو لَهي ميڙِيو، سي تا هَٿَ هَڻَنِ،
پَنجَنِ مَنجهان پَندِرَهن تِيا، اِئَن تا وَرِقَ وَرَنِ،
ڏُڪارِيا ڏيهَ مان، شالَ موُڏي سَڀُ مَرَنِ،
وَري وَڏي وَسَ جوُن، ڪَيوُن ڳالهِيوُن ڳنوارَنِ،
سَيّدُ چوي سَينِ، آوِ توهِ تُنهنجيِ آسِروُ.

(سُر سارنگ)

***

ڪڪرن کي اَمر (اِلاهي حڪم) ٿيو تہ مينهن جا سانباها ڪجن. وِڄون برسات وسائڻ آيون، مينهن ڏما ڏم پيا وسن. جن (واپارين) اَن مهانگو خريد ڪري، سانڍي رکيو، سي هاڻ پڇتائين ٿا. پنجن مان پندرهن ٿي ويا (اگهه ٽيڻو رتي وينا). اِئين سندن بندين جا پنا ٿا اُٿلن. شال سڀ ڏڪاري ۽ مڙيئي موُڏي ملڪ مان نابود ٿي وڃن. ڳنوارن وري وڏي وسڪاري جون ڳالهيون ڪيون آهن. شاهه صاحب ٿو چوي تہ "اي ڏٽي! مڙني لاءِ تنهنجي مهر ئي آڌار آهي." (ڏسجي ٿو تہ اُنهيءَ زماني ۾ بہ خلق، واپارين جي آزايل هئي).

("شاهه جو رسالو" ڪلياڻ آڏواڻي تان ورتل)

سایۂ سرائیں
کریں
امن کی بستی
دوستی کا
نون دارا
علم سے
آباد کریں

سيد علي احمد شاهه اجناڻي

"ساقي سروري"

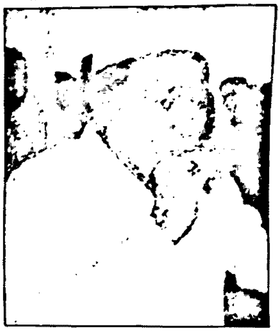

(جنم: 11- ڊسمبر 1936ع - وفات: 3- سيپٽمبر 2017ع)

غزل

گلستان ڪنهن کي چوان ۽ ڪهڪشان ڪنهن کي چوان،
تون جي ناهين پوءِ زمين ۽ آسمان ڪنهن کي چوان.
بي وفا ڪنهن کي چوان ۽ باوفا ڪنهن کي چوان،
مهربان ڪنهن کي چوان نامهربان ڪنهن کي چوان.
هن زماني ۾ ادب اخلاق سڀ ناپيد ٿيو،
باادب ڪنهن کي چوان ۽ بد زبان ڪنهن کي چوان.
وعدهء فردا تي ساري عمر گذري وئي صنم،
دردِ دل هجر و الم جو داستان ڪنهن کي چوان.
هڪ دفعو منهنجا سڄڻ مون کي ڏسڻ جي لاءِ اچ،
تو سوا اي جانِ من جهان ڪنهن کي چوان.
تنهنجي ذاتِ لم يزل هر جاءِ تي موجود آ،
پو ڀلا تون ئي ٻڌاءِ مان لامڪان ڪنهن کي چوان.
سيڪو پنهنجي ۾ آ پورو ڪونہ ٿو ڪنهنجي ٻڌي،
دردِ دل جو داستان ڪنهن سان ڪريان ڪنهن کي چوان.
دل گهري ٿي چار گهڙيون توسان گڏجي گهارجن،
ڇا ڪريان ۽ ڪيئن ڪريان توسان ملان ڪنهن کي چوان.
جام و مينا، مئڪده، ساغر، صبو آهن اداس،
هي سمورو داستان پيرِ مغان ڪنهن کي چوان.
مئڪده آهي ڪٿي ساغر ڪٿي "ساقي" ڪٿي،
جام هڪڙو ٿو کپي ڪنهن کان گهران ڪنهن کي چوان.

ٽماهي

ABC CERTIFIED

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 68 — جولاءِ- ڊسمبر 2018ع — نمبر 3-4

سرپرست

مخدوم جميل الزمان

چيئرمين، سنڌي ادبي بورڊ

ريسرچ لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو
P 56336
14-1-2019

نگران

الهڏتو وگهيو

سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

ايڊيٽر (انچارج)

ثمينہ ميمڻ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

ٽماهي

مهراڻ

(Regd No. NS-20)

سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، سنڌ

The "Mehran" Quarterly

Vol: 68, No 3-4/2018

(Established in 1955)

* An age old leading journal of Scholarship in Sindhi Language, Acknowledged in all Literary circles of Pakistan and Abroad.

* Contemporary Creative writings, History, Civilization Education, Music, Folklore, Archaeology, Lexicography, General Culture of Sindh and Translations from world Literature are the main topics of Material Usually Published in this Periodical.

* Published by *SINDHI ADABI BOARD*

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

* Publication Contact:

Editor, 'Mehran' Quarterly

Sindhi Adabi Board,

Jamshoro Sindh, Pakistan

Tele: 022-2907074

022-9213425

Fax: 022-9213422

E.mail: sindhiab@yahoo.com

Website: www.sindhiadabiboard.org

Subscription contact:

Manager

Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar

Tilak Incline Hyderabad,

Sindh, Pakistan

Telephone: (022) 2633679

خريداريءَ لاءِ رابطو:

مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

سالیانو چندو: چار سؤ روپيا — فون نمبر: 022-2633679 — في پرچو: هڪ سؤ روپيا

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh, Pakistan.

بسم الله الرحمن الرحيم

سوچ -لوچ

شيخ عزيز جو وڇوڙو:

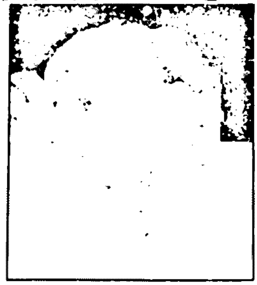

سنڌي ادبي بورڊ جو اڳوڻو وائيس چيئرمين، صحافت، ادب ۽ تاريخ جي ميدان ۾ انمٽ نشان ڇڏيندڙ شيخ عزيز 8- آڪٽوبر 2018ع تي فاني جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو. شيخ عزيز سنڌي، اردو ۽ انگريزي صحافت سان پوري زندگي سلهاڙيل رهيو، هُو ميوزڪ جو به وڏو چاهڪ هو. صحافت جي حوالي سان شيخ عزيز 1976ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي ڪوششن سان قائم ٿيندڙ صحافت جي شعبي ۾ وڏو عرصو استاد جي حيثيت ۾ خدمتون سرانجام ڏنيون ۽ صحافت ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ مان شروعاتي ٻئچن جي ڪافي تعداد ۾ ڊگري حاصل ڪندڙ شاگردن جو استاد رهيو. هن صحافت جي شاگردن لاءِ عملي صحافت جي نالي سان هڪ ڪتاب لکيو جيڪو سليبس ۾ پڙهايو وڃي ٿو، هُو ڪيترن ڪتابن جو ليکڪ ۽ ڪافي عرصي تائين انگريزي اخبار ’ڊان‘ ۾ لکندو رهيو آهي. شيخ عزيز جون ادب ۽ صحافت لاءِ خدمتون هميشه ياد رهنديون ٿيون، پر هن کي سنڌي ادبي بورڊ جي وائيس چيئرمين طور خدمتن ڪري پڻ ياد رکيو ويندو. سنڌي ادبي بورڊ ۾ سندس موجودگي بورڊ ۾ نظم و ضبط ۽ مالي مسئلن کي حل ڪرڻ سان گڏ ٻارڙن لاءِ ٻالڪ ميلي منعقد ڪرڻ کي پڻ تاريخي حيثيت حاصل آهي. شيخ عزيز هڪ سچو ۽ بيباڪ صحافي ۽ باڪردار انسان هو. شيخ عزيز سندس پيڙهي توڙي نوجوانن لاءِ اُتساهه رهيو. سنڌي ادبي بورڊ جا اسين سڀ ڪارڪن شيخ عزيز جي وفات تي غمزده آهيون ۽ سندس خاندان خاص طور گهر واريءَ ۽ اولاد سان دلي ڏک جو اظهار ڪريون ٿا، اسان جي اها دعا آهي ته رب پاڪ مرحوم کي پنهنجي جوارِ رحمت ۾ جاءِ عطا فرمائي.
آمين

دنيا ۾ ماحولياتي تبديلي:

دنيا ۾ ماحولياتي تبديليءَ جو وڏو اثر اسان جي ملڪ ۽ خاص طور صوبي سنڌ تي نظر اچي ٿو. ملڪ جي ٻين صوبن جي ڀيٽ ۾ سنڌ صوبو جتي هر علائقو خوبصورت هئڻ جي ڪري سائو ۽ سرسبز هئو، اُتي گذريل اڌ صديءَ کان وڻن جي آهستي ڏاڍي ڪٽوتيءَ سان سنڌو درياهه جي ڪناري موجود ٻيلن مان سوين سال پراڻن وڻن جي واڍي ۽ آهستي آهستي ٻيلن جي خاتمي سان نه رڳو ساوڪ ۽ خوبصورتيءَ کي ڏک رسيو آهي ته ٻئي طرف ماحوليات تي پڻ وڏو اثر وڌو آهي. سنڌ جي روڊن سان، سنڌ جي شاخن ۽ واهن جي ڪپ تي موجود ٽالهي، ٻٻر، پپر ۽ ٻيرين جي لکين شاهي وڻن کي به آهستي آهستي بنا جواز جي ختم ڪري ڪنهن به ماحوليات دوستيءَ جو ثبوت نه آهي ڏنو ويو.

انهن وڻن جي واڌ ۽ پرورش لاءِ هڪ ته سرڪار طرفان تمام وڏا فنڊس خرچ ڪيل هئا ته ٻئي طرف ايريگيشن ۽ روڊس کاتي جا سرڪاري ملازم جن ۾ بيلدار شامل آهن، انهن جي خدمتن سان ئي اُهي وڻ زنده هئا، پر انهن وڻن کي ڪٽي روڊن جي خوبصورتي ختم ڪئي وئي ۽ مسافرن لاءِ گهڙي کن رُڪجي ساهي پٽڻ وارو اُتساهه ئي ختم ٿي ويو ته ٻئي طرف اُهي شلخون ۽ واهه ئي ختم ٿي ويا جن ذريعي لکين ايڪڙ زمين زرخيز ٿيندي هئي.

موجوده دور ۾ ماحولياتي سجاڳيءَ لاءِ هر طرف ڇوٻول آهي ۽ سرڪاري سطح تي تمام گهڻا اُپاءُ ورتا پيا وڃن، وڻ ۾ وڻ وڻ لڳائڻ تمام ضروري آهن. ان لاءِ هر فرد کي وڻ ۾ وڻ وڻن لڳائڻ واري مهم ۾ حصو وٺڻ گهرجي گڏوگڏ وڻن جي وڍيڪ ڪٽوتيءَ تي مڪمل پابندي هجڻ گهرجي ۽ ان تي سختي سان عمل ڪرڻ گهرجي.

ثمينه ميمڻ
ايڊيٽر (انچارج)

◙

چوليون

ڏونگر سو وهاءِ

- تاجل بيوس 9
- قمر شهباز 10

تحقيق

- 'سنڌي ٻارائي ڪتاب' ۾ ڄاڻايل اکرن جي صورتن جو جائزو
- ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو 13
- تاريخ بزمِ صوفياءِ سنڌ (ٻي سنڌي ڪانفرنس)
- ڊاڪٽر آزاد قاضي 20
- شاهه سائينءَ جي فڪر ۾ ڪائنات ڪارڻي حضرت مُحمد مُصطفيٰ ﷺ جو شان مبارڪ
- عبدالقادر ڪوسو 29
- شاهه جي شاعريءَ ۾ پڙهڻ لکڻ ۽ ڪتابن جو ذڪر، فڪر ۽ تصور
- محمد يوسف جويو 44
- ويراڳي ڪلام جو فڪر ۽ فلسفو
- ڊاڪٽر عصمت فاطمه ويسر 63
- تنوير عباسيءَ جي سُرڪيڏاري جو تنقيدي جائزو
- لطف الله سيال 71
- ڪلاچي- شاهه لطيف جي نظر ۾
- مرزا ڪاظم رضا بيگ 78
- اڄڙي ٿر جو مشهور ماڳ: شهادت گاهه عبدالرحيم گرهوڙي رحه
- استاد لغاري 81
- سمه دؤر جا ولهاري بزرگ (علمي، ادبي، ديني، سماجي ۽ سياسي خدمتون)
- ڊاڪٽر محمد ابراهيم "سنڌي" 85
- سنڌ تي پناهن جا حملا
- محمد عرس "اظهر" سولنگي 92
- سڀني قصن ۾ سهڻو قصو: يوسف زليخا
- رسول بخش ٻگهيو 97
- ساهتيءَ جا مُلا مڪتب
- ڊاڪٽر محمد رفيق مگريو 125

شاعري

- امداد حسيني 153
- خليل عارف سومرو 154
- ڪوثر هالائي 155
- ياسين ڪنير 156
- رحيمداد جوڳي 157
- فراخ جانوري 158
- امين پٽو 159
- ارباب علي "عادل" چوهاڻ 160
- خالد احمداڻي 161
- سيد سراج 162
- مرتضيٰ جمالي 163
- عبدالقادر ڪٽي 164
- زين ڪوسو 165
- خادم حسين علوي 166
- گهايل لغاري 167
- امتياز "عادل" سومرو/ جبار "تاثير" سومرو 168

ڪهاڻيون

- پيرَ جو وڻ
- امداد حسيني 171
- پرينءَ جي پڳهار
- بادل جمالي 173
- هينئڙو ڪڄي تند چيئن
- مدد علي سنڌي 183
- مسيحا
- ايوب عمراڻي 199
- خواب جو لمس
- بهادر ٽالپر 204
- ڏي وٺ ۽ ننيڻ جي شادي
- عباس سارنگ 206

متفرق

- سنڌي ادب جي ڪلا جو سج اُلهي ويو (تاثراتي ليک)
- رڪيل موراڻي 211
- باباءِ سنڌ حيدر بخش جتوئي
- ڊاڪٽر پروين موسيٰ ميمڻ 214
- پروفيسر نذير قاضي (شخصيت، فن ۽ فڪر)
- پروفيسر شمشاد سومرو 217
- جي جيءَ کي جيارين... (يادگيريون)
- شگفته شاهه 226
- شڪارپور ۽ اُن جا شهري (تبصرو)
- ميرزا فياض علي بيگ 232
- سنڌ يونيورسٽيءَ جي هڪ سابق رجسٽرار ۽ اهم شخصيت محمد حسين ترڪ جي باري ۾ ڊاڪٽر قاضي خادم جو ترتيب ڏنل ڪتاب (تبصرو)
- سلطانه جمالي 240
- ننڍڙو چند "مان عنيق ۽ عريب جيئندس" (تبصرو)
- نور گهلو 242
- سنڌي ٻوليءَ جو بچاءُ ۽ اُن جو درست استعمال
- شوڪت چاچڙ 244
ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جي ڪتاب Mysticism, in the early nineteenth century poetry of England جي مهورتي تقريب (رپورٽ)
- سليم جرولر 246
- سنڌ جي نامياري اديب، ڊراما نگار، صحافي، شاعر، شمشيرالحيدريءَ جي ڇهين ورسيءَ جي ڪوٺايل تقريب (رپورٽ)
- نسيم حيدري 248
سنڌ جي عظيم ڏاهي، اديب ۽ دانشور سائين محمد ابراهيم جويي جي سالگره تقريب
- محمد يوسف جويو 251

※

ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو

ڊاڪٽر آزاد قاضي

عبدالقادر ڪوسو

محمد يوسف جويو

ڊاڪٽر عصمت فاطمه ويسر

لطف الله سيال

مرزا ڪاظم رضا بيگ

استاد لغاري

ڊاڪٽر محمد ابراهيم سنڌي

محمد عرس "اظهر" سولنگي

رسول بخش گچيرائي

ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو

تحقيق

سنڌو دور (Indus Age) جي معنيٰ آهي قديم آثارن سان لاڳاپيل سائنسي تعمير، جنهن ۾ ثقافتي مرحلن کي ٺاهڻ جوڙڻ سان واسطو هجي، اُن سان گڏ، حقيقي قسم جي حڪومت، وڻج واپار جي طريقي، واسطن ۽ رابطن جو ذريعو سماجي، ثقافتي ادارن جي موجودگي ۽ جاگرافيائي ايراضي هجي. هيءَ مرحلو قديم آثارن سان تعلق رکندڙ 'ثقافت' جو قديم نظريو آهي. موجوده دور ۾ هن لفظ کي 'علم بشريات' (Anthropology) سان لاڳاپيل قديم آثارن ۾ گهٽ ڪتب آندو ويندو آهي ڇاڪاڻ ته اسان کي پوري ڄاڻ آهي ته موجوده صورتحال جي نقط نگاهه کان هڪ حقيقي ثقافت جي نمائندگي ڪري ڪانه سگهندي آهي، تنهنڪري اها حقيقي ثقافت ۽ قديم آثارن واري ثقافتي نئين تعمير (Archaeological Construction) ۾ وڏو فرق آهي. ڪن حالتن ۾ قديم آثارن واري ثقافتي نئين تعمير، حقيقي ثقافت جي بدنما ۽ بگڙيل صورت پيئي لڳندي آهي. ان سبب جي ڪري مٿين لفظ جي استعمال ڪرڻ جو ڪو جواز ئي نه آهي. منهنجي خيال ۾ ثقافت، ماحول مطابق 'انساني غير حياتياتي' (Non Biological) تبديلي آهي. ثقافت جي هن قسم جي وصف کي مارڪسي فلسفي جي اثر ڪري ۽ انساني عملي ڪارڪردگي کي وزن ڪان وڏيڪ اهميت ڏيڻ سبب ماڃو به رسي سگهي ٿو. تنهنڪري هن لفظ، 'ثقافت' جي وڌيڪ اطمينان بخش وصف، 'انساني محنت وسيلي تعمير' (Working Construct) ٿي سگهي ٿي.

عطا محمد ڀنڀرو

ڪتاب: "سنڌو سڀيتا ۽ اُن جي لکت"

ص 27 تان کنيل

تاجل بيوس

(جنم: 22- سيپٽمبر 1938ع - وفات: 13- ڊسمبر 2008ع)

غزل

طوفان، باهہ، مٽيءَ، اوندهہ جو سلسلو آ،
دل ذهن ۾ئي ڌُڌن ٿا، ڪهڙو هي زلزلو آ؟

تنهنجي ٿي هن شهر ۾، منهنجي هيءَ دل بي بستي،
توکان فتح ٿي ويندي، ديبل جو هي قلعو آ.

ڪهڙيون ابد ازل جون پيو منزلون پُڇين ٿو؟
منهنجو تہ دم الستيءَ، درياهہ دادلو آ.

ورندو وٺاڻ پنهنجي، سنڌوءَ جا بند ٽوڙي،
مون کان ڀڄي ٿو ناصح، ڪنهن جو هُو ڦانلو آ.

بم، گئس، تيرَ، ڇُرا، رت ڇاڻ جا وسيلا،
ماڻهن جي هِن دنيا ۾، ڪهڙو هي ٽرٽلو آ؟

رنگ روپ مان لڳي ٿو، پيلو گهڙو آ "بيوس"،
اِن کان ڇڄي پري ٿي، سُهڻي جو هي دلو آ.

قمر شهباز

(جنم: 13- اپريل 1938ع - وفات: 5- مئي 2009ع)

غزل

رات اسان کان پيارا وڇڙيا، چانڊوڪيءَ کان چارا وڇڙيا،
سانوڻ کهڙي ڪارڻ ايندو، دل کان جو دل وارا وڇڙيا.

ڪنهن سونهن ڏني، ڪنهن ساءُ ڏنو، ڪنهن دردن جو درياءُ ڏنو،
ڪهڙا ڪهڙا ماڻهو آيا، ڪهڙا جيءَ جيارا وڇڙيا.

خوابن جي ايوانن ۾ مان تنها ڇو آهيان،
جن جوت ڏني، سي موت نيا، هئي! تاريڪيءَ ۾ تارا وڇڙيا.

ڪي ڏينهن ٿيا جو مينهن پيا، جن پيار ڪيو سي ڏار ٿيا،
تون ڇا وڇڙئين، دنيا وڇڙي، مون کان ساٿي سارا وڇڙيا.

ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو

'سنڌي پاراٺي ڪتاب' ۾ ڇاپايل اکرن جي صورتن جو جائزو

اپياس جو پسمنظر:

2015ع ۾ سنڌ ريڊنگ پروگرام پاران اکر ۽ ان جي صورتن تي اسڪوپ اينڊ سيڪئونس جي مد ۾ پرائمري سطح تي ليسن پلان جوڙڻ لاءِ استاد ۽ ماهر گڏ ڪيا ويا. جڏهن اکرن جي صورتن جي ڳالهه آئي ته ان ڳالهه تي ڪافي بحث ٿيو ته، جيئن ته هر اکر جون چار صورتون ٿين ٿيون: سالم، شروعاتي، وچين ۽ آخري، ان خيال کان 'الف' جون به ڪل چار صورتون ٿينديون. مون اعتراض واريو ته هر اکر جون چار صورتون نه ٿيون ٿين: متصل اکر جون چار صورتون ٿينديون، جڏهن ته منفصل اکرن جون ٻه يا ٽي صورتون ٿي سگهن ٿيون، ان خيال کان 'الف' جون صرف 'ٻه صورتون' ممڪن آهن. جن دوستن کي ٽيڪسٽ بڪ لکڻ ۽ جائزي وٺڻ جو ڪافي تجربو ۽ عرصو گذريو آهي، اهي ڪافي ڏمرجي پيا. انهن دوستن 'سنڌي پاراٺي ڪتاب' جو حوالو ڏنو، مون کين اهو ٿي عرض ڪيو ته ان ۾ ئي ته چڪون آهن: مون کي لڳو ته ماحول اجا تيز ٿي ويو. في الحال ته مون به ڪٿي چپ ڪئي. جڏهن ليسن پلان جوڙڻ وارو مرحلو آيو ته 'الف' جي هر صورت تي سرگرمين جي بنياد تي ليسن پلان ناهڻا پيا. مون هڪ سينئر استاد ۽ پروگرام جي آرگنائيزر کي وٺي، مثالن سان اها ڳالهه سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي ته ڪنهن لفظ ۾ 'اکر جي صورت' ۽ 'اکر جي حالت' ٻه الڳ معاملا آهن، ان ڪارڻ منفصل اکر 'الف' جون صورتون ٽي نه ٿينديون. نيٺ انهن دوستن کي ڳالهه سمجهه ۾ آئي ۽ رٺيل خاڪي کي ٻيهر جوڙي ڪم کي نئين سري سان شروع ڪيائون.

اکرن جي صورتن تي باريڪ بينيءَ سان ڪم ڪرڻ بابت آگاهي رهي ته 2010ع ڌاران ڊاڪٽر قاسم ٻگهئي جي نگرانيءَ ۾ منهجي تحقيق جو شروعاتي ڪم 'عربي- سنڌي آئيوپنا ۽ صورتخطيءَ جو اپياس' تي هو، جنهن ۾ مختلف سيڪشن رکيل هئا. انهن مان هڪ سيڪشن اکر جي معنيٰ- مفهوم، صورتن ۽ ان جي استعمال تي به هو. ڪم ڪافي وڏو ويو، جنهن سبب ماهرن جي راءِ موجب مون کي صرف 'صورتخطيءَ' تي بيهاريو ويو. ان سبب 'اکر' تي ڪيل ڪم کي پاسي تي رکڻو پيو. جڏهن سنڌ ريڊنگ پروگرام ۾ اهڙا معاملا سامهون آيا ته اها تحقيق 'عربي- سنڌي اکر جو اپياس' جي عنوان سان ڪتابي صورت ۾، آگسٽ 2016ع تي، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ ۾ شايع ٿيڻ لاءِ ڏني هئم، جيڪا اڄ سوڌو غير سنجيده روين سبب رلي پئي آهي. جڏهن ته ان ڪتاب تي مقرر ڪيل ايڊيٽر ڊاڪٽر غلام علي الانا جو تمام مثبت رايو آهي ته "حقيقت ۾، ڊاڪٽر جوکئي صاحب جي پي ايڇ.ڊي لاءِ تيار ڪيل ٿيسز جو، ڇپائيءَ کان رهجي ويل اهو حصو آهي، جيڪو فن خطاطيءَ جي روشنيءَ ۾ لکيل آهي، ۽ هن حصي جي شايع ڪرڻ جي تمام گهڻي ضرورت آهي. ڇاڪاڻ ته مون سميت سنڌ جا اڪثر استاد، اديب ۽ محقق فن خطاطيءَ جي اصولن کان بلڪل اڻڄاڻ آهن. ... عربي- سنڌي اکرن جي لکڻ جي سلسلي ۾، ڊاڪٽر جوکئي صاحب جي ڪيل تحقيق، فن خطاطيءَ تي آڌاريل آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر جوکيو وڏي ڄاڻ رکي ٿو. انهيءَ ڪري هو 'عربي-سنڌي اکر ۾ اکرن لکڻ جي سلسلي ۾ سمجهاڻي ڏيڻ ۾ به ڪامياب ثابت ٿيو آهي. ... ڊاڪٽر جوکئي صاحب جو هيءُ ڪتاب، جديد لسانيات جي اصولن موجب ڪن فني اصطلاحن جي لحاظ کان متضاد ڳالهين تي به مشتمل آهي، پر جيئن ته فن خطاطيءَ جي لحاظ کان، سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل هي

پهريون ئي ڪتاب آهي. انهيءَ ڪري هيءُ ڪتاب ضرور شايع ڪيو وڃي ته جيئن فن خطاطيءَ توڙي جديد لسانيات جا ڄاڻو، هن ڪتاب ۾ شامل مواد جي باري ۾ آئنده پنهنجي ڪا راءِ ڏئي سگهن...“

اهڙن راين جي باوجود هي ’اکر‘ تي ڪتابڙو سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ ۾ رولبو ويو آهي: ڪتاب جي رولڻ وارن سببن تي ڪونه ڳالهائبو. البت، ايترو ضرور چئبو ته هيءُ ڪتاب جيڪڏهن عوامي سطح تي اچي وڃي ها ته اسان جي پرائمري سطح جي ڪتابن ۾ ڪٽ ۽ پيسٽ واريون چڪون نه ورهائجن ها ۽ اهي معاملا بحث هيٺ رهي، ڪي سڌارا اچي سگهن ها. هن اڀياس جو مقصد اکرن جي صورتن جا معيار متعين ڪرڻ ۽ سنڌي ٻاراڻي ڪتاب ۾ ڇاپايل اکرن جي صورتن جو جائزو وٺڻ آهي.

اڀياس جو عمل

عالمن جي ڇاپايل اکرن جي صورتن تي ڪي اختلاف نظر اچن ٿا، ان لاءِ لازمي آهي ته اهڙن اختلافن کي ڪن معيارن تي ڏسي ڪو حاصل مطلب ڪڍي سگهجي ٿو.

عالمن پاران ڇاپايل اکرن جي صورتن جو مختصر جائزو

مرزا قليچ بيگ جون ڇاپايل صورتون

مرزا قليچ بيگ صاحب الف- بي جي 51 حرفن جون صورتون ڏنيون آهن، همزي جو اکر يا ان جون صورتون نه ڏيڻ جي ڪا وضاحت ڪانه ڪئي اٿائين: سندس ڏنل اکرن جي صورتن مان اعتراض جوڳيون صورتون هن ريت ڏجن ٿيون:

نالو	اکر	منڍ	وچ	پڇاڙي
الف	ا	ا	ـا	ـا
دال	د	د	ـد	ـد
ري	ر	ر	ـر	ـر
واو	و	و	ـو	ـو
مرزا مرحوم همزي جون صورتون نه ڄاڻايون آهن.				

(قليچ، 2006: 163 ۽ 164)

محترم محمد ابراهيم جويي جون ڇاپايل صورتون

جناب محمد ابراهيم جويي ’منشي آنند رام‘ ۽ ’ٻولامل ٻولچند‘ جي اهم ڪتابن کي تصحيح ڪري ڇپرايا. ’منشي آنندرام‘ جي ڪتاب ’The Sindhi Instructor‘ جي ٽي دفعا تصحيح ڪيائين. هتي ڇاپايل ڪتاب جو چوٿون ڇاپو (2007ع) سامهون آهي، جنهن جي ’پيش لفظ‘ ۾ اکرن جون تصحيح شده صورتون بيهاريون ويون آهن: جڏهن ته ڪتاب جي پيٽ ۾ ’منشي آنند رام‘ جي ڇاپايل صورتن ۾ ڪافي ڪميون آهن. هيٺ جويي صاحب جي ڇاپايل صورتن مان مونجهاري هيٺ آيل بنيادي منفصِل اکرن ’ا، د، ر ۽ و‘ ۽ متصِل اکر ’ھ‘ جون صورتون خيال خاطر رکجن ٿيون:

Name	Detached Form	English	Combined Form		
			Final	Medial	Initial
Aliph	ا	a	ـا	. . .	ا
Dal	د	d	ـد	. . .	. . .

Ray	ر	r	ـر	...	...
Vav	و	v	ـو	...	...
Hamzo	ء	a	...	ـئـ	ئـ

'منشي آنند رام' جي تصحيح ڪيل چارٽ مان اهو پتو پوي ٿو تہ محترم جويي صاحب هن معاملي کي چڱيءَ طرح جاچيو آهي. ان سلسلي ۾ پاڻ لکن ٿا تہ:

"In this fourth edition (the third of the revised one), I have replaced the first two pages of the book regarding the Alphabet. These original two pages, reproducing here in below to save them for posterity, as may be seen, sought to present the 52 letters of Sindhi Alphabet with their variant forms as the same appeared holding their position in the calligraphic format of the word." (Ibrahim, 2007: 9)

محترم جويي صاحب جي خيال ۽ صورتن مان پتو پوي ٿو تہ صاحب موصوف اکرن جي صورتن کي لکڻ/ خطاطيءَ/ لکڻ جي اصولن پٽاندر ئي ڏٺو آهي: ان اصول پٽاندر ڏٺو وڃي تہ صاحب موصوف جي ڄاڻايل 'الف' جي صورتن ۾ کمي آهي.

واضح رهي تہ: 'الف' جي شروعاتي صورت ٿيندي ئي ناهي: ڪنهن لفظ يا لفظ جي جوڙ واري منڍ ۾، خطاطيءَ/ لکڻ جي اصولن آهر، 'الف' سالم صورت ۾ ئي ايندو آهي: جيئن:

- شروعات ۾: اک، انب، اوير، اسرار، انوار، ابرار، الف: آخر، آسرو وغيره.

ڊاڪٽر الانا پاران ڄاڻايل صورتون

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب، عربي- سنڌي آئيوٽا جي 28 حرفن جون صورتون ڏنيون آهن، 52 مان 28 اکرن جي صورتن جي چونڊ ڪهڙي بنياد تي ڪئي وئي (اکر جي بنيادي گهر يا ٽبڪن وار)؟ ان جي ڪا وضاحت ڏنل ڪانهي ۽ نہ وري اهڙي ڪا ورڇ ڪيل آهي: تن مان اعتراض جوڳيون صورتون هيٺ رکجن ٿيون:

آخري	وچيون	منڍ وارو	سالم
ـا	ـــ	ا	ا
ـد	ـــ	د	د
ـر	ـــ	ر	ر

(الانا، 1993: 106 ۽ 107)

ڊاڪٽر الانا صاحب جي ڄاڻايل 28 حرفن جي صورتن مان ٽن اکرن جون صورتون تہ منفصل آهن.البت، مثالن ۾ 'و' بابت بہ اکيڙ ڪئي اٿس. بهرحال، ڊاڪٽر الانا صاحب جي ڄاڻايل 'ا، د، ۽ ر' جي وچين صورتن نہ ڏيڻ مان اهوئي معلوم ٿئي ٿو تہ صاحب موصوف ان مسئلي بابت ڪنهن حد تائين واضح ضرور آهي، ليڪن واضح هجڻ جي حالت 50% آهي.

1.1.1. واحد بخش شيخ پاران ڄاڻايل صورتون

واحد بخش شيخ صاحب 'الف، ب جي حرفن جون جدا جدا صورتون' جي عنوان سان 52 اکرن جون صورتون ڏنيون آهن، سي بہ گهڻي قدر مرزا قليچ بيگ جي ڄاڻايل صورتن جي تتبع تي ٻڌل آهن، سواءِ هڪ- اڌ مٽاسٽا جي! تن مان اعتراض جوڳيون صورتون هت ڏجن ٿيون:

نالو	انتهائي صورت	متوسط صورت	ابتدائي صورت	جدا ٿيل
الف	ـا	ـا	ا	ا
دال	ـد	ـد	د	د

ر	ر	ـر	ـر	ري
و	و	ـو	ـو	واو
ء	ئ	ء	ء	الف همزه

(شيخ، 1986: 9، 10 ۽ 11)

شيخ صاحب جي ڏسيل صورتن مان پنج تہ منفصل اکرن جون آهن،جيڪي گھٽي قدر اڳين عالمن جي پوئواري ٿيون ظاهر ڪن.

1.1.2. چئني عالمن جي ڄاڻايل صورتن جي ڇنڊڇاڻ

هيٺ تقابلي چئني عالمن جون ڏنل منفصِل اکرن جون صورتون ڇنڊ ڇاڻ لاءِ رکجن ٿيون:

←	مرزا قليچ بيگ				محمدابراهيم جويو				ڊاڪٽر الانا			واحد بخش شيخ			
سالم صورت	ا	د	ر	و	ا	د	ر	و	ا	د	ر	ا	د	ر	و
شروعاتي صورت	ا	د	ر	و	ا	–	–	–	ا	د	ر	ا	د	ر	و
وچين صورت	ـا	ـد	ـر	ـو	–	–	–	–	–	–	–	ـا	ـد	ـر	ـو
آخري صورت	ـا	ـد	ـر	ـو	ـا	ـد	ـر	ـو	ـا	ـد	ـر	ـا	ـد	ـر	ـو

مٿي ڄاڻايل ڏنل صورتن جي ڇنڊڇاڻ هيٺينءَ ريت بيھي ٿي:

- سالم صورتن ۾ چئني عالمن جي راءِ ساڳي آهي.
- شروعاتي صورتن ۾ بہ جويي صاحب جون ڄاڻايل صورتون مختلف آهن ۽ درست رخ ۾ آهن، باقي ٻين جو خيال ساڳيو آهي.
- وچيُن صورتن ۾ ٻن عالمن: مرزا قليچ بيگ ۽ واحد بخش جي راءِ ساڳي آهي. البتہ ٻن عالمن: جويي صاحب ۽ الانا صاحب جو خيال مختلف آهي.
- آخري صورت ۾ چئني عالمن جي راءِ برابر آهي.

ڊاڪٽر الانا صاحب منفصِل (اڻ ڳنڍيندڙ) اکرن جي وچين صورت ۾ ٻين عالمن کان اختلاف رکي ٿو، جنھن جو جواز ڄاڻائي ٿو تہ: "ا، د، ڌ، ڏ، ڊ، ڍ، ذ، ر، ڙ، ز ۽ و ڪنھن بہ لفظ ۾ پوئين حرف سان ملايا نہ ويندا آهن. اهي حرف، اڳئين حرف سان ڳنڍجي سگھجن ٿا، بشرطيڪ اڳيون حرف بہ ڳنڍيندڙ هجي. مثال طور:

اُپ	الف پوئين حرف سان مليل نہ آهي.
اُس	الف پوئين حرف سان مليل نہ آهي.
پاسو	ايضاً
رات	'ر' ۽ 'ا' پھرئين يا پوئين حرف سان مليل نہ آهن.
رَسَڻ	'ر' پوئين حرف سان مليل نہ آهي.
ڪرڻ	'ر' ايضاً
دري	'د' ۽ 'ر' اڳئين ۽ پوئين حرف سان مليل نہ آهن.
رُڏل	'ر' ۽ 'ڏ' ايضاً
ٻُڌ	'ڌ' پھرئين حرف سان مليل آهي.
چوڻ	'و' پوئين حرف سان مليل نہ آهي.

هيٺ ڏنل لفظن ۾ حرف، ڪنھن بہ روپ ۾، هڪٻئي سان بہ ڳنڍجي نہ ٿا سگھن، مثلاً:

وادو	ڍور
دوا	رڍ
ڏار	آڏ
واڙ	زور." (الانا، 1993: 107- 108)

الانا صاحب جي راءِ مرزا قليچ بيگ ۽ واحد بخش شيخ کان نرالي بجا آهي: سندس ڏنل مثالن مان به نتيجا اخذ ٿين ٿا: هڪ ته، 'الف' يا 'ر' جي شروعاتي صورت ڪانه ٿي ٿئي، جنهن لاءِ پاڻ لکيو اٿس ته 'اُپ ۾ الف پوئين حرف سان مليل نه آهي' يعني الف جي شروعاتي صورت اڻ- ڳنڍجندڙ آهي. جڏهن ته سندس ڄاڻايل مثالن آڏار 'اپ' ۽ 'اس' جي جوڙجڪ تي بنا غور ڪرڻ جي مٿي 28 حرفن جي صورتن ۾ 'الف' جي شروعاتي صورت به ڄاڻائي اٿائين!

لفظ 'پاسو' ۽ 'رات' جي وضاحت ۾ لکيو اٿائين ته 'پاسو ۾ الف پوئين حرف سان مليل نه آهي ۽ رات ۾ الف پهرئين يا پوئين حرف سان مليل نه آهي'، جي بنياد تي درست خيال رکيو اٿائين ته 'الف' جي وچين صورت ڪانه ٿيندي!

ڊاڪٽر الانا جي ڏنل مثالن مان اهو خيال مضبوطيءَ سان اخذ ٿئي ٿو ته ڪنهن اکر جي صورت متصل (ڳنڍيندڙ) ۽ منفصل (اڻ- ڳنڍيندڙ) واري اصول تي رکڻ گهرجي. ڊاڪٽر الانا جو منفصل اکرن جي وچين صورت نه ڏيڻ مان مراد اها آهي ته ڊاڪٽر صاحب هن مسئلي کي ڄاتو درست آهي، ليڪن پنهنجي ڏنل 28 اکرن جي صورتن ۾ منفصل اکرن جي صورتن ڏيڻ ۾ تڪڙ ڪئي اٿس. سندس ئي ڏنل مثالن آڏار ان چوڻ ۾ ڪو به وڌاءُ نه ٿيندو ته منفصل اکرن جون شروعاتي توڙي وچيون صورتون ڪونه ٿينديون.

محترم ابراهيم جويي صاحب جو اکرن جي صورتن بابت خيال، الانا صاحب کان به وڌيڪ مضبوط آهي: صاحب موصوف منفصل اکرن 'دال، ري ۽ واؤ' جون شروعاتي توڻي وچيون صورتون نه ڏنيون آهن. البت، 'الف' جي شروعاتي صورت تي غور نه ڪيو ويو آهي، جنهن کي اخذ ڪيل اصولن پٽاندر مناسب نه ٿو قرار ڏئي سگهجي.

ٻئي پاسي مرزا قليچ بيگ ۽ واحد بخش شيخ صاحب جون ڄاڻايل منفصل اکرن جون شروعاتي ۽ وچيون صورتون رد ٿيڻ جوڳيون آهن.

• الف ۽ همزي جي صورتن جي ڇنڊڇاڻ

'همزي' جي صورتن سان جناب محمد ابراهيم جويي ۽ واحد بخش شيخ صاحب هٿ ڳنڍيو آهي: باقي، مرزا قليچ بيگ مرحوم ۽ ڊاڪٽر الانا صاحب 'همزي' جون صورتون نه ڄاڻايون آهن. واضح رهي ته هي 'صوتيات' کان وڌيڪ 'صورتخطيءَ' جو معاملو آهي، ان صورت ۾ 'همزي' جون صورتون به ساڳي حيثيت رکن ٿيون. سائين ابراهيم جويي صاحب 'همزي' جون جيڪي صورتون ڄاڻايون آهن، سي خطاطيءَ/ لکڻ/ لکڻ جي اصولن مطابق بلڪل درست آهن.

	محمد ابراهيم جويو		واحد بخش شيخ	
سالم صورت	✓	ء	✓	ء
شروعاتي صورت	✓	ئـ	✓	ئـ
وچين صورت	✓	ـئـ	✗	ء
آخري صورت	✓	...	✗	ء

- **سنڌي صورتخطيءَ ۾ الف ۽ همزي جون خاصيتون**
- الف جون صرف ٻه صورتون 'سالم ۽ آخري' ڪم آنديون وينديون آهن، شروعاتي ۽ وچولي صورت آهي ئي ڪونہ: جڏهن تہ همزي جون ٽي صورتون ڪم آنديون وينديون آهن، هن جي 'آخري صورت' آهي ئي ڪونہ!
- الف ۽ همزو هڪٻئي جا پَن پريندڙ آهن: جتي الف جي صورت ممڪن ناهي اتي همزي (ء) ڪان ڪم ورتو ويندو آهي. ان مان اهوئي خيال جُڙي ٿو تہ الف ۽ همزو ساڳئي نوعيت جا اسم آهن جن جا اکر/ روپ الڳ الڳ آهن.
- سنڌي صورتخطيءَ ۾ پڻ، ٿورڙي فرق سان، عربيءَ جيان متحرڪ الف لاءِ همزو (لفظ جي وچ ۽ آخر ۾) ۽ ڊگهي سُر لاءِ الف ڪم آندو ويندو آهي:
- سنڌي ۽ عربي صورتخطيءَ ۾ ٿورڙو فرق اهو آهي تہ سنڌي صورتخطيءَ ۾، لفظ جي منڍ واري متحرڪ همزي جي جڳهہ تي الف ڪم آندو ويندو آهي.

مٿيون الف جون صورتون رکڻ سان اها ڳالهہ واضح ٿي تہ الف جون صرف ٻہ صورتون 'سالم ۽ آخري' ممڪن ٿي سگهن ٿيون: ٻيون 'ٻہ صورتون' عربي ٽوٽي عربيءَ مان جڙيل ڪنهن بہ صورتخطيءَ ۾ ڪونهن.

- شروعاتي صورت مان مراد ڪنهن لفظ ۾ متّصل اکرن سان ڳنڍيل جوڙ جو منڍ
- آخري صورت مان مراد ڪنهن لفظ ۾ متّصل اکرن سان ڳنڍيل جوڙ جي پڇاڙي

اکرن جي صورتن تي مرزا قليچ بيگ، ڊاڪٽر غلام علي الانا، واحد بخش شيخ ۽ ابراهيم جويي وغيره جو ڪم ٿيل آهي، ليڪن انهن ۾ بہ خال ۽ چڪون رهجي ويون آهن. مون انهن جي صورتن تي لکڻ جي حوالي سان چنڊڇاڻ ڪئي آهي ۽ نتيجو ڪڍيو آهي. وس آهر ان کي عام ڪرڻ جي ڪوشش بہ ورتي آهي، پر افسوس جو اسان جي هن علمي ۽ ادبي ماحول ۾ ڪلہ اختلافي ڳالهہ ڪرڻ سان سخت روش جو منهن ڏسڻو پوي ٿو.

اکرن جي صورتن آهر، اهڙي نتيجي حاصل ڪرڻ ۽ دوستن سان شيئر ڪرڻ بعد جڏهن ٽيڪسٽ بڪ بورڊ پاران تازو 2018ع ۾ شايع ڪرايل 'سنڌي ٻاراڻو ڪتاب' ۾ ساڳي ڪار ڏسجي ٿي تہ دل ڏڪاري ٿئي ٿي.

اکرن جي صورتن واري اڀياس ۾ جيڪي اهم ڳالهيون سامهون آيون، سي هن ريت آهن:

- اکرن جا ٻہ قسم ٿين ٿا، هڪ: متصل (ڳنڍجندڙ)، ٻيو: منفصل (اڻ ڳنڍجندڙ)
- اهي بنيادي متصل اکر جن جون چارئي صورتون ٿين ٿيون، جيئن: ٻ، ج، جھ، س، ص، ط، ع، ف، ڪ، ک، گ، گھ، ل، م، ن، ڻ، ھ، ي.
- اهي بنيادي منفصل اکر جن جون چارئي صورتون نہ ٿينديون آهن، جيئن: ا، د، ر، و ۽ ء

(نوٽ: ا، د، ر ۽ و جون صرف ٻہ صورتون: سالم ۽ آخري ٿين ٿيون، جڏهن تہ همزي (ء) جون ٽي صورتون ٿين ٿيون: سالم، شروعاتي ۽ وچين.)

بهرحال، اکرن بابت اهو هڪ ڊگهو بحث آهي جيڪو هتي ڇيڙڻ ممڪن ڪونهي، ان ميزان هيٺ جڏهن 'سنڌي ٻاراڻو ڪتاب' ڏسون ٿا تہ چند خال نظر اچن ٿا. چند ڳالهيون نُڪتن ۾ ڏجن ٿيون:

- صفحي جي مٿان عنوان ۾ ئي جڏهن ڏنو پيو آهي تہ 'لکڻ ۾ اکر جون مختلف صورتون' تہ پوءِ ظاهر آهي تہ ان کي لکڻ جي حالت ۾ ئي ڏسڻ گهرجي تہ ڪنهن لفظ ۾ ڪهڙي حالت ۾ اکر پنهنجي صورت مٽائي ٿو!
- ڪتاب ۾ اهي٥٢ اکر ڏنا ويا آهن، جيڪي بنيادي شڪل رکن ٿا، جيئن: ٻ يعني هيٺان يا مٿيان مَنجندڙ ٽٻڪن وارا اکر اُن ٻهڙيءَ واري اکر ۾ شامل ٿي ويندا.
- 'الف' جون چار صورتون ڏنل آهن، جيڪي صرف ٻہ ٿينديون: سالم ۽ آخري.

- 'ب' جون چارئي صورتون ٿينديون. (هن اکر ۾ اِن شڪل وارا هينان يا مٿيان مٽجندڙ ٽٻڪن وارا اکر شامل ٿي ويندا.)
- 'جھ' جي شڪل ڏيڻ ڪپي ها، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ 'وسرڳي ھ' ڪم آندي ويندي آهي، هن اکر سان 'ملفوظي ه' جو ڳنڍڻ نہ ٿيندو. هي ٻنو اکر (Digraph) هڪ وسرڳ آواز لاءِ مقرر ٿيل آهي، ان ڪارڻ ان کي مخصوص 'ھ' سان لکڻ جي مشق ڪرائڻ گهرجي، جيئن: جھ ۽ گھ.)
- 'د' جون چار صورتون ڏنل آهن، جيڪي بہ صرف ٻہ ٿينديون: سالم ۽ آخري. (هن اکر ۾ اِن شڪل وارا مٽجندڙ ٽٻڪن وارا اکر شامل ٿي ويندا)
- 'ر' جون چار صورتون ڏنل آهن، جيڪي پڻ ٻہ ٿينديون: سالم ۽ آخري. (هن اکر ۾ اِن شڪل وارا مٽجندڙ ٽٻڪن وارا اکر شامل ٿي ويندا)
- 'س، ص، ط، ع، ف، ڪ، ک، گھ، ل، م، ن ۽ ي' ۽ ان سان ملندڙ اکرن جون بيشڪ چارئي صورتون ٿينديون.
- 'و' جون چارئي صورتون ڏنل آهن، جڏهن تہ هن جون بہ صرف ٻہ صورتون ئي ٿين ٿيون: سالم ۽ آخري.
- 'ه' جي صورتن ۾ ساڳيو معاملو سامهون اچي ٿو تہ 'ملفوظي ه' ۽ 'وسرڳي ھ' کي وچڙايو ويو آهي، جن جون صورتون ئي الڳ الڳ ٿينديون.
- همزي (ء) جون چارئي صورتون ڏنيون ويون آهن، جڏهن تہ هن اکر جون ٽي صورتون ٿين ٿيون: سالم، شروعاتي ۽ وچين. جڏهن تہ هن جي آخري صورت نہ ٿيندي. ٻاراڻي ڪتاب ۾ جيڪا صورت ڏني وئي آهي، ان جي آخر ۾ 'مختفي ـ' ڏني وئي آهي جيڪا ڪنهن بہ صورت ۾ مناسب ناهي.
- آخر ۾ استاد لاءِ هدايت ڏني وئي آهي تہ 'ڏنل اکرن جي مختلف صورتن مطابق پوري پٽي سمجهائي وڃي.' جڏهن اکر جي صورتن بابت استاد ئي واضح نہ رهندو تہ پوءِ ڪهڙي اميد رکجي تہ استاد مختلف صورتن مطابق پٽي سمجهائي!

آخر ۾ خيال خاطر اکر جي صورت بابت هڪ ٻہ مثال ڏجن ٿا:

- 'اک' (هن ۾ الف سالم صورت ۾ آيو آهي، شروعاتي ڪونهي)
- 'ماکي' (هن ۾ الف آخري صورت وارو آيو آهي، وچين صورت وارو نہ سڏبو. يعني هن حالت ۾ اکر جي حالت نہ، پر اکر جي ڳنڍجندڙ صورت ڏسي ويندي. ان 'الف' سان ڪو ٻيو اکر ڳنڍجي ها تہ چئي سگهجي پيو تہ اها وچين صورت آهي، ليڪن اهو ممڪن ئي ڪونهي.)
- 'بڪ' (هن لفظ ۾ 'ب' شروعاتي شڪل ۾ آهي.)
- ابابيل (هن لفظ ۾ پڻ 'ب' شروعاتي آهن، يعني انهن 'ب' اکرن کان اڳيان ڪو متصل اکر هجي ها تہ پوءِ وچين صورت سڏجي ها، هن حالت ۾ نہ!)

ان مان واضح هجڻ گهرجي تہ 'اکرن جي صورت' ۽ ڪنهن لفظ ۾ 'اکرن جي حالت' ٻہ الڳ معاملا آهن: ان لحاظ کان 'سنڌي ٻاراڻي ڪتاب' تي ٻيهر نظر ڌرڻ لاءِ گذارش ڪجي ٿي.

حوالا/ ذريعا

- **الانا، غلام علي، ڊاڪٽر** [1964] 1993. سنڌي صورتخطي- حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي.
- **شيخ، واحد بخش** (1986) سنڌي ٻوليءَ جو صرف ۽ نحو، ڀاڱو پهريون- ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.
- **مرزا، قليچ بيگ** [1961] 2006. سنڌي وياڪرڻ (گڏيل ڀاڱا)- ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.
- **Bulchand, Dulamal** (2003) 'A manual of Sindhi'. Hyderabad: Sindhi Language Authority.

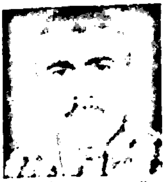

ڊاڪٽر آزاد قاضي

تاريخ بزمِ صوفياءِ سنڌ

(ٻي سنڌ ثقافتي ڪانفرنس)

بزم صوفياءِ سنڌ جي پليٽ فارم تان ٿيندڙ ثقافتي ميڙن جي سلسلي ۾ ٻي سنڌ ثقافتي ڪانفرنس جو پروگرام داد شهيد، لڳ انڙ آباد تعلقو ڪونڙيءَ ۾ پهرين آگسٽ 1966ع تي منعقد ٿيي. جنهن جي مرحبائي تقرير درگاهه داد شهيد جي متولي سيد يار محمد شاهه ڪئي، سندس اها تقرير جيئن تہ تاريخ جو حصو آهي، انڪري ان جو مڪمل متن پيش ڪجي ٿو:

مرحبا ڪميٽيءَ جي چيئرمن جو خطبو:

”اوهان جملہ آيل مهمانن جو داد شهيد عليه رحمت جي هن ماهيانہ چوڏهينءَ جي موقعي تي بزم صوفياءِ سنڌ جي ٻئي اجلاس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ شڪريو ادا ڪريان ٿو. جيئن تہ سنڌ جي هڪ گوشہ ۾ هن درويش جو مقبرو آهي، انڪري ممڪن آهي ڪيترا صاحب ان جي زندگيءَ جي احوال کان واقف نہ هوندا. هن شاهه صاحب جو نالو داد محمد شاهه بن سيد بدرالدين شاهه بن سيد سخي ابراهيم شاهه آهي. هيءُ مٽياري سيدن جي ميان پوٽہ قبيلي مان آهي جي پوءِ سنائي سيدن جي نالي سان مشهور ٿيا. سخي ابراهيم شاهه درويش، عالم بزرگ هو، ڄام نظام الدين عرف ڄام ننڊو سنڌ جي سمي بادشاهه جي خاص مقربن مان هو، مٽيارين مان لڏي کاٽوٽ ڳوٺ جي پر ۾ اچي وينو هو، جتي ماڻهن جو منجهس گهڻو اعتقاد هو ۽ ڪيترا مريد بہ ٿيا. نواب دريا خان وزيراعظم ڄام نظام الدين کي هن لاءِ محبت ۽ عزت هوندي هئي. انڪري سندس پر ۾ پراڻي گوپانگ اسٽيشن جي نزديڪ هڪ قبائين جاءِ آرام گاهه طور نهرائي ڇڏيائين، جڏهن بہ هن طرف ايندو هو تہ ان ۾ رهي شاهه صاحب سان ملاقاتون ڪندو هو. چانگ قبيلي ان ملڪ جي رهاڪن کي نهايت تنگ ۽ غارت ڪيو هو. نواب دريا خان شاهه صاحب جي مدد سان انهن جي طاقت ختم ڪري شاهن کي اهو ملڪ جاگير ڪري ڏنو، جنهن جي حد آمريءَ کان هيٺ ڪانگو نوري کان وٺي داد شهيد جي موجوده مقام تائين هئي.

سيد سخي ابراهيم شاهه کي ٻہ فرزند ٿيا، هڪ سيد بدرالدين شاهه ٻيو سيد ڏٽي ڏنو شاهه، شهيد. سيد بدرالدين شاهه کي ست فرزند هئا:

(1) سيد ضياءالدين شاهه عرف جيو شاه اولاد سندس سيد حيدرعليه ۽ سيد جلال شاهه ٿيا
(2) سيد معروف شاهه سندس اولاد معروفاڻي سيد سڏجن ٿا،
(3) سيد معزالدين شاهه عرف موج شاهه، سندس اولاد ٻرين ڊيري ۽ موره وارا سيد،
(4) سيد حاجن شاهه سندس اولاد حاجيجا سيد آهن،
(5) سيد داد شهيد جنهن شادي نہ ڪئي ۽ درويش رهيو،
(6) سيد ڏٽي ڏنو شاهه جنهن جو اولاد کانوٽ، ڪونڙي، نوابشاهه، لس ٻيلو وارا سيد آهن،
(7) سيد جهنبو شاهه لاولد دفن مڪلي.

سيد داد محمد شاهه جي شهادت بابت هيٺيون احوال معلوم ٿي سگهيو آهي، باوجود جاگير ۽ ملڪيت جي ڌڻي سندس والد کي چيو تہ، نہ هو شادي ڪندو نہ دنياوي ڪاروبار ڪندو، جهنگ ۾ تنها يادِ خدا ۾ مشغول هوندو هو. ماڻهو دعا وغيره لاءِ وٽس گهڻا ايندا هئا، هيءُ انهي آزار کان تہ ڀڄو هو، نوجوان، شڪل جو خوبصورت، پرهيزگار هئڻ ڪري هن جي شهرت وڌي. هڪ عورت دعا گهرڻ آئي ڏسندي شاهه

صاحب تي مفتون ٿي پيئي ۽ وقت بوقت دعا گهرڻ لاءِ اچڻ لڳي شاهه صاحب تنگ ٿي کيس چيو ته: "مائي آئون تنهائيءَ ۾ رهڻ گهران ٿو مهرباني ڪري مون وٽ نه اچ". عورت کيس چيو ته: "آءٌ سائينجن جي خدمت ۾ رهڻ گهران ٿي"، هن جواب ڏنو ته: "آءٌ ڪنهن جي خدمت نٿو گهران." ان تي اها عورت انتهائي جذبي هيٺ اچي، سندس مرد کي، جو چور رهزن هو، سيد برخلاف ڪوڙيون ڳالهيون ٻڌائي، غصو ڏيارڻ لڳي، ته هو مٿس عاشق ٿي پيو آهي. جيئن ته هُو فقير درويش ماڻهو هو، ممڪن هو. هوءَ ان جي چنبي ۾ ڦاسي وڃي انڪري منهنجي سلامتي چاهين ته هن کي قتل ڪري ڇڏ. چانگن کي اڳي نواب دريا خان سيدن جي مدد سان ڪافي نقصان پهچايو هو، انڪري هن کي انتقامي جذبو اڀيئي هو سو هن سيد کي شهيد ڪري ڇڏيو.

اوهان مان ڪيترن کي شايد خبر نه هجي ته هن سيد جو پائيٽو سيد حيدر مخدوم بلاول جو مريد هو. اهي سڀ قوم پرست سنڌي هئا ۽ دريا خان جا حامي ۽ مددگار هئا. جنهن سنڌ جي بهادر جي، سنڌ لاءِ قربانين کان هرڪو تاريخدان واقف آهي.

ان زماني ۾ سيد محمد ميران جونپوري پيدا ٿيو، جو پاڻ کي محمدي سڏائڻ لڳو. اوهان کي خبر هوندي ته محمدين جا مکيه اصول هيٺيان ٿين ٿا:

(1) وقت ٿي ويو هو هاڻ ساري دنيا تي اسلام جو غلبو ڪيو وڃي.

(2) انهي مقصد جي حصول لاءِ جنهن ماڻهو جي ضرورت هئي ته مسلمانن کي گڏي هڪ جهنڊي هيٺ آڻي اسلام جي پکيڙڻ لاءِ جهاد شروع ڪندو. اهو ميان محمد ميران شاهه جونپوري پيدا ٿي ويو هو.

(3) تنهنڪري هر مسلمان استاد، عالم، درويش، غريب کي سندس هٿ هيٺ بعيت ڪري جهاد لاءِ تيار رهڻو هو.

(4) غلبه اسلام جي طلب ۽ معنيٰ اها هئي ته جتي ڪٿي اسلامي حڪومت ٿيڻي هئي، دين اسلام جو شريعتي راڄ جاري ڪرڻو هو، غير مسلمان کي زوريءَ مسلمان ڪرڻو هو.

اهو دم گهٽڻ هنڌ مجذوبه، جارحيت پسند ملائن، ۽ ائبونچرس ماڻهن اڪثر هنيو آهي، جنهن موجب اسلام جي نالي ۾ هزارها ماڻهن جا رت هاريا ويا هئا، ۽ جيئن ته اهو نهرو روح اسلام واري امن پسند جي خلاف هو، انڪري اهو ناڪامياب ٿيو هو. اڪثر صوفياءِ ڪرام ان کي غلط سمجهي مخالفت ڪئي هئي.

هنن جي خيال ۾ جهاد اڪبر اندر اجارڻ ۽ تاليف قلوب ڪرڻ هو، نه انسان جو مذهب جي نالي ۾ رت هارڻ هو. چوندا هئا:

دل بدست آرکہ جو اجداست از هزارن ڪعبہ يک دل بهتر ست

ان مان نواب دريا خان جهڙي دانشمند اعليٰ سياستدان، مخدوم بلاول، سيد حيدر، سيد عبدالرزاق شاهه لڪياري وارن کي فوجي انتشار ۾ خطرو محسوس ٿيو. تنهنڪري انهن گڏجي مشورو ڪيو ته انهيءَ سازش جي مخالفت ڪجي، ڄام نظام الدين ته مهمان نوازيءَ جا فرض بجا آڻي شاهه صاحب کي سنڌ ڇڏڻ جي صلاح ڏني، ليڪن باوجود ان جي هُو هيڙين جو قافلو ڪري ان ۾ ڇڙهي اسلام جي نالي ۾ تبليغ ڪندو ۽ بيعت وٺندو ويو. ان کي ختم ڪرڻ لاءِ صلاح ٿي ته، سيد جي هيڙين کي ٻوڙي مجبور ڪجي ته پٺي سنڌ ڇڏي وڃي. ان لاءِ سيد حيدر کي منتخب ڪيو ويو، جڏهن سيد ميران جونپري سن جي پر ۾ آيو ته بعيت جي تقاضا ڪيائين، سندس هيڙين تي حملو ڪرائي، انهن کي ٻوڙائي مجبور ڪيو ويو ته جيئن سنڌ ڇڏي پٺي وڃي. هتان وڃي هن فرات افغانستان ۾ وفات ڪئي، چوڻ ۾ اچي ٿو ته شاهه بيگ ارغون ان جو مريد هو، جڏهن ڄام نظام الدين وفات ڪئي ۽ ڄام فيروز عياشي شروع ڪئي ۽ مڪاني سردارن سان رابطا قائم رکي نه سگهيو، نواب دريا خان کي ناراض ٿيڻ تي مجبور ڪيائين، پٺاڻن کي پاڻ وٽ نوڪريءَ ۾

رکيائين قاضي قاضن جو ميران محمد شاھ جو مريد هو تنهن کي پاڻ وٽ وٽ مقرب ڪيائين، نتيجو اهو نڪتو تہ جلد شاھ بيگ ارغون اچي ملڪ فتح ڪيو، جنهن جي فرزند شاھ حسن مخدوم بلاول کي سرڪاري ملن کان فتويٰ وٺي گهاڻي ۾ پيڙائي ڇڏيو، سيد حيدر کي حال هجرت ڪري ڪڇ طرف وڃڻو پيو، حالتون سازگار ٿيڻ تي سنڌ موٽي آيو. سنڌ ۾ مذهب جي نالي کي استعمال ڪرڻ جي اها پهرين مخالفت هئي جا سنڌ جي درويشن ۽ نواب دريا خان طرفان ٿي هئي.

اڳي سمن جا ڪڇ جي جاڙيجن راجائن ۽ ڪاٺياواڙ جي هندو حاڪمن ۽ سوڍن سان تعلقات هئا، سي سنڌن لاءِ هميشہ لڙندا هئا، هيءَ تحريڪ اهڙي هئي جنهنڪري هندو مسلمانن ۾ نفاق پوڻ جو امڪان هو، انڪري ئي پوءِ اورنگزيب تہ حال تلوار جي زور سان ملڪ تي قبضو ڪيو، ۽ مغلن جي حڪومت جي پاڙ هميشہ لاءِ پٽجي ويئي. ساڳي طرح ڪٽرپڻي جي تحريڪ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ هلي هئي، جنهن جي مخالفت شاھ شهيد عنايت، ۽ ٻين درويشن ڪئي.

اهڙيون تحريڪون خودغرض ماڻهو وقت ضرورت جاري ڪن ٿا، جن مان قومي شيرازي ۽ ملڪي امن کي نقصان پهچي ٿو، اسان کي ان کان خبردار رهي، سياست کي مذهب کان علحده رکڻو آهي. هيءَ درگاھ انهن بزرگن جو آستان آهي جن هرهنڌ پرين پسيو ٿي نفاق، ٻيائي، ڪٽرپڻو انهن وٽ ڪونہ هو. انهن ڪلمات سان، هتي اچڻ تي هڪ پيرو وري اوهان کي خوش آمديد ڪريان ٿو."

(بزمِ صوفياءِ سنڌ فائيل جي.ايم.سيد لائبرري)

درگاھ جي متولي سيد يار محمد شاھ جي مرحبائي تقرير کان پوءِ بزم جي روح روان جناب جي.ايم.سيد کي افتتاحي خطبي لاءِ سڏيو ويو. هن موقعي تي پڙهيل سنڌن خطبو اعليٰ شيرازي نٽي ۾ پيش ڪيل پهرئين خطبي جو تسلسل هو. بزم صوفياءِ سنڌ واري ان پهرين ڪانفرنس ۾ پڙهيل خطبو عام تعارف وارو هو، جنهن ۾ زندگيءَ سان وابستہ مختلف صيغن جي سمجهاڻي ڏيئي، انهن بابت ڪجهہ ڳالهيون پنهنجي مقصد واري خيال موجب بيان ڪيون ويون هيون ۽ انهن طرف عام و خاص جو ڌيان ڇڪائي، ڪجهہ بنيادي نوعيت واريون رٿون منظور ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي هئي، بزمِ جي سموري رٿابندي ۽ بنيادي فڪر جي ڦهلاءَ جي سلسلي ۾ هن ٻي ثقافتي ڪانفرنس کان شروعات ڪئي ويئي.

بزمِ صوفياءِ سنڌ وارين ڪانفرنسن جو جيئن تہ سائين جي.ايم.سيد جي نظر ۾ وسيع مفهوم ۽ مقصد هو، انڪري پاڻ ان جي نالي کي بہ ان ئي مفهوم واري حوالي سان اوتروئي وسيع انداز ۾ پئي سوچيو، جنهن جو اظهار هن ٻي سنڌ ثقافتي ڪانفرنس داد شهيد ٻڍاپور واري پروگرام ۾ پيش ڪيل خطبي ۾ هنن جملن سان ڪيائون:

> "منهنجي نظر ۾ طريقت، تصوف ۽ ڪلچر هڪ ئي شيءِ جا جدا جدا نالا آهن، تنهنڪري اسان هنن مجلسن کي بعضي 'بزم صوفياءِ سنڌ'، بعضيٰ 'ڪلچرل' بعضي 'روح رهاڻ' جي نالن سان منسوب ڪريون تہ مغالطي ۾ نہ پوڻ گهرجي." (سيد، 1975ع، ص 25)

اهو جيئن تہ بزم واري پروگرام جي پڪيڙ جو شروعاتي دور هو، ۽ سوا مهيني اندر هيءَ ٻي ثقافتي ڪانفرنس ٿي رهي هئي، انڪري سيد صاحب هن ڪانفرنس ۾ جيڪو خطبو پڙهيو، ان ۾ پهرئين خطبي ۾ پيش ڪيل ڪن سماجي نقطن جي بنيادي مقصد جي ورجاءُ ڪرڻ ۽ ان سموري مسئلي کي تجربا جي روشنيءَ ۾ زياده ڪارآمد ۽ ڪارگر بنائڻ لاءِ نئين سر غور ڪري، سيد صاحب بزمِ صوفياءِ سنڌ تحريڪ جا مقصد ۽ مرادون هن ريت طئہ ڪيا:

1. اهي ڪانفرنسون قومي خامين ۽ ڪوتاهين جي درستيءَ ۽ اصلاح لاءِ سڏايون وڃن. انهن کي محض حاضرين مجلس جي تفريح طبع، مختلف قسم جي اديبن جي زور

قلم جي اظهار يا سستي شهرت حاصل ڪرڻ ۽ ڪن مڪيہ ماڻهن جي نمائش لاءِ ڪتب نہ آندو وڃي.

2. جن درگاهن تي ڪانفرنسون سڏايون وڃن، انهن جي بزرگن ۽ درگاهن ڪي قومي اخلاق جي درستيءَ ۽ نفسياتي (روحاني) اصلاح جا پيغام رسان ۽ ذريعا ڪري ورتو وڃي ۽ نہ بذات خود مقصد ۽ مرادون.

3. جن درگاهن جا سجاده نشين سياسي اقتدار ۽ دنياوي جاهہ و جلال جي حصول ۾ قائل هجن، انهن ڪان جيترو ٿي سگهي، اوترو گوشو ڪجي." (سيد، 1975ع، ص 17-18)

مٿي ذڪر ڪيل بنيادي نوعيت وارين وضاحتن ڪان پوءِ، سيد صاحب هن خطبي ۾، ان ڳالهہ جو واضح طور تي اظهار ڪيو تہ:

"اسان جي قومي تنزل ۽ ڪمزوريءَ جو مکيہ سبب هيٺيون چار ڳالهيون نظر آيون آهن:
1- خود مطلبي ۽ خوديءَ جو پرچار
2- قومي شعور جي عدم موجودگي
3- نفرت ۽ نفاق جي موجودگي ۽
4- بزدلي ۽ بي غيرتي
اسان ڪي پنهنجي ڪلچرل ڪانفرنس ۾ قوم مان انهن خامين کي دور ڪرڻ لاءِ ڪم ڪرڻو آهي." (سيد، 1975ع، ص 18)

سيد صاحب مٿي ذڪر ڪيل قومي مرضن جي رڳو نشاندهي ڪونہ ٿو ڪري، پر پاڻ هڪ جراح ويج وانگر تفصيلي جاچ پڙتال ڪري، قوم جي مختلف طبقن ۾ گهر ڪري ويل انهن مرضن جو علاج پڻ ڳولڻ جو اظهار ڪري ٿو:

"اسان کي پنهنجي ڪلچرل ڪانفرنسن ۾ قوم مان انهن خامين کي دور ڪرڻ لاءِ ڪم ڪرڻو آهي. اهي مقصد تڏهن حاصل ٿي سگهندا، جڏهن اسان انهن مرضن جي دور ڪرڻ لاءِ ڪي علاج ڳولي لهون ۽ انهن ڪي انهن بيمارين جي دور ڪرڻ لاءِ ڪم آڻيون." (سيد، 1975ع، ص 18)

ان حوالي سان سيد طرفان قوم کي هيٺين چئن حصن ۾ ورهائي، انهن جي مرضن جو علاج ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. (1) غريب عوام، (2) زميندار ۽ وڏو ماڻهو، (3) ڪامورو، (4) تاجر ۽ ڪارخانيدار.

مٿي ذڪر ڪيل گروهن مان هرهڪ جو معيار زندگي مختلف آهي. انڪري انهن جا مسئلا بہ ڌار ڌار آهن، پر مجموعي طور تي ساڳي مرض ۾ مبتلا آهن، جيڪو قومي تنزل ۽ تباهيءَ جو ڪارڻ بڻجي ٿو. چاڪاڻ تہ ان مرض ۾ مبتلا هئڻ ڪري، اهي قومي مفاد بابت ويچارڻ بجاءِ، شخصي مفاد لاءِ سرگردان رهن ٿا.

غريب عوام:

غريب عوام سان روزمره ۾ جيڪي بک بيروزگاري ۽ چوري چڪاريءَ وارا مسئلا ڪارفرما آهن، جن مان چوٽڪاري واري حوالي سان، اهي زميندارن ۽ سرڪاري عملدارن ڏانهن اميد ڀرين نظرن سان واجهائيندا ۽ هٿ پير هڻندا رهن ٿا. پر غور ڪري ڏسبو تہ مٿي ذڪر ڪيل مرضن ۾ مبتلا هئڻ ڪري، اهي بہ سندن مددگار ٿي نہ ٿا سگهن. بلڪ پنهنجي پيٽ پرڻ ۽ مٿين کي راضي رکڻ لاءِ، عوام آواز وارو ڪردار ادا ڪندا رهن ٿا. چاڪاڻ تہ اهي بہ ساڳين ئي مرضن ۾ مبتلا آهن. انهن ۾ فرق رڳو درجي (Class) وارو آهي.

زميندار ۽ وڏو ماڻهو:

غريب عوام جنهن طبقي ۾ سهڪار ۽ تعاون واري اميد رکي ٿو ۽ ان جو راڄ ٿي پيو هلي اهو پنهنجي نٽ ٺانگر، رعب تاب برقرار رکڻ ۽ پاڙي واري زميندار تي رعب وهارڻ جهڙين خسيس خواهشن ۽ غرضن جي حاصلات لاءِ حڪمرانن جي خوشامند ۾ پورو هوندو آهي. چاڪاڻ ته بقول سيد:

"هن ڪلاس کي اڃان هيءَ احساس نه ٿيو آهي، يا جي ٿيو آهي ته خود مطلبي ۽ بزدلي کين ان کي قبولڻ جي اجازت نه ٿيون ڏين، ته شخصي عزت، اقتدار ۽ ملڪيت، قومي اقتدار، عزت ۽ فرخنده حاليءَ کان سواءِ بيسود آهي." (سيد، 1975ع، ص 20)

ڪامورو:

ڪامورو ڪلاس ڪمائيءَ واري ڪرسي ماٽي، مال ميڙڻ خاطر هر ڪُڌي ڪم ڪرڻ لاءِ تيار رهي ٿو. هُو حق ناحق واري فرق کان بغير حڪمرانن جي مفادن جي پورائي لاءِ هٿيار ٿي ڪم ايندو رهي ٿو. جنهن ۾ سندس خود مطلبي ۽ خود غرضيءَ واري سوچ جو وڏو عمل دخل آهي.

ڪارخانيدار ۽ واپار:

هن گروهه کي جيئن ته 'ٻن مان ٻارهن' ۽ 'پنجن مان پندرهن' ڪرڻ جو شوق دامنگير رهي ٿو. انڪري سندن سڄي ٻوڙ ان جي حاصلات طرف آهي. اها خودمطلبي ۽ خودغرضيءَ واري سوچ قومي شعور جي عدم موجودگيءَ سبب آهي، جنهنڪري قومي مفادن ڏانهن ڪو توجهه ئي نه ٿو ڏئي.

سنڌ جو وڏيرو، ڪامور ۽ ڪارخانيدار جيڪي ڪجهه ڪري رهيو آهي. سندس ان عمل سان مجموعي طرح ڪيترو قومي نقصان ٿئي ٿو. ان طرف انهن مان ڪنهن جو ڌيان ڪونهي. چاڪاڻ ته قومي وجود ۾ پيدا ٿيل بيمارين (جيڪي غلاميءَ جو ڪارڻ ٿين ٿيون) طرف ڪوئي به ڌيان نه ٿو ڏئي. اهو سڀ خودمطلبي ۽ خود غرضيءَ سبب قومي شعور پيدا نه ٿيڻ جو نتيجو آهي. جو هرڪو پنهنجيءَ ۾ پورو رهي ٿو. ورنه جيڪڏهن قوم جي اهنجن، عذابن ۽ قومي بربادي طرف ڌيان هجي ته ڀٽائي جي بقول:

پيو جن پرو گنجي ڏونگر گام جو،
چڏي ڪيٽ ڪرو، لوچي لاهوتي ٿيا.

ان مرض جي علاج طرف اشارو ڪندي سائين جي.ايم.سيد لکي ٿو:

"هر فرد پنهنجي وجود کي قومي وجود ۾ فنا ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي... قومي مفاد کي شخصي مفاد تي ترجيح ڏجي. فرد جي قومي وجود کان علحده هستي ٿي نه ٿي سگهي." (سيد، 1975ع ص 21)

نفرت ۽ نفاق:

قومن ۾ جڏهن خود مطلبيءَ ڪارڻ نفرت ۽ نفاق پيدا ٿئي ٿو ته قوم جو شيرازو پرزا پرزا ٿيو وڃي. انڪري نبض شناس رهنمائن نفرت ۽ نفاق ختم ڪرائڻ وارن بنيادي ڪارڻن طرف اشارا ڪيا آهن. ان سلسلي ۾ سائين جي.ايم.سيد نفاق جا هيٺيان ٽي ڪارڻ بيان ڪيا آهن:

"(1) مذهب جي غلط تشريح، (2) شخصي ۽ طبقاتي ڇنا ڇيٽيون، (3) فسطائي نظريا." (سيد، 1975ع ص 22)

غور ڪري ڏسبو ته مذهبي تفرقي بازي، ذاتي ۽ طبقاتي اوچ نيچ واري حوالي سان گروهه بنديون توڙي فرسوده قومي ۽ بين الاقوامي نظرين وارو ٽڪراءُ ئي نفرت ۽ نفاق کي وڌائي ٿو، جن جي اثرن کان بچڻ جي سيد بار بار تلقين ڪري ٿو.

بزدلي ۽ بي غيرتي:

اتحاد ۽ اتفاق ۾ وڏي طاقت آهي. اتفاق همت ۽ بهادري پيدا ڪرائي ٿو. مٿي ذڪر ڪيل سببن جي ڪري، جڏهن نفرت ۽ نفاق سبب قومي شيرازو پرزا پرزا ٿيو وڃي، قوم ۾ اتحاد نه ٿو رهي، تڏهن ڪٿو ڪٿو ٿيل قوم ۾ بزدلي (حاڪمن کان ڊڄڻ) بي غيرتي (قومي نقصان ٿيندو ڏسي ڪجهه نه ڪڇڻ) وارا لاڙا جنم وٺن ٿا. اهڙي صورتحال کي نظر ۾ رکندي سيد صاحب چوي ٿو:

"اسان کي هنن مجلسن ذريعي انهن (لاڙن) کي دور ڪرڻ لاءِ ايثار، قرباني، قومي غيرت ۽ حميت جو مادو پيدا ڪرڻو آهي." (سيد، 1975ع، ص 23)

سيد اهڙين ڪانفرنسن ۾ ڪهڙي قسم جي مواد پيش ڪرڻ جو متمني هو، ۽ ڪهڙي قسم جي ماڻهن کان قوم کي پري رهڻ ضروري پيو سمجهي (ابراهيم خليل ۽ ڪمپني) ان ڳالهه طرف اشارو ڪندي واضح لفظن ۾ چوي ٿو:

"هيءَ ڳالهه سمجهي ڇڏڻ گهرجي، ته جيڪي اديب رڳو ادبي موشگافين يا شاعريءَ جي شمع ۽ پرواني، ساقي ۽ ميخاني، گل ۽ بلبل وغيره جي رسمي ۽ بي معنيٰ قافيه پيمائي ۾ محو رهڻ گهرن ٿا، يا رڳو پنهنجي علم ۽ عقل جي لفظي بفاغن سان پريل مقالا لکڻ ۽ پڙهڻ گهرن ٿا تن لاءِ هي مجلسون موزون جڳهون نه ٿينديون.

جان وڃيو هئين ته ويهه، نا ته وٺيو واٽ وڻءُ تون.

هيءُ تنين جو ڏيهه، ڪاتي جنين هٿ ۾." (سيد، 1975ع، ص 24)

سيد صاحب اهڙي نوعيت واري عياشانه ۽ تفريحي لکڻين جي زوردار مخالفت ڪندي واضح لفظن ۾ ان ڳالهه جو اظهار ڪيو ته:

"جيڪي شاعر رڳو بيمار قسم جي عشق عاشقيءَ جي داستان سرائي يا محض قافيي ۽ رديف جي قابليت ڏيکارڻ لاءِ هنن ڪانفرنسن جي مشاعرن ۾ اچڻ گهرجن ٿا. انهن کي ادب سان عرض ڪبو ته، يا ته پنهنجو روايتي طور طريقو بدلائين يا پنهنجي گوهر افشانيءَ لاءِ مناسب ۽ موزون پليٽفارم ڳولي هٿ ڪن."

سيد صاحب بزم صوفيائي سنڌ وارن مقصدن ۽ مرادن بابت ڏنل سمجهاڻيءَ طرف اشارو ڪندي شاعرن کي به آگاهه ڪري پيو ته:

"هتي شعر مٿي ذڪر ڪيل مقصدن جي تبليغ ۽ اشاعت لاءِ ئي چوڻو آهي، ڇاڪاڻ ته هي مجلسون اتحاد، امن ۽ ترقي ۽ سنڌ جي ڀلائيءَ لاءِ هڪ مشن، هڪ تحريڪ جو ڪم ڏيڻ لاءِ ڪوٺايون وڃن ٿيون نه سڌڙين جي سٽن پوري ڪرڻ ۽ ڪين مشهوري حاصل ڪرڻ جي موقعي ڏيڻ واسطي." (سيد، 1975ع، ص 24)

راڳ روح جي غذا هوندي آهي، جنهن کي وقتي وندر ۽ ذهني تفريح لاءِ پڻ ڪارگر تصور ڪيو ويندو آهي، سائين جي.ايم.سيد به راڳ پنهنجي محفلن جو مکيه جزو تصور ڪندو هو، پر ان جي مقصد واري حوالي سان سيد جو جداگانه خيال هئو. انڪري بزم وارين محفلن ۾ شامل ٿيندڙ عالمن، اديبن شاعرن توڙي عام ماڻهن جو پنهنجي ان بنيادي مقصد ڏانهن ڌيان ڇڪائيندي، ان ڳالهه کان آگاهه ڪري ٿو ته:

"راڳ، سرود بيشڪ روح جي راحت ۽ تن جي طراوت آهي، پر جي صاحب صرف ان جي تفريح طبع لاءِ ٻڌڻ گهرن ٿا، تن لاءِ سئنيمائون، ريڊيا، گراموفون، خانگي مجلسون زياده ڪارآمد ٿي سگهن ٿيون. هتي راڳ کي خودي ڪانئڻ، حب الوطني پيدا ڪرڻ، قوم شناسيءَ محبت جي پيام، ايثار ۽ قربانيءَ جي تعليم ڏيڻ لاءِ ٻڌايو ويندو." (سيد، 1975ع، ص 24)

اسان جا اديب جيڪي مذهبيِ، سياسي ۽ ذاتي حوالن سان مختلف گروهن ۾ ورهايا پيا هئا، انهن کي پڻ آگاهه ڪيو ويو تہ:

”اسان جي اديبن مان جي مذهبي فرقي بنديءَ، سياسي پارٽي بازيءَ، خودمطلبيءَ ۽ طبقاتي مفاد جي نقطي نگاهہ کان نفرت ۽ نفاق ڦهلائڻ گهرن ٿا، تن کي پنهنجي لاءِ جدا مرغ زار ڳولي لهڻ گهرجي.“ (سيد، 1975ع، ص 24)

ساڳي ئي مقصد جي مدِنظر نوجوانن کي آگاهہ ڪيو ويو تہ:

”اسان جي نوجوانن مان ٿلي زلف جي بند جي شوقينن کي هتي گهڻ لطف ايندو.“

سنڌ جي مٿي ذڪر ڪيل مڙني گروهن کي اجاين تصوراتي معاملن ۾ پوڻ کان پاسي ڪرڻ، مقصديت واري واٽ وٺي سماج جو ڪارگر فرد ٿي ڪم ڪرڻ لاءِ، سيد هر گروهہ کي ڌار ڌار نصيحت واريون ڳالهيون ڏسي ٿو، ٻئي طرف پاڻ پيرن جي درگاهن تي ميڙا پيو مڃائي، تڏهن ترقي پسند روشن خيالن فردن جي ذهنن ۾ خدشا پيدا ٿيڻ واري امڪان جي مدِنظر سيد صاحب واضح ڪيو تہ:

”اسان هنن مرڪزن تي پير پرستي، رجعت پسندي، نفرت پيدا ڪرڻ، ذاتي عزت ۽ وقار جي پرچارِ ۽ تبليغ لاءِ ڪونہ گڏ ٿي رهيا آهيون، بلڪ ماڻهن جي اصلاح نفس، اخلاقي سڌاري، قوم شناسي، حب الوطنيءَ، خوديءَ جي ڪانئڻ، انساني اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ گڏ ٿيون ٿا.“ (سيد، 1975ع، ص 24)

مٿي ذڪر ٿي آيو آهي تہ سائين جي.ايم.سيد طريقت، تصوف ۽ ڪلچر کي ساڳي هڪ ئي شيءِ جي مختلف نالن طور ظاهر ڪري ٿو. پاڻ جڏهن اهڙو ذڪر ڪري ٿو، تڏهن ان جي اصطلاحن واري معنيٰ ۽ مفهوم کي پڻ ان انداز سان بيان ڪري ٿو. جيئن پاڻ لکيو اٿس:

”هن وقت تائين اسان وٽ طريقت جي معنيٰ خوديءَ کي ڪانئڻ، پاڻ سڃاڻڻ، دوئيءَ کي ڪيڻ، دنيا تي آخرت کي ترجيح ڏيڻ ۽ حب الوطني، اصلاح نفس ۽ درستگي اخلاق پئي ڪئي آهي. جيڪڏهن ان جي پيٽ ڪلچرل ترقيءَ سان ڪنداسين، تہ ان جي معنيٰ بہ ساڳي نڪرندي. جا اهل طريقت وارن پئي ڪئي آهي. صرف طريقي ڪار ۽ تشريح ۾ جديد زماني جي جديد لفظن ڪري ٿورو تفاوت ڏسڻ ۾ ايندو.“ (سيد، 1975ع، ص 25)

جديد زماني جي تقاضائن موجب، نون لفظن ڪري، ڪلچرل ترقيءَ سبب انهن اصطلاحن جي مفهوم ۾ ڪهڙو فرق آيو آهي، ان بابت سمجهاڻي ڏيندي، سيد صاحب لکي ٿو تہ ڪلچرل نقطہ نگاهہ کان:

- ”خوديءَ کي ڪائڻ، جي معنيٰ اها ٿيندي تہ فرد پنهنجي شخصي نفعي کي قومي مفاد ۾ سمائي ڇڏي.
- ’پاڻ سڃاڻڻ‘ جي معنيٰ اها ٿيندي تہ فرد يا قطري جي جداگانہ هستي، قوم ۽ دريا ۾ سمائجڻ کان سواءِ ڪجهہ بہ نہ آهي.
- ’خودشناسي‘ ۽ ’قوم شناسي‘ هم معنيٰ ڳالهيون آهن.
- ’دوئي کي ڪيڻ‘ جي معنيٰ اها ٿيندي تہ جا ڳالهہ انساني اتحاد کي ٽوڙي، نفاق ۽ نفرت پيدا ڪري، بدامني پيدا ڪندي، سا دوئي يا ٻيائي هوندي، پوءِ اها ڳالهہ چونہ مذهب، وطن، طبقاتي مفاد، پرهيزگاريءَ ۽ تقويٰ جي نالي ۾ بيان ڪئي وڃي.
- ’دنيا تي آخرت کي ترجيح ڏيڻ‘ جي ڪلچرل زبان ۾ اها معنيٰ ٿيندي تہ عارضي ۽ ترت نفعي تي دائمي ۽ آئيندي جي مفاد کي ترجيح ڏجي.“ (سيد، 1975ع، ص 25)

مٿين نوعيت واري سمجهاڻي ڏيڻ کان پوءِ حب الوطني واري حوالي سان جيڪي تصوراتي قسم جا مفروضا، اهل طريقت وارن جي حوالي سان وقتاً کان مروج هئا، سيد صاحب انهن بابت عالمانه انداز ۾ ذڪر ڪندي چيو ته:

”حب الوطنيءَ کي اهل طريقت ايمان جو جزو پڻ سمجهيو آهي. ليڪن ڪن ماڻهن اُن جي معنيٰ اها پڻ ڪئي آهي ته هيءُ فصل عارضي ۽ فاني آهي، اصل وطن عالم ارواح آهي، تنهن ڪري، درويش جڏهن وطن جو نالو ورتو آهي، ته اُن مان ’مُلڪي محبت چڱڻ‘ جي معنيٰ نڪري نه ٿي سگهي.“ (سيد، 1975ع، ص 26)

سيد صاحب مٿي ذڪر ڪيل تصور بابت رد ڏيندي لکي ٿو:

”اُن کي هروڀرو اڪيلي ۽ اصل معنيٰ سمجهڻ حقيقتن جي خلاف ٿيندو. انسان، جسم ۽ روح جو مرڪب آهي. جسمي شين کي صوفين مجاز سڏيو آهي ۽ روح کي حقيقت سمجهيو آهي، پر ساڳين صوفين اهو به چيو آهي ته: ”المجاز قنطرت الحقيقت“ مجاز حقيقت تي پهچڻ جي پل آهي.“ (سيد، 1975ع، ص 26)

مٿي ذڪر ڪيل عالمانه سمجهاڻي ڏيڻ کانسواءِ سيد صاحب سامعين کي سوال سمجهاڻي ڏيندي اظهار ڪيو ته:

”ذرا غور ڪري ڏسندا ته پتو پئجي ويندو ته جنهن وطن ۾ ماڻهو ڄائو نپنو هجي، جتي سندس عزيز دوست پڪا پڪن سان اڏيو وينا هجن، جتي مٽ مائٽ دفن ٿيل هجن، جنهن زمين مان کيس کاڌو، ڪپڙو ۽ اجهو ملندو هجي، ان جي محبت نه رکڻ ڪيتري قدر جائز ٿي سگهي ٿو.“ (سيد، 1975ع، ص 26)

وطن سان محبت واري حوالي سان مٿيون مثال ڏيڻ کان پوءِ ان جي مخالفت ڪرڻ وارن جو ذڪر ڪندي سيد صاحب ترش انداز ۾ ان ڳالهه جو اظهار ڪيو ته:

”صرف جاهل، بي ايمان ۽ بي غيرت اهڙي ڳالهه ڪري سگهن ٿا، پوءِ انهن جا پوئلڳ اهڙي پرچار ڪندڙن کي کهڙي به لقب سان ياد ڪندا رهن.“ (سيد، 1975ع، ص 26)

ان دور ۾ هڪ مخالف گروهه پاران وطن پرستيءَ کي بت پرستيءَ سان تعبير ڪيو پئي ويو، انڪري سيد صاحب آخر ۾ واضح ڪيو ته:

”وطن کي بت سڏڻ اهل تصوف وٽ اهڙوئي ڏوهه آهي جهڙو مجازي معشوق کي حقير سمجهڻ.“ (سيد، 1975ع، ص 26)

سائين جي.ايم.سيد جي بصيرت انگيز ۽ نصيحت آميز خطبي کان پوءِ قاضي فيض محمد حفيظ قريشي ۽ رسول بخش پليجي سنڌ جي سورن، سماجي نابرابري، غلامانه ماحول ۽ اقتصادي ڦرلٽ واري حوالي سان زوردار تقريرون ڪيون.

آخر ۾ صدر مجلس صدارتي ڪلمات ۾ فرمايو ته:

”برادران عزيز: آءٌ اوهان جو نهايت شڪرگذار آهيان، جو هن مجلس ”بزمِ صوفياءِ سنڌ“ جي ٻي ڪانفرنس جي صدارت جو مون کي شرف بخشيو اٿو. جهڙا مقصد هن جماعت جا بيان ڪيا ويا آهن، اهي سنڌ جي عوام ۽ خواص لاءِ نهايت مفيد آهن. حضرت داد شهيد جي باغ داد ۾ اچڻ کان، جا راحت ۽ مسرت حاصل ٿي رهي آهي، تنهنجو بيان پيش ڪري نه ٿو سگهان.

آءٌ اوهان کي يقين ٿو ڏياريان تہ مدد ۽ خدمت ڪندو رهندس. والسلام (بزمِ صوفياءِ سنڌ فائيل)

ان موقعي تي اعلان ڪيو ويو تہ:

سنڌ جي صوفياء ڪرام جي درگاهن ڪي بزمِ صوفياء سنڌ جي نالي سان عوام جي نفسياتي آهي اصلاح، اخلاقيٰ درستي، پيغام محبت، سنڌي ڪلچر جي ترقي درگاهن ۽ سجادن جي حفاظت لاءِ منظم ۽ مرتب ڪرڻ لاءِ هيٺين ائيڊهاڪ ڪاميٽي وڏيڪ سجاده ۽ اديبن جي اجازت سان نالا وڏائڻ جي اختيار سان برپا ڪجي ٿي.

1. پير سيد غلام حيدر شاهہ صاحب سجاده نشين درگاهہ شاهہ ڪريم عليه رحمت — چيئرمن
2. پير سيد شاهہ ڏنو شاهہ صاحب سجاده نشين درگاهہ شاهہ لطيف عليه رحمت — ميمبر
3. صوفي ارشاد عباس صاحب سجاده نشين درگاهہ شاهہ عنايت عليه رحمت — ميمبر
4. سيد علي اصغر شاهہ صاحب سجاده نشين درگاهہ سيد عالي شيرازي ٺٽہ عليه رحمت — ميمبر
5. صوفي عبدالحق صاحب سجاده نشين درگاهہ سچل سرمست عليه رحمت — ميمبر
6. سيد غلام تقي شاهہ صاحب سجاده نشين درگاهہ سيد حيدر عليه رحمت — ميمبر
7. پير سيد حسام الدين شاهہ صاحب اديب سنڌ — ميمبر
8. مسٽر محمد ابراهيم جويو صاحب اديب سنڌ — ميمبر
9. شيخ مبارڪ اياز صاحب اديب سنڌ — ميمبر
10. مولوي غلام مصطفيٰ صاحب قاسمي صاحب اديب سنڌ — ميمبر
11. قاضي فيض محمد صاحب اديب سنڌ — ميمبر
12. سر رسول بخش پليجو صاحب اديب سنڌ — ميمبر

تنهن بعد ٿيل مشاعري جي محفل ۾ سنڌ جي نامور شاعرن شيخ اياز، شمشيرالحيدري، رشيد ڀٽي، پروانو ڀٽي، فتاح ملڪ، سيف بنوي، عارف المولىٰ ۽ الطاف عباسي سنڌ ۽ سنڌي عوام جي خوشحالي ۽ تاريخن روايتن جي حوالي سان شاعري پيش ڪري. شرڪت ڪندڙ عوام جي دلين ۾ نئون روح ڦوڪيو.

ماني کائڻ کان پوءِ راڳ جي محفل شروع ڪئي ويئي، جنهن ۾ ريڊيو فنڪارن فقير عبدالغفور، زرينہ بلوچ محفل جي رونق کي دوبالا ڪري ڇڏيو. زرينہ بلوچ شاهہ جي سُر سارنگ مان ڪافي ۽ اياز جا ڪلام ڳايا. فقير عبدالغفور شاهہ جي ڪافين سان محفل کي گرمايو، جنهن سان گهڙي تي سنگت وادئي مهراڻ جي منفرد فنڪار منا خان جي هئي، ان ڪانسواءِ استاد نياز حسين، ڪريم بخش چانديو ۽ فقير نورمحمد کان علاوه مقامي فنڪارن پنهنجي پنهنجي فن جو مظاهرو ڪيو.

هيءُ ثقافتي محفل چئين بجي تائين هلي، جنهن ۾ اوائي هزارن جي لڳ ڀڳ عوام شرڪت ڪئي.

مددي مواد:

1. سيد، جي.ايم، "خطبات سيد"، 1975ع، نئين سنڌ پبليڪيشن ڪراچي
2. بزمِ صوفياءِ سنڌ فائيل جي.ايم لائبريري، سن.

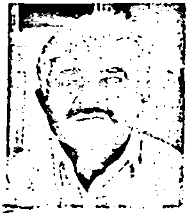

عبدالقادر ڪوسو

شاهه سائينءَ جي فڪر ۾ ڪائنات جي ڪارڻي حضرت محمّد مُصطفيٰ ﷺ جو شانُ مبارڪ

ٻنهي جَهانن جا سَردار، رحمة للعٰلمين، ڏيهن جا ڏاتار أنبيائن جا سَردار حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن 571ع بمطابق عامُ الفيل جي پهرئين سال رَبيع الاول مهيني جي 12 تاريخ سومر جي ڏينهن هن دنيا ۾ تشريف فرما ٿيا.

نبي ڪَريم صلي الله عليه وآله وسلم جَن جي پيدا ٿيڻ سان ڪِن روايتن جي راوين لکيو آهي تہ ڪَسريٰ جي محل جا چوڏنهن ڪُنگرا ڪِري پيا. مَجُوسين جو آتشڪَده وِسامِي ويو. ”بُحِيرَه ساوَه“ سُڪي ويو ۽ أن جا ديول ڪِري پيا.

انهن روايتن ۾ اختلاف آهي، ڪي لکن ٿا تہ أهي واقعا نبوت جي اڳَڪَٿين طور ظاهر ٿيا. اها روايت طِبري ۽ بيهقيءَ جي آهي. ”سيُوطي ۽ حافظ ابُونعيم“ پنهنجن ڪتابن ”خصائص“ ۽ دَلائل ۾ حُضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي وِلات واري رات لاءِ لکي ٿو تہ ڪَسريٰ جي ايوان ۾ زلزلو مَحسوسُ ٿيو ۽ ان جا چوڏنهن ڪُنگرا ڪِري پيا.

شاهه سائين پنهنجي ڪلام ۾ تقريباً سيني سُرن ۾ حُضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جو شان ڳايو آهي، پر خاص طور تي سُر سُهڻي، سُر مارئي ۾ حقيقتِ محمديءَ جون جيڪي ٿلميحون ڪَتب آنديُون آهن. أنهن کي پڙهي انسان حيران ٿي وڃي ٿو تہ ڀَنائي أهي ٿلميحُون هزارن جي تعداد ۾ استعمال ڪيون آهن. شاعريءَ جي علم ۾ شاعر ڪيترين ئي صنعتون پنهنجي شعر ۾ استعمال ڪندو آهي. ٿلميح، عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي. هن صنعت ٿلميح مان مراد أها آهي تہ شاعر قرآن پاڪ جون آيتُون، حَديثون، ڪِن مشهور واقعن جو ذڪر پنهنجي شاعريءَ ۾ پيش ڪري تہ ان کي تلميح چوندا آهن. ڀَنائي أمي هو، پر اڌ ڪان وڌيڪ قرآن ڪريم جو آيتُون، سُورتن جُون سُورتون نالن سان پنهنجي رسالي ۾ ڪتب آنديون اٿس.

شهنشاهه لطيف حقيقت محمديءَ جي نُور بابت سُرمارئيءَ جي هيٺئين بيت ۾ منظرنگاري ڪئي آهي:

1. فَيَڪُون فِدا ڪَري، ڪَهيائين سِين ڪُن،
ٿعظيماً تمام ڪري، پوءِ پَٽيريائين ڀُن،
مارُو تيائين مُن، پينر ڀاڳي آئيو.
(مارئي)

2. نڪا ڪُن فيڪون هُئي، نڪو لڳَ لحَمُ،
نہ بٽيو هو بُتَ ۾، أجاڪِي آدمُ،
مُون ٿڏهَانڪُون سَڱَ، اِها ساجاهہ سپرين
(مارئي)

3. ساهَڙ جا سينگار، أزَلَ ڪان اڳي هُئا،
نڪا ڪُن فيڪُون هُئي، نڪا ٻي ٻَچارَ،
مَلَڪئان مَهند هُئِي، توڏيءَ جي ٿنوار،
تڏهن مَحبت ساڻ ميهار، لايائين لطيف چئي.
(سهڻي)

مٿين ٽن ئي بيتن ۾ شاهه سائين قرآن ڪريم جي آيت (ڪُن فيڪُون) استعمال ڪئي آهي جيڪا ٿلميح آهي ۽ حقيقت محمدي جو شان بيان ٿيل آهي. صوفي بزرگن اصل ڪان وٺي هن ڪائنات جي تخليق جو ڪارڻ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ذات بابرڪات ڏانهن مَنسُوب ڪيو آهي.

نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جون ٻہ حديثون هيٺ تلميح طور ڏجن ٿيون، جن ۾ اها ڳالهہ صوفين جي قول کي ٿقويت ڏئي ٿي تہ ڪائنات جي ڪارڻي جو نُور سڀ ڪان پهريائين الله پاڪ پيدا ڪيو.

حديث 1: أولَ ماخلق الله نوري. (قدسي)

ترجمو:- سڀ کان پهريائين الله پاڪ منهنجو نُور خلقيو.

حديث: 2. لولاک لما خلقتُ الأفلاکَ. (قدسي)

ترجمو: اي محبوب توکي نہ پيدا ڪريان ها تہ پُورو جهان ئي پيدا نہ ڪريان ها!

مٿين ٻنهي ڏنل حديثن مان اِها ڳالهہ ظاهر ٿئي ٿي تہ الله سائين سڀ کان پهريائين حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جو نُور پيدا ڪيو. مٿيون ٻئي حديثون تلميحُ جو عُمدو مثال آهن.

حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ثنا هيءَ زبان ڇا ڪندي؟ ڇا بَشر ڪي طاقت آهي جو حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جون وَصفون بيان ڪري؟ خدا پاڪ خود حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جو وَصفون بيان ڪيون آهن.

حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ساراهہ فَلڪَ، آدمِي، ديوَ، پَريُون، جِن وَ ملائڪَ ڪن ٿا. أحد مان احمد جُڙيو آهي.

حقيقت محمديءَ جا مٿي جيڪي مثال ڏنا آهن. انهن ۾ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي نور جو ذڪر ٿيل آهي.

هاڻي هيٺ نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ظاهري طور هن ڪائنات ۾ اچڻ جو ذڪر ڀٽائي صاحب جي فڪري بيتن سان ڪيو ويندو، جن ۾ شاهہ سائين حضور پُرنور آقا، نامدار صلي الله عليه وآله وسلم جن جي آمد جي منظرنگاري ڪئي آهي. شاهہ سائين پنهنجي رسالي جي سُر سارنگ، سُر بلاول ۽ سر سسئي آبري ۾ تمام گهڻا مثال ڏنا آهن، مان هتي صِرف اختصار طور ڪُجهہ مان خرار پرکڻ واري ڳالهہ تي اِڪتفا ڪندس.

1. جڏهن ڀَنئي ڇَٽ، ڇِپَر هوتِ پنهونءَ ڇِي،
پَرڀِي وينيون پَٽ، گُوندر لٿا گولئين. (آبري)

2. جڏهن ڀَنئي بَانسَ ڇِپَر هوٽ پُنهونءَ ڇِي،
اڏيون آريچن جا، وَٽن مُڪا واس،
آيل پُني آسَ، پنهون آيو ڪيچَ ۾. (آبري)

3. ٻڙ مڙوئي ٻوءِ، ڇِپَرَ ڇاڻون مُڪيون،
ٻَهہ ٻَهہ ٿي ٻنيور ۾، هَندَ مڙيئي هُوءِ،
راڻين وَري رُوءِ، گُوندر لٿا گولئين. (آبري)

شاهہ سائينءَ جي مٿين ٽنهي بيتن ۾ نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي هن ڪائنات ۾ اچڻ جي خوشخبريءَ جي ڀٽائي صاحب نهايت خوبصورت منظرنگاري ڪئي آهي.

شاهہ سائينءَ سُر سارنگ ۾ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي آمد جو ذڪر ڪيو آهي جيڪو سندس سُر سارنگ جي سمورن بيتن ۾ بيان ٿيل آهي، پر هتي سُرسارنگ جي مشهور وائي ملاحظ ڪريو:

وائي

اڪيان ميگهہ مَلار، صُورت تُنهنجي سَڀُ جَڳُ موهيو،
سَجد و فِيل في الحال ڪيو، پسي مُطلبَ نُور نراڙ،
ڄاڻڻ وقت ڄام جي، ڪِريا ڪوٽ ڪُفار،
اڳي آسمانن جو، توکي ڪارئو سير سَتار،
وَلسوفَ يعطيڪَ رَبُک فَتَرضيٰ، توسين قادر ڪيا قرار،
قادر پاڻ قسمُ ڪنيو، خاڪ قدمن جو ڪَلتار،
اُڪنڊئا جي ابر ڪي، سي سَرها ٿيا سَنگهار،
موڪل ٿي مينهن ڪي، دوست هٿان دِلدار،
آهن ڪَرم ڪَريم جا، احمدَ ساڻ اپار،
اڳيان عبداللطيف چئي، مُحب مليا مننار.
(سارنگ)

شاهہ سائين جي سُرسارنگ جي هن وائيءَ ۾ ڀٽائي صاحب هڪ تلمِيح استعمال ڪئي آهي، جنهن ۾ هڪ مشهور واقعو بيان ٿيل آهي، جنهن جو ذڪر قرآن شريف جي سُورة "الفيل" ۾ ٿيل آهي.

عرب مؤرخن روايت موجب عِيسائي لشڪر جا ہہ امير هئا.

هِڪ ارياط ۽ ٻيو اَبره:

ابره خود مختيار حاڪم بڻجي ويو. هن عربستان ۾ عيسائيت ڦهلائڻ جي ڪوشش ڪئي، انهيءَ مقصد لاءِ هن يَمن جي گاديءَ جي هندَ صَنا ۾ هڪ وڏي ڪَلِيسا تعمير ڪرائي ۽ چيائين تہ عربن جو رُخ ڪعبي کان ڪَلِيسا ڏانهن ڦيرايان. هن 571ع ۾ سَٺ هزار فوج ۽ تيرهن هاٿين، ٻي روايت موجب

نون هاٿين سان ڪعبي تي چڙهائي ڪئي. مڪي شريف کان ٽن ڪوهن جي مفاصلي تي "المغيس" نالي هنڌ تي پهتو، اتان هن ڪجهه ماڻهو اڳتي موڪليا "اهل تهامه" ۽ قريش جو ڪجهه مال ڦريو، جنهن ۾ جناب عبدالمطلب جا ٻه سؤ اُٺ به هئا. ابره بن سباح يمن جو بادشاهه هو. جناب عبدالمطلب پنهنجن اُٺن ڇڏائڻ لاءِ وٽس ويو. پيشانيءَ ۾ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جو نُور چمڪندي ڏسي ۽ جناب عبدُالمطلب جو نوراني چهرو ڏسي ابره تعجب ۾ پئجي ويو. انهن هاٿين ۾ جيڪو سڀ کان وڏيڪ طاقتور هاٿي هو، اهو جناب عبدالمطلب جي نراڙ ۾ حضور پاڪ جن جو نور چمڪندي ڏسي سَجدي ۾ ڪِري پيو، نہ صرف ايترو، ۾ هاٿي ڳالهائڻ لڳو ۽ جناب عبدالمُطلب کي مخاطب ٿيندي چوڻ لڳو تہ: "حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن تي اسان جا سلام هُجن، جنهن جو نُور اوهان جي مُنهن مبارڪ مان چمڪي ٿو." اهو قول تاريخي حقيقتن جي روشنيءَ ۾ صحيح آهي تہ مڪي جي سردار جناب عبدالمطلب انهيءَ سال پنهنجي فرزند حضرت عبدالله جي شادي حضرت آمنہ بنت وَهب سان ڪرائي.

شاديءَ کان ڪجهه عرصو پوءِ حضرت عبدالله واپار سانگي مدينه منوره ويو، اُتي بيمار ٿي پيو ۽ اُتي ئي وفات ڪيائين. سندس انتقال کان چار مهينا پوءِ، ابره جي لشڪر ڪشيءَ کان 50، 55 ڏينهن پوءِ 20- اپريل 571ع بمطابق 12 ربيع الاول سُومر ڏينهن، فجر وقت عامُ الفِيل جي پهرين سال تي آقاءِ نامدار هِن دنيا ۾ تشريف فرما ٿيا. جنهن هاٿيءَ جناب عبدالمطلب کي سجدو ڪيو هو، اُن هاٿيءَ جو نالو "محمُود" هو.

شاهہ سائين جي وائي جي سِٽ 02 ۾ پٽائي صاحب اُن محمود هاٿيءَ جي سجدي واري ڳالهہ تلميح طور پنهنجي وائيءَ ۾ بيان ڪئي آهي. سُر سارنگ جي وائي واري سٽ 03 ۾ ڀٽائي صاحب هڪڙو اهم واقعو پنهنجي وائيءَ ۾ قلمبند ڪيو آهي، اهو آهي 1. ڪسريٰ جي ڪوٽ جا 14 ڪُنگرا ڪِرڻ. 2. بُحيره ساوه سُڪي وڃڻ. 3. مَجوسِين جو آتشڪده وِسامي وڃڻ.

گهڻن مُفسرن ۽ تاريخ نويسن اِها ڳالهہ لکي آهي تہ جڏهن حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن هن دنيا ۾ تشريف فرما ٿيا تہ مٿيان ٽيئي مُعجزا پيش آيا، جن جو اختصار ڀٽائي صاحب تلميحي طور سُر سارنگ جي وائي جي سِٽ 03 ۾ ڪيو آهي. شاهہ سائين سُرسارنگ جي وائيءَ جي سٽ 04 ۾ جيڪا تلميح استعمال ڪئي آهي، ان ۾ معراج جو ذڪر ٿيل آهي.

حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي معراج جو ذڪر الله پاڪ خود قرآن شريف ۾ سوره بَني اسرائيل ۽ سوره اَلنجم ۾ ڪيو آهي. ڀٽائي صاحب وائيءَ جي سٽ 04 ۾ انهي معراج واري واقعي طرف تلميحي صورت ۾ ذڪر ڪيو آهي.

قرآن پاڪ ۾ معراج جو ذڪر الله پاڪ، سُوره بَني اسرائيل ۽ سوره النجم ۾ ڪيو آهي. شاهہ سائين سُر سارنگ جي وائي جي سٽ 05 ۾ جيڪا تلميح استعمال ڪئي آهي، ان ۾ "سُورهُ وَضحيٰ" تلميحي طور استعمال ڪئي آهي.

هن سوره جي شانِ نزول بابت اڪثر مُفسرن اها ڳالهہ لکي آهي تہ هڪ دفعي وَحِي جبرائيل لاڳيتو ٻہ هفتا ڪو نہ آيو. نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن ڏُکارا ٿيا ۽ ڪافرن کي جڏهن اِها خبر پئي تہ انهن اِها ڳالهہ هُلائي تہ محمد جو الله، محمد کان ناراض ٿي ويو آهي. انهيءَ صورتحال ۾ وحي آيو ۽ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن کي اچي الله تعاليٰ جو پيغام ڏنائون تہ الله پاڪ اوهان کان ناراض نہ آهي ۽ (ولسوفَ يُعطيڪ رَبُڪ فَترضيٰ) جي بِشارت حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن کي ملي.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي پنهنجي ڪتاب "تفسير هاشمي" ۾ لاڳيتو ٻہ هفتا وحيءَ جي نہ اچڻ جو ڪارڻ ڪُتي جي هڪ گُلر جو حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي گهر ۾ موجود هُجڻ ڄاڻايو آهي. مٿئين آيت جو ترجمو هي آهي

ته "۽ تُنهنجو پالڻهار سِگهو ئي توکي ايترو ڏيندو جو تُون خوش ٿيندين." هيءَ آيت جڏهن نازل ٿي، ته پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم فرمايو ته اسان تيستائين راضي نه ٿينداسُون جيستائين اسان جو هڪڙو اُمتي به دوزخ ۾ رهندو. اُمت لاءِ هيءَ وڏي بِشارت آهي، جنهن موجب حُضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جا سمورا مومِن اُمتي دوزخ جي عذاب کان ڇُٽندا.

نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن کي حَسد وِچان مڪي جا ڪافر ۽ مُشرڪ محمد جي بدران مُذمّم چوندا هئا، جنهن جي معنيٰ محمد جي اُبتڙ آهي. محمد جي معنيٰ جنهن جي ساراهه ڪئي وڃي ۽ مُذمّم جي معنيٰ آهي، جنهن جا عيب ڪڍيا وڃن.

حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن کي مڪي جا ڪافر ابتر به چوندا هئا. عربيءَ ۾ "ابتر" ان پور کي چوندا آهن، جنهن جو پُڇُ وڍيل هوندو آهي. گويا حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن کي ڪافر اهو مهڻو ڏيندا هئا ته ڪيس نرينه اولاد نه آهي، "سوره الڪوثر" ان وقت نازل ٿي.

شاهه سائين جي سُرسارنگ جي مٿين وائي جَنهن ۾ پَنائي صاحب حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي قدمن جي خاڪ جو قسم کڻڻ جي ڳالهه، جنهن سِٽِ ۾ ڪئي آهي، اها سِٽ مُون شاهه سائين جي ترتيب ڏنل انن رسالن ۾ پڙهي آهي. اُهي رسالا ۽ اُنهن جي مُرتبن جا نالا صفحن سميت هيٺ ڏجن ٿا.

(1) بمبئي ڇاپو مَطبع ڪَريمي، قاضي علي مِيان بن قاضي عبدالطيف. تاجر ڪُتب سنه 1345هه، صفحه 102.

(2) مرزا قليچ بيگ جو رسالو، پبلشر پوڪرداس سنه 1913ع، صفحه 215 .

(3) هٺ اکري صفحه 154 (رسالو).

(4) ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ ليزگ، جَرمني سنه 1866ع صفحه 293 .

(5) محمد عثمان ڏيپلائي صفحه 175.

(6) شاهه جو گنج، محمد قاسم راهمون. صفحه 175.

(7) شاهه جو گنج، حاجي الهداد ڇِنڄڇي، صفحه 133.

(08) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي شاهه جي رسالي ۾ سر سارنگ جي مٿين وائي صفحه 410 تي ڏني آهي، پر وائيءَ ۾ ڇهين نمبر سٽ "قادر پاڻ قسم ڪنيو، خاڪ قدمن جو ڪلتار" نه لکي آهي. مون انهيءَ پَنائيءَ جي سٽ کي قرآن شريف جي روشنيءَ ۾ تمام گهڻن عالمن سان رابطو ڪيو ته ڇا قرآن شريف جي ڪنهن سُوره ۾ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي قدمن جي خاڪ جو قسم الله پاڪ کنيو آهي يا نه؟

عالمن سڳورن جا جواب مون کي مطمئن ڪندڙ نه مليا، پر جڏهن مون پَنائيءَ جي دور جي هڪڙي وڏي، مفتي، قاضي القضات مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو ڪتاب "تفسير هاشمي" پڙهيو ته اُن ۾ مخدوم صاحب سُوره البَلَدِ ۾ اُن جو تفسير ڏيندي هيٺين وضاحت ڪئي آهي.

الله پاڪ سُوره اَلبَلَدِ ۾ اِرشاد فرمايو آهي ته:

هن شهر "مڪي" جو قسم کڻان ٿو.

ڪتاب "مَوَاهِبِ اللدنيه" ۾ روايت آئي آهي ته حضرت عمر رضہ هن آيت جي تفسير ۾ فرمايو ته "الله پاڪ ٻنهي جهانن جي سردار جي قدمن مبارڪن جي مٽيءَ جو قسم کنيو آهي. حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جو اِيڏو شان آهي جو خود خالق اڪبر پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم جي قدمن مبارڪن جي مٽيءَ جو قسم کنيو آهي، ان کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو مرتبو ٿي سگهي ٿو؟ جيڪو الله پاڪ، پاڻ ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن کي ڏنو. الله تعاليٰ ٻنهي جهانن جي سردار سان ڪوڙين ڪَرم ۽ اُپر عنايتُون ڪيون آهن. جيڪي سونهاري سردار سان ئي سُونهن ٿيُون.

شافِع جي شرف ۽ شان جا حد حساب ئي نه آهن. ڪير آهي جو ان جو اندازو لڳائي سگهي؟

(حوالو تفسير هاشمِي صفحه 153، مُفسِر مَخدُوم محمد هاشم ٺٽوي)

شاهه سائينءَ جي سُرسارنگ جي مٿين وائيءَ ۾ ڀٽائي صاحب حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جو شان ڳايو آهي ۽ قرآن شريف جي روشنيءَ ۾ پنج تلميحون هڪڙي ئي وائيءَ ۾ پيش ڪرڻ، اهو ڀٽائي صاحب جو ڪمال آهي. هن زبان ڪي ڇا طاقت آهي جو حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جو شان ڳائي ۽ بشر ڪي ڪهڙي طاقت آهي جو اُن جون وصفون بيان ڪري. سڀ ملائڪ ۽ مُقرب حُضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جا خاص خدمتگار آهن، جيڪي بہ پيغمبر، حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن کان اڳ ۾ موڪليا ويا، اُهي سڀئي سندن جا خابُرو ۽ قاصد هئا.

واهُ مٽي، ارض و آسمان، آب آتش، رات ڏينهن حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي شان ۾ صلوٽون پڙهن ٿا ۽ خود رب پاڪ بہ.

ڪتاب المَواهبِ اللّدُنيہ/ بلمنح المُحمّديہ:

هيءُ حديث پاڪ جو ڪتاب آهي. ابو عبدالله محمد بن عبدالباقي بن يوسف بن احمد بن علوان مصري، ازهري، مالڪي پنهنجي دور جو هڪ مجيل عالم، مُحدث، مُحقق ۽ فقيه ٿي گذريو آهي، جنهن ڪي علمي دنيا ۾ زُرقاني جي نالي سان ڄاتو وڃي ٿو، ڇو جو سندس وڏڙن جو تعلق مصر جي ان مشهور ڳوٺ سان هو، جنهن ڪي زرقان سڏيو ويندو آهي. محمد بن عبدالباقي جي ولادت سنہ 1055هه بمطابق 1645ع ڌاري ٿي ۽ 1122هه بمطابق 1710ع ڌاري قاهره ۾ وفات ڪيائين. هن مختلف عُلوم خاص طور حديث جي علم ۾ اهڙي تہ مهارت حاصل ڪئي جو 12 صدي هجريءَ دوران مصر ۾ ڪيس ختم المحدثين جي لقب سان ياد ڪيو ويندو هو. حديث جي ميدان ۾ علامہ زرقاني جي خدمتن جو دائرو تمام وسيع آهي. علامہ زرقانيءَ سڀ کان وڏيڪ پائدار ڪم اهو ڪيو جو هن علامہ محمد بن قسطلاني جي مشهور ڪتاب "المَواهبِ اللّدُنيہ"بلمنح المُحمديہ (صلي الله عليه وآله وسلم) جي شرح آهي، جنهن ڪي علامہ زرقانيءَ محنت ۽ محبت سان مُرتب ڪيو. هر واقعي بابت حديثن جو انتخاب، واقعات جي تشريح، جنهن نموني زرقانيءَ ڪئي آهي، اهڙي ڪنهن ٻئي محدث نہ ڪئي آهي. اهوئي سبب هو جو علمي حلقن ۾ هن ڪتاب کي اصلي ڪتاب کان بہ وڌيڪ مقبوليت حاصل ٿي. جيڪا اڄ ڏينهن تائين قائم آهي. (حوالو سيرت هاشمي صفحہ 112)

شاهه سائينءَ جي سڄي ڪلام ۾ ڪائنات جي ڪارٽي جا ڳڻ، وصفون، هن فاني جهان ۾ سندن اچڻ، معراج تي وڃڻ جو ذڪر بيان ٿيل آهي. مان هتي شاهه لطيف جي سُر بلاول مان چند مثال لکان ٿو، جن ۾ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جو هِنَ جَهان ۾ آمد ٿيڻ، مَعراج تي وڃڻ جو ذڪر ڀٽائي، صاحب، اِختصار طور پيش ڪيو آهي.

وائي (1)

جَان ڏنائُون پير، جَان ڏنائُون پير،
(1) پِڳا ڪوٽ ڪُفارَ جا، اَچِي عَلِي شير،
(2) مٽي اڱڻ آئيا، سُونهَڻ لڳا سَير،
(3) جٿان بَني نِڱيو، پَري مُبارڪ پير،
(4) لٿا ڏُک سُک ٿيا، ٿي واڌائيءَ وير.

وائي (2)

پَسيو سو پَسبو، نُور نبيءَ جو ڏِسبو،
(1) ظاهر ٿيو زمينَ تي، ڏينهَن جو ڏِٺو،
(2) خاوندَ خاصُ خلقيو، هُهڙو ڪو نہ ٻيو،
(3) بابو ٻيٻِي فاطمہ رضہ جو، مِيڙ ۾ مَلهندو،
(4) ڏُرندو ڇَٽُ رَسولَ صلي الله عليه وآله وسلم تي، نُورانِئي ڏِسبو.

بيت (1)

جَڪرو جَس ڪرو، ٻيا مِڙيئي مَل،
سَمي جي سُهاڳُ جي، ڪنهن نہ پيئي ڪَل،
مِٽي اِن مُرسل، اصُل هُئِي ايترِي.

بيت (2)

جڪري ڇهو جُوان، ڏسان ڪو نہ ڏيهہ ۾،
مُهڙ مِڙنِي مُرسلين، سَرسُ سندس شان،
فڪَان قَاب قوسَينَ اَوادنيٰ، ايءُ مُيسرِ ٿِيسُ مَڪانُ،
اِيءَ آڳي جو اِحسَانُ، جَنهن هادي ميڙيُم هُهڙو (بلاول)

هن هڪڙي بيت جي اُپياس لاءِ مُون شاهه سائينءَ جي ٽون رسالن جو مطالعو ڪيو آهي، جن جا

ليکڪ ڌار ڌار آهن ۽ حوالي طور سڀني رسالن جي ليکڪن جا نالا صُفحن سَميت لکان ٿو.

انهن رسالن ۾ ڪِن ليکڪن "فَکَانَ قَابَ قوسين اوادنيٰ" واري سِٽ ڏني آهي ۽ ڪِن ڪا نہ ڏني آهي.

(1) اُرنيسٽ ٽرمپ صفحہ 646 هن رسالي ۾ اها سٽ موجود آهي.

(2) هٿ اکري وارو رسالو صفحہ 497 هن رسالي ۾ بہ اها سِٽ موجود آهي.

(3) بمبئي ڇاپو سنہ 1335هہ صفحہ 309 هن رسالي ۾ بہ اها سِٽ موجود آهي.

(4) مرزا قليچ بيگ، صفحہ 684 هن ۾ بہ اها سِٽ موجود آهي.

(5) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، صفحہ 143 هن رسالي ۾ اِها سِٽ نہ آهي.

(6) شاهہ جو گنج، اَلهداد ڄِهنڄِهي، صفحہ 392 اِها سِٽ موجود آهي.

(7) محمد عُثمان ڏيپلائي، صفحہ- 517، 518، اِها سِٽ موجود آهي.

(8) شاهہ جو گنج، محمد قاسم راهمون صفحہ 538، اها سِٽ موجود آهي.

(9) ڪلياتِ آڏوائي، صفحہ 563، اها سِٽ موجود آهي.

شاهہ سائينءَ جي مٿئين بيت ۾ ڪائنات جي ڪارڻي جو هن جهان ۾ اچڻ ۽ سندس معراج تي وڃڻ جي مَنظرنگاري ٿيل آهي، ۽ معراج تي وڃڻ لاءِ ڀٽائي صاحبَ "فَکان قاب قوسين اوادنيٰ" جي آيت تلميح طور استعمال ڪئي آهي.

هاڻي مان سُربلاول مان هڪ وائي لکان ٿو. جيڪا سڀني شارحن پنهنجي رسالي ۾ لکي آهي. هن وائيءَ ۾ حضور ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جو ذڪر ڀٽائي صاحب آندو آهي تہ مَحشر جي ميدان ۾ سڀني انبيائن جو اُمتون پريشاني ۽ سرگرداني واري حالت ۾ هُونديون. سڀ انسان حضرت آدم عليه السلام ڏانهن ڊوڙندا تہ توهان ابوالبَشر آهيو، شفاعت ڪريو، پر سڀئي انبياء اڪرام ۽ انهن جون اُمتون گڏجي حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن وٽ شفاعت لاءِ اينديون ۽ شفيع جي شفاعت ٿيندي ۽ اڙيلن کي ڇُڏائيندو. اهڙي منظري نگار ڀٽائي صاحب هيئنئين ريت ڪئي آهي.

وائي

ڏِکَ ڏِکيندو مُون نہ ڇڏيندو، شَفيعُ شافعُ سُپرين،

(1) اَنڌا اُونڌا آڪڙيا، سَڀ نباهي نِيندو،

(2) وٺان ويچارَن جي، داڙُو ٿي ڏاڙيندو،

(3) جي ڏوهارين ڏاڪڙا، سي لڪَ لنگهائيندو،

(4) نور ناڪارُون نہ ڪري، محمد مِنٿَ مَڃيندو،

(5) هِت پڻ حامي هِن جو، اڳيان آڌر ڏِيندو،

(6) طَهُورا ٿڙين کي، پاندَپُ پيارِيندو،

(7) پاڻ سُڄاڻي پاٿهين، ڪامل ڪَرَمَ ڪَريندو،

(8) طَنبُو آٿي تاءَ ۾، عَاصِين ڪاڻ اڏيندو

(9) داتا دوزخين کي، لِينگهو لُهرائيندو،

(10) رَسڻ وير رَسي ڪري، مُشڪ رنگ مَٽيندو،

(11) رحمة اللعالمين، اهُکيءَ اَڳهہ ٿيندو،

(12) اُتي عبداللطيف جو، هادِي هَٿُ جهليندو.

ڀٽائي صاحب تي تحقيق جو ڪم تمام گهڻو ٿيو آهي، پر اجا بہ تحقيقي حوالي سان شاهہ سائينءَ تي گهڻي ڪم ڪرڻ جي گنجائش موجود آهي. جن بہ عالمن ۽ ڏاهن انهيءَ ميدان ۾ جيڪو ڪجهہ پورهيو ڪيو آهي ۽ جهڙو بہ ڪيو آهي، اهو حرفِ آخر نہ آهي. اسان انهن جي ڪيل پورهئي کي سَلام ۽ خراج تَحِسين پيش ڪريون ٿا، جو انهن اسان لاءِ راهہ پيدا ڪئي آهي، ان کي وڌيڪ سُوڌڻ ۽ سَنوارڻ اسان جو توهان جو، سڀني جو فرض آهي. حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن بابت شاهہ سائينءَ جو ڪلام تَمثِيلُن، تشبيهن، تَلميحن، مَحاورن، اِستعارن سان ڀَرپُور آهي، پر ان کي سمجهڻ لاءِ هرڪو مُدَبر ۽ اڪابر پنهنجي پنهنجي سمجهہ آهر ان کي سمجهي ٿو ۽ ان بابت پنهنجا خيال پيش ڪري ٿو.

ڀٽائي صاحب جي سڀني سُرن ۾ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جا اخلاق مبارڪ چڱيءَ طرح بيان ڪيا ويا آهن، پر خاص طرح سُرڪاموڏ ۾ ڀٽائي صاحب جيڪا منظرنگاري ڪئي آهي، اها پڙهڻ

ونئان آهي، هن سُر ۾ ڀٽائي صاحب حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي پنهنجي ڪردار کي مَجائڻ عوام جاهليه جي وقت ۾ پاڻ کي صادق ۽ امين مَجرائڻ، تمام بهترين انداز ۾ ڀٽائيءَ اِن طرف ڏانهن تمثيلون ڏئي حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي اخلاقن تي روشني وڌي آهي. جهڙيءَ طرح قرآن شريف ۾ ارشاد آهي تہ: اسان توهان کي ٻنهي جهانن لاءِ رحمت ڪري موڪليو. ڀٽائيءَ بہ اِن پسمنظر ۾ سُرڪاموڏ ۾ بيتَ ۽ وايون چيون آهن.

بيت (1)

هُئي تہ ميڻُن جَهڙي مي، پر خدمت ڪٿي ڪري ڪئي،
جَن ويهڻ نہ ڏِنُس ٿي وَٽِ ۾، ٿيا سَلامي سي،
ڄام تماچيءَ لئہ، پاڪ رکيائين پيجرو.
(ڪاموڏ)

ڪِن رسالن ۾ هينين سِٽ هِن طرح بہ لکيل آهي تہ:

نوريءَ نازَ ڪري، عَالَم اِنعامِي ڪيو.

بيت (2)

تهڙو ڪِينجهر ۾ ڪِين نہ ٻيو، جهڙي سُونهَن سَنڌياس،
مَڏَ مِياٺيُون، مَڪڙا، مِڙئي معاف ٿِياس،
مورچَلُ مٽاس، اُپو تماچي هَٿي.

بيت (3)

ڪِڪيءَ هاٿيون ڪاريُون، ڇڄيءَ هاٿا ڇَڄَ،
پاڻڌ جنين جي پاڻنسين، لڳو تہ ٿِئي لڄَ،
سَمون ڄام سَهجَ، اُپو ڪري اُن سين.

بيت (4)

ڪينجهر ۾ ٻاه ٻري، هيڏي ويرڪنا،
ناهي تجلو تارن جو، ناهي شمس شُعاء،
جڏهن لٿو پاند مُهاءِ، تہ مَرمَرڪَن مڇيءَ واريون.

ڀٽائي صاحب ڪُل انبياءَ عليه السلام جي شان ۽ مَرتبي جو ذڪر اشارتاً پنهنجي ڪلام ۾ ڪيو آهي، پر خضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي لاءِ چوي ٿو تہ اُهو سيني جو مهندار ۽ سُونهون سردار آهي.

سُر سورٺ جي هڪ بيت ۾ اهڙي منظرنگاري هينينءَ ريت ڪري ٿو.

بيت

سَهسين سورٺيا آئيا، مَانجهي مَٽيادار،
جَن ڳَڙهان ٻَهرڳائيو، سَهجان سڀ ڄمار،
ٺُنبيري جي ٺَنڊ جي، اُتِ ٻهرين هُئي ٻَچار،
آءَ مٺاهون مَڱڻا، ڇَڙهي ڏَر ٺُٺار،
توڪي گهوٽ گهرائيو، خِلوتُ لاءِ ڪنگهارُ،
اَلسلامُ العليڪَ اَيهاالنبي، اِي ڪِلي ڪيائين ڪِينڪارُ،
سُئو ۾ سَنسارُ، تہ مُلڪ ڏِنائين مَڱڻي.

ڀٽائي صاحب هن بيت ۾ سَهسين سورٺيا مان مراد وٺي ٿو ڪُل انبياءَ عليه السلام جن جو هِن جهان ۾ اچڻ.

حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي رُتبي لاءِ سُرديسي ۾ پڻ هينينءَ ريت ذڪر ڪيو اٿس.

بيت (1)

ٻاروچا ٻيا گهڻا، منهنجو پَرمَل ڄام پُنهون،
آڳي عنايت ڪري، تنهن کي ڏيج ڏنو،
پهتو جت پُنهون، اُتي ڪانهي جاءِ جَتَن جِي.

بيت (2)

ٻاروچا ٻيا گهڻا، هَهڙو ڪو نہ ٿيو ۽،
اُڀ زمين وچ ۾، شمس تي اُڀريو ۽،
سِج چنڊ ڪان آڪرو، تنهن کي روشن رب ڪيوءِ،
ٺڪيءَ تي ٺيوءِ، وسيلو وٽڪارَ ۾.

بَحيرا عيسائي راهب حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي نبوت جي تصديق ڪئي:

حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ننڍپڻ ۾ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن وٽ ڪيترائي معجزا هئا. انهن معجزن ۾ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن سان وَڻ بہ ڳالهائيندا ۽ سلام ڪندا هئا. مڪي پاڪ ۾ هڪڙو پٿر هوندو هو، جڏهن پاڻ ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن ان جي پرسان لنگهندا هئا تہ اُهو پٿر ڪين سلام ڪندو هو، هڪ ڪَڪرَ آسمان تي هوندو هو جو جيڏانهن بہ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن

ويندا هئا ته اُهو متن ڇانو ڪري هلندو هو.

جڏهن نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جي جي عُمر ٻارنهن ورهيه ٿي ته پنهنجي چاچي حضرت ابوطالب سان گڏ واپار سانگي شام ويا، اُتي بحيرا نالي عيسائي راهب حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي نبوت جي تصديق ڪئي.

بَحيرا بنيادي طور تي سرياني زبان جو لفظ آهي، جنهن جي لُغوي معنيٰ اِها ئي ٿيندي جيڪا عربي زبان ۾ ”علامہ“ جي ٻُڌائي وئي آهي. يَهُودين ۾ ڪيترائي عالم ٿي گذريا آهن جن کي ان اعليٰ لقب سان ياد ڪيو ويندو هو. هي بَحيرا توريت، انجيل سان گڏ سمورن مُوسوي توڙي عِيسوي عُلوم جو سڀ کان وڏو ماهر عالم هو، پر پوءِ رهبانيت اختيار ڪري بصره جي مرڪزي گرجا گهر ۾ اچي ديرو دَمايائين، جيڪو شام ۾ عيسائيت جي تعليم ۽ تبليغ جو سڀ کان وڏو ۽ اهم مرڪز هو. سندس نالو زهري، شامي ۽ مُفطائي طرفان جَرجيس ٻڌايو ويو آهي. جڏهن ته سِرجس پڻ لکيو ويو آهي. حافظ بن ڪثير پڻ بَحيرا کي عيسائي لکي ٿو. زهريءَ جي راءِ مطابق بحيرا عيسائي نه پر يَهودِي هو.

اسلام کان اڳ زمين تي رهندڙ انسان ٽن بابرڪت هستين بابت ڄاڻ رکندا هئا. 1. رئاب بن براءِ الشني ٻڌايو ويو آهي، جيڪو پاڻ ته ڪجهه وقت پهريائين گذاري ويو هو، پر سندس علم ۽ عرفان جون ڳالهيون اُن وقت تائين ماڻهن ۾ هلندڙ هيون. امام ابن تميم جو بيان آهي ته اُن دور ۾ رئاب ۽ سندس پُٽ جي قبرن مٿان هر وقت هلڪي هلڪي بُوند وَسندي هئي. 2. بَحيرا، جنهن جو ذڪر مٿي ٿي چُڪو آهي 3. حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن هئا، جنهن جي اچڻ جو ورهين کان وٺي انتظار هو. خاص طور تي اهڙو انتظار اهلِ علم طبقي کي هو جيڪي پنهنجي ڪتابن ۾ آخري نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن بابت پيشگويُون ته پڙهي چُڪا هئا، پر اُن هَستيءَ جي زيارت لاءِ سندن اکيون آتيُون هيون. بَحيرا به اهڙين سُڃاڻ شخصيتن مان هڪ هو.

ڀٽائي صاحب اهڙن ٻَرن، وڻن، ٻَٽن جي حضور جن صلي الله عليه وآله وسلم جن جي سلامي ڀرڻ جو ذڪر تمثيلي انداز ۾ ڪافي بيتن ۽ واين ۾ ڪيو آهي. هتي چند مثال ڏجن ٿا:

مثال (1):

ناز منجهان نا نِڪري، جڏهن پرين ڪَرين ٿو پنڌ،
ته پُون پڻ ٻِسم الله چئي، راهه چُمي ٿي رند،
اُپيون گهٽيون ادب سين، ځورون حيرت هنڌ،
مون کي سائينءَ جو سوڳنڌ سڄڻُ سينئانِ اڳرو.

(2) ڪنهن ۾ روئان پرينءَ کي، روئڻ مُون رياءُ،
ٻَرن منجهه ٻَڪاءُ، ٻي ڀِٽ ٻُٽم جيڏيون.

(3) مِيمَڻُون ٿيو مَهندار، ٻاروچو ٻيلين جو،
سِپني جو سيد چئي، سُونهون ٿيو سردار،
مُلڪ جو مَدار، مون کي مولا ميڙئين.

نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جا اخلاق مبارڪ قرآن ڪريم ۾ بيان ٿيل آهن جيڪو عربي زبان ۾ آهي، پر ٻئي ڏٽي حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام کي يعني شاهه جي رسالي کي ”سنڌيءَ زبان جو قرآن“ هُجڻ جو شرف شهيد عبدالرحيم گرهوڙي ڏني ويو آهي ته:

آڳي عبداللطيف تي، رَضامندو رحمٰن،
پرت مان جنهن پڙهيو، باريءَ جو بيان،
جوڙي جنهن قرآن، سنڌيءَ ۾ صحيح ڪيو. (گرهوڙي)

نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي بُعثت جا اُهڃاڻ شاهه سائين جي ڪيترن ئي بيتن ۾ سمايل آهن، جن جي تفصيل لاءِ رسالو پڙهي سگهجي ٿو.

نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن لاءِ جابر بن سَمُره کان روايت آهي ته انهن ڏينهن ۾ پاڻ صلي الله عليه وآله وسلم جن جنهن به وڻ ٽڻ يا پٿر پهڻ وٽان لنگهندا هئا ته اُهو سندن خدمت ۾ السلام العليڪَ يَا رَسول الله صلي الله عليه وآله وسلم چوندو هو.

حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ٻي حديث مبارڪ آهي ته مڪي ۾ اهو پٿر اڃا تائين موجود آهي جيڪو نبوت جي شروعاتي دور ۾ مون

كي سلام كندو هو. أن پٿر بابت به روايتون ملن ٿيون. 1. كي چون ٿا ته اهو پٿر حضرت ابوبكر صديق رضه جي گهر وٽ هو. 2. ته اهو پٿر "حجر اسود" آهي، جيكو كعبة الله ۾ لڳل آهي. مون مٿي جيكي شاهه سائين جا ٽي بيت مثال طور ڏنا آهن، انهن ۾ جيكا سٽ وڻن ٽڻن، پٿرن جي سلامي پرڻ لاءِ پيش كئي اٿر، ان ۾ ڀٽائي صاحب حضور كريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي بعثت جي اهڃاڻن جو عظيم خاكو چٽيو آهي، جنهن تي اسان سنڌين كي ناز آهي ته جتي عربن جا تاريخ نويس مُحدث پنهنجون روايتون ڏئي نثر ۾ اها تاريخ جوڙي ويا آهن ته حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن تي پٿر، وڻ ٽڻ سلام ورائيندا هئا. انهيءَ تاريخ لكڻ ۾ مؤرخن، محدثن دفترن جا دفتر لكيا آهن، پر ڀٽائي صاحب صرف اختصار كان كم وٺي هكڙي ئي هيئين سٽ ۾ اهو بيان قلمبند كيو آهي، ته بَر پڻ كَن بَكاء، أكنديا آري لئه گهڻو. ڀٽائيءَ جي فكر ۾ واءُ، مٽي، آب و آتش، عرض و سمان، رات ڏينهن دل سان حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن لاءِ صلواتون ۽ سلام پڙهن ٿا ۽ سڀ ملائك مقرب به صلواتون ۽ سلام موكلين ٿا.

حضور كريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جو معراج:

مُحدثن ۽ محققن جو بيان آهي ته حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جو معراج نبوت جي ٻارهين سال رجب المرجب مهيني جي 27 تاريخ سومر جي رات تي ٿيو. انهيءَ ڳالهه تي تمام گهڻا اتفاقي آهن.

معراج لاءِ سيرت نگارن ۾ كجهه اختلاف آهن جيكي هيٺ ڏجن ٿا:

1. جنهن سال پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم جن كي نبوت عطا ٿي، ان سال ئي معراج جو واقعو پيش آيو.

2. نبوت كان پنج سال پوءِ معراج ٿيو.

3. نبوت جي ڏهين سال 27 رجب المرجب تي ٿيو. (اهو علامه منصور پوري جو بيان آهي)

4. هجرت كان 16 مهينا اڳ يعني نبوت جي ٻارهين سال رمضان المبارك ۾ ٿيو.

5. هجرت كان هك سال ۽ مهينا اڳ نبوت جي 17 سال ربيع الاول ۾ ٿيو.

انهن قولن مان پهريان ٽي قول انكري صحيح نٿا ٿي سگهن جو بيبي خديجة الكُبريٰ رضه جي وفات 5 وقت نماز فرض ٿيڻ كان اڳ ٿي چكي هئي ۽ انهيءَ تي سڀني جو اتفاق آهي ته پنج وقت نماز معراج جي رات فرض ٿي. بيبي خديجة الكُبريٰ رضه جي وفات نبوت جي ڏهين سال رمضان المبارك ۾ ٿي. تنهنكري معراج ان كانپوءِ ٿيو هوندو. اهو واقعو مكي واري آخري دور جو آهي.

معراج واري رات حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن پنهنجي سوٽ بيبي أمِ هانِي جي گهر سُتل هئا.

بيبي أمِ هَانِي، حضرت اَبُوطالب جي نياڻي ۽ علي كَرَم الله وجهه جي ڀيڻ هئي. هن بيبيءَ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي پَرورش كئي هئي. معراج جي واقعي واري رات حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن مسجد الحرام ۾ الله پاك جي عبادت كري ۽ بيت الله جو طواف كري وڃي حضرت بيبي امِ هاني جي گهر آرامي ٿيا. اهو گهر شعبِ ابوطالب ۾ هو، جتي پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم جن پنهنجي عزيزن سان قريشن جي قطع تعلقات جا ٽي سال نهايت سختي ۽ كَسمپُرسيءَ ۾ گذاريا هئا. الله پاك نبي صلي الله عليه وآله وسلم جن جي گهرائڻ لاءِ پنهنجا احكام ملائكن كي ڏنا. حضرت جبرائيل عليه السلام كي حكم كيائين ته محمد كريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي معراج جو انتظام كر. الله پاك جبرائيل عليه السلام كي فرمايو ته:

اڄ ميكائيل عليه السلام كي چئه ته مخلوق جي روزي رزق رسائڻ كان كجهه صبر كري.

2. اسرافيل عليه السلام كي صُور ركڻ لاءِ چئو. 3. عزرائيل عليه السلام كي حكم كر ته كُجهه گهڙيون رُوحن كي قبض كرڻ كان پاسو كري.

4. بهشت جي مالڪ رضوان کي چئو ته سموري بهشت جي غِلمانن ۽ حُورن کي محمد پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي استقبال ڪرڻ لاءِ صِف بيهاري ڇڏي. 5. عرش معليٰ جي حاملان کي چئو ته عرش معليٰ کي اِطلِس مُقدس سان ڍَڪي، ڪرسيءَ تي قُدوسِي تاج رکي 6. دوزخ جي مالڪ کي حڪم ڪر ته دوزخ جا دروازا بند ڪري ڇڏي 7. سڀني انبيائن جي رُوحن کي آدم کان وٺي عيسيٰ عليه السلام تائين اطلاع ڏي ته الله، محمد ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن کي معراج لاءِ گهرايو آهي، تنهنڪري توهان سڀ سندن استقبال لاءِ تيار ٿيو. 8. بهشت منجهه تيز رفتار براق سينگاري، سترهزار بهشتي ساڻ ڪري سِدرَة المُنتهيٰ کان مڪي معظم وڃ ۽ محمد صلي الله عليه وآله وسلم جن کي منهنجي دربار ۾ وٺي اچ.

پاڻ سڳورا صلي الله عليه وآله وسلم جن فرمائين ٿا ته مان ان رات بي بي اُم هاني جي گهر سُتل هوس ته جبرائيل امين جي اچڻ تي جاڳي پيس. جبرائيل عليه السلام اچي چيو ته "الله تعاليٰ توهان کي سلام ٿو ڏئي، هُو اوهان کي گهرائي ٿو. آءٌ اوهان کي وٽس وٺي ويندس. هُو اوهان کي پنهجين اهڙين مهربانين سان نوازيندو جو نه هِن کان اڳ ڪنهن سان ڪيون اٿس، نه وري اوهان کان پوءِ ڪنهن سان ڪندو، اهڙو نه ڪنهن ٻُڌو هوندو ۽ نه وري ڪنهن انسان جي دل ۾ ڇپيو هُوندو.

حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن فرمائين ٿا ته جبرائيل عليه السلام سان گڏ ٻيا ملائڪ ۽ سواريءَ لاءِ هڪ جانور، جنهن کي ملائڪن براق ڪري پئي سڏيو جيڪو گهوڙي کان ڪجهه ننڍو هو ۽ سندس رانن تي پَر هئا، گڏ هو. بهشت جي مالڪ رضوان، حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن کي هڪ چوڪندي طشت پيش ڪئي، جنهن جي هر ڪنڊ تي موتين جو جڙاءُ هو. اُن طشت ۾ ياقوت جا ڪُوزا آبِ ڪوثر سان ڀريل رکيل هئا. معراج واري رات رسول صلي الله عليه وآله وسلم جن مڪي کان بيت المقدس تائين جنهن سواري تي پهتا، اُها خدا تعاليٰ سندن لاءِ جنت مان موڪلي هئي، ان جي رفتار تمام تيز هئي، سندس نالو "جادود" هو. هن رات بيت المقدس ۾ اِمامُ الانبياء محمد ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي پويان سڀني نبين ٻه رڪعتون نماز ادا ڪئي، باقي انهيءَ ڳالهه ۾ اختلاف آهي ته ان موقعي تي نبين سڳورن جا ارواح اُتي پهتا هئا، يا سندن جسم مبارڪ به اُتي موجود هئا؟ نماز بابت ٻه رڪعتون نفل هُيون، ٻي روايت موجب، اُها سومهڻي "عشاءِ" جي نماز هئي جيڪا سفر سببان پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم قصر ڪئي.

نماز کان پوءِ نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جڏهن بيت المقدس کان ٻاهر نڪتا ته اُتي جنت مان هڪ ڏاڪڻ "معراج" آندي وئي.

معراج واري رات الله پاڪ پنهنجي پياري نبيءَ کي جڏهن آسمانن تي گهرايو ته جبرائيل عليه السلام دروازو کولرايو، پاڻ صلي الله عليه وآله وسلم جن لاءِ دروازو کوليو ويو. پهرئين آسمان تي حضرت آدم عليه السلام کي ڏٺائون، ان کي سلام ڪيائون، حضرت آدم عليه السلام کين ڀليڪار ڪئي ۽ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي نبوت جو اقرار ڪيائين. ٻئي آسمان تي پاڻ صلي الله عليه وآله وسلم جن حضرت يحييٰ بن زڪريا ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام کي ڏٺو، انهن سان ملاقات ڪئي ۽ انهن ٻنهي پيغمبرن حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي نبوت جو اقرار ڪيو. ٽئين آسمان تي حضرت يوسف عليه السلام کي ڏٺائون، چوٿين آسمان تي حضرت ادريس کي ڏٺائون. پنجين آسمان تي حضرت هارون عليه السلام کي ڏٺائون، ڇهين آسمان تي حضرت موسيٰ عليه السلام کي ڏٺائون. ستين آسمان تي حضرت ابراهيم عليه السلام سان ملاقات ڪيائون، ان کانپوءِ سِدرَه المنتهيٰ تائين پاڻ صلي الله عليه وآله وسلم جن کي آندو ويو.

مٿي مُون معراج بابت جيڪا تمهيد نثر ۾ لکي آهي اها صرف مهربان پڙهندڙن جي آسانيءَ لاءِ لکي آهي، چو ته شاهه سائينءَ جي سڄي ڪلام ۾ اختصار

طور ڀٽائي صاحب اشارا ڏنا آهن ۽ انهن اشارن کي سمجهڻ لاءِ مٿيان تمهيدي جملا فائديمند ثابت ٿيندا.

ڀٽائي جي شعرن سان معراج جو ذڪر:

(1) سَهسين سورٺيا آئيا، مانجهي مٿيادار،
جَن ڳَڙهان ڀَهر ڳائيو، سَهجان سڀ چمار،
ٿنبيري جي تند جي، اُت ڀهرين هٿي ڀَچار،
آءَ مٿاهون مڱڻا، چڙهي دَرَ دَنار،
توکي گهوٽ گهرائيو، خِلوَتِ لاءِ ڪنگهار.
السلام العَليڪ ايهَا النبي، اي ڪلي ڪيائين
ڪينڪار،
سُئو ۾ سنسار، تہ مُلڪ ڏنائين مڱڻي.
(سورٺ)

(2) ڪوڙين آئيا ڪيرتا، ڀَتوڀَتين ڀانءِ،
جن ڳڙهان ڀَهرڳائيو، ظاهر ساڻ زبانءَ،
هيءَ منجهہ ڀينو مڱڻو، اپَرسِين اِحسانءِ،
اَلتحياتُ لله وصَلواتُ وَطيبلتہ ساراهي سبحانءِ،
جهڙو ڀلو ڀانءِ، تهڙا ڏانءِ ڏِياچ جا.
(سورٺ)

(3) مِئين ۽ مڱڻي، ڪا جا ڳالهہ ڳُجهي،
سا ٻئين دائين ٻانهين، سوجهي تان نہ سُجهي،
پيا وِير وِماس ۾، عاقل ويا اُجهي،
ڪوڙين جي ڪريم ريءِ، ويئي مَت مُنجهي،
هڪ ٻيجَل ٿي ٻُجهي، ٻي خبر هُئي ڪنگهارَ ڪي.
(سورٺ)

(4) مُونا ظُور سينا، سَندا سَناسِين،
سجدي ۾ سيد چئي، گوڏا گودڙين،
فڪان قاب قوسين او ادنيٰ، نانگا ائين نِمن،
ڪُل مِن عَليها فان، باقي ڪين بچن،
الله وَلي الذين آمنو يُخرجُهم مِن الظلمٰتِ اِلي
النُور، اهڙيءَ پر پَرن،
وَخرمُوسيٰ صَعقا، تا جوڳي جُنگ جَلن،
مَازاغَ البَصروَماطغيٰ، اهڙيءَ رَوش رَوَنِ،
مشاهدو محبوب جو، اُتي آديسين،
ٻي يَبصُر ٻي يَسمعُ، تا اهڙيءَ چال چَلن،
سيد چئي سندين، ڪَل پُڇين تون ڪَهڙي.
(رام ڪلي)

هن چوٿين نمبر بيت ۾ ڀٽائي صاحب "فڪان قاب قوسين اوادنيٰ" ۽ مازاغَ البصرَ وَماطغيٰ" قرآن شريف جون آيتون معراج بابت چيون آهن، قاب قوسين جي معنيٰ ۽ تشريح هڪ شاعر جي ٻن سٽن سان هيٺ ڪجي ٿي؛

جيئن ڪُنڊي ڪَمانءِ جا، ٻئي گوشا گڏجن،
اِنائين اوڏو ٿيو، مَهندا پاڻ ڏٺين.

مُونا طُور سِينا جي تشريح:

لفظ مُونا جي معنيٰ آهي گوڏا ۽ طُور سِينا اُن جبل جو نالو آهي جتي حضرت مُوسيٰ عليه السلام کي اِلٰهي تجلي نظر آئي. هِن سِٽ ۾ شاهہ سائين اِن ڳالهہ ڏانهن اشارو ڏني ٿو تہ جهڙيءَ طرح حضرت مُوسيٰ عليه السلام طُور سِينا تي مُراقبي واري حالت ۾ الله پاڪ سان ڪَلامِي ٿيندو هو، اهڙيءَ طرح گودڙي پوش فقيرن جا گوڏا سَجدي واري حالت ۾ آهن. قاب قوسين او ادنيٰ هِي قرآن پاڪ جي سُورة النجم جي آيت 9 آهي. جنهن جو ترجمو آهي تہ ٻن ڪمانن جي فاصلي تي يا اجا بہ ويجهو.

ڪُل مِن عَليها فان، باقِي ڪِينَ بَچَن.

هيءَ سُورة الرَحمٰن جي آيت 62 آهي، جنهن جي معنيٰ آهي تہ سڀ شيءِ تي فنا آهي، اي مَحبُوب صلي الله عليه وآله وسلم جن جيڪا بہ شيءِ ڌرتيءَ تي آهي، اُها سڀ جا سَڀ فنا ٿِي ويندي

وَخرمُوسيٰ صَعقا

هي قرآن شريف جي سورة الأعراف جي آيت 143 آهي.

"۽ پوءِ مُوسيٰ غش ٿي ڪِري پيو"

ٻي يَمشِي ٻي يَنطقُ

هي قرآن پاڪ جي سورة النجم جي آيت 03 آهي.

"هو مون سان گڏ هلي ٿو ۽ مون سان ڳالهائي ٿو."

ٻي يُبصرُٻي يَسمَعَ ٻي وِصال سورة المريم آيت 42.

"منهنجو پيارو بندو مون سان ڏسي ٿو، مون سان ٻُڌي ٿو ۽ مُون سان ملي ٿو.

هي قول غالبً تفسير آهي قرآن شريف جي سُورة مريم آيت 42 جو، ته "اِذا قال لابيهِ يا ابتَ لَمِ تُعبد مالا يَسمعُ ولا يوبصرُ وَلا يُغني عِنلکَ شيئا"

حضرت ابراهيم عليه السلام پنهنجي پيءُ کان پڇيو ته اي بابا تُون اُن کي ڇو ٿو پُوڄين جيڪو ٻُڌي نه ٿو، ڏسي نه ٿو، ۽ تُنهنجي ڪا پورائي نه ٿو ڪري. سيد ٿو چوي ته تُون سندن ڪهڙي خبر پُڇي، ڪهڙي پُڇندين؟

مَازاغ البصَرُوَماطغيٰ سُورة النجم آيت 17

"نه اک ڪنهن طرف ڦري ۽ نه حد کان لنگهي ويئي."

(پيغمبر جي اک) نڪي لڙي ۽ نڪي حد کان لنگهي.

مٿئين بيت ۾ مُون شاهه سائينءَ جي فڪر ۾ هن جهان جي فاني ٿيڻ، ڪاشيءَ نه بچڻ، مُوسيٰ عليه السلام جو خدا تعاليٰ کي سندس ديدار پَسڻ لاءِ عرض ڪرڻ، الله جي نُورَ جي تجليءَ سان طُور سينا جبل جو سڙڻ، ۽ حضور ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جو معراج تي وڃڻ ۽ اُتي الله کي ويجهو ڏسڻ جو ذڪر ڪيو آهي. جڏهن حضرت مُوسيٰ عليه السلام طُور سِينا تي ويو هو ته الله تعاليٰ جو ڪيس حڪم ٿيو هو ته فَاخلَعَ نَعلَيکَ (قرآن طٰه آيت 12) "جُتي مُبارڪ لاهيو ۽ جڏهن حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن معراج تي ويا ته پنهنجي جُتِي مبارڪ لاهڻ جو خيال سَندن دل ۾ آيو جو ته ڪين حضرت مُوسيٰ عليه السلام جي ڳالهه ياد آئِي ته يڪدم الله جو حڪم ٿيو ته "لاتخلَعَ نَعليکَ" (حديث قُدسِي) جُتي مبارڪ پنهنجي نه لاهيو. پڻ ڏٺي حضور ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جو معراج تي وڃڻ ۽ عَرشِ مُعَليٰ تي پنهنجو اُوچو ڳاٽ ڪري هلڻ جو ذڪر سُر رامڪليءَ جي ٽِيهه اکريءَ ۾ هيٺئين ريت ڪيو آهي.

يي تُون يَرڪ مَڪانَ ۾، هَلَن اُيَسَرا،
سَلمِي سَفرَ هليا، ڏُوراٿي ڏيها،
اُهجَ آنڌائون اهڙا، جن منجهه ناهي ڏاءِ،
فاذ ڪُروني اذڪُرڪُم، سَلميئڙن، ساراهَ،
جوڳِي وِيڙا جاءِ، ڳُرڪي ڳَڏ يا ڪاپڙي.

هن بيت ۾ لفظ 'يَرڪ' جي معنيٰ لاءِ جڏهن مون پڙائي صاحب جا رسالا پڙهيا ته تمام گهڻن رسالن ۾ انهيءَ لفظ جي معنيٰ مون کي ڪا نه ملي. تمام گهڻن عالمن سڳورن کان ان لفظ جي معنيٰ پُڇيم ، ڪِن چيو ته اِهو لفظ يُريڪ مان ورتل آهي. پوءِ مُون مرزا قليچ بيگ جي لُغاتِ لطيفي ۾ انهيءَ لفظ جي معنيٰ ڳولِي ته لغاتِ لطيفي ۾ انهيءَ لفظ جي معنيٰ "گُناهه" لکيل ڏنم، پر مُنهنجيءَ دل ۽ دماغ، انهيءَ معنيٰ سان اتفاق نه ڪيو. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لوڪ ادب جي ڪتاب "ٽيهه اکريون" ڀاڱو پهريون ۾ شاهه سائينءَ جي سُر رَامڪليءَ جي انهيءَ بيت ۾ لفظ يَرڪ جي معنيٰ هيٺئين ريت لِکي آهي.

غالباً يَرڪ مُخفف يا ڏاتو آهي "يَراڪ" جو ۽ ان مان گُمان نڪري ٿو ته هيٺئين حديث مبارڪ ڏانهن اشارو آهي ته ان تعبدالله کان لک تراه فاءن لم تکن تراه فانه يراک.

ترجمو: تُون پنهنجي رَب جي عبادت ڪر، تُون ڪيس ڏِسين پيو، پر جيڪڏهن تُون ڪيس نه ٿو ڏِسي سگهين ته يقيني طور توکي هو ڏسي ٿو.

مٿئين بيت ۾ شاهه سائين پاڻ ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي عرش مُعليٰ تي فَڪان قاب قُوسين اُوداني واري مڪان" جي ڳالهه مٿئين بيت ۾ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي حديث جو مُخففُ "يَرڪ" استعمال ۾ آڻي چيهه ڪري ڇڏيو آهي.

پڻ ڏٺي سُرڪاموڏ ۾ انهيءَ يَرڪ مَڪانَ جو مَنظر هيٺئين ريت پيش ڪيو آهي.

ٽَختُ بَختُ تُڙُ تماڇي، سَڀ پيا نُوريءَ ڪي نِمن،
لِڪيو لِياڪا پاتا ٿي، ساري رات سَمين؛
ڏائون ٻائيون ٻانهيون، پُيون تنهن جا پير چُمن،
ڏِنيس ڏيهه ڏٿين، مَعافيءَ جي مُهرَ هَٿِي.

سُر رامڪليءَ ۾ ٽيهه اکريءَ ۾ شاهه سائين حُضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي معراج بابت "يرڪ مڪان" جي تشريح هيٺئين بيت ۾ ڪئي آهي. شاهه سائين جي سڀني سُرن ۾ معراج جو ذڪر ڪٿي سَربَستو ڪٿي اشارتاً آيل آهي. هيٺئين بيت ۾ پڻ ان طرف ڏانهن تِمثيل ڏنل آهي.

(1) ڇيرَ لُون جوڳيئڙن جي، جَان نِهارَير جُوءِ،
غقل أت اوجهُون ٿيو، هُو هليا مَٿي هُوءِ،
مونکي اِن مَنڪورَ جي، بَانس نہ پَئي بُوءِ،
الحُبْ الله والبُغضُ الله، خَاصِي سَندين خُوءِ،
وَڃي زوبروءِ، گُرڪي گَڏ يا ڪاپڙي.

(2) ڪافئون ڪري ڪُورنشون، ٻَڌي أيا ٻانهُون،
أيي الک سامهُون، رَتو رُنائون،
سَاسين سيد چئي، مِليون مُدعائون،
وَلسَوفَ يَعطيڪَ رَبُلڪَ فترضيٰ، چِٽو چَياٺُون،
لائق لَڏائون، گُر ڪي گَڏيا ڪاپڙي.

يَرڪ لفظ لاءِ قرآن شريف جي هڪ آيت "سُوره الشعراء رُڪوع نمبر ١١ ۾ هيئنئين ريت آيل آهي.
الذِي يَراڪَ حِينَ تَقُومُ وَتَقلبلڪَ فِي السّجدينَ.
ترجمو: (جيڪو تهجد وقت) ٿنهنجي اٿڻ مهل توکي ڏسي ٿو ۽ سجدي ڪندڙن ۾ ٿنهنجو ڦِرڻ بہ ڏسي ٿو.
(سوره الشعراء رُڪوع ١١ پاره 19) مترجم تاج مَحمود امروٽِي.

يَراڪ = توکي ڏسان ٿو. (يرڪ= ڏسڻ)
يُريڪ = توکي ڏسي ٿو.

معراج واري رات پاڻ ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن کي "بيتُ المعمُور" جي بہ زيارت نصيب ٿي. هي عرش وارن لاءِ خُدا جو گهر آهي. ستر هزار فرشتا روزانو ان جو طواف ڪندا آهن. اهو سلسلو قيامت تائين جاري رهندو ۽ ڪنهن بہ ملائڪ کي هڪ دفعي کان وڌيڪ طواف ڪرڻ جو موقعو ملي نہ سگهندو.

معراج واري رات پنجاه نمازون مقرر ڪيون ويون، پر حضرت موسيٰ عليه السلام، حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن کي چيو تہ اوهان پنهنجي أمت لاءِ الله کي پنج وقت نماز جو سوال ڪيو ۽ الله پاڪ خضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جو اِهو سُوال قبول فرمايو.

الله تعاليٰ پنهنجي محبوب صلي الله عليه وآله وسلم جن کي فرمايو تہ هاڻي وجو ۽ خلق کي ايمان جي دعوت ڏيو. حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن فرمائين ٿا تہ مون الله پاڪ کي عرض ڪيو تہ معراج جي رات أهي ڳالهيون جيڪي مون کي عطا ٿيون، تن تي ڪير يقين ڪندو؟

الله پاڪ جي طرفان. معراج جي واقعي جو سڀني ماڻهن سان ذڪر ڪرڻ فرض ڪيو ويو. حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن صبح جو اهو واقعو پنهنجي سؤٽ بيبي أمِ هانِي کي ٻڌايو، جنهن ڪيس منع ڪئي تہ ان واقعي جو ذڪر ٻئي ڪنهن سان بہ نہ ڪري، پر حضور جن فرمايو تہ مون کي انهيءَ واقعي جو ذڪر عام ماڻهن تائين پهچائڻو آهي ۽ خدا تعاليٰ مون کي انهيءَ واقعي جو ذڪر عام ڪرڻ لاءِ مون کي پابند بڻايو آهي.

حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن اها ڳالهہ حضرت ابوبڪر صديق رضہ سان ڪئي، جنهن چيو صَدقة اشهد اِنکَ رَسول الله.

"سَچُ ٿا فرمايو مان گواهي ڏيان ٿو تہ بيشڪ توهين، الله پاڪ جا رسول آهيو." ابوجهل چوڻ لڳو تہ اسان کي ٿون بيت المقدس جون نشانيون ٻُڌاءِ. الله پاڪ جبرائيل عليه السلام کي حڪم ڪيو تہ ان بيت المقدس کي آڻي مڪي ۾ "دارِ عَقيل" وٽ رکيو، جتان خدا جي رسول صلي الله عليه وآله وسلم ڪافرن کي بيت المقدس بابت هر سوال جا جواب ڏيندا رهيا. مڪي ۾ بيت المقدس جو اچڻ اهو معجزو هو، جهڙو حضرت سليمان عليه السلام طرفان بلقيس جي تخت کي گهرائڻ وقت ڏيکاريو ويو.

مڪي وارن کي حضور ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي معراج تي وڃڻ جو اعتبار نہ آيو، حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جيڪي بيت المقدس جون نشانيون ٻڌايون، أهي سڀني ڪافرن مَڃيون، پر پوءِ بہ هنن بدنصيبن ايمان نہ آندو. پٽ ڏٺي انهيءَ مَنظر نگاريءَ کي پنهنجي هيٺئين بيت ۾ سموهيو آهي.

ٻُليو سَڀ ڀنيور، جو ٻُنيءَ هوٽ نہ هليو،
شَهَرَ سُجاتو ڪِينَ ڪِي، آرياڻي اتور،
ماڻيو ٿنين مور، ڏيکيو جَن دِل سان.

پيغمبر صلي الله عليه وآله وسلم جن جي برقعي منائڻ بابت:

حضور ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي برقعي منائڻ بلت لکيو ويو آهي تہ مَلڪ الموت هڪ اعرابيءَ جي صُورت وٺي مديني پاڪ ۾ آيو، مديني منجهان ٻالڪن کان پُڇيائين تہ (ٻارن کان) جيڪو سيني نبين جو سردار آهي، ان جا ڪهڙا ٻار پتا آهن؟ ان جو جواب شاعر جي هِڪ سِٽ سان پيش ڪجي ٿو.

"ٻالڪن ٻيهار، ڏِنُس جَواب جَتّن جو،
مُها نُور سونهري، ڏاڙهيءَ ٻنيا وار،
پَسي ملڪ دهريو، ڪنبيو سو ڪنڌار،
ڏُرس درازي ٻار، آهَ ملڪ حبيبؐ جي.

دهريو = دهليو
مُها = منهن منجهان
مَلڪُ = حضرت عزرائيل عليه السلام

اهو اعرابي "حضرت عزرائيل عليه السلام" جڏهن حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي اڱڻ تي پُهتو تہ بيبي فاطمة الزهريٰ کانئس پڇيو تہ تون ڪير آهين؟ ۽ تُنهنجو ڪهڙو ڪم آهي؟

تُون صبر ڪر تہ بابا سائين کي ٻُڌايان. جيجي سائڻ اچي حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن کي ٻڌايو تہ اڱڻ تي ڪو اعرابي آيو آهي. حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جيڪو جواب جيجي سائڻ کي ڏنو، اهو جواب اَڳاٽي سنڌيءَ جي هڪڙي شاعر جي سٽن سان هيٺ لکجي ٿو.

بيبي نہ اعرابي، اهو ڪيسريو ڪَنڌار،
مُون روح گِنهڻ آئيو، توکي ڏيڻ جار،
پيئون پُٽَ چنيو، پينرن ٻانُر،
چورا ڪري گِيرو، بيوائون تن مار.

هي واقعو سن 11 هجري بمطابق 632ع جو آهي.
شاهہ سائين ڪُل نفس ذائقة الموت پنهنجي رسالي ۾ تمام گهڻين جاين تي استعمال ڪيو آهي، هتي مان سُر راڻي مان انهيءَ پسمنظر ۾ هڪ وائي لکان ٿو، جنهن ۾ اهڙو ذڪر سمايل آهي.

توڙي ميران مِيرَ، توڙي پير فقير،
راڻا جي رَجپوتہ مومل سي ٿي پسندا.
اصل لکيو انگ ۾، ٿيندو تان تہ ادا،
سَهڪِي سَڪرات ڪرين، وَالي وير وداع،
اهڪي ويل اچيج، تُون اُتي احمدا،
مجين رضا رب جي، هتان سڀ هلندا،
ڪل نفس ذائقة الموت، سَچي ايءَ صدا،
ڪَلمي ساڻ لَڏائين، هادي هن هنڌان.

يوم محشر ۾ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جو امت کي بخشرائڻ:

ڪونهي شڪ قيام ۾، اچي ڪِ آئي،
سج موٽندو، صُورَ لڳندي، مرندا مڙيائي،
پيءُ نہ پُڇندو پُٽَ کي، ڀائي،
نفسانفسي ٿيندي اهڙي اوکائي.

هن ڏينهن جو ذڪر گهڻن مُفسرن لکيو آهي تہ قيامت جي ڏينهن اهڙو واءُ لڳندو، ٻَهڻ ٻَڃي ٿي پوندا، ڌرتي ڌُبندي، جَبَ چِٽي پوندا.

لکن ٿا تہ هيءُ ڏينهن چاليهن ورهين جو ٿيندو. سج نيزي پاند آٿي ٽنگيو ويندو، پُون: ٽپندي، تلِڻي ٿيندي.

انهيءَ حشر جي ڏينهن تي پاڻ ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن اَبوالبَشر حضرت آدم عليه السلام ڏانهن ويندا تہ اُمت جي شفاعت ڪرايو، توهان اسان جا وڏا آهيو، جناب آدم عليه السلام، حضور ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن کي چوندو يا محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم توهان پاڻ ئي جاڻو. اهڙي طرح ڪُل انبياء عليه السلام اهو ساڳيو ئي جواب پاڻ ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن کي ڏيندا. جبرائيل عليه السلام، حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن کي فرمائيندو تہ اوهان جيجي سائڻ بيبي فاطمہ الزهريٰ وٽ وڃو، اُها پٽن جي خون جي فرياڌ ٿيندي ۾ ڪربلا جي ڪيسَ جو انصاف گُهرندي. حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن پنهنجي نياڻي بيبي فاطمة الزهريٰ وٽ ويندا ۽ جيجي سائڻ کي فرمائيندا تہ اُمت بخشرائڻ لاءِ مون کي پٽن جا خون معاف ڪر. اها روايت آهي تہ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن محشر جي ڏينهن جيجي سائڻ وٽ اگهاڙين پيرين پُڄندا. اها صُورتحال ڏسي جيجي سائڻ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن کي پٽن جا خُون بخشيندي.

انهيءَ صورتحال کي پٽ ڌڻي سرڪيڊاري ۾ هيٺئين ريت بيان فرمايو آهي:

ڏاڙهي، زڻ زتياس، ڏند تہ موتيءَ ڳتيا،
چوڏهين ماه چنڊ جيئن، پڙ ۾ پيشانياس،
اللهٗ نورالسمآواتِ والارض، جلوو زميناس،
سِيمَا هُم في وُجُوهِهِم، مُنهن ۾ مَڻ ڳتياس،
ڪڪرا ڪربلا جا، ماڻ ميڙياس،
ڦٽن تان رت ڦڙا، عليءَ ٿي اگهياس،
مڙئي معاف ڪياس، خالق بدلي خون جي.

اللهٗ نور السمٰوات والارضِ= الله، زمين ۽ آسمانن جو نور آهي. سوره نور رڪوع نمبر 5)

سِيمَا هُم في وَجُوههم - سندس پيشانيءَ تي (سجدي جو نشان آهي) سورة الفتح رڪوع نمبر 4)

الله اهو بيپرواهہ آهي جيڪو دوستن کي دور ڪري، نڪي هُو دشمن ڪان پري آهي. ڪي ڪوٺي ٽڙائي ٿو، ڪن کي پنهنجي حضور ۾ ڪوٺائي ٿو. الله جنهن کي چاهي ان کي عزت ڏئي ۽ جنهن کي چاهي ان کي ذليل ۽ خُوار ڪري. جنهن کي وڻيس تنهن کي هدايت تي هلائي ۽ جنهن کي وڻيس تنهن کي راه تان ڀُلائي. حضرت موسيٰ عليه السلام جي پرورش فرعون ڪئي هئي. اهو موسيٰ ڪليم الله پيغمبر ٿيو. حضرت موسيٰ عليه السلام جو هم عُمر ٻيو موسيٰ بن ظفر بہ هو، جنهن جي پرورش حضرت جبرائيل عليه السلام ڪئي هئي، اهو ڪافر ٿيو ۽ سامري جادوگر ٿيو. جادوءَ جي زور تي سونَ جو گابو ناهي بَني اسرائيل جي قوم کي چيائين تہ اهو توهان جو الله (نعوذبالله) آهي. حضرت آدم عليه السلام کي بهشت مان ٽڙايائين، نُوح عليه السلام تي طوفان آندائين، زڪريا عليه السلام کي وَڻ ۾ چيرايائين، يونس عليه السلام کي مڇيءَ جي پيٽ ۾ چاليهہ ڏينهن ۽ راتيون زنده رکيائين، ايوب عليه السلام کي سَرير ۾ ڪيڙا وڌائين، يعقوب ۽ يوسف عليه السلام کي 35 سالن جو وڇوڙو وڌائين، ابراهيم عليه السلام کي آڙاهہ ۾ وجهرايائين، اسمٰعيل عليه السلام کي ٻڪر وانگر ڪُهايائين، امام حسين رضي الله تعاليٰ عنه کي ڪربلا جي رڻ ۾ شهيد ڪرايائين. اهڙيءَ طرح پاڻ کي ڦهار ڪُوٺايائين. انهيءَ صُورتحال کي پٽ ڌڻيءَ هيٺين سِٽن ۾ سموهيو آهي.

دوست ڪُهائي دادلا، مُحب مارائي،
خاصن خليلن کي، سَختيون سَهائي،
الله الصمد بي نياز، سا ڪَري جا چاهي،
انهيءَ ۾ آهي، ڪا اُونهي ڳالهہ اِسرار جي.

آخر ۾ منهنجي دُعا آهي تہ هن فاني جَهانَ مان اسان کي مرڻ وقت ڪلمو لاالٰہ اِلاالله محمد رسول الله نصيب ٿئي، ۽ آخرت ۾ مُهابي پنج تن پاڪ جي معافي ملي ۽ انشاء الله پٽ ڌڻي جي زباني تہ سَڄي اُمت بخشبي، آمين.

هاٿي ايندو، هاٿي ايندو، منهنجو سڄڻ سائين هاٿي ايندو.
نماڻيءَ جو نِجهُرو، پاسي پاڻ اڏِيندو،
مٿان لُڪن ساڙُو، صَحيح سلامت نيندو،
اَگر لاٿي اَنٽيون، نيئي وَسِيئن ۾ وِجهندو،
مَهند ٿيندو مُصطفيٰ، پنيءَ لوڪ لنگهندو (آمين).

مددي ڪتاب:

1. قرآن الڪريم - مترجم: مولانا تاج محمود امروٽي.
2. تفسيرِ هاشمي - مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
3. سِيرتِ هاشمي - مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
4. الرحيق المختوم - مولانا صفي الرحمٰن مبارڪ پوري سنڌيڪار: قاضي مقصود متيلاروي
5. قصص الانبياء - حافظ محمد رمضان مهيري
6. حيات النبي - حڪيم فتح محمد سيوهاڻي.
7. ٽيهہ اکري - ڀاڱو پهريون (تحقيق ترتيب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)
8. ٽيهہ اکري - ڀاڱو ٻيو (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)
9. روميءَ جون رهاڻيون - آصف مصراڻي.
10. لُغاتِ لطيفي - مرزا قليچ بيگ.
11. شاهہ جو رسالو - هٿ اکري نُسخو.
12. شاهہ جو رسالو - ڊاڪٽر اَرنيسٽ ٽرمپ.
13. شاهہ جو رسالو - ٻمبئي ڇاپو.
14. شاهہ جو رسالو - ڪلياڻ آڏواڻي.
16. شاهہ جو رسالو - مرزا قليچ بيگ.
17. شاهہ جو رسالو - محمد عثمان ڏيپلائي.
18. شاهہ جو رسالو - فقير حاجي الهداد جهنجهي.
19. شاهہ جو رسالو - محمد قاسم راڄموڻ.
20. شاهہ جو رسالو - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ.
21. سنڌي ٻوليءَ جو اَڻکٽ منظوم ذخيرو - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
22. لطائفِ لطيفي - مير عبدالحسين سانگي.

محمد يوسف جويو

شاهه جي شاعريءَ ۾ پڙهڻ، لکڻ ۽ ڪتابن جو ذڪر، فڪر ۽ تصور

(علمي، ادبي ۽ سماجي حوالي سان)

چوندا آهن ته شاعري پيغمبري ذات آهي ڇاڪاڻ ته پيغمبر ۽ شاعر ۾ هڪ ئي فرق هوندو آهي اُهو اِهو ته پيغمبر تي وحي نازل ٿئي ٿي ۽ شاعر تي شاعري الهامي صورت ۾ نازل ٿئي ٿي. شاعر ۽ پيغمبر جي ڪم ۾ به ٿورڙوئي فرق آهي. پيغمبر جو ڪم پنهنجي قوم ۽ عالم انسانيت تائين الله سائينءَ جو پيغام پهچائڻ آهي. جڏهن ته شاعر جو ڪم پڻ الاهي اسرار پروڙي پوءِ پنهنجي شاعريءَ وسيلي هڪ پيغام ڏئي ٿو. جو پنهنجي قوم ۽ عالم انسانيت لاءِ امن ۽ ڪاميابيءَ جي راهه ثابت ٿئي ٿو. شاهه عبداللطيف ڀٽائي سنڌ ملڪ جو قومي شاعر ۽ گڏوگڏ هيءُ صوفي شاعر به آهي. سندس شاعريءَ ۾ تصوف جون منزلون ۽ وحدانيت جو فلسفو سِٽ سِٽ ۾ سمايل آهي. هن جي شاعريءَ ۾ سنڌي سماج ۽ علم فلسفي جا گهڻئي مسئلا سُلجهايل ۽ سمجهايل آهن، پر اسان کي ياد رکڻ گهرجي ته هيءُ سنڌ جو هڪ قومي شاعر آهي. سو هن پنهنجي وطن جي هر ڪُنڊ ۽ پاسو گهمي ڏٺو ۽ پنهنجي وطن جي ماڻهن سان مليو، انهن جون ثقافتي، معاشي حالتن سان گڏ وطن جي فطري سرحدن جو تعين ڪندي اُنهن جو مطالعو ۽ مشاهدو ڪيو. ماڻهن سان ملي جلي ڪري اُنهن جي ريتن رسمن کي پرکيو ۽ پروڙيو آهي. پاڻ پنهنجي شاعريءَ ۾ انهن سڀني پاسن کي تمثيلي رنگ ڏئي پنهنجي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪولي بيان ڪيو آهي. هن وقت شاهه سائينءَ جي شاعريءَ تي گهڻن ئي پاسن کان تحقيق ڪري لکيو ويو آهي. مثال طور جن عالمن شاهه جي شاعريءَ جي مختلف پاسن تي تحقيق ڪئي آهي، تن جا ڪجهه نالا يادگيريءَ خاطر هيٺ ڏجن ٿا.

1. شاهه لطيف جي ڪلام ۾ مرد جو ڪردار/ ڊاڪٽر محمد ابراهيم سنڌي
2. شاهه جي شاعريءَ ۾ علامت نگاري/ ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو
3. سنڌي ثقافت ۽ شاهه لطيف/ شاهنواز سوڍر
4. شاهه جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ/ ڊاڪٽر فهميده حسين
5. شاهه لطيف : شاعري ۽ فڪر/ ڊاڪٽر درشهوار سيد
6. شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ هٽ جا هنر/ ڊاڪٽر الهرکيو ٻٽ ۽ سليم ڀٽو لطيفي
7. مرحوم محترم اڪبر سومرو شاهه سائينءَ جي ڪلام جي ڪن سُرن جي ڪجهه بيتن کي تصويري شڪل ڏني آهي جيڪا پڻ ڪتابي صورت ۾ ڇپيل آهي.

مٿين حوالن کان علاوهٰ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو ڪلام دنيا جي مختلف ٻولين ۾ پڻ ترجمو ٿيل آهي. جن ۾ انگريزي، فرينچ، جرمن، عربي، سرائڪي، اردو، پنجابي ۽ براهوي ٻوليون اچي وڃن ٿيون. اهڙيءَ طرح شاهه جي هر سُر تي الڳ الڳ ننڍا ڪتابچا ڇپائي پڌرا ڪيا ويا آهن ۽ ڪئين ڪانفرنسون پڻ ٿيون آهن. جن ۾ ڏيهي توڙي پرڏيهي عالمن پڻ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ تي ڪتاب ۽ مقالا وغيره لکيا آهن ته ڪن عالمن وري شاهه صاحب جي شاعريءَ تي فڪري ۽ نظرياتي ڪتاب ۽ مقالا لکيا آهن، جن ۾ ايڇ.ٽي.سورلي، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سائين جي.ايم.سيد، محمد ابراهيم جويو، سليم ڀٽو لطيفي، عبدالحفيظ قريشي وغيره شامل آهن. ڪن عالمن وري شاهه صاحب جي ڪلام کي سهيڙي، سنواري هڪ رسالي جي صورت ۾

جوڙي پترو ڪري اسان تائين پهچايو آهي. انهن بزرگن جي نالن جي فهرست ڏگهي آهي. انهن مان وري قلمي نسخن جي صورت ۾ جيڪي رسالا سامهون آيا آهن تن جو تعداد لڳ ڀڳ 24 ڪن آهي. وري جيڪي ڇاپي ڪان پوءِ رسالا سامهون آيا آهن تن جو تعداد 23 ڪان به مٿي آهي، پر پوءِ به اڃا شاهه لطيف جي شاعريءَ ۽ ان جي فڪر تي تحقيق جو ڪم جاري آهي. شاهه کي پڙهڻ ۽ پرکڻ کان پوءِ هر ماڻهو ان کي پنهنجي پنهنجي مڪتبِ فڪر، سوچ يا نظريي طرف ڪٺي ٿو. ۽ ان جو مطلب يا مفهوم ڪڍي ٿو ته شاهه جو هر بيت ان جي سوچ جي ترجماني ڪندو آهي. هڪ وڏي شاعر جي اها ئي اعليٰ خوبي هوندي آهي.

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ جو بيو پاسو سنڌ جي قومي شاعر جي حيثيت وارو پاسو آهي. ها! جيڪي قومي شاعرن جون خوبيون هونديون آهن، تن ۾ وطن جي محبت، پنهنجي وطن جي ماڻهن ۾ همت، حوصلو، محنت ۽ بهادريءَ جا جذبا جاڳائڻ ۽ انهن جي هروقت همت افزائي ڪرڻ، پنهنجي وطن جي ترقي ۽ ان جي خوشحاليءَ جي لاءِ ڳالهه ڪرڻ، پنهنجي ديس واسين ۾ پنهنجي وطن لاءِ محبت پيدا ڪرڻ، ۽ وطن جي آزادي برقرار رکڻ لاءِ هميشه هر وقت تيار رهڻ، ديس واسين کي ٻڌي ۽ اتحاد، ميٺ محبت جو درس ڏيڻ، انهن سڀني سان گڏ پنهنجي وطن جي تاريخ کي اُجاگر ڪرڻ، تاريخ مان مثال، قصا ۽ ڪهاڻيون ڪٺي انهن کي پنهنجي قوم لاءِ همت، حوصلو ڏيڻ، وطن ۽ وطن جي ماڻهن لاءِ مسلسل جدوجهد ڪندڙ ڪردارن کي مثال طور پيش ڪرڻ آهي. اهڙن قومي هيرن کي ڪاميابيءَ جو اهڃاڻ (Symbol) ڪري پيش ڪرڻ آهي. پنهنجي ٻولي، ثقافت، تهذيب ۽ تمدن جو محافظ ٿي ڪري، پنهنجي شاعريءَ ۾ ان کي امر ڪري ڇڏڻ، اهي سڀ گڻ هڪ اعليٰ قومي شاعر ۾ هوندا آهن. شاهه صاحب هر مذهبي مت ڀيد کان مٿاهون رهيو آهي، ۽ ڪڏهن به ڪنهن فرقي يا مذهب جو ترجمان به نه رهيو آهي. هيءُ هر لحاظ کان عالمِ انسانيت لاءِ امن، ترقي ۽ بني آدم جي خوشحاليءَ جي ڳالهه ڪندڙ شاعر آهي.

دنيا جا وڏا شاعر جهڙوڪ ٽيگور، شيڪسپيئر، گوئٽي ۽ فردوسي وغيره پنهنجن پنهنجن ملڪن جا نمائندا شاعر آهن ته اهڙيءَ طرح اسان جو شاهه عبداللطيف ڀٽائي پڻ سنڌ وطن جو نمائندو ۽ قومي شاعر آهي.

جيئن "شاهه صاحب، سنڌ جي جملي رهاڪن کي بنا هندو مسلم فرق جي سنڌي ڪري تصور (پيش) ڪيو آهي. ۽ جن ماڻهن کي ساراهيو اٿس، تن مان اڪثر هندو هئا. راءِ ڏياچ هندو راجا هو، لاکو ڦلاڻي ڪڇ جو هندو راجا هو، راڻو سوڍو هندو هو، مومل هندواڻي هئي، سسئي هندو نسل جي هئي. اوڏ، جاڙيجا، ريباڙي، جوڳي، بابو، سنياسي، آديسي جن جو ذڪر شاهه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ آندو آهي سي سڀ هندو هئا. ان کان علاوه هنگلور جي هلڻ، گنگا تي گجڻ ۽ سڱين وڄائڻ واري سامين ۽ جوڳين کي ڳايو اٿن(1)." اهڙيءَ طرح سان "شاهه صاحب لاکي ڦلاڻي ۽ جکري کي پنهنجي ڪلام ۾ درج ڪيو آهي ۽ ڪڇ جي مشهور تيرٿ داس نارايڻ سروور ۽ ڪوٽيشور هندن جي ماڳن جو ذڪر به ڪيو آهي. شاهه صاحب کي هندو- مسلمان لاءِ ڪو به ڀيد ڀاءُ ڪونه هو(2)."

شاعريءَ جي فلسفي کي بيان ڪرڻ ۽ ان کي ڏرتي ۽ دنيا جو شاعر ڪري پيش ڪرڻ يا ان جي علمي ۽ عقلي جاڻ کي بيان ڪرڻ لاءِ تمام ٿورا ڏاها ماڻهو آهن، جن شاهه صاحب کي نروار ڪيو آهي، جن ۾ سڀ کان پهرين انگريزن جي دور ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ، ايچ.ٽي سورلي، پيرومل، ڪلياڻ آڏواڻي، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو ۽ مرزا قليچ بيگ وغيره ان کان پوءِ اسان جي هاڻوڪي دور ۾ جن بزرگن ۽ اسڪالرن کي اسان ڏٺو، تن ۾ سائين جي.ايم.سيد، محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، رسول بخش پليجو، شيخ اياز ۽ عبدالواحد آريسر وغيره اچي وڃن ٿا. انهن شاهه لطيف جي شخصيت ۽ ان جي شاعريءَ کي هڪ نئين انداز ۾، ۽ هڪ سائنسي انداز ۾ بيان ڪندي اسان آڏو متعارف ڪرايو آهي.

اسان جي سنڌ ملڪ جي قومي شاعرن جي هڪ ٽِہ مورتي آهي جنهن ۾ "شاهه عبداللطيف ڀٽائي (1689ع-1752ع) سان گڏ عبدالوهاب سچل سرمست (1729ع- 1829ع) ۽ ڀائي چين راءِ ولد بچومل لنڊ 'سامي' (1743ع- 1850ع)" بہ شامل آهن. سو هي اسان جا حقيقي سڄڻ، سنڌ دوست، انسان دوست، علمي، عقلي ۽ روحاني شاعر آهن. جن جي شاعريءَ مان اسان کي محبت، انسانيت، سماجي قدر ۽ قومي جاڳرتا سان ترقي ڪرڻ لاءِ نوان ۽ جديد طريقن وارا گس ۽ رستا سمجهايل ۽ ڏسيل آهن. شاهه ۽ سچل جيئن تہ مسلمان گهراڻن ۾ پيدا ٿيا ۽ ان ئي ماحول ۾ وڏا ٿيا، تہ انهن پنهنجي شاعريءَ ۾ جيڪا ٻولي، محاورا، تشبيهون ۽ استعارا وغيره يا ائين ڪٿي چئجي تہ انهن مسلمان گهراڻن جي ماحول جي مطابق ٻوليءَ جا لُغوي لهجا استعمال ڪيا ۽ اِنَ کي بہ اُنَ وقت جي مطابق آسان فهم ۾ پيش ڪيو. ۽ جڏهن تہ سامي وري هندو گهراڻي واري ماحول ۾ ڄائو، نپنو ۽ وڏو ٿيو تہ وري هن اُن وقت جي لحاظ کان اُها ٻولي يا لغوي لهجا استعمال ۾ آندا، ۽ ٻولي، محاورا، تشبيهون ۽ استعارا وغيره يا اُنَ گهراڻي جي ٻولي پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪتب آندي آهي.

ان جو مطلب اهو ٿيو تہ انهن اسان جي ٽنهي شاعرن پنهنجي پنهنجي ماحول ۽ حالتن مطابق پنهنجو قومي فرض ادا ڪندي پنهنجي قوم جي اصلاح ڪئي آهي ۽ دنيا جي رهنمائي ڪندي ڪاميابيءَ جا ڏس ۽ گس پنهنجي ان فلسفي شاعريءَ جي ذريعي ڏسيا آهن. اهوئي سبب آهي جو انهن شاعرن جي فڪري هڪ جهڙائيءَ اسان آڏو يا دنيا آڏو قومي تشخص ۽ قومي وحدت جو هڪ بيمثال ثبوت آهي. تنهنڪري اسان کي گهرجي تہ اسان انهن ٽنهي قومي شاعرن جي فڪر کي سمجهون ۽ عام ڪريون. سنڌ جي مفڪر سائين محمد ابراهيم جويي صاحب جي چواڻيءَ تہ "اسان کي اڄ جي حالتن تي افسوس آهي تہ اسان جي منڙي سنڌ طبعي طور اخلاقي مونجهاري ۽ جهالت جي ڪري اجائي وڳوڙ ۾ ڏڪي وئي آهي. اهڙين ڏکين حالتن ۾ اسان کي وري ٽنهين سِر " شاهه لطيف، سچل سرمست ۽ ڀائي چين راءِ سامي " کي پڙهڻ، پُرجهڻ ۽ سمجهڻ جي سخت ضرورت آهي. اِهي اسان کي اِن اخلاقي مونجهاري ۽ بدبودار جهالت کان ڇوٽڪاري جي گس تي هلائي آزاديءَ طرف وٺي وڃن ٿا. جڏهن تہ اڄ جي تعليم اسان کي سجاڳ، ڏاهو ۽ مسيحا بڻائڻ جي بجاءِ، هيءَ اٽسهپ، ڇيڙاڪ، جهيڙاڪ، ناچو (وچ ڪُڏُڻو) ۽ نفاق وجهڻ وارو(انتها پسند) بڻائي ٿو. انهن مٿين بزرگن جي ڏنل فڪر ۽ تعليم اسان کي حقيقي انسان، سهپ وارو، سچار، سجاڳ، حقيقي ڏاهو، روادار ۽ همدرد بڻائي ٿو. مون کي اميد آهي تہ جلد آزاديءَ جي هوا گُهلندي، امن ٿيندو ۽ ضرور ٽنهين سنڌ جو جنم ٿيندو."

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ پڙهڻ، لکڻ ۽ ڪتابن جو ذڪر، فڪر ۽ تصور

1. سُر ڪلياڻ:

هيءُ سُر وحدانيت جو سُر آهي. هن سُر ۾ حق جي راهه (وحدانيت) جي راهه وٺڻ ۽ ان تي ثابت قدم ٿي هلڻ لاءِ سمجهايل آهي. دنيا جي ڏاهن مطابق هر مذهب مڪمل مذهب تڏهن چوائيندو آهي، جڏهن ان ۾ هينئين ٽي ڳالهيون لازمي هجن: (1) هڪ خلقڻهار (رَبُ) يا عبادت جي لائق هستي (2) ان جو نبي يا رسول ۽ (3) مقدس ڪتاب يا خدا طرفان موڪليل ڪتاب ۽ ان جي مطابق ڪي قاعدا قانون يا شريعت، نظريو يا فڪر وغيره. هن سر ۾ انهن ڳالهين جو ذڪر ٿيل آهي.

وحدہٗ لاشريڪ لہٗ چئي، چونڊو آءٌ
فرض، واجب، سُنتون، ٽِنيئون ترڪ مَ پاءِ
توبهَ سَندي تسبيح، پڙهڻ ساڻ پُڄاءِ
نانگا پنهنجي نفس کي، ڪا نئين راهه سُونهاءِ
تہ سندي دوزخ باهہ، تو اوڏيائي نہ اچي.

هيءُ پهرئين سُر جو بيت آهي، "سُرُ" راڳ کي ڪنهن خاص انداز ۽ ڍنگ سان، ادائگيءَ جو نالو آهي. سُر مان سريلو لفظ نڪتل آهي جيئن عام طور چئبو آهي تہ هيءُ سريلو فنڪار آهي وغيره. ڪلياڻ جي معنيٰ ۽ مفهوم تہ وسيع آهي، پر هت هن جي

معنيٰ سُک، خير ۽ امن آهي. هن پهرين سر ۾ شاهه سائينءَ پنهنجي حقيقي خالق ۽ پالڻهار جي هيڪڙائي ۽ وحدانيت جو ذکر ڪيو آهي ۽ اُنهيءَ جي ڏسيل راهه تي هلڻ جو تاڪيد ڪيو آهي. هن مٿئين بيت ۾ "پڙهڻ" تي زور ڏنل آهي. حقيقتن ڪي مڃيندي شاهه صاحب فرمائي ٿو ته ڏڻيءَ جي طرفان جيڪي ڪم رکيل آهن سي پورا ڪرڻ لازمي آهن، پر پوءِ به پاڻ کي هيٺو ۽ ڪمزور سمجهيٰ پنهنجي مالڪ کي راضي ڪرڻ لاءِ ان جا ڏسيل سبق پڙهڻ ۽ سمجهڻ سان منزل ملندي ۽ پُلجَڻ ڪا بچي پَئبو.

پڙهڻ معنيٰ ڄاڻ حاصل ڪرڻ آهي، پڙهڻ سان ماڻهو پاڻ کي سڃاڻي ٿو، پڙهڻ سان نُئي نئين راهه ملي ٿي ۽ ڪاميابيءَ طرف ويندڙ گس ڳولي لهي ٿو. پڙهڻ سان نُئي ماڻهو پنهنجو ڪردار جوڙي ٿو ۽ پاڻ کي ڪاميابيءَ ڏانهن موڙي ٿو ۽ سرخرو ٿئي ٿو. اِن بيت مان اسان کي سبق ملي ٿو ته پڙهڻ جي ڪيڏي وڏي اهميت آهي، پڙهڻ سان نُئي ماڻهو پروڙي ٿو، پرکي ٿو ۽ پنهنجو پاڻ کي بهتر ۽ سنو ڪري هن جهان ۾ پيش ڪري ٿو ۽ پوءِ يقينن هُو ڪامياب ٿئي ٿو. توبهَه سَندِي تسبيح، پڙهڻ ساڻ پُڄاءِ.- توبهَه معنيٰ ته پنهنجي زندگيءَ جي ماضيءَ تي تنقيدي نظر وجهڻ ۽ پنهنجو خود تنقيدي جائزو وٺڻ آهي ۽ ڪيل غلطين تي پڇتاءُ ڪري پاڻ ۾ سڌارو آڻ ته ايندڙ وقت ۾ ڪاميابي ملنِي ۽ جَڳَ ۾ ماڻ، مرتبو ۽ عزت ۾ اضافو ٿيئي. پنهنجو خود جائزو وٺڻ به ته پاڻ کي پڙهڻ آهي، سمجهڻ آهي ۽ ان جو نتيجو يقينن سڌارو ۽ ڪاميابي آهي.

2. سُر يمن ڪلياڻ:

هيءُ ٻيو نمبر سُر يمن ڪلياڻ آهي، هن جي اصطلاحي معنيٰ آهي ته: من يا دل جي خواهشن کي روڪڻ يا ضابطي ۾ رکڻ، هيءُ شاهه صاحب جو سڄو سر اعليٰ معيار ۽ فلسفِي گهرائپ جو هڪ اعليٰ نمونو آهي. هن سُرَ ۾ فنا في الله ٿيڻ آهي. يا پنهنجي رب کي دوست بنائڻ آهي. هن ۾ حقيقي عشق ۽ تصوف جا ڪئِي راز ۽ رمزون ڏاڍي عُمدي نموني سان سمجهايل ۽ سُلجهايل آهن. هن سُر ۾ ماڻهوءَ کي پاڻ روڪي هڪ ضبط ۽ نظم ۾ هلائڻو آهي.

هن سُر ۾ شاهه صاحب جيڪي تشبيهون ۽ تمثيلون بيان ڪيون آهن. سي ان وقت جي سماجي حالتن، ريتن، رسمن ۽ ان وقت ۾ مُروج ڌنڌن ۽ ڪاروبار ۾ استعمال ٿيندڙ لفظ، اصطلاح ۽ محاورا (Terminologies) استعمال ڪيا آهن ۽ انهن ڪمن/ ڌنڌن/ هنرن ۾ استعمال ٿيندڙ اوزارن جي حوالي سان لفظ ڏنا ويا آهن- هن سُر ۾ لکڻ، پڙهڻ ۽ ڪتابن جو ذڪر ٻين سُرن کان وڌيڪ ڪيو ويو آهي، ان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته ٻڌايل يا بيان ڪيل ڳالهه يا قصي/ ڪهاڻيءَ کان وڌيڪ لکيل ڳالهه اهم ۽ پائدار آهي. لکت گهڻي دير تائين محفوظ رهي ٿي ۽ لکتن مان ماضيءَ جي خبر پوي ٿي، معلومات ملي ٿي ۽ اها معلومات اثر ڇڏيندڙ ۽ طاقتور ٿيندي آهي. هنن بيتن ۾ "پڙهڻ، لکڻ، ڪاتب، ورق، الف، اکر، سبق، مطالع، سِٽ، تعليم، ڦرهِي، پَنو، فِڪر، پُڇڻ، مَسُ ۽ ڪاڳرُ" وغيره جهڙا لفظ استعمال ڪيل آهن.

ايڪُ پيالو، ٻه ڄڻا، عشق نه ڪري ايئن،
ليکيا جي لِکڻ ۾، سي قرب رسندا ڪيئن،
هئڻ ڪيا هيئن، وانجئا پس وصالَ کي.

لکڻ= ڳڻ، لڇڻ، صحيح ڪرڻ
لِکڻ= حساب، ڳاٽيٺو، داخلا رکڻ

'ليکيا جي لِکڻ ۾، سي قرب رسندا ڪيئن،' جيڪي حساب ۾ نه آيا/ ڳاٽيٺي ۾ نه آيا/ نصيب ۾ نئي نه هئا، سي ڪيئن منزل تي پهچندا، سي ڪيئن مقصد ماڻيندا ۽ پاڻ حاصل ڪندا. نالو لکڻ معنيٰ ته نشانبر ٿيو، ظاهر ٿيو، ڪنهن خاص ڪم لاءِ چونڊيو ويو ۽ ان چونڊ واري قطار ۾ هن جو نالو پهرين نمبر تي آهي ته سڀ کان پهرين پڇا به هن کان ٿيندي، پر جي ان قطار ۾ هن جو نالو ڪونه آهي ته پوءِ پُڇا ڇا جي؟

صوفي صاف ڪيو، ڌوئي وَرَقُ وجود جو،
تنها پوءِ ٿيو، جيئري پَسڻُ پرين جو.

ورق= پنو، ڪاڳر، ڪتاب جو پنو، وجود جو هڪ حصو

ڪائنات سان گڏ انسان جو وجود به هڪ ڪتاب آهي، تنهنڪري صوفي پنهنجي 'اندر جي ورق' کي ڌوئي ۽ دل کي، نيت کي ۽ پنهنجي سوچ يا ارادي کي درست، چٽو ۽ صاف رکڻ لاءِ چوي ٿو.

معنيٰ تہ نيب صاف ۽ سٺي هجي، اندر ۾ پيدائي نہ هئڻ گهرجي هر ڪنهن لاءِ خير ۽ سلامتي، سک ۽ امن جي خواهش هئڻ گهرجي. پنهنجو خود تنقيدي جائزو وٺي ڪري پاڻ کي ۽ پنهنجي ڪردار کي . . ۽ چٽو رکجي ۽ علم ۽ ڄاڻ جي پختگي بہ لازمي آهي تہ پوءِ جيئري ئي منزل مقصود حاصل ٿئي ٿي. علم جي پختگي ۽ ڪردار جي مضبوطي ان کي ڪٿي بہ نہ ٿي منجهائي.

ظاهر ۾ زاني، فڪر منجهہ فنا ٿيا،
تنين کي تعليم جي، ڪوڙهہ اندر ڪاني،
حرف حقاني، ڏورُ ڪيائون دل ۾

تعليم= ڄاڻڻ، حقيقت معلوم ڪرڻ، علم يا ڄاڻ
ڏورُ= سبق جي ٻيهر پڙهڻي، گردش، وقت جو ڦيرو، ورجائڻ
حرف= اکر، سچ، حق

ظاهر ۾ هُو بدڪار آهن، پر عقل ۽ ڏاهپ ۾ سڀ کان اڳرا آهن. بلڪِ هُو ان هستيءَ جي ڏنل علم ۾ سمائجي چڪا آهن، تن کي اها تعليم ئي اهڙي مليل آهي، جا اندر ۾ تڙپ پيدا ڪري ٿي، ۽ حقيقت جي ڳولا لاءِ جدوجهد طرف مائل ڪري ٿي. ۽ حرف حق جو جنهن دل جا سڀ وهم ۽ گمان ڪڍي دور ڪيا آهن. اهو هُو بار بار ورجائين ٿا پيا. مطلب تہ ڄ جو علم ئي اوهان کي ڪاميابيءَ طرف وٺي .يندو، ٻلي سماج جي ماڻهن جي آڏو ڇا بہ هجو. حق .ي ڳالهہ جو ورجاءُ، دورُ ڪندا رهو، ايسين تائين .جسين تائين ڪاميابي حاصل نہ ٿي ٿئي.

جن کي دور درد جو، سبق سور پڙهن،
فڪر ڦرهي هٿ ۾، ماٺ مطالعو ڪن،
پنو سو پڙهن، جنهن ۾ پسن پرينءَ کي.

ـ پڙهڻ= پنهنجي ڏوهن، غلطين تي ويچار ڪرڻ، غو ڪرڻ
فڪ = نظريو، سوچ، خيال
مار طالعو= پڙهڻ، پڙهڻ جو هڪ طريقو، خاموش پڙد ي، خاموشيءَ ۾ ڪنهن نظريي يا خيال تي غور ڪ ڻ. سوچڻ، پنهنجو پاڻ پڙهڻ، پنهنجي اندر ۾ جهـ ي پائڻ، جن کي اندر جي احساس جو درد هجي، ماڻهن جا سور ڏسن ۽ انهن کي سمجهن پڻ، تہ پوءِ ماٺ ۾ ئي رهي ڪري فڪر ۽ صبر ڪن، پر پوءِ بہ انهيءَ درد کان نجات لاءِ ماڻهن کي ڏس ڏين، ۽ پنهنجي پرينءَ (منزل) کي ماڻڻ جي پرچار يا ذڪر ڪن. اهو درد جو علم، احساس جو علم پڙهن ۽ ان مليل فڪر تي عمل ڪن تڏهن ئي وڃي حقيقي پرينءَ سان ٿا ملن ۽ منزل ماڻين ٿا.

- سا سٽ ساريائون، الف جنهن جي اڳ ۾،
لا مقصود في الدارين، اِنَ پـر اُتائون،
سَگرُ سونائون، ٿيا رسيلا رحمان سين.
- سا سٽ نہ سارين، الف جنهن جـي اڳ ۾،
ناحق نهارين، پنا پيا پريـنءَ لئي.

سا سِٽ= انهن اکرن جي قطار

اها سٽ، اکرن جي قطار کي جاچيائون، ڏٺائون، پڙهيائون ۽ پڻ سمجهيائون تہ جنهن جي اڳيان 'الف' هو، تنهن کي سمجهي ورتائون تہ اسان جي پنهنجي مالڪ جي نالي جو هيءُ پهريون اکر آهي ۽ جڏهن هنن پنهنجي مقصد جو اکر 'الف' (مالڪ) کي ڳولي لڌو، جنهن ۾ هنن جون سڀ اميدون، ۽ آسرا هئا، تہ پوءِ ان "الف" جي ئي هونگار ۽ جهونگار ڪندا رهيا. هن بيت جي پڙهڻ سان اها خبر پوي ٿي تہ هڪ هڪ اکر يا نُڪتي جي بہ اهميت آهي ۽ اهي اکر يا نُڪتا (نشانيون) اسان کي حقيقت جي معنيٰ ۽ منزل تائين رسائين ٿا.

اکر پڙهي اياڳئا، قاضي ٿيئن ڪِئا؟
پيريين ۽ پائين، ايڏا، ائين نہ آءِ،
اِنَ سُرڪيءَ سنئو ساءِ، پڇج عزازيل کي.

اکر= علم، ڄاڻ
اياڳئا= اي نياڳا
قاضي= منصف، انصاف ڏياريندڙ، پاڙهيندڙ
ڪِئا= ڪٿان
پيريين= ڦيرائيون، پيرا ڏيڻ، ڦيرا ڏيڻ
ايڏا= هيڏانهن
سُرڪي= ذڪ
ساءِ= مزو، ذائقو، لذت

اڙ پڙهيل تون نياڳو آهين، ڪيئن منصف ٿي وينو آهين؟ ۽ پوءِ بہ وينو هيرا ڦيريون ڪرين ۽

ماڻهن کي پيو منجهائين ۽ وري مٿان پيو ٻڌائين ته مان کو اُتم ۽ اعليٰ آهيان! پاڻ پرست نه ٿي. اڙي! ڦِن عزازيل کان ٻچ ته عشق جي هڪ ذري جو ڪيڏو نه مزو آهي. اهي ڪتاب ۽ اهي اکر جيڪي تو پڙهيا آهن سي سڀ ڪجهه ٻ ته نه آهن پوءِ تون ڪيئن پاڻ کي منصف ٿو سڏائين!؟ تو ته پڙهيو ڪجهه ٻ ڪونه آهي، پڙهڻ ۽ ان کي وري پُرجهڻ ته اجا پري جي منزل آهي، تو ته اجا پورو پڙهيو ٻ ڪونه آهين.

• وِسريو مِ سَبَقُ، پهرين سِٽَ نه سنيران،
اجا هِيءُ ورق، هَئي مُطالعُ نه ٿيو!

مُطالِعُ= پڙهڻ، وري پڙهڻ، پڙهندو رهڻ

• ڪيو مطالع مون، هو جو ورق وصالَ جو،
تنهن ۾ تون هين ٿون، ٻي لات نه لحظي جيتري.

وصال= ملڻ، ملاقات ڪرڻ
لات= ذڪر، ياد، ڳالهه ٻَچارڻ، ٻولي
لحظي= ذرڙو، تمام ٿورڙو، رتي

اسان جڏهن ڪوبه ڪتاب پڙهندا آهيون ته جڻ ان جي لکندڙ(خالق) سان ملاقات ڪري رهيا آهيون ۽ هن سان جڻ گفتگو يا ڪچهري ڪري رهيا هجون. سو هن ۾ ٻ اِها ڳالهه چيل آهي ته جيڪو مون پڙهيو، تنهن ۾ ته، توسان ملڻ جي ڳالهه هئي، تو وٽ پهچڻ جي ڳالهه هئي ۽ جيئن مون پڙهيو پئي ته مون کي تون ئي تون ٿي نظر آئين، تنهنجو ئي ذڪر هو، تو تائين پهچڻ جو ڏس پتو ٻڌايل هو، جنهن تي مان هلي رهيو آهيان توسان ملڻ لاءِ، ڇو ته تون ئِي منهنجي مُون آهين. نه ته مان تو سِواءِ ڪجهه ٻ ته نه آهيان.

جو مون پڙهيو پاڻ لئي، سَبَقُ سابِقُ جو،
پهرين سُڃاڻم پانهنجي، نفس جو نِهو،
جت عرفان اصل ۾، ٿي روحن بروزُ ڪيو،
وَري وَرَقُ پيو، گَڏيم وَڏُ وصال جو.

سابق= اڳيون، پهريون،
پهرين= اول، اڳ ۾
عرفان= معرفت، سڃاڻپ، ساڃانهه
وَڏُ- =وڇوڙو، ڦٽ، وٿي، الڳ ٿيڻ، جدا ٿيڻ، اندر جو درد
وصال= ملڻ، ملاقات

جو تو پاڻ پڙهايو ۽ جيڪو مون پاڻ پڙهيو يا ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ پڙهيو هو، ان سبق جي ڄاڻ ئي ڪم آئي جو پنهنجو پاڻ کي ڄا... سڃاتم ۽ ڏٺم، جڻ پنهنجو پاڻ سان ملاقات ڪيم. جا جدائي ٿي هئي سا وري پنو پڙهڻ سان ختم ٿي ۽ روحن جو پاڻ ۾ ميلاپ ٿيو. جو وڏ پيو هو، جو وڇوڙو ٿيو هو، سو ختم ٿيو.

اکرَ ڄُتي هيڪَڙي، ٻهُون جي نه ٻجهن،
ڪوهه ڪِبو ڪي ٿن، سڄي سٽ... ڳالهڙي.

ڄُتي= ڇُهڻ سان، پڙهڻ سان، ڏسڻ سان، سمجهڻ سان
ٻهُون= ٻيُون، وڌيڪ، گهڻو
ٻُجهن= نه سمجهڻ، ڳالهه ٻڌڻ کان پوءِ ٻ نه سمجهن

مطلب ته اکر اکر ڪري ڳالهه ٻڌائڻ کان پوءِ ٻ نه سمجهن تن کي سڄي ڳالهه يا قصو ٻڌائي ڇا ڪبو، جيڪي سمجهن ئي ڪونه ٿا. اصل ڳالهه احساس جي هوندي آهي، احساس ئي ماڻهوءَ ۾ انسانيت جا گڻ پيدا ڪندو آهي. احساس ئي هڪ ٻئي کي سمجهڻ جو ماحول پيدا ڪندو آهي.

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوبَ ۾،
پاٺان ڏوهه ڇڙهن، جي ورق ورائن وِٿرا.

ڪڙهڻ= سمجهڻ، دل سان هنڊائڻ. پُرجهڻ، اصل حقيقت کي سڃاڻڻ
قلوب= دل، من، انسان جو اندر
ورق ورائن وترا = رڳو پيا پنا اٿلائن، سمجهن ڪونه ويتر وڌيڪ پيا پنا اٿلائين

هيءُ اهي عاشق آهن، جيڪي رڳو زبان سان پڙهن ٿا، پر ان کي هينئين سان هنڊائڻ يا دل سان ان کي سمجهڻ اچي ئي ڪونه. دل جيڪا انسان جي جسم جو مرڪز آهي ۽ ان مان ئي احساس ڦُٽن ٿا سو دل جي سچي لڳاءُ سان جو ٻ ڪم ڪبو سو پائيدار نتيجو ڏيندو. ڪنهن فڪر يا نظريي کي سمجهڻ، پرجهڻ، پروڙڻ ۽ ان تي عمل ڪرڻ ئي اصل حاصلات ٿئي ٿي.

پڙهيو پڙهيجاهُ، سبقُ اِنهين سور جو،
ميم رکجاهه من ۾، الف تنهن اڳياهُ،
ڇتان ڇوريجاهه، اِها لات لطيف ڇي.

پڙهيجاهہ= پيو پڙهندو رهہ، گهڻو پڙهجو، پڙهندو رهُہ
الف= ڀالشهار جي نالي جو پهريون اکر، الف بي جي پٽيءَ جو پهريون اکر
مير= نبي سڳوري جي نالي جو پهريون اکر، الف بي جي پٽيءَ جو چاليتاليهون اکر

الف معنيٰ خالق جنهن هيءَ ڪائنات خلقي، هيءَ ڌرتي خلقي ۽ ڌرتيءَ تي رهندڙ قومون انهن جون ٻوليون ۽ انهن جي رهڻ جو رنگ ڍنگ مختلف ڪيو تہ جيئن هُو هڪ ٻئي کي سڃاڻي سگهن، ۽ هڪ ٻئي جو قدر ڪن، احساس رکن ۽ قدرت جي طرفان جيڪا اُنهن کي شناخت مليل آهي، انهيءَ کي قائم دائم رکن. مير معنيٰ تہ رهبر، اهو رهبر جيڪو خالق جي طرفان موڪليو ويو آهي. جنهن وٽ هڪ آفاقي نظريو آهي، جيڪو عالمِ انسانيت جي ڇوٽڪاري ۽ هر قسم جي غلاميءَ جي ڇوٽڪاري جو نظريو آهي. تنهن کي پڙهہ ۽ خالق ۽ ان جي موڪليل رهبر کي مَنَ ۾ سمائي ڇڏ! تہ ڪاميابي ٿيندي.

اکر پڙهہ الف جو، ورق سڀ وسار،
اندر تـــون اُجار، پنا پڙهندين ڪيترا.

اکر پڙهہ الف جو= هڪ الف ۾ ئي ڪُل ڪائنات سمايل آهي، ان تي غور ڪر ۽ ان کي ئي سمجهہ، فڪر ڪر ڪائنات جي رازن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪر، تہ توکي ان ۾ ڪئي راز سمايل نظر ايندا.

ورق سڀ وسار= ڪتابن جا صفحا يا پنا جيڪي تو اجايا پڙهيا آهن، جن مان ڪوبہ نتيجو ڪونہ ٿو نڪري اُهي سڀ وساري ڇڏ، بس هڪ الف (رستو) وٺ جيڪو توکي ڪاميابيءَ ڏانهن وٺي وڃي ٿو.

اندر تون اُجار= پنهنجا خيال، ارادا، سوچ ۽ نيت کي صاف رک، تہ نتيجو بهتر ملندو نہ تہ تون ڇا بہ پڙهندين ۽ ڪيترو بہ پڙهندين اُن پڙهڻ ما ڪجهہ بہ ڪونہ ورندو- ها! تون پنهنجي اندر کي پڙهہ ۽ پاڻ تي فڪر ڪر تہ ڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ اچئي.

جيئن جيئن ورق ورائين، تيئن تيئن ڏُنو ڏوهہ،
تنهن ڪهڻيءَ ڪبو ڪوهہ، جي رهڻيءَ رهيو نہ سُپرين.

ڪهڻي= چوڻ، ڳالهائڻ، اقرار ڪرڻ، قول، زبان سان ڳالهائڻ
ڪوهہ= ڇا، ڪُجاڙو
رهڻي= رهڻ، عمل ڪرڻ، پابند رهڻ، قائم رهڻ

جيئن پاڻ کي پڙهندي يا سمجهندي تيئن پاڻ ۾ وڏا عيب ۽ خاميون پسندي. ڇا ڪاڻ تہ تو زندگيءَ جو جيڪو طريقو اختيار ڪيو آهي سو تہ ٺلهو آهي خالي آهي، رڳو ان ۾ ڏيکاءُ آهي، پاڻ پڏائڻ آهي. جيڪڏهن ايئن پنهنجي زندگي گذاريئي تہ پوءِ تو وٽ ڪير ويهندو، ڪير ايندو، ڪير تنهنجو ٿيندو. محبوب جي تہ ڳالهہ پري ٿي!؟ ۾ عام ماڻهو بہ تو وٽ ڪونہ ايندو. تنهنڪري پاڻ کي سمجهہ ۽ پنهنجا عيب ڪَڍُ، پاڻ کي درست ڪر، پاڻ کي فڪري، علمي ۽ عملي طور ثابت ڪري ڏيکار، خالي ڏيکاءُ ۽ بناوٽي نہ ٿي.

• ڪاتبَ لکين جيئن، لايو لامُ الف سين،
اسان سَجَڻُ تيئن، رهيو آهي رُوح ۾.

ڪاتب= لکڻ وارو، لکندڙ، سنا اکر لکندڙ، تقدير لکندڙ

لايو لامُ الف سين= 'ل' کي اکرن ۾ لکبو تہ 'لامُ' جو آواز نهندو، لام سان الف ملائڻ جو مطلب اهو ٿيو تہ جيئن 'لا' سان الف مليل آهي، تيئن اسان سان سڄڻ بہ ايئن مليل آهي.

• ڪو ٿو ڪاڳرَ ڪورين، وينو وڃايين مَسُ،
ڏور تِنا ئين ڏسُ، اکرَ جنا ئين جڙيا.

ڪو= ڇو
ڪاڳر= پنو، ڪاغذ

ڪورين= ڦاڙين، چيرين، ڦاڙي پٽيون ڪرڻ، ڦاڙي ليڙون ليڙون ڪرڻ، ڇني ڌار ڪرڻ، نون پنن تي اجايو ليکا ڪيڻ يا اجايو لکڻ (اهڙو لکڻ جنهن مان ڪنهن کي فائدو ئي نہ پهچي، تنهن کان بهتر آ تہ اجايو مس ۽ ڪاڳر زيانُ نہ ڪجن)

ڏور= ڳولڻ، جدوجهد ڪرڻ، ڪوجنا ڪرڻ، تحقيق ڪرڻ

اکر جنائين جڙيا= جتان اکر جڙيا، نهيا، پيدا ٿيا، جنميان

هن بيت ۾ ڳولا ڪرڻ يا تحقيق تي زور ڏنل آهي. ڇو ته علم ڪيئن پيدا ٿيو ۽ ڪيئن هن انسان کي جهالت واري اونداهيءَ مان ڪڍي چاڻ واريءَ روشنيءَ ۾ آندو. اڄ هيءَ جيڪا ترقي ڏسون ٿا سا سڀ علم جي ڪري آهي. علم ئي اسان کي غلاميءَ مان ڪڍي آزاديءَ واري ماحول ۾ آڻي بيهاري ٿو. اها آزادي جيڪا فطرت آهي. انسان ازل کان آزاد رهيو آهي ۽ اهو ان جو فطري حق به آهي. الله سائينءَ انسان کي آزاد خلقيو آهي. ڪنهن ٻئي انسان جي ڪابه مٿاهين حيثيت ناهي، بلڪ هر انسان برابر آهن. انهن انسانن جي علمي ۽ عملي سگهه ئي انهن کي منفرد بنائي ٿي.

تهڙا چاليها نہ چاليهہَ، جهڙو پسڻُ پرينءَ جو،
کهڙي ڪاتبَ! تون ڪريين، مٿي پَنَن پيههَ،
جي ورق ورائين وِيههَ، تہ اکرُ اُهوئي هيڪڙو.

چاليها= چاليهہ ڏينهن جو هڪ چلو ڪاٽڻ ، چاليهن ڏينهن جو ڪورس ڪرڻ، چاليهن ڏينهن جو مدو رکي ڪنهن جو انتظار ڪرڻ يا ڪا تياري ڪرڻ

مٿي پنن پيهہ= پنن ۾ منهن وجهي پڙهڻ،
پنن مٿان ڳاهٽ ڪري ويهڻ

ورق ورائين ويهہ= ويهہ پنا اٿلائڻ (اڳ ۾ ڳڻپ جو طريقو اهو هوندو هو تہ: ويهن ويهن کي ڏار ڪري ڳڻبو هو ۽ ان کي 'ويهون' ڪري چوندا هئا)

هن بيت ۾ شاعر سڳورو چئي ٿو تہ ڪيترا بہ ڪورس ڪرين يا چلا ڪاٽين يا ڪتابن مٿان چڙهي ڪري پڙهن، پر جو ڪاتب لکيو آهي، جا هن واٽ ڏسي آهي، اها يقينن انهن ڪتابن مان ئي ملندي، پر انهن کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ جي اک ڏارٽي پوندي ۽ ان جي گهرائپ ۾ وڃڻوپوندو. تڏهن ئي منزل ملندي، جڏهن تون لوچيندي يا ڪوجنا= ڳولا لاءِ نڪري پوندين.

- هـارائـج هِنئيـن ۾، الـفَ سنـدي اوڙ،
  تہ ڪتابن جي ڪوڙ، منجهان ئي معلوم ٿِئي.

هنئيين= دل، جگر
اوڙ= ليڪ، سنهي لڪير، سنهڙي واٽ

ڪوڙ= ڪروڙين، ڪتابن جي 'ويهن جي تعداد' کي ڪوڙي چئبو آهي، ويهون ان جو جمع آهي. ڪتابن جون وِيهُون پڙهڻ ۽ سمجهڻ سان ئي معلوم ٿئي.

- ڪوڙيين ڪتابن ۾، حرف مڙوئي هيڪُ
  جي تو نظر نيڪ، تہ بسم الله ئي بس ٿئي.

ڪوڙيين= ڪروڙين، ڪَئِي وِيهون، ڪئي ڍِڳ ڪتابن جا.

حرف= اکر، لفظ جو ننيو جُز، نشان

نظرُ نيڪ= سٺي سوچ، سٺي نيت، ڀهرين نگاهه سان انسان ۾ جيڪا سٺي سوچ پيدا ٿئي ٿي.

مٿين ٻن بيتن ۾ ڪتابن جي اکرن ۾ بہ ڏس ڏنا ويا آهن تہ: صرف پڙهڻ سان منزل ڪانہ ملندي، پر صاف نيت، ارادي جي پختگي ۽ اجتماعي سوچ ئي مقصد کي حاصل ڪرڻ ۾ مددگار ٿيندي. پوءِ ئي هُو پنهنجي نيڪ نامي ۽ وطن جي خوشحالي ڏسي سگهندو، پنهنجي پرينءَ کي حاصل ڪري سگهندو.

3. سُرسريراڳ:

هيءُ شاهه صاحب جي ٽي سال سفر وارو سُر آهي. جنهن ۾ شاهه لطيف صاحب پورا ٽي سال پنهنجو ڳوٺ ڇڏي سنڌ وطن جو مطالعو ۽ مشاهدو ماٿيو، سمنڊ سيويو، مسافري ڪئي، جوڳين جي جاڻ سان هنگلاج جي تيرٿ ڪري، گرنار ڏي ويندي ڪلاچيءَ جي پر ۽ لاڙ واري پاڳي جو سير ڪيو. هن اِن سفر دوران جيڪي ڪجهہ ڏٺو، سمجهيو ۽ محسوس ڪيو، ان سڄي ٽن سالن جي سفر جو نِچوڙ بيان ڪيو آهي. هن سُر کي پڙهڻ سان اسان کي جتي روحانيت جو ساءُ ملندو، تہ اتي سماجي حقيقت ۽ ان جي اڻبرابري بہ نظر ايندي، تہ اتي اسان جي ضاعفائن جي معصوميت ۽ انهن جي سچائي، وفاداري ملندي. هن سُر ۾ ماڻهن جا وڻج واپار ۽ انهن جا ڏنڌا، هنر ۽ ڪم ڪار بہ ملندا. هن سُر ۾ عام ۽ لالچي ماڻهن جو ڀهروپ نظر ايندو ۽ ڪوڙ، دوکو، دولاب ۽ انهن جي مڪاري نظر ايندي تہ اتي سفيد ۽ نيڪ لُبادي ۾ شيطان نظر ايندو. مطلب تہ سماج جي چٽي صورت نظر ايندي.

وائي: (هن سُر جي پهرين وائي آهي، جنهن جو بند نمبر 4 آهي)

سهسين شڪرانا، ڪوڙيين ڀال ڪريم جا.
ڪوڙيين ڀال ڪريم جا.
دوست رکي دل ۾، پڙهه لاٽنُ لِسانا،
ڪوڙيين ڀال ڪريم جا.

سهسين= سَوين
لِسانا= زبان سان
وائي= آهَ، رَڙ، دانهن، سَڏُ، آواز

شاهه جي رسالي ۾ ٻن صنفن ۾ شاعري ڪيل آهي، جنهن ۾ هڪ بيت ۽ ٻيو وائي آهي. بيت هڪ ڪلاسيڪل صنف آهي جيڪو عمومن يا خاص طور ٻه سٽا، ٽه سٽا يا انهن ڪان وڌيڪ سٽن جا ٻه لکيا ويندا آهن. وائيءَ معنيٰ ته سڏ، دانهن يا ڪنهن جي فراق ۽ وڇوڙي ۾ ڪيل شاعريءَ جي هڪ صنف آهي. وائيءَ کي ڪافي پڻ چئبو آهي، وائي صنف جو شاهه سائين موجد آهي ۽ رسالي جي هر سُر جي داستان، جي آخر ۾ هڪ يا هڪ ڪان وڌيڪ وايون (وائي) ڏنل آهن. مٿي ڏنل وائيءَ جون صرف اُهي سِٽون ڏنيون ويون آهن جن ۾ پڙهڻ جو ذڪر آيل آهي، هيءَ مڪمل وائي شاهه جي رسالي ۾ ڏسي سگهجي ٿي.

- وائي (هي هن سُر جي چوٿين وائي آهي، جنهن جو بند نمبر 11 آهي)

سانئين سَندا ٻار، وو! ٿيَ پانڊين سَندا ٻار،
توکي آرَسُ اکڙين ۾.
ڪُل نفسِ ذائقہ المَوتِ، پڙهو اِيءَ پچار،
توکي آرَسُ اکڙين ۾.

سَندا ٻار- ٻار ٻڌا، هنڌ بسترا ويڙهيا، پنهنجا ٻار ڪنيا
ٻار= وزن، وزنائتا سامان، هنڌ بسترو، ذميواريون
آرس= سستي، ڪاهلي، ننڊ مان اٿڻ ڪان پوءِ آرس پيجبو آهي، نياڳ
پچار- ذڪر، ياد، ڳالهيون
ڪُل نفسِ ذائقہ المَوتِ= هر شيءِ کي موت جو مزو چکڻو آهي، هر شيءِ کي پنهنجو نتيجو ملڻو آهي ۽ هُو ڦ ٿائين پهچڻي آهي

- وائي: (هن سُر جي پنجين وائي آهي، جنهن جو بند نمبر پهريون ۽ آخري آهي)

عمرِ سَڀ عَبَث ويلَ وڃايَمِ، وَقتَ وڃايَمِ پانهنجا.
ويلَ وڃايَمِ، وَقتَ وڃايَمِ پانهنجا
وِيئي لِکيو لوڙيان، جيڪِين ڪِيڙو مَسُ،
ويلَ وڃايَمِ، وَقتَ وڃايَمِ پانهنجا.
قلبُ جو ڪارو ٿيو، ڪاتِبَ لاهِين ڪَسُ!
ويلَ وڃايَمِ، وَقتَ وڃايَمِ پانهنجا.

عبث= اجايو، بغير نتيجي
ويلَ= وقت، وقت جي گهڙي، وقت جو هڪ حصو
لکيو= قسمت، نصيب، لکيل تقدير
قلب= دل، اندر، من، هينيانءُ
ڪاتب= قسمت لکندڙ، لکندڙ(خدا)
ڪَسُ= ڪَٽُ، ميراڻ، ميراڻ جا تهه، زنگ

4. سُر سهڻي:

هيءُ سُر سهڻي ۽ ميهار جي حقيقي عشق جي آڪاڻيءَ کي بنياد بنائي شاهه صاحب وڏي تمثيل ۾ ڳالهايو آهي ۽ اسان کي شاعريءَ جي معرفت مڪمل فلسفي انداز ۾ سمجهايو آهي. اسان جي سماج ۾ ڪي اڻ لکيل قاعدا قانون هوندا آهن ته ڪي وري لکيل قانون هوندا آهن، مطلب ته زباني ڳالهين، محفلن، جلسن يا ڪچهرين ۾ ڪجهه ڳالهيون، وعدا، قول، اقرار يا ڪي اصول طئي ڪيا ويندا آهن، جيڪي لکبا نه آهن ته ڪي وري لکبا آهن. وري فطرت جي طرفان جيڪي ڪجهه ٻه دنيا ۾ يا انسان سان ان جي زندگيءَ ۾ ٿيندو آهي ته ان کي انسان اهو سمجهي ۽ چئي ٿاري ڇڏيندو آهي ته اهو سڀ ڪجهه تقدير جو لکيو آهي، جيڪو منهنجي رب منهنجي لاءِ لکيو آهي، اهو ئي ٿيندو. ها! سو هن سُر ۾ ٻه لکڻ جي اهميت کي اجاگر ڪيو ويو آهي. معنيٰ ته لکت جي وڏي خاص اهميت آهي جيڪا شاهه صاحب محسوس ڪري ٿو ۽ اڻ لکت، چيل يا ڳالهايل ڳالهين جي ثانوي اهميت آهي. شاهه صاحب هينين بيتن ۾ اهڙين لکتن جو ذڪر ڪيو آهي.

- ساهڙ جا سينگار، اڻ لکيا اڳي هئا،
نه ڪا ڪن فيڪونُ هئي نه ڪا ٻي پچار،

مَلڪَنِئان مهد هُئي، تو ڏيءُ جي تنوار،
محبت ساڳ ميهارَ، لايائين لطيف چي.

ساهڙ= ميهار جو نالو، منزل، مقصد
اڻ لکيا= لکيل نہ هئا، ٻڌايل، ڳالهايل
مَلڪَنِئان= فرشتن کان (بہ اڳ)
مهد= اڳي، اڳ ۾، ازل کان
تو ڏيءُ جي تنوار= تنهنجي ذات جو ذڪر، تنهنجو ئي ذڪر هو.

تنهنجي ذات ۾ فنا ٿي وڃڻ ئي منهنجي منزل آهي. اهو هڪ اڻلکيل قانون اڳ ئي جڙيل آهي، جڏهن تنهنجي طرفان هن ڪائنات جو ڪو بہ آثار ئِي نہ هو، تڏهن بہ تنهجِي تنوار يا ذڪر هو. تون ان وقت بہ هُئين، اڄ بہ آهين ۽ سياڻ بہ هوندين! ۽ تڏهن کان مان تُنهنجي ئِي تہ ذات ۾ هُئس ۽ تون ئِي منهنجو مالڪ، محبوب ۽ منزل آهين.

- سهڻيءَ کي سينگارَ، اڻ لکيا اڳي هئا،
ڪُن فَيَڪُونُ ڪانہ هُئِي، نہ ڪا ہِي پَچارَ،
مَرَڪِي ساڳ ميهارَ، لايا ٿين لنءُ لطِيفُ چي.

لنءُ= لاڳون، ڳيڻ، ناتو جوڙڻ
لايائين= جوڙيائين، ڳنڍيائين

سُهڻيءَ جي سونهن ازل کان هئي فطري هئي. جڻ هوءَ سراسر نور جي تهيل هئي. جڏهن ڪجهہ بہ نہ هو ۽ ڪنهنجي بہ ڪا پچار يا ذڪر نہ هو، تڏهن هن جو ميهار سان ناتو جڙيل هو. اهو ڪو لکيو ڪونہ هو، پر اڻ- لکيو يعني فطري، ازلي ناتوهو.

- آئون ڪِ نہ ڄاڻان ائين، تہ جَرَ گهڙي جوڪو ٿئي،
قضا جا ڪريم جي، تنهن ڪان ڪنڌ ڪيبو ڪيئن؟
هِڪُ لِکئي، ٻي نينهن، آٿي اوِليس اولڳ ۾.

لکئي= لکيل، طئي ڪيل
اوِليس= ڏِڪيَس، لُڙهندي آيس، ڏکي وڏيس، شامل ڪَئي ويس
اولڳ= درياهہ جي ڪنڊ، جتي ڪک ڪانا اولجي يا ٽولجي (ڏڪجي) اچي گڏ ٿيندا آهن.

جيڪو طئي ٿيل هوندو آهي سو ضرور ٿيندو آهي. جيڪو لکجي ٿو وڃي اهو تاريخ جو حصو بڻجي ٿو وڃي

- نہ ڪانيءُ نہ ڪانهن، نڪو ڏوهہ قلم جو،
انگُ اُتيئي لِکيو، جت نہ رسي ٻانهَن،
ڪنهن کي ڏيان ڏانهن؟ قضا قلمُ وهائيو.

نہ ڪانيءُ نہ ڪانهن، نڪو ڏوهہ قلم جو= قلم جيڪو ڪانهَن جي ڪاني جو ٺهيل هوندو آهي، تنهن جو ڪو بہ ڏوهہ نہ آهي، اصل تہ لکڻ وارو ٻيو آهي

انگُ= ناتو، رشتو، تعلق
ٻانهَن= وسُ، هيلو، پُهچ، اختيار
لکيو= لکيو، طئي ڪيو، جوڙيو
قضا قلم وهايو= تقدير ۾ قلم سان لکيو

- تران لئي طَعني، مٿي وَهہَ واڪا ڪِيو،
آٿي وِڏِيس، آر ۾، درياهہ ديواني،
قلم جي ڪاني، آٿي اوِليس اول ۾.

وَهہ= وسُ
آر= وچ، تِک، سِير

مٿين بيتن ۾ قلم سان لکڻ واري ڪاتب جي اهميت کي اجاگر ڪيو ويو آهي. لکڻ جي پسمنظر ۾ جي وججي تہ هيئن ڪٿي چئجي: لکڻ وارو راهہ ڏسيندو، نظريو يا اهو علم، شعور ڏيندو آهي، جنهن سان ماڻهن کي ڪاميابي يا ڇوٽڪارو ملي، آزادي ملي، خوشحالي ملي، امن ۽ تحفظ ملي ۽ ان کان بہ وڌيڪ انهن جي الڳ ٿلڳ پنهنجي سڃاڻپ ۽ اهميت ملي. اهو لکڻ وارو يا راهہ ڏسڻ وارو رهبر هوندو آهي. هُو ڪڏهن بہ اڪيلو بي يارو مددگار نہ ڇڏيندو آهي). پر هن جي مدد ۽ سنڀال ڪندو رهندو آهي ۽ ساٿ ڏيندو رهندو آهي.

5. سُر سسئي آبري:

سُر معذوري، سُر ديسي، ۽ سُر ڪوهياري:
هنن چئني سُرن ۾ سسئي ۽ پنهونءَ جي حقيقي عشق جي آکاڻي آهي. هنن سُرن ۾ سسئيءَ جي جدوجهد جا انيڪ مثال بيان ڪيل آهن ۽ هر سُر ۾ اهو ڏسيل آهي تہ هن حق ۽ سچ جي ڳولها ۽ مسلسل جدوجهد ۾ جيڪو پوئتي هٽندو سو ڪوڙو ۽ ڪانئر ليکبو.

سسئي آبري: سسئي معنيٰ چند، آبري معنيٰ اٻري، ڪمزور، ڏٻري، هيٺي- هاڻ سُر جي معنيٰ ٿي

”اپرو چند“ پر هن سُر ۾ سسئيءَ کي اٽل ارادي ۽ مضبوط سوچ ۽ خيال کي عورت جي ڪردار جي صورت ۾ پيش ڪيو ويو آهي. عورت جسماني طور ڪمزور ٿي سگهي ٿي، پر خيالن، ارادن، سوچ ۽ فڪر ۾ مردن کان گهٽ ڪين آهي، پر ڪٿي ته مضبوط ارادي ۽ اٽل سوچ جي ڪري مردن کان به اڳيان آهي. تنهنڪري لطيف سائين مرد ڪردارن کان وڌيڪ عورت ڪردار تي اعتماد ڪري ٿو ۽ انهن کي ڪامياب جدوجهد جي لاءِ هڪ لازمي ۽ لازوال جُزُ سمجهي ٿو.

وهم وِرساياس، پنهون آئون پاڻ هُئِي،
پاڻُ وڃايم پانهنجو، پَئي پريان جي پاس،
رتي علم نه راس، ڏاران پسڻ پرينءَ جي.

ورساياس= ڀُلاياس، ڀُلايس، وساريس، گمراهه ڪيس

رتي= ذرو، ٿورڙو حصو

راس= مڪمل پورو

شڪ يا وهم اهي ڊپ جي ڪري پيدا ٿيندا آهن، ماڻهو جڏهن اڪيلو يا مايوس ٿيندو آهي، تڏهن هن کي هڪ اڻڄاتل خوف يا ڊپ ورائي ويندو آهي، پوءِ هيءُ هڪ وهم، گمان، شڪ ۽ بي يقينيءَ جي ڀُنتر ۾ هوندو آهي. هت لطيف سائين سنڌي ضاعفائن کي همٿ، حوصلو ۽ پنهنجو ساٿ ڏيندي چئي ٿو ته: چو تون ڀنتر جي شڪار ٿي آهين. تون همٿ ۽ اتساهُ آهين، تون ئي منزل آهين، تو ۾ ئي هن جهان جي ڪل قوت آهي. رڳو هڪ پير ته کڻ، اڳيان ته وڌ، پوءِ ڏس ڇا ٿو ٿئي. باقي ڪنهن به خوش فهميءَ يا غلط فهمي ۾ نه اچ، تنهنجي علم، ڄاڻ ۽ باخبر رهڻ سان ۽ تنهنجي اڳيان وڌڻ سان اها منزل حاصل ٿئي ٿي. جيڪا هن دنيا کي جرڪائي جنت مثل بڻائي ٿي.

ويو جاڳائي جَٽُ، ويري ڪنهن ولات جو،
سندو سُورنِ خطُ، ڏنم هوت هٿن سين.

ولات= ڏورانهون ملڪ

خط= لکتِ، لکيل پنو

جاڳڻ ۽ جاڳائڻ معنيٰ شعوري طور يا عقل، ڏاهپ سان يا سائنسي سوچ رکي هن سماج ۾ رهڻ آهي. مطلب ته پاڻ به شعور رکي ۽ قوم کي، پنهنجي سڄڻن کي به شعور يا ڄاڻ ڏئي هوشيار ڪندو رهي. شعور ڇا آهي؟ منهنجي نظر ۾ شعور انسان جي هوش حواس، ڄاڻ، باخبر رهڻ، فطري ۽ غير فطري تبديلين جي خبرچار رکڻ کي شعور چئبو آهي. شعور حاصل ڪرڻ جا ٻه طريقا آهن، هڪ ڪتاب پڙهي ڪري ۽ ٻيو ڏسي ۽ سمجهي ڪري، يا ائين چئجي ته هڪ مطالعي جي ذريعي ۽ ٻيو مشاهدي جي ذريعي، ماڻهو باخبر رهي سگهي ٿو. هاڻ شعور اوهان جو ويري به آهي ته سڄڻ به آهي. توهان جي ڄاڻ توهان جي دشمن جا لاءِ قابل قبول يقينن نه هوندي تڏهن هُو توهان جو دشمن ٿي پوندو ۽ توهان جي ڄاڻ يا شعور توهان جي قوم کي دائمي فائدو ڏئي ٿو ته پوءِ اهو شعور اوهان لاءِ ۽ اوهان جي قوم لاءِ فائديمند ٿي پيو. سو هن بيت ۾ جاڳائڻ (شعور) جو ذڪر ڪيل آهي ۽ جاڳڻ (شعور) جي ڏکن جو ذڪر ڪيل آهي

وائي: نوٽ: سُر سسئي آبري: متفرڪات: وائي نمبر 4

ادا، ڙي! ڏوٿي! آئون پڇان تو ٿي،
آئون اُنين مان آهيان، جي ٻانيڻ پڙهن پوٿي،
آئون پڇان تو ٿي.

ڏوٿي= اُٺ چارڻ يا پالڻ وارو، ڏٺ ڳڏ ڪرڻ وارو

ٻانيڻ= مذهبي ڄاڻ رکندڙ

پوٿي= مذهبي ڪتاب

6. سُر معذوري:

معذور مان عذر لفظ نڪري ٿو جنهن جي معنيٰ لاچار، بيمار، هيڻو يا ڪو بهانو آهي. هن سُر ۾ سسئيءَ جو ڪردار پنهنجي هيڻائيءَ جي باوجود ارادي جي پُختگي سان، اصل مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ اٽل ۽ اڏول ٿي هلڻو يا اڳيان وڌڻو آهي. هزارين مشڪلاتن ۾ به اڳيان وڌڻ ۽ منزل تي رسڻ جي جستجو ڏسيل آهي. تقدير- مقدر- نصيب- قسمت اِهي سڀ قدرت جي طرفان هوندا آهن، پر ان جي باوجود ماڻهو پنهنجي مستقبل لاءِ پاڻ پتوڙيندو آهي ۽ جاکوڙ ڪندو آهي. لاڳيتار محنت، جدوجهد، ثابت قدمي ۽ ارادي جي پختگي، ان منزل تي پهچائي ٿي،

پوءِ پلي ان راهه ۾ ڪيترين به مشڪلاتون، تڪليفون، ڏک ۽ خطرا چونه هجن، پر ماڻهو نيٺ اها شيءِ حاصل ڪري ٿو جنهن جي هن کي طلب آهي. تنهنڪري چوندا آهن ته 'زندگي لڳاتار جاکوڙ ڪرڻ جو نالو آهي'.

وائي: نوٽ: داستان پهريون، وائي نمبر ۱

خوبي منجهه خفت، اي دوست! ڊِقت،
آهي عبداللطيف کي
هِجي ڪريان هيڄ سين، مُطالعُ محبت
آهي عبداللطيف کي.

هِجي= اکر اکر ڌار ڪري پڙهڻ، جهلي جهلي پڙهڻ، سمجهداريءَ سان پڙهڻ، زير، زبر ۽ پيش وغيره جي آوازن سان پڙهڻ

هيڄ= شوق، دلچسپي، دل سان پڙهڻ

مطالع= پڙهڻ، دور ڪرڻ

وائي معنيٰ آواز، سو هن ۾ آيل آهي ته "هِجي ڪريان هيڄ سين، مُطالعُ محبت" هجي ڪريان هيج سين معنيٰ ته پڙهڻ پر سمجهداريءَ سان، مطلب ته پڙهجي ۽ پوءِ ان جي گهرائپ ۾ وڃجي، ان تي غور ۽ فڪر ڪجي. فڪر ڪرڻ، غور ڪرڻ، گهرائپ ۾ وڃڻ، ان شيءِ يا ان ڄاڻ جي اصل حقيقت معلوم ڪرڻ آهي. اهي سڀ ڪم تحقيق (ريسرچ) جا هوندا آهن. ها! بلڪل 'فڪر' ئي تحقيق (ريسرچ) جو ٻيو نالو آهي. سو هن وائيءَ ۾ محبت جي گهرائپ ۾ وڃڻ ۽ اصل حقيقت معلوم ڪرڻ آهي ۽ ان ڪان پوءِ ئي صحيح منزل تي پهچي سگهبو، نه ته راهه ۾ رُلي ويندو، ڀٽڪجي ويندو. تنهنڪري ماڻهو پاڻ سوچي سمجهي ۽ فڪري طرح پڪو پختو ٿي ڪري پوءِ ڪو ڪم ڪندو ته ڪامياب ٿيندو.

توٽي وِلاڙون ڪرين، توٽي هلين وڪَ،
لِکيي منجهان لِکَ، ذرو ضايع نه ٿئي.

ولاڙون= وڏيون ٻرانگهون، وڏا قدم کڻي هلڻ، تڪڙو هلڻ

وِکَ= قدم، هلڻ

اجائي تڪڙ ڪرڻ ۽ بنا سمجهه جي اڳيان ٻوڙون پائي وڌڻ مان ڪوبه فائدو ڪونه ٿيندو. اصل ۾ سمجهه ۽ ڏاهپ سان ڪهڙو به ڪم ڪبو ته فائدو ڏيندو. قدرت انسان کي جيڪا ڏاهپ ڏني آهي، اصل ۾ انسان اُن ڏاهپ جي ڪري ئي، ٻين مخلوق کان مٿاهون سڏجي ٿو. اجائي هٻڇ، لالچ، لوڀ نه ڪرڻ گهرجي، جيڪا ماڻهوءَ جي حاصلات ۽ ڀهچ ۾ هوندي آها ته ملندي ئي، پر وڌيڪ بهتر حاصل ڪرڻ لاءِ سخت جاکوڙ ڪرڻي پوندي آهي. چستي ۽ حاضر دماغيءَ سان اڳيان اجان اڳيان وڌڻو آهي، تڏهن ئي ماڻهو اڻ ٽيڙيءَ کي ممڪن بڻائي سگهي ٿو.

• لکيو جو نراڙ، سو انگ ڪياڙيءَ نه ٿئي،
پاريو وينِي پار، جيڪين لالن لکيو لوح ۾
• جتي جيتريون، لکيون لوح قلم ۾،
تتي تيتريون، گهڙيون گهارڻ آئيون.

نراڙ= تقدير جو چنو، پيشاني.

انگ= حساب ڪتاب

پار= پوکڻ، گذار، نباهه

لوح= نه مٽجندڙ ڪتاب

لکيو جو نراڙ= "لکيو منجهه نراڙ، قلم ڪياڙيءَ نه وهي." هي عام چوڻي آهي ته جيڪو تقدير ۾ لکيل هوندو سو ڪنهن ٻئي هنڌ لکجي ڪونه سگهجندو، جيڪو قدرت جي طرفان طئي ٿي چڪو سوئي ٿيندو، پر انسان پنهنجي تقدير به بدلائي سگهي ٿو ۽ اِهو علم ۽ عقل جي صحيح استعمال سان ئي ممڪن آهي. قدرت جي طرفان هميشه بهتر ئي تقدير لکي ويندي آهي، پر هن جهان ۾ انسان پاڻ لالچي، لوڀي ۽ ننگ ٿي پوي ٿو. پوءِ اهو پنهنجي فائدي لاءِ قوم سان، پنهنجي هم وطنن سان غداري ڪري ٿو. يا انهن خراب صحبت رکندڙ ماڻهن جي ڳالهين ۾ اچي ڪري دوکو کائي ٿو ۽ ڏکن سورن ۾ ڦاسي پوي ٿو ۽ پوءِ تقدير کي ڏوهه ڏئي ٿو. تنهنڪري هڪ ٻي چوڻي آهي ته "ترِ جي ڳُڻِي سئو چوٽون کائي." مطلب ته ٿوري لاپرواهي وڏو نقصان ڏئي ٿي ۽ پاڻ کي سڄي زندگي لوڙڻو پوي ٿو.

7. سُر ديسي:

سُسُئِيءَ جا پنج ئي سُر، اسان لاءِ جدوجهد جي علامت آهن. هونئن ته شاهه صاحب جو سڄو رسالو اسان سنڌي قوم توڙي ٻين قومن جي پڙهندڙن لاءِ هڪ فلسفي معنيٰ رکندڙ بياض آهي.

چاڪاڻ ته لطيف سائين تمثيل ۾، قصن يا ڪهاڻين ۾ جيڪو فڪري طور پنهنجو شعر چيو آهي. تنهن ڪري پڙهڻ سان، اسان کي خبر پوندي ته انسان کي تمام آسان طريقي سان سمجهايو ويو آهي ته هن دنيا ۾ پنهنجي زندگي خوشحال ۽ آزاد طريقي سان گذاري سگهجي ٿي ۽ ان جو وس ۽ ان جو طريقو پاڻ انسان وٽ ئي آهي.

جهڙيءَ طرح الله سائينءَ پنهنجي پلي (قران شريف) ڪتاب کي آسان بڻائي، اسان ماڻهن کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سو منهنجي سمجهه مطابق ان کي سمجهڻ جا ٽي رستا آهن. پهريون ته الله سائين پنهنجي وحدانيت ۽ هيڪڙائيءَ کي سمجهايو آهي ۽ عبادت کي اهميت ڏني آهي. ٻيون ته الله سائين پنهنجي پياري رسول ۽ آخري نبي صلي الله عليه وآله وسلم ۽ انسانيت جي رهبر جي معرفت اسان ڀُليلن کي سمجهائي ٿو يعني اطاعت مطلب ته پنهنجي هاديءَ جي حڪم جي پيروي ڪرڻ. ٽيون ۽ آخري آهي گذريل دور جي نبين جا تاريخي ۽ سچا قصا بيان ڪري اسان انسانن کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، يعني هن دنيا ۾ پنهنجو ڪردار ڇا هئڻ گهرجي ۽ اهو ڪيئن ادا ڪرڻ گهرجي مطلب ته خدمت ڪرڻ آهي. اهڙيءَ طرح سان شاهه جي رسالي ۾ به سڀ کان پهرين الله جي وحدانيت جا سُر، جنهن ۾ مالڪ حقيقيءَ جي هيڪڙائي ۽ ان جي وڏائي بيان ڪئي وئي آهي. ان کان پوءِ اسان جي پياري نبي سڳوري ۽ ان جي آل جو بيان ڪيو ويو آهي. ۽ آخر ۾ پنهنجي وطن سنڌ جا لوڪ داستان ڪٺي انهن کي تمثيل ۾ بيان ڪري انسان جي خدمت ۽ اُن جي ”آزادي جي راهه“ يعني حق ۽ سچ تي جدوجهد ڪرڻ جو سبق ڏنل آهي.

ڏاگهن، ڏيرن، ڏونگرن، ڏکن آئون ڏڍي،
پيچان پير پُنهونءَ جو، وجهان وِڪَ وڌي،
لِڪئي آئون لڌي، ناته پٽن ڪير پند ڪري.

ڏڍي= زخمي ڪئي
وِڪ= قدم
لڌي= پئي
پٽن= بيابان، ميدان، برپٽ

پاهريون دشمن يا ڏاريون دشمن ڪونه ماري سگهندو آهي جيسين اسان جو پنهنجو غدار ٿي هُنن ڏارين دشمنن سان نه ٿو ملي. هت ڏاگهن، ڏيرن ۽ ڏونگرن جو ذڪر آيل آهي. مان هنن کي هيئن ٿو سمجهان ته ڏاگهو معنيٰ اُٺ هيءُ پالتو جانور آهي ۽ ان کي پالبو ۽ نپائبو آهي. پوءِ جڏهن هُو گهر جو ڀاتي ٿي رهندو آهي. مارو ماڻهو، ڳوٺاڻو ماڻهو ان جانور کي پنهنجي اولاد وانگر پيار ڪندو، ان کي پاليندو، نپائيندو، سنڀاليندو ۽ ان جو خيال ڪندو آهي. مطلب ته هن کي هُو پنهنجو سڄڻ ڪري پائيندو آهي. ٻيو ڏير هڪ اهڙو رشتو ناتو هوندو آهي جيڪو اسان جي زندگيءَ جو ويجهو ترين رشتو هوندو آهي. اسان جي زندگيءَ جي هر اٿڻي ويهڻي ۽ زندگيءَ جي هر ڪمزوريءَ جي هن کي خبر هوندي آهي. ٽيون آهي ڏونگر معنيٰ جبل: هي ته آهي ئي سخت، اٽل ۽ ڏکيو، سو هن مان اميد به اهڙيءَ سختي ۽ ڏکيائي جي آهي. هاڻ اهي سڀ خبرون سسئيءَ کي معلوم هيون ته منهنجو هت ڪير به ڪونهي، ڪو به سڄڻ ڪونهي، پر! پوءِ به مون کي اڳيان وڌڻو آهي ۽ پنهنجي منزل تي پهچڻو ضرور آهي. هت لطيف سائين سنڌ جي ڪمزور ضائفان/ عورت کي هڪ وڏو مثال بڻائي اسان جي آڏو ڪري بيهاريو آهي. ڇو ته عورت ماءُ بڻجي پالي ٿي، عورت زال بڻجي رشتو نڀائي ٿي. جڏهن ته ڌيءَ ۽ ڀيڻ جهڙو بي لوث رشتو به دنيا ۾ بيمثال آهي. ۽ پوءِ به هيءَ عورت ڏکن ۽ ڏولاون ۾ رهي ٿي سو ڇو؟

8. سُر ڪوهياري:

ڪوهياري معنيٰ ته جبل، جبل جهڙي مضبوطي يا پڪي پختي ۽ مضبوط اعصابن جي مالڪ. سسئي پنهنجي مقصد کي حاصل ڪرڻ خاطر ڏونگر ۽ جبل جهاڳي ٿي، سور، سختيون سهي ٿي، خطرا سِر تي کڻي پوءِ به هوءَ اڳتي اڃا به اڳتي وڌي ٿي. مضبوط ارادي سان ۽ ان يقين سان ته آخر ضرور مقصد حاصل ٿيندو ۽ ضرور ڪٿبو.

وائي:

(سُر ڪوهياري جو داستان پهريون: وائي نمبر پهرين)

گلا ڪامَ ڪري لکيو تان نہ ٽري،
ہَڙي جيڏيون! منهنجي وو شهر ڀنڀورَ ۾.
جيڪي لکيو لوحَ ۾، پاڙيان، تان نہ پڙي،
منهنجي وو شهر ڀنڀور ۾.

مَ= نہ
ہَڙي= اڙي! (سڏ جو انداز يا آواز)

مٿي ڏنل وائيءَ ۾ لکت جي اهميت تي زور ڏنو ويو آهي. "لکيو تان نہ ٽري....." لکت دائم ۽ قائم رهڻي آهي. جيڪا شيءِ لکت ۾ نہ آهي سا عارضي آهي ۽ هن جي ڪا حيثيت ڪا نہ آهي، انڪري جيڪو لکيو ويندو آهي سو اَمر آهي، تنهنڪري بهادريءَ سان همت سان حالتن جو مقابلو ڪبو.

9. سُر حسيني:

هيءُ سُر بہ سسئي پُنهون جي قصي تي ٻڌل آهي. هُونئن تہ رسالي ۾ ڏنل سڀئي ڪردار مردن توڙي ضاعفائن جا هجن تن سڀني ڪي جدوجهد، اُتساه ۽ همت جا مثال پيش ڪري اسان آڏو بيان ڪيا ويا آهن، پر انهن ۾ خاص طور تي سسئيءَ ڪي جدوجهد جي علامت ڪري پيش ڪيو آهي. هُوءَ جبل جهاڳي ٿي ۽ مستقل طور عمل ۾ رهي ٿي. هيٺين بيتن ۾ سِٽ، ليکو ڪرڻ ۽ اکر لفظن جو استعمال آيل آهي.

• مَٽِيئان مٿي مَڄُ، ہَريُم ٻاروچن جو،
مون ڪي طعنا تي ڏِيين، جيئن نہ پَرُوڙيين سَڄُ،
امڙ! اوري اَڄُ، سِٽَ سٽائيين سُور جي.

مَٽِيئان= مٿاهان، پهريان ڪان
سِٽَ= اکرن جي قطار، ڳالهہ، ڪو جملو، ڳجهي ڳالهہ
اوري= ويجهو، اورتي اڄ

• نہ ڪو ليکو ٿي ٿيو، نہ ڪو تتو ڏينهن،
تهان اوري نينهن، چنو آنڻ وارِيين.

نڪو ليکو ٿيو= حساب ڪتاب ڪونہ ٿيو، سڄي ڪر جو ڪو بہ پڇاڻو ڪونہ ٿيو
اوري نينهن= نيائي گذارڻ، دل جي ڳالهہ ٻڌائڻ، ناتو نيائڻ
چنو آنڻ وارِيين= جيڪي آنڻ تي ڏاڳو چاڙهي ڪتينديون آهن. انهن ٿي ڳنڍڻ وارو ڏاڳو معنيٰ ناتو يا رشتو ٽوڙي ڇڏيو. چني ڇڏيو.

• ڇاڻي جي ڇلتومِ، تہ پُوندو ڦِلڻُ فراق جو،
اڪرُ اِرادت جو، ڏُريائين ڌوتومُ،
پوءِ تان ڪونہ ڪيومِ، هوند ڪشالو ڪيچ ڏي.

ڦِلڻُ= بد بختي، بدنصيبي، نياڳائي
اڪر= ڳالهہ (جيڪا لفظن ۾ سوچي وڃي)
اِرادت= ارادو، تقدير
ڏريائين= شروعات
ڌوتومُ= ڌوئي صاف ڪرڻ، مَٽائڻ، ميسارڻ

10. سُر ليلان چنيسر:

هي سُر سنڌ جي تاريخي لوڪ عشقيہ داستانن مان هڪ آهي. هن ۾ انسان ڪي لالچ، لوڀ ۽ دنيا جي ظاهري رنگينيءَ ۾، جنهن ۾ انسان جو ڦاسي پوڻ آهي، اُن جي تمام سهڻي نموني سان اپٽار ڪيل آهي. انسان ڪي بہ ڊپَ هميشہ رهندا آهن، هڪ موت جو ۽ ٻيو ڪجهہ ڪسجي وڃڻ جو يا ائين چئجي تہ بہ صحيح آهي تہ هر ماڻهوءَ ڪي ٻن قسمن جي لالچ هر وقت رهي ٿي، هڪ پيسي ڏوڪڙ جي معنيٰ تہ بنگلا، ماڙيون، گاڏيون هجن سون هجي ۽ ٻي لالچ زندگيءَ ۽ صحت جي، زندگيءَ جي هر خواهش حوس پوري ٿئي ۽ موت ڪان بچيل رهجي! پر افسوس آهيٰ جو انسان انهن ٻن ڊپن ڪان آجو نہ ٿو ٿي سگهي، جيڪو ماڻهو ان خوف يا ڊپ تي حاوي ٿي ويو يا ان ڪان آجو ٿي ويو اُهو ماڻهو هن دنيا ۽ هن سماج ۾ سدا حيات ۽ امر رهندو. هن سُر ۾ لالچ ۽ لوڀ جي نتيجن جا وڏا مثال ڏنل آهن. دنيا ۾ قومن جا "قومي تشخص يا قومي وقار" تڏهن ٿي قائم رهي سگهن ٿا جڏهن اهي انهن ٻن قسمن جي ڊپن ڪان آجا ٿيندا.

مَٽيئي تي مُوهِجي، مُوڙهِي! ڪَپِٽي مَرَڪُ،
چئِي چنيسر ڄام سين، وٺو تو ڦَرَڪُ،
وري ويو ورڪُ، آيئِي ڏُنءُ ڏُهاڳَ جو.

مٽيو= هيرو، قيمتي پٿر
موهجي= لالچي

موڙهي= بي عقل، موڳي
فرق= ويڇو
ورق= وقت، دور، پنو

11. سُر مومل راڻو:

هي سُر سنڌ جي تاريخي عشقيه داستانن مان هڪ آهي. هن سُر جي نالي مان ئي خبر پوي ٿي ته هيءُ سُر ڏاڍي محبت ۽ درد سان پريل آهي، جنهن ۾ سچي محبت جا ازلي آهي تنهن ۾ ڏک، آزمائشون ۽ وڇوڙا به ازلي آهن، پر ان عشق ۾ سوچ جي مضبوطي، لالچ لوڀ کان پاڪ، سچائي ۽ اٽل ارادي وارو ماڻهو ئي ڪامياب ٿيندو آهي. هيٺين بيتن ۾ پڙهڻ، ۽ اکر اچارڻ يعني ٻولڻ يا ڳالهائڻ جو ذڪر آيل آهي. ڪو ڪتاب پڙهڻ به ته ٻڌڻ آهي، مطلب ٻڌائڻ يا ڳالهائڻ به پڙهڻ ئي آهي. ڪنهن ڪا ڪو قصو ٻڌبو جڻ ان قصي کي پڙهيو ويو آهي. سو هنن بيتن ۾ به ڪجهه اهڙو ئي سمجهه پريو سبق ڏنل آهي:

مومل ماري مِيرَ، آهيڙين کي آڪري،
سوڍيءَ گهڻا سَڪائِيا، پڙهيا، پَٽِتَ، پير،
هٽي تن کي تير، مٽيو جن مٿن ۾.

آهيڙين= شڪاري
آڪري= سخت
سَڪائيا= ڏڪايا، ڪنبايا، ڏڪاريا
پٽت= پنبت، هندن جا پڙهيل، عقل وارا، عالم، ٻانيڻ، جوتشي، ڌرمي قاعدا ڄاڻندڙ، ٻائو
وائي: نوٽ: داستان ٻيو ۽ وائي نمبر پهرين

راڻا جي رجپوتڻ، مومل سَهي پسندا.
پڙهيا، پٽت، پير، توٽي مير، همير مرندا،
مومل سهي پسندا.
اصل لکيو انگَ ۾، ٿيندو تان پَرَ ادا،
مومل سهي پسندا.

جيڪي اصل عاشق هوندا سي ئي مومل ماڻيندا، مومل منزل آهي ۽ جيڪي انقلابي هوندا آهن، اصل نج پج نئين جهان ۽ نئين سوچ جا هوندا آهن، انهن لاءِ منزل حاصل ڪرڻ ئي اصل انهن جو مقصد هوندو آهي. هُو لکئي کي به ميساري نئون ڪجهه لکي ويندا آهن، دنيا کي بدلائي ويندا آهن. هڪ نئين تاريخ لکي ويندا آهن.

جهڙا گل گلاب جا، تهڙا مٿن ويس،
چوٽا تيل چنبيليا، ها ها هو هميش،
پسيو سونهن سيد چي، نينهن اُڃن نيش،
لاڻ جي لبيسُ، آتڻ اکرُ نه اَڄهي.

آتڻ= ائٽ، چرخو، ڪپڙي اُٽڻ يا ناهڻ جو چرخو
اَڄهي= آواز نه ڪدي، ڳالهائي

محبوبن جو هار سينگار ڏسي ڪري عجيب حيرانگي اچيو وڃي ۽ تعريف ڪرڻ لاءِ لفظ ۽ اکر ئي کُٽيو وڃن، چا! پر ماڳهين ختم ٿيو وڃن. ۽ اهڙيءَ طرح مقصد ماڻڻ کان پوءِ سڀ ڏک ڏاکڙا ختم ٿيو وڃن. جڏهن انسان کي سونهن يعني محبوبن ملڻ، سُک يعني روحاني ۽ ذهني سڪون، امن يعني هر ڊپ کان آزاد زندگي ملي وڃي ته پوءِ ڳالهائڻ يا ڪجهڻ جي ڪابه گنجائش ئي نه ٿي رهي.

12. سُر مارئي:

هي سُر سنڌ وطن جي تاريخي داستان عمر مارئي جي قصي تي ٻڌل آهي. جيڪو هڪ عورت جي محبت جيڪا هُن پنهنجي وطن ۽ مِٽن مارن ۽ ڌرتي ڏٿين سان ڪئي آهي. ان کي شاهه صاحب نهايت منفرد ۽ عمدي نموني سان پنهنجي شاعريءَ ۾ ظاهر ڪيو آهي ۽ هن تاريخي داستان کي امر ڪيو آهي. وطن ۽ وطن واسين سان محبت 'فطرت' آهي. چوندا آهن ته 'وطن جي حب ايمان جو جُزُ آهي' ايمان چا آهي؟ منهنجي نظر ۾ ايمان اُها فطري همت يا طاقت آهي جيڪا قدرت جي طرفان ملي ٿي. جنهن کي انگريزيءَ ۾ Will power چوندا آهن. اها ايمان جي طاقت جڏهن محبت سان ملي ٿي تڏهن لازوال تبديلي اچي ٿي وڃي جيڪا قومن کي، ماڻهن کي ۽ هن سڄي وايو منڊل کي تبديل ڪري ٿي ڇڏي. سو لطيف جي هن سورميءَ جي وطن سان حُبَ بي مثال ۽ بي لوث آهي.

- قسمت قيد ڦوي، نا ته ڪير اچي هن ڪوٽ ۾،
آئي لکئي لوح جي، هنڌ ڏيکاريم هيءُ،
پرچي ڪين پنهوار ريءَ، جانِ جسو ۽ جِيءُ،
راڄا! راضي ٿيءُ، ته مارن مِلي مارئي.

پنهوار= مالوند، مال چاريندڙ، پنهنجا عزيز
راڄا= راجا، بادشاهه

- "قيد الماءِ" ڪَهن جو، سو مون پاند پيو،
"جَفَ القلمُ بِما هُوَ ڪائِنُ"، وهي قلم ويو،
اي قضا ڪم ڪيو، جيئن ٿـر مارو آن ماڙيئن.

قيد الماءِ= داڻو پاڻي، تقدير
جَفَ القلمُ بِما هُوَ ڪائِنُ= جيڪي ٿيو هو، سو لکي، قلم سڪي ويو(حديث)
قضا= تقدير ، قسمت

- جهڙو قيدالماءِ، تهڙو بندُ نہ ڪو ٻيو،
"جَفَ القلمُ بِما هُوَ ڪائِنُ"، لهي نہ ترُ تياءِ،
عـمـر تـو هـٿـاءِ، آجـائـي، ٿئي اَجڙين.

آجائي= آزادي
تياءِ= تنهن مان
اَجڙين= مال چاريندڙ، ڌنار، ٻڪرار

- نہ ڪو اير، نہ پير، نہ ڪو اوٺي آئيو،
مون وٽ آيو ڪونہ ڪو، پائرئان پري پيرُ،
ڪتابتون ڪيرُ، آڻي ڏيندم اُن جون.

اير= خبر چار آڻيندڙ، حال احوال ٻڌائيندڙ
پير= واٽهڙو، مسافر، پري ڪان نياپو ڪڻي ايندڙ
ڪتابتون= خط، نياپو، لکت، اندر جون ڳالهيون خبرون چارون

- الا! اوٺي آئين، جي نياپا نين،
آئون انين جي آهيان، توڻي مون نہ مڃين،
مس منهنجي هٿ ۾، ڪاغذُ ڪي آڻين،
لُڙڪ نہ لکڻُ ڏين، ڪريو پون قلم تي.

اوٺي= نياپا آڻيندڙ، اُٺ مسافريءَ لاءِ ڪم آڻيندڙ
اُنين= انهن

- جي امرُ هٿيو اڌ ڪري، سي ڪاغذ لکان ڪئين،
واڳيون جي وصال سين، تنين چاڙهي چيئن!
رئان راتو ڏينهن، جيئن اُن جي وائيءَ ۾ ور گهڻا.

امرُ= تقدير، حڪم، لکيو
واڳيون= ڪيئن، ٻڌل، جڙيل، هلڻ
وائي= آهہ، ڳالهہ، آواز
وَرَ= ڦير گير، هڪ هنڌ نہ ويهڻ، ڪُوڙ

- ڪونهي قـادرُ ڪو ٻيو، اُنهين جو اياڳُ،
قُلُ اَن يُصيبَنا اِلا ما ڪَتَبَ اللہ ،اِيءُ معذرت ماڳُ،
سيوئـي سيـاڳُ، مـارئـيءَ مساوِي ٿيـو.

اياڳُ= نياڳ (ياڳ)
معذرت= عذر ، پڇتاءُ، معافي
مساوِي= برابري، هڪ جهڙائي
قُلُ اَن يُصيبَنا اِلا ما ڪَتَبَ اللہ= چوءُ تہ ڪا بہ مصيبت اسان ڪي نہ رسندي، سواءِ انهيءَ جي جا خدا اسان جي حق ۾ لکي آهي (ق- ش 9، 51)

مٿين بيتن ۾ آزاديءَ جو ذڪر ٿيل آهي.

آزادي انسانن جي، آزادي مظلومن جي، آزادي عورتن جي، آزادي پورهيتن جي، آزادي خيالن جي سوچن جي، آزادي وسيلن جي، آزادي ڌرتيءَ جي، آزادي اُن بادشاهہ کان جيڪو هڪ هٺي لايو وينو آهي، آمر ٿيو وينو ماڻهن کي هيسائي ڪمزورن کي قيد ڪري پيو. ان ڏاڍ مان، ان قيد مان آجپي جي لاءِ وس ڪرڻا آهن جيئين: " عمر تو هٿاءِ، آجائي، ٿئي اَجڙين" عمر تو وٽان پورهيتن، مزدورن، هارين ۽ هيٺن جي آجائي/آزادي ٿا چاهيون. آزديءَ سان ملڪ مارو خوشحال ٿيندا، هيٺا سگهارا ٿيندا ۽ ماڻهن مان ڏپ ڊاءُ لهي ويندو. مارئي چئي ٿي تہ مان قيد ۾ آهيان ڪنهن ڏور هنڌ تي ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ قيد آهيان، مون کي ڪنهن ڪٿي اچي بند ڪيو ويو آهي. مون کي ڪنهن سان بہ ملڻ نہ ٿو ڏنو وڃي ۽ نہ وري مون سان ملڻ لاءِ ڪو اچي ٿو. منهنجا پائر بہ مون سان ملڻ لاءِ نہ آيا، ۽ ڪو نياپو، ڪا چٺي، ڪا لکت جيڪا مون کي اها خبر ٻڌائي تہ منهنجي وطن ۽ منهنجي مارن جا حال ڪهڙا آهن؟ مان تہ آس اميد ۾ آهيان تہ منهنجا ديس واسي سجاڳ ٿيا هوندا ۽ هو منهنجي آزاديءَ لاءِ ايندا ۽ اِجهي ڪِي آيا، پر! افسوس "نہ ڪو اير، نہ پير، نہ ڪو اوٺي آئيو".

13. سُرُسُورٺ:

سنڌ جو هي تاريخي داستان آهي جيڪو قرباني، ايثار، قدر، مڃتا ۽ برداشت جو سُرُ آهي.

جو تو ڏيڻُ ڏياچُ! لاهيو اِي سِرُ سيڪو ڏي،
ڪي ناهہ جهڙو ڏي، جو سَنڌَ ٿئي سُلاليين.

سِرُ= جان ، جسم، مُنهن وارو حصو، سِسِي
سَنڌَ= اختيارنامو، لکت، دستاويز، چٺي

14. سُرُ ڪيڏارو:

ڪربلا جي تاريخي واقعي تي، هي سچو سُر چيل آهي. حق ۽ سچ جي ويڙهه، قرباني ۽ ايثار جو هي عظيم مثال آهي. ڏاڍ ۽ جبر سان وڙهڻ، ظالم حڪمران سان ويڙهه جو سُر آهي.

ڪوفين ڪاغذ لکيو، وچ وجهي الله
اسين تابعَ تنهنجا، تون اسان جو شاهه،
هيڪر هيڏي آءُ، تہ تخت تابعي تنهنجي.

ڪاغذ= خط

تابع= حوالي، ٻلي

15. سُرُ آسا:

هن ۾ انسان کي پاڻ سڃاڻڻ، ثابت قدم رهڻ، ڪردار جي اڇائي رکڻ ۽ هميشہ ساڃاهہ رکڻ سان گڏوگڏ فهم ۽ فڪر ۾ رهڻ جو هي سُر آهي.

وائي نمبر 1.

جيڏيون! آئون ڪا پاڻ وهيٽي آهيان؟
ڪا مون سار لهيجا.
قلم ڪاتب هٿ ۾، ڪيئين لِکئي مان لِکَ لاهيان؟
ڪا مون سار لهيجا.

جيڏيون= هم عمر دوست، ساهيڙيون

وهيٽي= پنهنجي هٿ وس

ڪاتب= لکندڙ (خدا جنهن لوح محفوظ تي قلم سان قسمت لکي)

لِکَ= ذرو، ٿورڙو

لکئي= لکت

سار= خبر چار لهڻ، حال احوال جي ڄاڻ رکڻ

وائي نمبر 3

الله سائين! پُٺان پرينئون مَ پاهين،
مون تان آسرو آهي اوڏاهين.
قلم جنيين جي هٿ ۾، سي سيڻ سپاجها سائين،
مون تان آسرو آهي اوڏاهين.

پُٺان= پوان (وِچَ ۾ پوان)

پرينئُون= پرين، محبوب

پاهين= پري، پراهون، پٺ تي

مَ= نہ

سيڻ= مائٽ، محبوب

16. سُرَ ڪاموڙي:

هن سُر جي نالي مان ئي معنيٰ جي خبر پوي ٿي تہ هيءُ جبل جهاڳيندڙ آهي. ڏُٽ ڳوليندڙ ڏوڙي آهي، هي سُر جدوجهد ڪندڙن جو آهي، هن جي معنيٰ ئي جدوجهد آهي.

پيئي جَنِ پرک، گنجي ڏُونگرَ گامَ جي،
واري سَڀُ ورق، لوچي لاهوتي ٿيا.

پرک= سڃاڻپ، خبر، ڄاڻ، سمجهه

گامَ= ڳوٺ، هنڌ، جاءِ

واري= بند ڪري، قيد ڪري، پُوري ڇڏڻ

لوچي= جدوجهد ڪرڻ، ڪوشش ڪرڻ، محنت ڪرڻ

17. سُرَ بَروو:

هن ۾ مالڪ حقيقيءَ سان لنؤن لائڻ ۽ ان مالڪ سان عشق ڪرڻ دل ۽ روح سان سڀ لاڳاپا ڳنڍڻ جي تلقين ڪئي وئي آهي.

لڳيءَ جو لطيفُ چي، نہ ڪو قالُ نَہ قِيلُ،
لِکئي لا مُون ڪوڙيُون، نيٺين وَهي نِيرُ،
هنيڙا ٿيءُ سُتيرُ، ڪالهہ قريبن لڏيو.

لڳيءَ= عشق ٿي وڃي

قيل= بحث مباحثو، گفتگو

لامُون= ٽاريون، پاڙون

نيرُ= ڳوڙها (رئندي رئندي ڳوڙها نيرو پاڻي ٿي وڃن)

سُتيرُ= هوشيار، حوصلو ڌارڻ، حقيقت کي ميڄڻ

قريبن= محبوبن، عزيزن، مٽ مائٽ

18. سُرَ رامڪلي:

هن سُر ۾ شاهہ صاحب جي ٽي سالہ سفر تان موٽڻ ۽ ان سفر جي ياد ۽ مشاهدي جو سُر آهي.

هن ۾ شاهه صاحب پنهنجا تجربا ۽ مشاهدا ۽ انهن دوستن، سائين، سامين ۽ جوڳين جو ذڪر ڪري اسان کي ڏاهپ جا ڏس ڏئي ٿو.

جي پانيين جوڳي ٿيان، تہ طمع ڇڏ تمام،
گولا جي گولن جا، تن جو ٿيءُ غلام،
صبر جي شمشير سين، ڪَرِ ڪيني کي قتلام،
تہ نانگا تنهنجو نام، لکجي لاهوتين ۾.

طمع= لالچ، لوڀ
گولا جي گولن جا= غلامن جا غلام، نوڪرن جا نوڪر
شمشير= تلوار، هٿيار، اوزار
ڪيني= بدنيتي، بغض، عداوت

ياد گُروڪن گودڙيا، پر بازار بيٺا،
پڙهن سُور سبحان جي، پين تنهن پيٺا،
جيلانهن منهن ميٺا، تيلانهن نشا چاڙهيائون نينهن جا.

گُرو= رهبر، ليڊر، مرشد
پڙهن سور= فڪر ڪن، ذڪر ڪن، ياد ڪن، تڪليفن کي سمجهن ۽ انهن جو حل ڪين
سبحان= ساراهہ، نيڪي ڪرڻ، تعريف ڪرڻ، ان هستيءَ جي ساراهہ ڪن، جنهن جي ساراهہ جڳائي ٿي، سڀ ساراهہ ان مالڪ جي
پين تنهن پيٺا= تنهن حوض مان پين ۽ پيٽ پرين
منهن ميٺا= ميٺوڙا مُنهن، ميٺ لڳل، نشان لڳل، پيلا منهن، ويچارا منهن

19. پورب:

هي سُر رامڪليءَ جو تسلسل آهي، هن ۾ سامين ۽ جوڳين جو ذڪر ٿيل آهي.

وائي :

جن جو وارث ٿون، الا! سي ڪيئن رهندا نيڻ منهنجا؟
آڳي اُپ خلقيا، پَلِي خلقيائين پُون،
جن جو وارث ٿون، الا!
آهيون 'الف' آسري، محمدؐ مجيو سُون،
جن جو وارث ٿون، الا!

وارث= مالڪ
آڳي= ڌڻي، آغا، مالڪ
پُون= ڌرتي، زمين، وطن
الفُ= الله سائين

نتيجو:

لکڻ پڙهڻ جو تعلق ازل کان آهي جڏهن انسان بلڪل بي سمجهہ هو، تڏهن بہ هُو ليڪا ڪڍي، شڪليون ناهي ۽ ان کان پوءِ ڪي نشانيون جوڙي پاڻ کي سمجهہ پريو بڻائڻ جي ڪوشش پيو ڪندو هو. دنيا جي قديم آثارن مان ائين معلوم ٿيو آهي، جڏهن تہ ڪئي لکتون اڄ بہ منجهيل حالتن ۾ موجود آهن، انهن مان اسان جي موهين جي دڙي جي لکت پڻ هڪ آهي. هيءُ سڄو مضمون شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ٻن مرتب ڪيل رسالن مان جنهن ۾: هڪ- شاهه جو رسالو مرتب غلام محمد شاهواڻي ۽ ٻيو- شاهه جو رسالو مرتب علامہ آءِ.آءِ.قاضي تي آڌاريل آهي، جن ۾ ترتيب وار 30 ۽ 29 سُرَ ڏنل آهن جن جي هيٺيان حاشين ۾ معنيٰ پڻ ڏنل آهي. انهن گڏيل رسالن ۾ 19 سُر اهڙا آهن جن ۾ لکڻ، پڙهڻ، ڪتاب (لکت) وغيره جو ذڪر آيل آهي.ان جو مطلب ٿيو تہ لکڻ، پڙهڻ ۽ ڪتاب يعني لکت جي اهميت کي سمجهندي شاهه صاحب پنهنجي شاعريءَ ۾ ان جو اظهار ڪيو آهي.

شاهه کي پڙهندي اسان جي ذهن ۾، اسان جي مزاج مطابق ان کي سمجهڻ جو خاڪو ۽ تصور جڙي ٿو. اهڙيءَ طرح اسان جي فڪري سوچ پڻ اسان جي مزاج مطابق جڙي ٿي، پر اسان جو شاهه لطيف هڪ وڏي عالمي حيثيت جو شاعر آهي، ان جي شاعريءَ ۾ هڪ ڳُوڙهِي معنيٰ ۽ مفهوم سمايل آهي. تنهنڪري ان کي پڙهڻ بہ ان ڳُوڙهِي معنائن ۾ ئي پوندو. جو تہ 'هُو (شاعر) جُزَ مان ڪُلَ ڏانهن سفر ڪري ٿو ۽ ان ۾ هُو پنهنجي وطن جي ماڻهن سان گڏ دنيا جي لوڪن کي پڻ امن، محبت، خوشحالي،

آزادي ۽ برابري، رواداريءَ سان رهڻ جي ۽ ترقي ڪرڻ جي تلقين ڪري ٿو، اهوئي هن جو فڪري تصور آهي.

هن مضمون ۾ هر سُر جا بيت ۽ وايون جا اهي بند يا سِٽُون ڏنيون ويون آهن، جن ۾ لاڳاپيل عنوان جا لفظ ۽ تصور آهن. شامل ٿيل بيتن ۽ انهن جي ڪجهه لفظن جي معنيٰ پڻ ڏني وئي آهي. ڪجهه بيتن جي لاءِ راءِ جو پڻ اظهار ڪيو ويو آهي، جيڪا يقنن حتمي نہ هوندي! پر ان راءِ ڏيڻ جو مقصد هيءُ آهي تہ انهن بيتن ۽ واين ۾ عنوان سان لاڳاپيل لفظ ڪي چٽو ۽ واضح ڪيو وڃي. وري ڪن بيتن ۽ واين لاءِ ڪابہ راءِ ڪا نہ ڏني وئي آهي، جو تہ انهن ڪي سمجهڻ آسان آهي ۽ پڙهندڙ انهن جو مطلب ۽ مفهوم بہ آسانيءَ سان سمجهي سگهي ٿو. ٻيو تہ پڙهندڙ کي بہ آزاد ڇڏيو ويو آهي تہ هُو پنهنجي مزاج مطابق پنهنجي راءِ مقرر ڪري ۽ پنهنجي ذهن کي استعمال ڪري، ڪنهن کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ اهو طريقو بهتر هوندو آهي.

مددي ڪتاب:

1. جي.ايم.سيد: (2005ع)،"پيغامِ لطيف"، حيدرآباد: روشني پبليڪيشن، (ڇاپو ٻيو)، ص 85-86
2. لالواڻي، جيٺو، ڊاڪٽر: (2013ع)، "ٻني- ڪڇ ۾ شاهہ ڀٽائي گهوٽ" سنڌي ٻولي(تاج جويو: ايڊيٽر)، حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، جلد ڇهون، شمارو پهريون، ص 26
3. شاهواڻي، غلام محمد، (1993ع)، "شاهہ جو رسالو"، ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي.
4. آءِ.آءِ.قاضي، علامہ، (1986ع)، "شاهہ جو رسالو"، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.
5. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، (1988ع)، "جامع سنڌي لغات"، (جلد 1-5)، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.
6. بيگ، مرزا قليچ، "لغات لطيفي"، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.
7. ڀٽ، الهرکيو ۽ سليم ڀٽو لطيفي، (2008ع)، "هٿ جا هنر" (شاهہ جي رسالي جي موضوعاتي لغت) جلد-1، ڪراچي: شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي.
8. پرمانند ميوارام، (1986ع)، "سنڌي انگلش ڊڪشنري"، ڄامشورو: سنڌالاجي.
9. جويو، محمد ابراهيم، "شاهہ سچل سامي".
10. ابڙو، آفتاب (سهيڙيندڙ)، "شاهہ لطيف بحيثيت مفڪر"، ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي.
11. ڀٽ، الهرکيو، (1995ع)، "سنڌي طباعت ۽ اشاعت جي تاريخ"، حيدرآباد: گلشن پبليڪيشن.
12. ڄڳتياڻي، لالچند امر ڏنو مل، "شاهاڻو شاهہ"، ڀٽ شاهہ: ثقافتي مرڪز.
13. سنڌي ٻوليءَ جا مختلف پرچا ايڊيٽر تاج جويو
14. سيد، درشهوار، ڈاکٹر، 1994ء، شاہ لطیف شاعری اور فکر۔ کراچی، شاہ لطیف چیئر۔ کراچی یونیورسٹی۔
15. محمود الحسن. کشاف اصطلاحات کتب خانہ. اسلام آباد. مقتدرہ قومي زبان

16.R.N Chopra. 1992, Library Science Dictionary. New Delhi .Anmol Publication.

(نوٽ: هن مضمون ۾ شاهہ جو رسالو/غلام محمد شاهواڻي ۽ شاهہ جو رسالو/ علامہ آءِ آءِ قاضيءَ جي ترتيب – ڏنل رسالن جي مطابق بيت ۽ وايُن جون معنائون ۽ حوالا ڏنل آهن.)

ڊاڪٽر عصمت فاطمه ويسر

ويراڳي ڪلام جو فڪري فلسفو

ويراڳ هڪ ڪيفيت جو نالو آهي، جيڪا انسان ۾ موجود هوندي آهي. اها ڪيفيت ڪڏهن چهري مان نظر ايندي آهي، ته ڪڏهن شاعريءَ جي صورت ۾ ظاهر ٿيندي آهي، اها ڪيفيت ڪڏهن خاموشي اختيار ڪندي آهي. اهڙي ڪيفيت جو ذڪر ڪندي شاهه عبداللطيف چوي ٿو ته:

گوندر هڻ نه پير، ور منجهين وَهُٽو،
سُورَن لايا سير، ڪڙهه ۾ قطارون ڪري.
(آڏواڻي، 1997 ع: 349)

ڏکن کي هٿ پير ناهن هوندا، پر اندر ۾ گهر ناهيو وينا هوندا آهن ۽ انسان جي اندر ۾ ويراڳ جو ڳاهه پيو ڳاهبو آهي. ويراڳ جي سمجهاڻي ڏيندي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو ته:

”هنديءَ ۾ بيراڳ، سنڌيءَ ۾ ويراڳ،
ويراڳ: وڇوڙو، جدائي، ڏک، تڪليف،
سوز، گداز، غم، لڇڻ، تڙپڻ، بيچيني
(بلوچ، 1988 ع: 2993).“

ويراڳ ۾ وڪوڙيل ماڻهو هميشه بيچين رهندو آهي. اهڙو انسان هڪ پل به سُک ۾ نه هوندو آهي. دنيا جي ڪنهن شئي مان سڪون نه ايندو اٿس. جنهن ماڻهوءَ کي ويراڳ ورائي ويندو آهي، اُن کي ڪا به دوا درمل اثر نه ڪندي آهي. جنهن کي جدائيءَ جو ٻاڻ لڳندو آهي، تنهن تي دنياوي شيون ڪو به اثر نه ڪري سگهنديون آهن. اهڙو شخص سدائين سُڏڪندو رهندو آهي، مرڻ جيئڻ واري حالت ۾ هوندو آهي. اهڙي ڪيفيت کي شاهه عبداللطيف هن طرح بيان ڪري ٿو:

مون تان لڪائي گهٽو، روئڻ کي روشن،
رسيو ريزالن کي، منجهان زرديءَ ظن،
ويري مون وَرَن، ڳالهه ڪيائين ڳجهه جي.
(آڏواڻي، 1997 ع: 344)

ويراڳ انساني اندر ۾ ڏک ڀري ڪيفيت پيدا ڪرائي ٿو، اها ڪيفيت انسان ڪيترو به لڪائي، سندس چهري مان ظاهر ٿي پوندي آهي. محبت ۾ مليل درد انسان جي وس کان ٻاهر آهي، ڇو جو درد هميشه درد سر بنجي دل ۾ گهر ڪري وهندو آهي. ان حوالي سان شاهه سائين فرمائي ٿو ته:

ڳرن ۾ ڳرهيج، روئي ڪج مَ پڌرا،
تان سورائي سهيج، جان لاهيندڙ ڪو لهين.
(آڏواڻي، 1997 ع: 349)

دل جون ڳالهيون دل ۾ رک، روئي ٻين جي سامهون پڌريون نه ڪر، دنيا دل جي درد کي نه سمجهندي آهي، اهو ئي درد ڏيندڙ آهي. تيستائين درد واري ڪيفيت کي برداشت ڪندو رهه، جيستائين ڪو درد لاهيندڙ ملئي. اڳتي شاهه سائين فرمائي ٿو ته:

مُون مَنجهيئي مِينهَن، ڪوهه ڪريندس ڪڪرين،
سَرلو سارو ڏينهن، مون پريان جو نه لهي.
(آڏواڻي، 1997 ع: 350)

انسان جو اندر برهه سان ڀريو پيو آهي، جيڪو راتو ڏينهن، مينهن جيان وسي پيو، ٻين ڪڪرن جي ڪهڙي ضرورت آهي. ڪڪر ته ڪڏهن ڪڏهن وسندو آهي، پر ويراڳ ۾ ورتل ۽ محبت جي ماريل انسان جو اندر هر گهڙي پيو وسندو آهي. دل جي ڪيفيت جو اندازو لڳائڻ ڏکيو آهي، ڇاڪاڻ جو اهڙي ڪا به مشين ايجاد ڪان ٿي آهي، جنهن سان درد جو ڪاٿو ڪري سگهجي. درد ته دل ۾ ناسور جي صورت اختيار ڪري ويندو آهي. اهڙو اظهار ڪندي شاهه سائين فرمائي ٿو ته:

نڪو سنتو سُورَ جو، نڪو سنتو سِڪَ،
عدد ناهه عشق، پڄاڻي پاڻ لهي.
(آڏواڻي، 1997 ع: 347)

سورن جي ڪا بہ حد ناهي. محبتن مان ئي درد جنم وٺندا آهن. عشق جو درد ويراڳ ٻڌجي روح کي وڪوڙي ويندو آهي. دنيا جي ميلي ۾ جڏهن ماڻهو پنهنجي درد سان ڪچهري ڪندو رهندو آهي. ڏک ڪنهن پاسي جُڙڻ ئي نہ ڏيندا آهن. عشق ڪيترو بہ گهرو چو نہ هجي، تہ بہ نينهن جڏهن تہ اڻپورو آهي. عشق بي انت آهي، عشق جي ڪا بہ منزل ناهي. عشق جي ڪا منزل هجي ها تہ ماڻهن تي ڪڏهن بہ شاعريءَ واري ڪيفيت طاري نہ ٿئي ها.

ويراڳي لفظ جي معنيٰ بابت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "جامع سنڌي لغات" ۾ لکي ٿو تہ:

"ويراڳي، سنياسي — فقير، تارڪ الدين، عابد، زاهد، جوڳي، عاشق، ويراڳي يا سنياسي، دنيا کان پري، عابد ۽ زاهد جوڳي ۽ عاشق (بلوچ، 1988ع: 2993)."

ويراڳي اُهي ماڻهو آهن، جن جي سامهون صرف انسانذات ئي سڀ ڪجهہ آهي. انهن جو دين ڌرم ئي انسان ۽ انسان جو روح آهي. اصل شئي تہ انسان آهي، جنهن جي ڪري الله پاڪ هيءَ سموري ڪائنات تخليق ڪئي. ڪنهن انسان کي انسان جو قدر ناهي تہ پوءِ مذهب ڪهڙي ڪم جا! ڇاڪاڻ تہ الله پاڪ انسانن جي دلين ۾ رهندڙ آهي، نہ مسجد يا مندر ۾ - جن جي دلين ۾ الاهي عشق جي چڻنگ ٻريل هوندي آهي، اهي عاشق ان باهہ ۾ پچڻ ڪامڻ ۾ خوشي محسوس ڪندا آهن. اهڙن سنياسين کي الاهي قرب جو ڪان لڳل هوندو آهي، جو هي جوڳي سور سختيءَ ۾ گذاريندا آهن. اهڙا عاشق ۽ زاهد هميشہ سُور واري سبق ۽ نينهن واري ناسور ۾ غرق رهندا آهن. اهي پل پل ۾ پچرندا ۽ پچندا رهندا آهن.

پروفيسر سترامداس 'سائل' پنهنجي لغت "سائل ڪوش" ۾ ويراڳي جي معنيٰ سنياسي، تياڳي، تارڪ (ص 552) لکي آهي، جڏهن تہ عبدالرشيد ميمڻ پنهنجي لغت "سنڌيءَ کان سنڌي ۽ انگريزي" ۾ ويراڳيءَ جو مطلب لکيو آهي: ويراڳ ورتل، وچوڙي جو ماريل، دنيا کي ترڪ ڪيل، تارڪ، تپسي، جوڳي، هندو سادو، فقيرن جو هڪ فرقو. انگريزيءَ ۾ An ascetic, a sect of wandering *Jogis*

ويراڳي لفظ لاءِ انگريزي زبان ۾ بہ لفظ ڪم آندا ويندا آهن: پهريون لفظ "Devotional"، هن جي وضاحت آڪسفرڊ انگريزي — سنڌي ڊڪشنريءَ ۾ هن طرح ٿيل آهي:

"جاميِ يا پوئلڳ، پوڄاري، ڀڳت، پڪو پوڄاري، پرجوش (Devotion) شخص يا مقصد سان والهانہ وابستگي، دلي لاڳاپو، اتساهي پيار، وفاداري، جهجهي محبت، الف: مذهبي عبادت، دينداري، پرهيزگاري، ب: جمع طور، عبادت، رياضت، ڀڳتي دينداري، مذهبي جذبو، اُتساهہ، سرگرم (Devotional Hymns) صفت ڀڳتي جو ديني طريقو."

ٻيو لفظ آهي: Chanting Hymns — هن لفظ جي وضاحت آڪسفرڊ انگريزي — سنڌي ڊڪشنريءَ ۾ هن طرح ڏنل آهي:

"Chant Forums: چانٽ اسم — الف: سُريلن ٻولن جو گڏيل آلاپ، شدوراڳيءَ نموني ٻول جو ترنم سان ورجاءُ 2- راڳداري بہ يا ٻن کان وڌيڪ واري وڄت، جيڪا موزون ترڪيبون جهڙوڪ: مناجات وغيره ڳائڻ لاءِ وڄائجي، 2- ان ريت ڳايل مناجات يا ڌرمي گيت، غنائيہ شعر خواني، ساڳئي انداز ۾ ورجائڻ (A crowd chanting slogans) نعرا هڻندڙ انبوهہ، 2- ڳائڻ يا سُر ۾ پڙهڻ (ص 281)."

انگريزي ٻوليءَ وارو لفظ "رگ ويد" جي منترن لاءِ انگريزي ٻوليءَ ۾ نعم البدل طور ڪم آندو ويندو آهي، انڪري رگويد جي منترن کي بہ ويراڳي ڪلام چئبو آهي. اهو ٻڌائڻ بہ ضروري آهي تہ ويراڳي ڪلام هر لحاظ کان سُر راڳ ۽ راڳداريءَ جي سُرن سان واسطو رکي ٿو. جيئن تہ ويراڳي ڪلام کي روح جي راحت ۽ دنيا کان بي ثباتيءَ جو ڪلام سمجهيو ويندو آهي، تيئن ويراڳي ڪلام جي پسمنظر ۾ دنيا کان فاني ۽ اهڙي ئي مقصد لاءِ درويش ۽ سنت هيءُ ڪلام پنهنجن مريدن ۽

پيروڪارن کي ڪو درس يا سبق ڏيڻ لاءِ جوڙيندا آهن. اهڙن ٻڌندڙن کي طالب، سالڪ ۽ ڀڳت چئبو آهي.

انگريزي زبان ۾ انهن کي 'Devotee' چئبو آهي. هن وضاحت مان اهو ظاهر ٿيو ته ويراڳي ڪلام مان مراد اهو ڪلام آهي، جنهن مان سالڪ کي ڪا نصيحت ملي، جنهن جي ٻڌڻ سان سالڪ روح جي راحت محسوس ڪري. اُن جي ٻڌڻ سان سالڪ پنهنجو پاڻ ۾ گم ٿي وڃي، جنهن جي ٻڌڻ سان سالڪ کي ذڪر ۽ فڪر ڪرڻ جو درس ملي ۽ سالڪ کي پنهنجي نفس مارڻ، پنهنجي محبوب سان ملڻ جي آس ۽ تمنا يا ان جي پيدا ڪيل خلق سان نياز، نوڙت، انڪساري ۽ خوش خلقيءَ سان پيش اچڻ جو درس ملي. سنڌ جي صوفي ۽ ڪلاسيڪل شاعرن پنهنجي شاعريءَ ۾ ويراڳي ڪلام جو مفهوم ۽ مقصد سمجهائيندي ڪافي مثال ڏنا آهن. هن قسم جي ويراڳي ڪلام ۾ صوفيائي، ناصحائي، عاشقائي ۽ اخلاقي ڪلام يعني اخلاقي درس ڏيندڙ ڪلام جو ٻيو نالو آهي. ويراڳي ڪلام ۽ ٻئي قسم جي ڪلام ۾ فرق اهو آهي ته ويراڳي ڪلام جو واسطو سُر راڳ ۽ راڳداريءَ سان هوندو آهي، يعني ويراڳي ڪلام، راڳ جي سُرن جي آڌار تي ڳائبو آهي.

سنڌ جي ويراڳي شاعرن اهڙن ئي جوڳين، تارڪ الدين زاهدن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ لازوال ڪري پيش ڪيو، جيڪي پنهنجي تن کي تپسيا ڏيئي سرير کي ساڙي پاڻ فنا ڪري، ساريون راتيون جاڳي الله جي ٻندن لاءِ اهڙو رستو يا نجات جي راهه ڳوليندا رهندا آهن ۽ انهن خيالن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ سمائي ڇڏيو آهي. مولانا رومي (6هه سن 1193ع) فرمائي ٿو ته:

اوليا را در درون هم نغمهما ست،
طالبان رازبان حيات بي بهاست.
معنيٰ: خدا (رب) شناس بزرگن
جي اندر به ڪي اهڙا آواز ٿين ٿا،
جن جي ٻڌڻ سان طالبن کي بي
بها زندگي حاصل ٿئي ٿي.
(شاهواڻي، 2008ع: 85)

مطلب ته اهي آواز ٻڌڻ لاءِ اوهان کي ظاهري ڪنن جي ضرورت ناهي. اهي ٻڌڻ لاءِ اوهان اندر جي آواز کي محسوس ڪريو. هيءَ دنيا جنهن کي اوهان هميشه بقا واري جاءِ سمجهو ٿا، اها گهڙي پل جو کيل آهي. اوهان غافل آهيو، اوهان کي خدا جو آواز ٻڌڻ لاءِ سچيءَ دل سان مالڪ کي ياد ڪرڻو پوندو. دنيا جون لالچون ۽ لوڀ ختم ڪري هن دنيا کي فاني ڄاڻي مالڪ سان لنئون لائيندا ته اوهان کي خدا جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو. اڳتي مولانا رومي فرمائي ٿو ته:

هست هوشياري زياد ماضي،
ماضي و مستقبلت پرده خدا.
معنيٰ: "جيڪي ٿي گذريو آهي،
تنهن تي ويچار ڪرڻ به خوديءَ
جي ڄاڻ آهي، ماضيءَ جو ويچار
۽ مستقبل جي ڳڻتي ساڳيا پردا
آهن." (شاهواڻي، 2008ع: 88)

حقيقت اها آهي ته ماضيءَ کي ياد ڪري تڪليف رسندي آهي. اندر ۾ ساڳيو ئي ڏک ۽ رنج غم، ياد ايندا آهن. جيترو حادثي مهل تڪليف ٿئي هوندي، اها ياد ڪرڻ سان وري تازي ٿيندي. ماضي ڇڏي حال ۾ رهي رب پاڪ کان معافي گهرو. جيترو اوهان ماضي ياد ڪريو ٿا، اهو وقت توهان يادِ الاهي ۾ صرف ڪريو ته بهتر آهي. رب ڪريم آهي، پنهنجن ٻندن جون خطائون معاف فرمائيندو آهي. صرف سچيءَ دل سان توبهه تائب ٿيو. ان سلسلي ۾ سومرا دور جو شاعر پير صدرالدين (1290هه — 1411ع) فرمائي ٿو ته:

ڪيڙئين ڪتيو يارا، جڏهن ستو لوڪ،
تنهن پنهنجو ڪنّي وڌو، ڳچي ڳاڙهو طوق
(خواجه، 2005ع: 241)

جيڪي دل سان رب کي ياد ڪندا آهن، رب پاڪ به انهن کي ياد ڪندو آهي. الله پاڪ کي ظاهري عبادت جي ضرورت ناهي. لوڪ ڪان لڪي سچي محبت سان ياد ڪرڻ رب پاڪ کي پسند آهي.

پير صدرالدين اڳتي فرمائي ٿو تہ:

جيڪي صبحڙي نہ جاڳيا تنهن کي حورون نہ ايندين هٿ،
سي هاءِ هاءِ ڪندا، هٿ هڻندا، جيئن هاري وڃائي وٽ.
(خواجہ، 2005ع: 241)

پير صاحب پنهنجي ويراڳي ۾ نصيحت پري ڪلام ۾ سيني ڏَتڙيل انسانن کي چوي ٿو تہ هيءُ دنيا گهڙيءُ کن جو ماڳ آهي، ننڊ ۾ ڪاهليءُ ۾ وقت ضايع نہ ڪريو. نفس جي غلاميءُ کان پري رهو ۽ حق جي ڳولا ۾ رهو، نہ تہ قيامت جي ڏينهن ان مورک هاريءُ واري حالت ٿيندي، جنهن پنهنجي ڀرين برڪت واري وٽ وڃائي ڇڏي هئي. پير صاحب اڳتي فرمائي ٿو تہ:

دنيا فاني جاڻئين،
ڪل جڳ ڏينهن چار.
(خواجہ، 2005ع: 243)

هيءُ دنيا فاني آهي، هت ڪير بہ ناهي رهڻو، هيءُ منجهند جو ماڳ آهي، چار ڏينهن زندگي آهي. جيڪو ڪرڻو ائي تہ ڪري وٺ، وري زندگي ناهي ملڻي. زندگيءُ ۾ انسان انيڪ خواهشون پالي ٿو، پر اهو ڪونہ ٿو سوچي تہ هتي گهڙيءُ کن يا چار ڏينهن رهڻو آهي، واپس روح خدا ڏانهن وڃڻو آهي. دنيا فاني آهي، هتي ڪير رهڻو نہ آهي، رهندو نالو الله جو! بندن جي خدمت ۽ مالڪ جي عبادت ئي ڇوٽڪاري جو وسيلو آهي. ان سلسلي ۾ سلطان باهو (1628-1691ع) فرمائي ٿو تہ:

اکين سرخ مُنهين تي زردي هرولون، دل آهين هُو،
مُها مهاڙ خوشبو ئي والا پهنتا وچ ڪڏاهن هُو.
عشق مشق نہ ڇپي رهندي، ظاهر ٿين اتاهين هُو،
نام فقير انها دا باهو، جنهان مالڪاني تنهان هُو.
(لغاري، 2004ع: 57)

عاشق جون اکيون هميشہ زرد هونديون آهن. سندن دلين مان هميشہ آهہ نڪرندي آهي. عشق جي خوشبو ڪڏهن بہ ناهي لڪندي، عاشق لڪن ۾ پڌرو ٿيو پوي. عاشق ڪيترن نالن سان سڏيو ويندو آهي. اهڙي ريت سلطان باهو اڳتي پنهنجي طالبن لاءِ فرمائي ٿو:

تارک دنيا تد ٿيوسي جدان فقير مليوسي خاصا هُو،
راهہ فقر دا تدا لتيوسي، جدا هٿ پڪڙيوسي ڪاسا هُو.
دريا وحدت دا نوش ڪيتوسي، اجان ٻي جي پياسا هُو،
راهہ فقر، رت هَنجو رووڻ باهُو، وڪان ٻلئي هاسا هُو.
(لغاري، 2004ع: 91)

سلطان باهو، پنهنجي شاعريءُ جي ذريعي پنهنجي دل جي ڳالهہ بيان ٿو ڪري ۽ پيغام ٿو ڏئي تہ هن فاني دنيا مان تڏهن جان ڇڏائي سگهندؤ جڏهن ڪو توهان کي رهنمائي ڪرڻ وارو هجي. فقير واري راهہ تي توهان تڏهن پهچندؤ جڏهن هٿ پڪڙيندڙ رهبر هجي، فقير جي راهہ بہ تڏهن حاصل ڪري سگهندؤ جڏهن ان سان نينهن لائي پنهنجي گرفت مضبوط ڪندؤ. سلطان باهو اڳتي فرمائي ٿو:

تلهہ بَن توڪل والا هو مردانہ تر اي هُو،
جنهن دک ٿين سک حاصل هووي اس دک ٿين نہ ڏري اي هُو.
ان مع العسر يسرا آيا چت اُسي ول ڌري اي هُو،
لوهہ بي پرواهہ درگاهہ هي باهو اُتي رو رو حاصل ري اي هُو.
(لغاري، 2004ع: 92)

سلطان باهو هٿ ٻڌندي چوي ٿو تہ تلهہ ٻڌ يقين وارو، مردانگيءُ سان نڪري پئو. هيءُ نصيحت هر ماڻهوءَ لاءِ آهي تہ همٿ سان هلندو رهہ، منزل ضرور ملندي، پر سختيون بہ برداشت ڪرڻيون پونديءَ. جيڪا منزل ڏک ۽ تڪليف سان حاصل ٿيندي آهي، ان ۾ سُک بہ ملندا آهن. ان ڏک يا تڪليف کان ڊڄڻ نہ گهرجي، همٿ ڪرڻ گهرجي. عاشقن کي ڪڏهن ڏکن ۽ تڪليفن کان گهٻرائڻ نہ گهرجي. روئي رڙي ۽ نياز نوڙت سان محبوب کي راضي ڪرڻ گهرجي. سچو سالڪ ۽ طالب اهو آهي، جيڪو صبر سان سهندو رهي ۽ اڳتي وڌندو رهي منزل ڏانهن. ان سلسلي ۾ ڀڳت ڪبير (1396-1496ع) فرمائي ٿو تہ:

صاحب ميرا ايک ہے دوجا کہا نہ جائے،
دوجا صاحب جو کہوں صاحب کہرا رسائی۔
(سرن کيف، 2006ء: 25)

ڀڳت ڪبير صاحب بہ هڪ ئي رب کي ياد ٿو ڪري. چوي ٿو تہ جيڪڏهن ٻئي ڪنهن کي شريڪ ڪندوسين تہ سائين مون کان ناراض ٿي

وېندو. ائين سچن عاشقن کي به گهرجي ته هڪڙي ئي رب کي ياد ڪن. هيءُ سالڪن لاءِ مشعل راهه جو رستو آهي. سائين سيني جو هڪڙو ئي آهي، ان جي هيڪڙائيءَ کي جوڳي ويراڳي به مڃن ٿا. اڳتي ڪبير صاحب فرمائي ٿو:

جا کے منہ ماتھا نہیں، ناہیں روپ گرو،
بہت پاس تیں پاترا ایسا تتوا لوپ گرو۔

(سرن کیف،2006ء: 25)

ويراڳي به اهڙي معشوق جا عاشق آهن، جنهن جو نه چهرو، نه سندس ڪا پيشاني، نه خوبصورت ۽ نه ئي بدصورت آهي. سندس ڪا به شڪل شبيهه نه آهي، رب پاڪ اهڙي لازوال هستي آهي جو سندس مٽ ثاني ڪو به ناهي، سندس مثل ڪو به نه آهي. ڪبير صاحب اڳتي فرمائي ٿو ته:

نہیں دوئی کہوں تو گار،، ایک کہوں تو ہے
ہے جیسا تیسا رہے کہے کبیر بچار۔

(سرن کیف،2006ء: 26)

ڪبير صاحب الاهي عشق ۾ تمام اڳتي نڪري ويو آهي. چوي ٿو ته جيڪڏهن مان هڪ ٿو چوان ته هو آهي ئي نه. مالڪ جي ڪا به خبر ناهي، جيڪڏهن ٻه چوان ته گار ٿي ويندي. جڏهن سوچ ويچار ڪريان ٿو ته ان جو بيان نٿو ڪري سگهان. مالڪ سائين جيئن آهي، تيئن رهندو، جنهن جي باري ۾ يعني خدا جي متعلق ڪو به رايو نٿو ڏيئي سگهجي، نه ئي ڪجهه چوڻ ممڪن آهي.

صوفي، ويراڳي شاعر سنڌ جا هجن يا هند جا، انهن مختلف حوالن سان پنهنجي شاعريءَ ۾ پيغام ڏنو آهي. گرو نانڪ صاحب (1469-1529ع) فرمائي ٿو ته:

بدن شجر کے مانند ہے
اور من اک پرندہ
اس درخت پر پانچ پرندے چہک رہے ہیں
یہ پرندے اس شجر کا رس چوس رہے ہیں
لیکن کبھی اس کے دام میں گرفتار نہیں ہوتے جو اس کے
اردگرد منڈلاتے ہیں
داتار نکا چکتے ہیں

(بٹ،2005ء: 165)

گرونانڪ صاحب هڪ وڻ کي دنيا جو مثال ڪري پيش ڪيو آهي، ته جيئن وڻ تي پکي ويٺا آهن، انسان به ائين هن دنيا ۾ آهي. جيڪڏهن انسان صحيح رستو اختيار ڪندو ته پنهنجي جهان سنوارجي ويندس، جيڪڏهن غلط رستو اختيار ڪندو ته اونهي کاهيءَ ۾ ڪِري پوندو. بابا گرونانڪ صاحب اڳتي فرمائي ٿو ته:

انسان کی زندگی زہر سے لدا ہوا جہاز ہے
جو سمندر کی موجوں کے رحم کرم پر رواں ہے
کس جانب
کوئی کنارہ نہیں
نہ بادبان ہے نہ ناخدا ہے نہ پتوار کا سہارا
اے ندیم
یہ دنیا کا بڑے جال میں اسیر ہے
خدا کی ذات ہی امیر ہے
نجات انسان کی ایک یہی دلیل ہے
اس کا مقدم نام
اس کا ذکر (فکر) اس کی فکر، اس کی یاد
بن سکتی ہے ساحل مراد
نانک نام جہاز ہے
چڑھے سو اترے پار
وہی ناخدا ہے
اس کو سب پر اختیار
کوئی خود سدرلو نہیں بن سکتا
اس کا نام عظیم ہے
اس کی عبادت میں جو ہمہ وقت معروف ہے وہی نجات پائے

(بٹ،2005ء: 166)

گرو نانڪ صاحب چواڻي جهاز به دنيا جي مثال آهي. هن دنيا ۾ اهو ئي ڪامياب ٿيندو، جيڪو ثابت قدم رهندو. جهاز وانگر دنيا جهان هلي پيو.

ڪنهن پاسي ڪو ڪنارو ڪونهي، جنهن سمنڊ ۾ جهاز هلي پيو، سمنڊ موجون پيو هڻي. رب پاڪ سواءِ ڪو بہ مانجهي ڪونهي. هيءُ دنيا وڏو جار آهي. خدا جي ذات ئي امير آهي. خدا کان سواءِ ڪا بہ هستي ناهي جيڪا نجات ڏياري سگهي. ان جي ذڪر فڪر سان نجات ملندي. رب پاڪ جو مقدس نالو ئي ڪنارو سمنڊ ٿي سگهي ٿو. اي گرو نانڪ! رب پاڪ جو نالو وٺي جهاز ۾ چڙهہ تہ پار پهچي ويندين، ان جي نالي وٺڻ سان ڪو بہ خوف خطرو نہ ٿيندو. رب پاڪ جو نالو عظيم آهي، ان جي عبادت ۾ مصروف رهہ، اهو ئي نجات جو رستو آهي، ان جي رحمت انسان تي آهي.

جتي ويراڳي ڪلام ۾ پنجابي، هندي، گجراتي شاعريءَ جو تمام گهڻو حصو آهي، اتي سنڌ جي شاعرن بہ پاڻ ملهايو آهي. مون کي جيتوڻيڪ سنڌ جي شاعرن جي ويراڳي ڪلام تي ڪم ڪرڻو آهي، پر ڪجهہ هندي، گجراتي ۽ پنجابيءَ جي شاعرن جو بہ ويراڳي ڪلام نموني طور پيش ڪيو آهي، تہ جيئن ڪڙيءَ سان ڪڙي ملڻ سان ڳالهہ سمجهہ ۾ اچي سگهي.

ويراڳي ڪلام ذريعي پنهنجن سالڪن طالبن کي نصيحت ڪندي قاضي قادن (1463-1551ع) فرمائي ٿو تہ:

ڀورين پاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي سو لهي،
من اندر مهپاءِ، تونئي اندر سپرين.
(ٽنڪر، 1996ع: 65)

قاضي قادن چوي ٿو تہ پاڻ مان خوديءَ کي ختم ڪر، پاڻ ۾ پاڻ کي وڃائي، رب کي ڳولي لهندين. پاڻ ۾ جهاتي پائي ڏس تہ صاحب تنهنجي اندر ۾ آهي، سپرين تنهنجي دل ۾ موجود آهي، تن ۽ من مارڻ کان سواءِ سپرين سان ڪڏهن بہ وصل ڪونہ ڪري سگهندين. قاضي قادن اڳتي فرمائي ٿو تہ:

ستو سنجهيئي منهين ويڙهي موئن جيئن،
نہ تو سنيل تڪ، نہ تو جهوري آهہ ڪا.
(ٽنڪر، 1996ع: 65)

سوير سمهڻ ۽ دير سان جاڳڻ ڪاهلن جو ڪم آهي. آرام طلبنڊڙ انسان کي ڪڏهن بہ مالڪ جو ديدار نصيب نہ ٿيندو، نہ ئي ان ۾ جستجو هوندي ۽ نہ ئي ڪا چُستي. ان مان الله جي مخلوق کي ڪو فائدو نہ رسندو، بي اونو انسان جانورن کان بدتر آهي. ڪاهل نہ پاڻ خوش رهندو، نہ اُن مان ٻين کي فائدو رسندو. صوفي شاعرن جي ڪلام جو مقصد انسان ۾ الله جي مخلوق لاءِ جستجو پيدا ڪرڻ آهي.

ساڳئي سلسلي جي ڪڙيءَ طور ميون شاهہ عنات رضوي (1644-1713ع) هن طرح ٿو موتين جي مالا پوئي:

اسين بندا تنهنجا، تون اسان جو ڌڻي،
ڏنا ڏوهہ بخشين، خاڪين تان ڪڻي،
مڙيئي نول نهاريان، جان هنئين سان هڻي،
تان سيئان ئي گهڻي، رحمت تنهنجي راڄيا.
(بلوچ، 2010ع: 85)

مالڪ تون خالق، اسان جو ڌڻي آهن، تون ئي اسان جي غلطين ۽ گناهن کي بخشڻ وارو آهين. تون ئي اسان گناهگارن تي پردو رکندڙ آهين. سڀ رستا نهاريا، پر سڀني پاسي توکان سواءِ ڪو بہ سهارو نظر نہ آيو. صوفي شاعرن جو ڪلام اسان لاءِ مشعل راهہ آهي. هيءُ دنيا اهڙو جار آهي، جيڪو انسان جي سمجهہ کان مٿي آهي، پر صوفي شاعر اسان ڀٽڪيل انسانن جي رهنمائي پيا ڪن. سندن ڪلام اسان لاءِ رب سان لنئون لائڻ جو گس ڏسي ٿو. اهڙي ڪلام ۾ دنيا ۽ آخرت جو پيغام آهي.

دنيا مان نااميد ٿيل انسانن لاءِ مخدوم نوحؒ (1506-1590ع) فرمائي ٿو تہ:

پيئي جا پرڀات، سا ماڪ نہ پاڻيو ماڻهئا،
روئي چري رات، ڏسي ڏڪوئين ڪي.
(جوڻيجو، 2004ع: 62)

مخدوم نوحؒ خبردار ڪندي چوي ٿو تہ جيڪا اوهان دنيا اڇي اجري ڏسي رهيا آهيو، سا ايتري اُجري ناهي، ان تي ڀُلجي نہ پئو، ماڻهن کي گمراهہ ڏسي رات بہ روئي ٿي تہ انسان خساري ۾ آهي، جيڪڏهن انسان هن دنيا جي لوڀ لالچ مان جان نہ ڇڏائي تہ نقصان ۾ ويندو.

پنهنجي طالبن کي خبردار ڪندي شاهہ ڪريم بُلڙيءَ وارو (1538-1623ع) فرمائي ٿو تہ:

هنيون ڏج حبيب کي لڳ گڏجن لوڪ،
ڪڏيون ۽ ڪروتو، اي چڱو سڱر ٽوڪ.
(ميمڻ، 2007: 53)

دل مالڪ جي طرف، دل ۾ صرف الله پاڪ جي محبت رک، باقي دنيا سان هلندو رهه، مسجد مندر سڀ سئيون جايون آهن، پر محبت مالڪ سائينءَ سان ٿي رهي.

ان سلسلي ۾ بابا بُلها شاهه (1680-1757ع) فرمائي ٿو ته:

سڄڻان دي وچوڙي ڪولون، تن دا لهو چاڻ دا،
دکان سولان ڪيتا ايڪا،
نه ڪوئي ساهوراٿيان نه ڪوئي پيڪا،
درد وهوٽي پئي در تيري تون هين، درد رنجاڻي دا.
سڄڻان دي وچوڙي ڪولون، تن دا لهو چاڻي دا،
ڪدِ ڪليجه ڪرني هان ٻيري،
اي پي نهين هي لائق تيري،
هور توفيق نهين وچ ميري.
سڄڻان دي وچوڙي ڪولون، تن دا لهو چاڻي دا،
هڻ ڪيون روندي نيڻ نراسي،
آپي اوڙڪ ڦاهي ڦاسي
هڻ تان چنڻ اوڪا هويا،
چاره نهين نماڻي دا،
سڄڻان دي وچوڙي ڪولون، تن دا لهو چاڻي دا،
بلها شاهه پيا هڻ گجي،
عشق دمي سر تي وجي،
چار ڏهاڙي سر تي وجي،
اوڙڪ ڪوچ نقاري دا.
سڄڻان دي وچوڙي ڪولون، تن دا لهو چاڻي دا،
(جکراڻي، 2005ع: 133)

صوفي شاعر سنڌ جا هجن يا پنجاب، هند، گجرات جا، پر پيغام سڀني جو ساڳيو آهي. اُئين سنڌ جو سرتاج شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ فرمائي ٿو ته:

سڏين سيڻ نه وهون، نينهن نيائي نه ٿئي،
ڪاريءَ رات رت ڦڙا، جان جان نيڻ رون،

موٽڻ جنين ميهڻو، ڀڙ تي سيئي ڀون،
جن مسافر سپرين، سي مر رويو رُون.
(آڏواڻي، 1997ع)

شاهه سائين سچن عاشقن جو مثال ڏئي ٿو ته پيار، محبت ۽ پريم نياپن سان نه ٿيندو آهي ۽ عشق ۾ انڌيري راتين جو اڪيلو نڪرڻو پوندو آهي. عشق قربانين کان سواءِ نه ٿيندو آهي. نينهن نياپن سان ٿئي ها ته عاشق ايترا مجبور نه هجن ها. عاشقن کي رت جا ڳوڙها ڳاڙڻا پوندا آهن.

عشق جي باهه ۾ پچي لعل ٿيڻو پوندو آهي. محبت جي ميدان ۾ اهي ايندا، جن ۾ سُور، سختيون سهڻ جي طاقت هوندي هونءَ به عشق پاڻ عجب غيبي طاقت آهي. پلي ڪيترين به رڪاوٽون چو نه هجن، پيار پاڻ پيچرو آهي. اڳتي شاهه سائين فرمائي ٿو ته:

سامي ڪامي پرينءَ لاءِ ڪُسي ٿيا ڪباب،
جهڙو ڏسن ڏوهه ڪي تهڙو تن ثواب.
(آڏواڻي، 1997ع: 375)

شاهه سائين عاشقن، سامين، فقيرن جو ذڪر اهڙي ته دلبرانه انداز ۾ ڪيو آهي جو جڻ انهن جوڳين سان اسان گڏ پيا گهمون ۽ جوڳين ۽ ويراڳين کي ڪُسندي ڪباب ٿيندي اکين مان رت جا ڳوڙها وهائيندي سندن ڪچهريءَ ۾ ويٺا آهيون. شاهه سائين اڳتي فرمائي ٿو:

نسورو ئي نينهن جو، دل ۾ دود دکاءِ،
آٿي آڳ عشق جي ٻاري جان جلاءِ،
جندا! ائين جُڳاءِ، جيئن آتشان آب ٿئي.
(آڏواڻي، 1997ع: 375)

دل ۾ الله جي عشق جي اهڙي دونهين ڏکاءِ جو ان عشق جي باهه ۾ پاڻ کي ساڙي ڇڏ ۽ توکي ائين محسوس ٿئي جو ان باهه ۾ نه، پر پاڻي پيو گهمي. شاهه سائين اڳتي فرمائي ٿو ته:

ڪيهي ڪام ڪاپڙي، تا اهڙي روشن رَوَن،
نڪا دل دوزخ ڏي، نڪي بهشت گهُرن،
نڪو ڪر ڪفار سين، نڪو مسلماني من،
ايا ائين چون، پرين ڪجو پاهنجو.
(آڏواڻي، 1997ع: 380)

شاهہ سائين اهڙن عاشقن ويراڳين جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي ڪنهن مذهب ۾ نٿا ڦاسن ۽ دنيا جي هر شئي کان پاڻ کي پري ٿا رکن. جيڪي نہ مسلمان هئڻ تي فخر ۽ نہ ئي پاڻ کي هندو سمجهن ۽ نہ بهشت يا دوزخ جي فڪر ۾ رهن. اهڙن ويراڳين جو واسطو صرف رب پاڪ سان آهي. اهي الاهي عشق ۾ اهڙا مگن آهن، جو انهن کي دنيا جهان، مسلماني هندو، بهشت دوزخ، سک ڏک ۽ تڙپڻ جي پرواهہ ئي ناهي. عام طرح سان ڏٺو وڃي تہ عشق چاهي خدا سان هجي يا بندي سان، پر عشق تہ عشق آهي، جنهن ۾ ماڻهوءَ جي اُڄ، بُک سڀ مري ويندا آهن. سواءِ محبوب جي ٻي ڪا بہ صورت ڏسڻ ۾ ڪانہ ايندي آهي. عاشق هميشہ بيدپا هوندا آهن. شاهہ سائين اڳتي فرمائي ٿو:

پوڄا ڪرِ مَ پاڻ کي، ڪوءِ راول ٻن رجات،
لباسان لطيف چئي پل ويراڳي وات،
من ماري ڪر مٺ، تہ تيرٿ پسين تڪيو.
(آڏواڻي، 1997 ع: 386)

پنهنجي پوڄا نہ ڪر، نہ هٺ غرور ڪر. الله انهن کي ملندو، جنهن وٽ عاجزي هيناهين آهي.

سنڌ جو صوفي مست الست سچل سرمست (1739-1827ع) فرمائي ٿو تہ:

عاشق ڪيئي اداسي، وهواهہ ڳالهہ خاصي،
روز ازل کون لنؤن لنؤن منهنجي واهہ ورهہ واسي،
دلڙي اسان جي سهڻا سائين، پهريون ڪيتئي پياسي،
هيڏي هوڏي ڪين وياسي، باس اها اسان باسي،
بيخوديءَ مون باغ بهاران، خوديءَ کان خلاصي،
برهہ انجي ڪيو بيراڳي، "سچو" رنگ سنياسي.
(انصاري، 1997 ع: 345)

سچل سرمست فرمائي ٿو تہ عاشق جو اداس ٿيڻ ڪا خاص ڳالهہ جيڪا عام ماڻهو نٿو ڄاڻي، روز ازل کان منهنجي لنؤن لنؤن ۾ ورهہ جو واهہ واسو ڪري ويو آهي. اسان جي دل پهريون پياسي ڪري ڇڏي، هاڻي تہ اسان ۾ ڪو بہ هوش نہ رهيو آهي. سواءِ تنهنجي ياد جي، هيڏي هوڏي نهارڻ ڇڏي ڏنو. باس اها باسي تہ شل محبوب جو ديدار ملي، جڏهن کان توسان لنؤن لاتي آهي، تڏهن عشق جي ويراڳ ۾ وڪوڙجي ويا آهيون. اسان جي حالت سنياسي فقيرن جهڙي ٿي ويئي آهي. تنهنجي ذڪر ۽ فڪر کان سواءِ ٻي ڪا ڳالهہ ئي ڪانهي.

حوالا:

1. آڏواڻي، ڪلياڻ، 1997ع "شاهہ جو رسالو"، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن، ص 349.
2. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، 1988ع "جامع سنڌي لغات"، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ، ص 2993.
3. آڪسفرڊ انگريزي — سنڌي ڊڪشنري، 2010ع، آڪسفرڊ يونيورسٽي پريس، ڪراچي، ص 281.
4. ايضاً، ص 469.
5. شاهواڻي، غلام محمد، 2008ع "مولانا جلال الدين رومي"، حيدرآباد: سنڌي ساهت گهر، ص 85.
6. خواجہ نور افروز، ڊاڪٽر، 2009ع "سومرن جي دؤر جي ويراڳي شاعري"، ڪينجهر تحقيقي جرنل، سنڌي شعبو، ڄامشورو: سنڌ يونيورسٽي، ص 121.
7. لغاري، گل حسن، ڊاڪٽر، 2004ع "ابيات سلطان باهو"، حيدرآباد: سنڌي ساهت گهر، ص 57.
8. سرن ڪيف، سرسوتي، 2006ع "ڀڳت ڪبير، فلسفو شاعري"، لاهور: فڪشن هائوس، 18 مزنگ روڊ، ص 25.
9. ايضاً، ص 26.
10. ڀُٽ، آدم، 2005ع "فريد، نانڪ، بُلها"، لاهور: نگارشات، مزنگ روڊ، ص 165.
11. ايضاً، ص 166.
12. نڪر، هيرو، 1996ع "قاضي قادن جو ڪلام"، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن، ص 65.
13. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، 1963ع "ميين شاهہ عنات جو ڪلام"، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ، ص 85.
14. جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر، 2004ع "سنڌي ادبي تاريخ"، (جلد پهريون)، حيدرآباد: سنڌي لينگئيج اٿارٽي، ص 62.
15. ميمڻ، عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر، 2007ع "ڪريم جو ڪلام"، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن، ص 53.
16. جکراڻي، غلام محمد ڊاڪٽر، 2005ع "ڪلام بلهي شاهہ"، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن، ص 133.
17. رانيپوري، محمد صادق، مولانا، 1982ع "سچل جو سرائيڪي ڪلام"، ڪنڊيارو، روشني پبليڪيشن، ص 345.

لطف الله سيال

تنوير عباسيءَ جي سُر ڪيڏاري جو تنقيدي جائزو

• تعارف

سنڌي ٻوليءَ جي علامتن، اهڃاڻن توڙي بقا جو ڪارڻ شاعري، کي سڏجي ته ان ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو. چوته لوڪ شاعري هجي، عشقيه داستانن جي پسمنظر ۾ سرجيل/ رچيل شاعري هجي، يا رزميه شاعري/ رجز هجن، اهي ٻوليءَ جون اُهي منظوم صورتون آهن، جيڪي ٻوليءَ توڙي ڌرتيءَ جي فلسفي جي پاڻمرادو وضاحت جي مترادف هونديون آهن.

جتي سنڌي ٻوليءَ کي شاهوڪار ڪرڻ لاءِ، اڻ ڳڻين شاعرن حال سارو رت، ست ڏئي، نور نچوئي پاڻ موکيو آهي، اُتي تنوير عباسيءَ جي ڌرتي توڙي ٻوليءَ لاءِ پيش ڪيل خدمتن کان منهن موڙڻ، سج کي ڪاري هيٺان بند ڪرڻ جي مصداق ٿيندو.

تنوير عباسي عهد جديد جي آڱرين تي ڳڻڻ جيترن انهن شاعرن مان هڪ هو، جن سنڌي ٻولي توڙي شاعريءَ جي جهوليءَ ۾ سنڌر ستارا ٽاڪڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. تنهن هوندي به تنوير عباسيءَ جي ذات ڪنهن جي پاڇي ۾ پلجڻ بجاءِ ادب جي اُڀ تي نڪري نروار ٿي پنهنجو الڳ ٿلڳ رنگ منچ جوڙي ورتو، سندس حيثيت ان ساگر جيان رهي آهي، جتان ڪيترائي علم ۽ ادب جا پياسا اُڃ اُجهائيندا رهيا آهن.

تنوير عباسي، تحقيق جي ميدان ۾ جديد انداز سان تحقيق ڪري شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ موجود نون رُخن کي متعارف ڪرايو آهي، سندس اهو پورهيو تحقيق توڙي ادب جي دنيا ۾ اهو نرالو وکر آهي، جيڪو تحقيق جي هزارن ڪتابن تي ڇانئيل آهي ۽ جڏهن به جديد سائنسي انداز سان ڪيل تحقيق جو ذڪر ٿيندو، تڏهن تنوير عباسيءَ جو ٽن جلدن (موجوده وقت ۾ هڪ جلد ۾ موجود آهي) ۾ تحقيق جي صورت ۾ شاهه لطيف کي ارپيل پيار جو پورهيو سرفهرست هوندو.

تنوير عباسي، سنڌي ٻولي توڙي ادب جو اهو يگانو عاشق هو، جنهن تحقيق، شاعري ۽ نثر جي صورت ۾ تقريباً ويهارو کن ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي پيشانيءَ تي ٻنديا جيان سجايا آهن، جن جي چمڪ ڪڏهن به ڌنڌلي ناهي ٿيڻي.

تنوير عباسي جي شاعريءَ ۾ ڪيترائي رُخ موجود آهن، سندس شاعريءَ جي هر رُخ تي الڳ الڳ پي ايڇ.ڊي جو مقالو لکي سگهجي ٿو، پر هن مقالي ۾ فقط تنوير عباسيءَ جي ڪيڏاري کي شامل ڪيو ويو آهي، جيڪو سندس شاعريءَ ۾ موجود اڻ ڳڻين رُخن مان هڪ آهي.

تنوير عباسيءَ جي ڪيڏاري تي ڪم ڪرڻ جي ضرورت انڪري محسوس ٿي، جو سندس هن رُخ تي ڪو خاطر خواهه ڪم ناهي ڪيو ويو، توڙي جو تنوير عباسيءَ جي ڪيڏاري کي سنڌ جو جديد ڪيڏارو چئجي ته وڌاءُ نه ٿيندو.

سنڌ ۾ هن کان اڳ ڪيڏاري جو بنياد ٻه واقعا ڄاڻايا وڃن ٿا، هڪ ڪربلا جو واقعو، جنهن ۾ امامن سڳورن ۽ سندن گهر ڀاتين توڙي ساٿين جي لازوال قربانين جو ذڪر آهي؛ ٻيو ڪرڙيءَ جي جنگ جو واقعو ڪيڏاري لکڻ جو محرڪ آهي، ڪرڙيءَ جي جنگ جي پسمنظر ۾ خليفي نبي بخش لغاريءَ جو سُر ڪيڏارو سرجيل آهي.

تنوير عباسيءَ جو ڪيڏارو سنڌ جي جديد ڪيڏاري جي حيثيت رکي ٿو، جنهن ۾ ان وقت جي جديد سنڌ (ورهاڱي کان پوءِ واري صورتحال جو پسمنظر) جي سورمن جي سورهيائيءَ ۽ ڌرتيءَ لاءِ

ڏنل جانين جي نظراني جو پسمنظر شامل آهي. سُر ڪيڏاري بابت وڌيڪ لکڻ کان اڳ ڪيڏاري لفظ جي معنيٰ ۽ مفهوم بابت ڄاڻ پڻ انتهائي ضروري آهي.

- **ڪيڏارو ۽ ان جو مفهوم**
  - **’ڪيڏارو‘ لفظ جي لغوي معنيٰ:**

جامع سنڌي لغات ۾ ڪيڏاري جي معنيٰ هينئينءَ ريت ڏنل آهي:

”ڪيڏارو ج ڪيڏارا: ذ. (ع. ڪَيد = مڪر. فريب) ف. جنگ- لڙائي) سن. ڪيد + وارو= ڪيڏارو). جنگ- ڪيدارو- لڙائي- معرڪو. جهيڙو. قتل عام. ماتم. (اسم خاص). هڪ سُر يا راڳڻيءَ جو نالو- جنگ جو سُر- درد ڀريو راڳ- ڪيدارو (1).“

  - **ڪيڏارو لفظ جي اصطلاحي معنيٰ:**

ڪيڏاري جي اصطلاحي معنيٰ توڙي جو جنگ جو ميدان ۽ پيش آيل واقعن جي پيشڪش جو اکين اڳيان ٿيندي محسوس ٿيندڙ احوال آهي، پر تنهن هوندي به مختلف محقق ۽ عالم ان کي ڪيئن ڏسن ٿا، ان جو مطالعو پڻ ضروري آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻي موجب: ”ڪيڏارو سنسڪرت لفظ ’ڪيدار‘ جي بگڙيل صورت آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ’جنگ جو ميدان‘ هندستاني گوئين موجب ’ڪيداري‘ هڪ راڳڻي جو نالو آهي، جا ديپڪ راڳ جي پنجن پارياڻن (زالن) مان هڪ آهي (2).“

ڪلياڻ آڏواڻي جي نظر ۾: ”ڪيڏارو لفظ ’ڪيدار‘ جي بگڙيل صورت آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ’جنگ جو ميدان‘. ’ڪيداري‘ هڪ راڳڻي آهي، جا ديپڪ راڳ جي پنجن زالن مان هڪ آهي، هن راڳڻيءَ کي ”سمپورڻ راڳڻي“ ڪري سڏيندا آهن (3).“

  - **ڪيڏاري جو مفهوم**

جنگ جي ميدان ۾ سِر جو سانگو لاهي، ڌرتيءَ لاءِ وڙهندي جان قربان ڪرڻ وارن جوڌن جي سورهيائيءَ کي پيش ڪيل منظوم پيشڪش ٿي ڪيڏاري جي مفهوم ۾ شامل ڪري سگهجي ٿي.

ڪيڏاري بابت محمد حسين ’ڪاشف‘ لکي ٿو ته:

”ڪيڏاري جو سُر ۽ ان جي شاعري اصل ۾ جنگي جوڌن جي انهي سبر ۽ سورهيائي، سچائي ۽ سرويچيءَ جو بيان آهي، جنهن ۾ هنن ميدان ڪارزار ڪي رت جو ريج ڏيئي ملهايو هجي: ڪيڏاري جي سُر بنيادي طور تي ڪربلا جي قضئي جي سلسلي ۾ وجود ورتو، جنهن ۾ امامن سڳورن جي بهادري ۽ انهن جي انهيءَ جنگ جي بيان سان هن سُر کي مخصوص ڪيو ويو (4).“

- **سنڌ ۾ ڪيڏاري جي شروعات**

سنڌ ۾ ڪيڏاري جي تاريخ به يقيناً اوترِي ئي پراڻي آهي، جيتري شاعريءَ جي تاريخ ۽ جنگين جي تاريخ پراڻي آهي. جنهن جو مثال سومرن جي دؤر جي مليل ڳاهن جي صورت ۾ سنڌي ادب ۾ موجود آهي، پر تنهن هوندي به سنڌي شاعريءَ ۾ ڪيڏاري جا مؤجد احسان فقير ۽ شاهه لطيف چيا وڃن ٿا. توڙي جو سنڌن ڪيڏاري جو پسمنظر ڪربلا جو واقعو آهي.

تاج جويو سنڌ ۾ ڪيڏاري جي شروعات بابت لکي ٿو ته:

”سنڌ ۾ جنگي پسمنظر ۾ سرجيل شاعري، قديم ”ڳاهن“ واري شاعريءَ جي صورت ۾ موجود آهي. جنهن ۾ دودي سومري جي داستان واريون ڳاهون ته سنڌ جي تاريخ جو املهه ورثو آهن، پر ”ڪيڏاري“ جو سرجاءُ، احسان فقير ۽ شاهه لطيف کان ٿيو. شاهه لطيف ۽ احسان فقير ڪيڏاري جي خوبصورت شاعري ڪئي آهي. ان جي سٽاءَ بيتن جي ادائگيءَ ۽ مواد مان سنڌي پسمنظر جي جهلڪ ته ملي ٿي، پر ٻنهي ڪيڏارن جو تاجي پيٽو ڪربلا جي قضيي ۽ امامن جي شهادت جي روايتي مضمون تي ٻڌل آهي (5).“

سنڌ ۾ ڪيڏاري جا ڪي ٻيا شاعر پڻ احسان فقير ۽ شاهه لطيف کان پوءِ سنڌي ادب ۾ ملن ٿا، جن ۾ عبدالرحيم گرهوڙي، صوفي صادق فقير، غلام حيدر تيرهيو سرفهرست آهن، جن جي شاعريءَ جا نمونا پڻ ملن ٿا.

تاج جويو سنڌ ۾ ڪيڏاري جي شروعات جي حوالي سان وڌيڪ لکي ٿو ته:

"شاهه لطيف ۽ احسان فقير ڪانپوءِ عبدالرحيم گرهوڙي، صوفي صادق فقير، غلام حيدر تيرهيي ۽ خليفي نبي بخش وٽ ڪيڏاري جي شاعريءَ جي روايت موجود ملي ٿي. عبدالرحيم گرهوڙيءَ جا پنج بيت ملن ٿا، جن ۾ ڪربلا جي قضيي جو ئي ذڪر آهي. شاهه شريف پاڏائيءَ جي شاگرد فقير غلام حيدر تيرهيي، امامن جي شهادت واري موقعي کي تاريخي روايت جي رنگ ۾ تفصيل سان بيان ڪيو آهي(6)."

سنڌ جي ٻن شاعرن، صوفي صادق فقير ۽ خليفي نبي بخش کي اها اهميت حاصل آهي، جو انهن ٻنهي شاعرن مذهبي وهڪري ۽ روحاني عقيدت کان هٽي ڪري سنڌ جي جنگي جوڌن جي شهادت کي پنهنجي ڪيڏاري جو موضوع بڻايو. صوفي صادق فقير جي ڪيڏاري جو پسمنظر توڙي جو سندس مرشد شاهه عنايت شهيد جي شهادت آهي، پر تنهن هوندي به سندس ڪيڏاري ۾ ڪربلا ۾ شهيد ٿيندڙ امامن جي واقعي جا عڪس نمايان نظر اچن ٿا.

تاج جويو سنڌ ۾ ڪيڏاري جي شروعات ۽ مذهبي جذبي ۽ روحاني عقيدت جي دائري مان نڪري، سنڌ جي سورهين لاءِ سِرجيل ڪيڏاري بابت لکي ٿو ته:

"صوفي صادق فقير ۽ خليفو نبي بخش لغاري ٻهريان ئي عوامي شاعر آهن، جن وٽ ڪيڏاري جو موضوع مذهبي جذبي ۽ روحاني عقيدت جي دائري مان نڪري، سنڌ جي سورهيه شهيدن جي ذڪر لاءِ وقف ٿيل نظر اچي ٿو. ٻنهي ڪيڏارن ۾ شهادت وارو مرڪزي نُڪتو موجود آهي. صوفي صادق فقير، پنهنجي مرشد شاهه عنايت جهوڪ واري جي شهادت کان 50 سال پوءِ، مرشد جي عقيدت ۾ ڪيڏارو لکيو، پر اُن جي پسمنظر ۾ امامن جي شهادت جو پڙاڏو ۽ جهلڪ به موجود آهي(7)."

تنوير عباسيءَ جو ڪيڏارو، جديد سنڌ (ورهاڱي کان پوءِ واري صورتحال جي پسمنظر ۾) جي دردن ۽ سورمن جي سورهيائيءَ ۽ جانين جي ڏنل نذرانن جي پسمنظر ۾ سِرجيل آهي.

ڊاڪٽر مهر خادم، تنوير عباسيءَ جي ڪيڏاري بابت لکي ٿو:

"تنوير جو ڪيڏارو، سنڌ سان ٿيندڙ ناانصافين، سنڌ جي وجود کان انڪارين جي خلاف، 4 مارچ جي جدوجهد، سنڌ جي قومي ورثي سنڌالاجيءَ کي ساڙڻ جو پسمنظر، سنڌ جي ڳڀرو جوانن جي خون، شهيد عبدالرزاق، شهيد فاضل راهو، توڙي ٿلاٽ جي شهيدن ۽ اورنگيءَ جي شعلن تي مشتمل ڪيڏارو آهي". (8)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، تنوير عباسيءَ جي ڪيڏاري بابت لکي ٿو:

"تنوير عباسيءَ جو ڪيڏارو شاگردن جي ان جدوجهد لاءِ آهي، جنهن نيٽ ون يونٽ جي قهري ڪوٽ کي چيهون چيهون ڪري ڇڏيو (9)."

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو تنوير عباسيءَ جي ڪيڏاري جي باري ۾ وڌيڪ لکي ٿو:

"ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جي ڪيڏاري جا ٻه داستان (3، 4) ڪتاب سج تريءَ هيٺان ۾ آهن، ٽيون سنڌالاجيءَ جي سڙڻ جي رد عمل ۾ آهي ۽ چوٿون شهيد عبدالرزاق سومري جي سفاڪاڻ قتل تي لکيل آهي (10)."

- **تنوير عباسيءَ جو سُر ڪيڏارو**

هن اڀياس جو دائرو هيٺين سوالن تي مبني رکجي ٿو:

؟ جديد ڪيڏاري جا معيار ڪهڙا ٿي سگهن ٿا؟

؟ ڇا تنوير عباسيءَ جو سُرڪيڏارو، جديد ڪيڏاري جي معيارن تي پورو لهي ٿو؟

○ **جديد ڪيڏاري جا معيار**

عام طرح سان ڪيڏاري لاءِ اهو معيار آهي ته: اهڙي شاعري جنهن ۾ ميداني جنگ ۽ اتان جي حالات واقعن جو بيان اهڙي ته انداز سان ڪيو ويو هجي، جو جنگ جا ذڪر هيٺ آيل، اُهي سڀ منظر

اکين اڳيان ٿيندي محسوس ٿين. پر جديد سنڌ جي ڪيڏاري لاءِ معيار هن ريت مقرر ڪجي ٿو: اهڙي شاعري، جنهن ۾ جديد سنڌ (ورهاڱي کان پوءِ واري صورتحال جو پسمنظر) جي درد ڪهاڻيءَ، سورمن جي سورهيائي ۽ ڌرتيءَ جي حفاظت لاءِ ڏنل جانين جي نذرانن جي پيشڪش اهڙي تہ انداز سان ڪئي وئي هجي، جو پڙهندڙ پنهنجي اکين اڳيان واقعن جو ورجاءُ ٿيندي محسوس ڪري.

○ تنوير عباسيءَ جي سُر ڪيڏاري جو تنقيدي جائزو

تنوير عباسيءَ جو ڪيڏارو ورهاڱي کان پوءِ سنڌ ڌرتي توڙي سنڌي ماڻهن سان ٿيندڙ ڪلورن، سنڌ ڌرتيءَ جي سورمن جي سورهيائيءَ ڌرتيءَ جي حفاظت لاءِ جدوجهد (ويڙهہ) ۽ سورمن پاران جانين جي نذراني ڏيڻ جي پسمنظر ۾ سِرجيل آهي. پنجن داستانن تي مشتمل هي سنڌ جو جديد ڪيڏارو 4 مارچ جي جدوجهد، سنڌالاجيءَ کي ڏنل باهہ، شهيد عبدالرزاق سومري جي عقيدت ۽ توڙي واري واقعي جي پسمنظر ۾ سِرجيل آهي. تنوير عباسي پاران سنڌ جي جديد ڪيڏاري جي زيبائتي نموني ٿيل عڪاسيءَ جو مظهر سندس سُر ڪيڏاري ۾ شامل شاعري آهي.

سرفروشي جڏهن اکين جو لباس ٿي ويندي آهي، تڏهن موت جو خوف دلين جي ديس مان بدر ٿي ويندو آهي. نبل جسم بہ فولادي روپ ڌاري وٺندا آهن. دنيا جا درد ڏسي اکين مان ساوڻ جي مينهن جيان وسندڙ حساس شخص بہ جڏهن ڌرتيءَ جو سڏ ٻڌندا آهن، تڏهن سڏ ورنائڻ کي فرض سمجهندي، مِٺ جهڙين دلين مان کهڪاءُ جو قالب مٽيندي، اکين کي اهڙو تہ ڏمر جو ويس اوڍي ڇڏيندا آهن، جو پنهنجو پاڻ کي وقت جا مضبوط ترين وحشي سمجهندڙ شخص بہ تنگن کي ٻنهي هٿن سان جهلي ناهن سگهندا ۽ خوف سندن وجود کي سرديءَ جي بخار جيان ويڙهي ويندو آهي. جوانيءَ جي اوج تي رسيل ڳڀرو توڙي جو پنهنجي ئي رت سان وهنتل هوندا آهن، پر سندن اکين ۾ شعلن جي سرمستي موجود هوندي آهي. توڙي جو اهڙن ڳڀرو ۽ جوڌن جوانن جو انگ انگ گهاءُ جي آرسي بڻجي پوندو آهي، تڏهن بہ سندن اکين ۾ آجپي جي جيت جي اُميد چوڏهينءَ جي چنڊ جيان چمڪندي نظر ايندي آهي. اهڙي ئي ڪمال جي عڪاسي تنوير عباسي هيٺ ڏنل بيت ۾ ڪئي آهي:

من هتا ميڻ انهن منجهان نڪري ويو ڪهڪاءُ،
ڏسن جي ڏمر مان، پئي ڏاڍن ۾ ڏهڪاءُ،
ڳڀرو وهنتل رت ۾، تہ بہ اکڙين منجهہ الاءِ،
عضوي عضوي گهاءُ، سر ۾ سودا سوڀ جا.

(ص: 280)

جنگ جي هر صورت اذيتناڪ ٿيندي آهي. جڏهن وقت جي جابر جي اکين مان انسانيت جا ابابيل اُڏامي ڪوهين ڏور ڪڪرن جي ديس ۾ پناهہ وٺندا آهن، تڏهن خوس جون ڳجهون ظالم حڪمرانن جي ذهنن جي زمين تي پنهجا ڪوڙي ويهي رهنديون آهن. ديس جي آجپي جي ڏن تي، سرمستي ڪيفيتن جي ترين تي رقص ڪندڙ روح رکندڙ جوڌا، توڙي جو ٻن درياهن جي وچ ۾ هجن، پر دشمن جي بندوقن جي مُنهن ۾ سندن سيني جو ڦهلاءُ ڍال جيان هوندو آهي. بم جي ڦاٽڻ ۽ ڌماڪن جي ڏن تي پُرزا ٿيندڙ شيشن توڙي گئس جي عرش کي ڇهندڙ طوفان ۾ بہ ديس کي ايمان سمجهندڙ ارڏا نوجوان، پاڻيءَ کي پنهنجي رت سان وهنجاري امرتا بخشي ڇڏيندا آهن. اهڙي ئي اذيتناڪ ڪٿا جي عڪاسي تنوير عباسيءَ پنهنجي شاعريءَ ۾ هينئينءَ ريت ڪئي آهي:

ٻن پاسي پاڻي، سامهون دشمن دوبدو،
ڦاٽا بم شيشا پڳا ۽ گئس اڏاڻي،
رت گاڏڙ پاڻي، آيو تري اکين ۾.

(ص: 280)

جڏهن ڌرتي ڪنهن جابر جي پنجي جي روڳ ۾ ويڙهجي ويندي آهي، تڏهن نهارن ۾ تيرن جي شڪتي رکندڙ سورما، جن جا جاڙا پرورن ڪمان جو ڏيک ڏيندا آهن، سندن دليريءَ جي هاڪ، گهٽي گهٽيءَ ۽ چونڪ چونڪ تي جنگ جي تراني جيان گونجندي رهندي آهي، اهڙا جوان توڙي جو لهوءَ ۾

وهنجي لال ٿي ويندا آهن. تڏهن به آزاديءَ سان عشق ڪندڙ انهن جوڌن جي ڇپن تي آجپي جا نعرا بغاوت جي گيت جي گونج بڻجي ويندا آهن. تنوير عباسي اهڙي ئي وارتا جي عڪاسي هن ريت ڪري ٿو:

ڳيرو ڳاڙها جوان، رت سان وهنتل بت سڄو،
نظر نظر جڻ تير آ پروون جڻ ته ڪمان،
چونڪ چونڪ ڇوٻول آ، گهڻيءَ گهڻيءَ گهمسان،
جاڳيا جنگ جوان، لڳندا نعرا نينهن جا.
(ص: 281)

جڏهن به وقت جي جابر جي اکين ۾ آجپي جي سج جا ڪرڻا، ڀڳل شيشي جي نوڪ جيان چڀڻ لڳندا آهن، تڏهن سندس بي ضميري هٿ ڪڙين ۽ ڏنڊا بيڙين کي جنم ڏيندي آهي. اتهاس جي وجود تي اهڙن اڻ ڳڻين واقعن جا نشان رهڙن جيان موجود آهن، جيڪي ان ڳالهه جا ساکي آهن ته، وقت جي ڏاڍ توڙي جو باضمير ماڻهن جي هٿن کي ڪڙين ۽ پيرن کي ڏنڊا بيڙين جي لوهي ڪڙين ۾ ڪڙي قيد ته ڪيو آهي، پر آجپي جو فڪر، عقاب جي اڏام جيان آهي، جنهن کي وقت جا فرعون ڪڏهن به قيد ناهن ڪري سگهيا. اهڙي ئي عڪاسي تنوير عباسي پنهنجي شاعريءَ ۾ هن طرح ڪري ٿو:

هٿن پيرن ۾ ڪڙيون روشن آهي ضمير،
فڪر نه ڄاڻي قِند، ڪي عشق نه ٿئي اسير،
ذهنن جا زنجير، ڪنهن نه گهڙيا آهن اڃا.
(ص: 282)

سنڌ تي جڏهن به ڏکيو وقت آيو آهي، سنڌ جي سورمن پاڻ ملهايو آهي. اهو معرڪو توڙي ڪرڙي جي جنگ جو هجي، ٺٻي جي جنگ جو هجي يا مياڻيءَ جي ميدان جو معرڪو هجي، سنڌ جي جوڌن وقت جي جابر جا ڏند ڪٽا ڪيا آهن. اهڙي ئي عڪاسي تنوير عباسي پنهنجي شاعريءَ ۾ هن ريت ڪئي آهي:

گهٽي گهٽي آ سنڌ جي جڻ مياڻيءَ جو ميدان،
ڳيرو ڳيرو ڳوٺ جو جڻ هوشوءَ جهڙو جوان،
ٽيندو اڄ ميدان، نعرا ٻڌبا نينهن جا.
(ص: 283)

ماضيءَ جي تاريخ جا ورق اُٿلائڻ سان ان ڳالهه جي وضاحت ٿئي ٿي، سامراجي قوتون جڏهن ڪنهن قوم جي ٻوليءَ جي قدامت توڙي ادب جي معيار جي خوف ۾ ويڙهجي ويندڙيون آهن، تڏهن سڀ کان پهريان ان قوم جي ڪتابن جي ذخيرن کي نظرِ آتش ڪيو ويندو آهي. ڇوته ڪتاب هر قوم جي ٻولي، علم توڙي ادب جا سرچشما ٿين ٿا. شر پسند عناصرن پاران سنڌالاجي کي ڏنل باهه، جيڪا هر باشعور شخص جي لاءِ اهڙي ئي درد جو مظهر هئي، جهڙو درد جسم مان ساهه نڪرڻ وقت ڪوئي محسوس ڪري سگهندو آهي. تنوير عباسي اُن درد جي احساس جو اظهار هن ريت ڪري ٿو:

سنڌالاجي جا سڙي، جڻ روشن ٿي وئي واٽ،
ٻرندي رهندي لاٽ، جاهل علم نه ٿئي فنا.
(ص: 331)

صدين کان شاهه لطيف جو رسالو ڌرتي توڙي ڌرتي واسين جي وجود جي علامت جي اهڃاڻ طور جابرن جي اک ۾ ڪنڊي جي ڇُهنب جي چڀڻ جي درد جيان ڏکندو رهيو آهي، شاهه لطيف جي رسالي ۾ شاعريءَ جي روپ ۾ جيڪو شعور جو فڪر موجود آهي، سو هر اُن جبر جي ديوار جي پيڙهه ۾ وڏاڻ جي زوردار وار جيان آهي، جنهن جي جهٽڪي سان ياجوج ماجوج جا لڳ پي ڪاندارجي وڃن. اهوئي ڪارڻ آهي، جو جڏهن سنڌالاجيءَ کي باهه ڏني ساڙيو ويو، ان ۾ ڪيترائي قيمتي اثاثا جن ۾ شاهه لطيف جو رسالو به شامل هو، سڙي ويا، پر انسانيت جي انهن دشمنن جي پليت ارادن جي تڪميل نه ٿي سگهي، توڙي جو اهو هاجو سنڌ ڌرتيءَ جي تاريخ ڪنهن وڏي سانحي کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ ناهي. تنوير عباسي پنهنجي شاعريءَ ۾ ان سانحي جي عڪاسي هن طرح ڪئي آهي:

رسالو سڙندو ڏسي، مُرڪيو ڀٽ جو گهوٽ،
سڙي نه سگهندي سنڌڙي، چڙهندي ويندي چوٽ،
ڳيڙو ڳاڙها گهوٽ، جنهن لئه سر صدقي ڪندا.
(ص: 332)

دنيا جي تاريخ ساکي آهي تہ توڙي جو جابرن ڪنهن ڌرتي جي قيمتي اثاثن ’ڪتابن‘ کي ساڙي اهو پئي سوچيو آهي تہ شايد هنن شعور جون پاڙون اُکيڙي ڇڏيون آهن، پر حقيقت جي آئيني هميشہ سندن اهڙي ڪروڌ جي اُبتي عڪاسي آهي، اهڙن شڪري جي پنجن مان سلهہ ڪٽندڙ جابرن جي پيشانيءَ تي تاريخ هميشہ ڏوڙ سان ملامتن جي آڱرين جا نشان ٺاهيندي رهي آهي. اهڙي ئي وارتا جي عڪاسي تنوير هن ريت ڪئي آهي:

ويري ماري جڪ، آڏو منهنجي علم جي،
ساڙن ٿا جيڪي پوي، تن جي منهن ۾ رک،
محبت جن جي من ۾، تن جا ڪک بہ لک،
ڪاريءَ وارا ڪک، ويري تنهنجي پاند ۾.
(ص: 332)

جڏهن بہ ڪنهن قوم جي ڪارآمد فردن جو سفاڪانہ قتل ڪيو ويو آهي، ان قوم جي شاعرن پنهنجي دل توڙي دماغ تي سانداڻ جي شديد ڌڪن جي وار جو درد محسوس ڪيو آهي ۽ باشعور شاعرن، شعور جي جلندڙ چِتا جي درد جي گهرائيءَ کي شاعريءَ جي رنگين ڪپڙن ۾ ويڙهي عالمي شعور جي اکين ۾ گرم سيخن جو درد اوتي انسانيت جو لاٿل عَمامو بيهر پهرائڻ جي ڪامياب ڪوشش پئي ڪئي آهي. تنوير عباسي پڻ اهڙي ئي درد کي محسوس ڪندي لکي ٿو:

ڪيڏا ڪيڏارا، ڳايان پنهنجي سنڌ لئہ،
مٽيءَ ۾ ملندا وڃن، ماڻهو موچارا،
ڪڏهين هچارا، ترٻا پنهنجي سنڌ مان.
(ص: 354)

سنڌ اها ڀاڳوند ڌرتي آهي، جتي هميشہ اهڙن امر انسانن جو جنم پئي ٿيو آهي، جن پنهنجن ديس واسين جي پيرن ۾ پنبڻيون رکي، وارن کي هنڌ جيان پئي وڇايو آهي. اهڙن امر انسانن جو وجود جتي پنهنجن لاءِ هير جي هڳاءَ ۽ گلابي پنکڙين جي ڇهاءَ جيان رهيو آهي، اُتي ڌارين لاءِ تير ڪمان ۽ ڪنهن زوردار طوفان جي شدت جيان رهيو آهي. اهڙن امر انسانن جو سفاڪانہ قتل ظاهري طرح تہ ڪين ڌرتيءَ واسين جي اکين کان اوجهل ڪري ڇڏي ٿو، پر سندن ڪردار تاريخ جو اٽمڻ باب بڻجي وڃي ٿو. اهڙي ئي پيڙا تنوير عباسيءَ جي اندر ۾ جڏهن ڪر موڙي ٿي، تڏهن سندس سُڏون ان درد جو مظهر بڻجي پون ٿيون:

پيار جنهين جو هير جان، ۽ ڪاوڙ طوفان،
پنهنجن جي لئہ پنکڙي، ڌارين لئہ تير ڪمان،
اهڙو مرد مهان، مٽيءَ ۾ ملي ويو.
(ص: 354)

ڌرتيءَ جي آجپي جو خوبصورت خواب جڏهن اکين جي سرزمين تي عُقاب جيان اچي لهندو آهي، تڏهن لال لباس پهري عشق، شاهہ عنايت شهيد، مخدوم بلاول، هوشو، هيمون ۽ شهيد سورهيہ بادشاهہ جو روپ ڌاري بغاوت جي علم جيان نڪري نروار ٿي آڪاس جون بلنديون ماپڻ لڳندو آهي. عشق جي اها رسم جنهن قوم کي ورثي ۾ ملندي آهي، ان قوم جا سپوت عشق کي امام ڄاڻندي سر تريءَ تي رکي ڌرتيءَ کي دان ڏيڻ لاءِ هروقت تيار رهندا آهن. جن جي اکين ۾ عشق لالائيءَ جيان لهي ايندو آهي، انهن جو سمورو جسم توڙي جو گولين سان پروڻ هوندو آهي، سيني ۾ گولين جا گهاوَ هوندي بہ درد جي پچار سندن چپن جو گيت ناهي بڻجندي، اهڙي ويلا ۾ بہ سندن آواز ڌرتيءَ جي آجپي جو نعرو بڻجي گونجندو رهندو آهي. اهڙي ئي جديد سنڌ (ورهاڱي کان پوءِ) جي سپوتن جي جانين جي نذرانن جي پيشڪش جي عڪاسي تنوير عباسي پنهنجي شاعريءَ ۾ هن ريت ڪري ٿو:

مرن مارڳ منجهہ، گولين سان پرڻ جٺو،
نہ ڪا دانهن نہ ڪوڪ آ، نہ ڪا ڪنجهو ڪنجهہ،
گوليون سيني منجهہ، تہ بہ نعرا هٿن نينهن جا.
(ص: 480)

آجپي جي اُميد پکي جي اُن اُڏار جيان هوندي آهي، جنهن جو جنم سندس ماءُ جي ڪوڙي ۾ ٿيندو آهي، پر ماريءَ جي شوق جا پڃرا سندس لاءِ عمر جي ماڙيءَ جي قيد جيان هوندا آهن ۽ جڏهن ڪيس اُمالڪ هٽ ترين تان اُڏار جي آزادي جا لمحا نصيب ٿيندا

آهن، تڏهن اُن پکي لاءِ اها اُڏار سموري حيات جو ثمر هوندي آهي. ونيون جڏهن پنهنجي زندگيءَ جو اهم اڏ سندن ور، خوشيءَ سان چپن تي مرڪ سجائي ساٿن موڪلائي، ڪين ڌرتيءَ جي حفاظت لاءِ موڪليندي آهن، تڏهن سُون مائرن جي جيتامڙن ٻارن جي آزادي جو سُندر سپنو سندن اکين ڪي آخري سجدي جو مظهر بڻجي پوندو آهي. اهڙي زيبائتي عڪاسي تنوير عباسيءَ پنهنجي شاعريءَ ۾ هن ريت ڪئي آهي:

سنڌ تہ سکي ٿئي، آءٌ ڏهاڳڻ ئي چڱي،
نياٽيون سياٽيون، تن جو ونگو وار نہ ٿئي،
منهنجو ننڍڙو پٽ جو، تي آزاد جيئي،
ڏولائو جو ڏيهہ تي، اهو شال لهي،
منهنجو ڪانڌ مري، ماري موذين جو هزار.
(ص: 482)

نتيجو:

✓ اهڙي شاعري جنهن ۾ جديد سنڌ (ورهاڱي ڪان پوءِ) جي درد ڪهاڻيءَ، سورمن جي سورهيائي ۽ ڌرتيءَ جي حفاظت لاءِ ڏنل جانين جي نظرانن جي پيش ڪش اهڙي تہ انداز سان ڪئي وئي آهي، جو پڙهندڙ پنهنجي اکين اڳيان واقعن جو ورجاءُ ٿيندي محسوس ڪري ٿو.

✓ تنوير عباسيءَ جو ڪيڏارو سنڌ جي جديد ڪيڏاري جي حيثيت رکي ٿو، جنهن ۾ ان وقت جي جديد سنڌ (ورهاڱي ڪانپوءِ) جي سورمن جي سورهيائيءَ ۽ ڌرتيءَ لاءِ ڏنل جانين جي نذراني جي پسمنظر جي عڪاسي اهڙي تہ زيبائتي انداز سان ٿيل آهي، جو پڙهندڙ پنهنجي اکين اڳيان واقعن جو ورجاءُ ٿيندي محسوس ڪري ٿو.

حوالا:

1. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (2005ع)، "*ٽئين جامع سنڌي لغات*"، (جلد ٻيو)، (ج- ڪ)، حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو، (ڇاپو پهريون)، ص 1395.
2. گربخشاڻي، هوتچند مولچند، ڊاڪٽر، (2012ع)، "*رسالو شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو عرف شاهہ جو رسالو*"، ڪراچي: ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، (ڇاپو چوٿون)، ص 808.
3. آڏواڻي، ڪلياڻ، (2004ع)، "*رسالو شاهہ عبداللطيف ڀٽائي*"، ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي، ص 311.
4. ڪاشف، محمد حسين، (2012ع)، (*شاهہ سچل ۽ خليفو قاسم*)، ڪراچي: ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، (ڇاپو پهريون)، ص 165.
5. جويو، تاج، (2015ع)، "خليفي نبي بخش جي شاعري ۽ سندس دور"، *خليفي نبي بخش جي شاعراڻي عظمت*، مرتب: پروفيسر ڊاڪٽر قادر بخش مگسي، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن (ڇاپو پهريون)، ص 54.
6. جويو، تاج، حوالو ساڳيو، ص 54-55.
7. جويو، تاج، حوالو ساڳيو، ص 55.
8. مهر، خادم، ڊاڪٽر، (2011ع)، "*تنوير عباسيءَ جون علمي ادبي خدمتون*"، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن، (ڇاپو پهريون)، ص 91.
9. جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر، (2000ع)، "*تنوير عباسي هڪ مطالعو*"، حيدرآباد: گنج بخش ڪتاب گهر، (ڇاپو پهريون)، ص 70.
10. حوالو ساڳيو، ص 71.

مددي ڪتاب:

1. عباسي، تنوير، (1989ع)، "*تنوير چئي*"، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.

مرزا ڪاظم رضا بيگ

ڪلاچي- شاهه لطيف جي نظر ۾

شاهه عبداللطيف ڀٽائي، هنگلاج جو مشاهدو ماڻيو، ۽ پنهنجو پاڻ کي تڪليفون ڏيئي، سامين جي سنگ سان، اُنهيءَ اٺڏني پنڌ جي نظاري کي ڏٺو ۽ پسيو، جنهن کي ڏسڻ لاءِ ڪيئي ڏيل ڏکي ويندا هئا. پر جتي حق ۽ سچ جي ڳولا جو جذبو واڳ ڏيکاريندو هجي، اُتي ڪابه شيءِ ڏورينڊڙ لاءِ ڏاڪڙو بڻجي نٿي سگهي، جيڪڏهن بڻي، ته به ڏورينڊڙ برسر ڪئي، ۽ منزل ماڻڻ جي خوشيءَ ۾ مڙيئي مصيبتون پُٺيءَ پاند ڪري وڃي ماڳ تي پهتو. شاهه لطيف به انهيءَ ڳولا واري جذبي جي ڏياٽي روشن ڪري، هنگلاج جو تڪيو ڏٺو، پر سندس منزل اِها ڪانه هئي، هن جي نظر اڃا به اڳتي ۽ تمام اڳتي هئي. ڇاڪاڻ ته جنهن ڳالهه جي لطيف کي ڳولا هئي، اُها اڃا ڪا اڳتي هئي، جيئن پاڻ سُر رامڪليءَ ۾ چوي ٿو:

سَدائين سفر ۾، رَمن متي راهه،
پُرن پورب پنڌ ڏي، منجهه موالي ماهه،
جن الک سين آگاهه، هلو! تڪيا پَسون تن جا.

ڇاڪاڻ جيسين عشق سلامت آهي، تيسين عاشق ۽ طالب ڪان ڇيهه ڪين ٿيندو، پر انهيءَ لاءِ به وڏي ڪشالي جي گهرج آهي. جيستائين پنهنجو پاڻ نه ماربو، تيستائين عشق جو اهو ساءُ ڪونه ايندو، جنهن لاءِ ڪشالا ڪاٽڻا پون ٿا، لطيف چوي ٿو:

جوڳي تنهنجي جوڳَ ۾ ڳالِ گهرجي ڳجُ،
سَڱا، سيليون، چمڙا، اِي پڻ وڏو ڪجُ،
وڃي، ڇيري، ڇڇري، پَر ۾ اُيو پڄُ،
سوئي ٻارخ مڄُ، جئن ٻاهر ٻاڦ نه نڪري.

سامي ٿيين، سُکَ طلبين، وارِيين نه ويراڳ،
لاڳاپا، لطيف چئي، ڇڏي جوڳي! جاڳ،
جيئن تون پُوٺي جيرو، اِيُ آديسين اپاڳ،
جو لاهوتين لاڳُ، سومري جيءُ نه ماٿيين.

انهيءَ جذبي ۽ اُمنگ سان لطيف هنگلاج ۾ سامين جي سنگت ڪان موڪلايو، ۽ پنهنجي سِر ٻين ماڳن جي مشاهدي جو پهه پچايو. هتي هيءَ ڳالهه ڪرڻ ضروري آهي ته لطيف سائين پنهنجي سنڌ جي تاريخ، ثقافت، رسمن، رواجن ۽ داستانن ڪان پلي پت واقف هو. سندس ڄاڻ محض سطحي نه هئي. هن کي پنهنجي آسپاس اهڙو علمي ماحول مليو هو، جنهن ۾ وقت جا وڏا وينجهار ويهي دنيا جي مکيه مسئلن تي ڳڻ ڳوٺ ڪندا هئا.

پنهنجي وڏن جي رهاڻين ۾ هن پنهنجن بزرگن جي واتان، ڪانئس اڳ جي اهل الله شخصيتن جي ڪلام جا گفتا سُڻا ۽ ٻڌا هئا. انهيءَ ڳالهه جو دليل هن ڳالهه مان ملي ٿو ته لطيف سائين جي رسالي ۾ ڪانئن اڳ جي ڪيترن ئي غيرمعروف ۽ معروف شاعرن جو ڪلام قلمبند ٿيل آهي. مثلاً ميون شاهه ڪريم، ميون شاهه عنايت وغيره، مثال طور هڪ بيت، جيڪو رسالي ۾ موجود آهي، تنهن جو ذڪر ڪرڻ مناسب ٿيندو:

جو گهڙي سوني، ڪو جو ٿهر ڪُلاچ ۾،
خبر ڪونه ڏي، رڄُ ڪجاڙي رنديو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تحقيق موجب، اهو بيت شيخ الشيوخ عبدالجليل، جيڪو عرف عام ۾ "شيخ چوهڙ" جي نالي سان سڃڻو هو،

۽ روحاني فيض سبحان سندس لقب "قطب العالم" هو، تنهن جي مجلس ۾ "سنڌي ذاڪرن" پڙهيو. اهو بيت شيخ چوهڙ جي ملفوظات "تذڪره، قطبيه" ۾ موجود آهي، جيڪو سن 1540ع- 1545ع مطابق 1952/946-47ع ڌاري لکيو ويو. يعني ڀٽائي صاحب جي ولادت کان اٽڪل 149 سال اڳ، اهو بيت قلمبند ٿيو، ۽ شيخ عبدالجليل جي آڏو ان کان به اڳ اهو سنڌي بيت پڙهيو.

هن وضاحت جو مقصد هيءُ آهي ته اسان لطيف سائين جي علمي، ادبي پسمنظر کي چٽو ڪريون، سندن ڄاڻ جي وضاحت ڪريون. اِهو بيت رسالي جي سُر گهاتو ۾ قلمبند ٿيل آهي، ۽ پڪ سان لطيف سائين اِهو بيت فقيرن آڏو ورجايو هوندو، جيڪو هُنن سندن سمجهي رسالي ۾ آڻي چڙهيو.

سُر گهاتوءَ جو ذڪر آيو ته اچو ته لطيف سائين جي ڪلاچيءَ واري سفر جي اُپٽار ڪريون، لطيف سائين سامين جو سنگ چڙهيو، پوءِ وڌيڪ مشاهدي ماڻڻ لاءِ پنهنجي سر سفر ڪيو. هُو مورڙي جي دانائيءَ ۽ بهادريءَ جي داستان کان پوريءَ طرح سان واقف هو. هيءُ داستان سنڌ جي بين مڙني قصن ۾ پنهنجي ڳالهه جي لحاظ کان بنهه نرالو آهي. هن قصي ۾ ماڻهن جو سامونڊي جانورن سان مقابلو آهي، ۽ سنڌ جي ملاحن جي همت، حرفت ۽ دانائيءَ جو داستان آهي. هتي قصي جي ڪن ٽاڻن جي اُپٽار ڪرڻ اجائي نه ٿيندي. ڪلاچ جو ڪُن ڪهڙي جاءِ تي هو، ان جي اجا ڪا تصديق نه ٿي سگهي آهي، البت موجوده دور جا عالم انهيءَ ڳالهه تي متفق آهن ته "ڪلاچي" موجوده "ڪراچي" واري پيٽي جو نالو هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي راءِ موجب "جيڪڏهن ڪن مان مراد اونهو ۽ عميق سمنڊ ونجي ته اهو غالباً ڪراچي کي سامهون هو." ڪلاچيءَ جي ڪُن ۾ هڪڙو خوني مانگر مڇ رهندو هو، جنهن جي ڊپ کان ڪوبه پيڙياتو ان طرف مڇيون مارڻ نه ويندو هو. نتيجو اهو ٿيو جو اها پيٽي بُٺ بڻجي ويئي، ۽ پيڙياتا ٻئي طرف واجهه وجهڻ لڳا، جيئن لطيف سائين چئي ٿو:

جتي گهاتو تيئن گهوريو، تتي واري بُٺ،
سر سُڪا، ساڪي ڳيا، سَهسين سانٽين مَٺ،
نڪا بوءِ بازار ۾ نڪا ڇُلرَ ڇَٽ،
جتي ڏنيرين جي اڳي هئي اُگهٽ،
سي پڙ پسئو پٽ، وڃن مارو موٽئا.

مورڙي جي ڇهن ڀائرن انهيءَ مانگر مڇ کي مارڻ جو پهه ڪيو. ڪين گهڻو ئي روڪيائون، پر مڙس نه مڙيا. نيٺ همراهن وڃي مانگر مڇ سان مُنهن ڏنو، پر ڇهه ئي ڀائر مڇ جو ڪاج ٿي ويا، جيئن لطيف چئي ٿو:

ماڪ پچائين مولهيا، مٿان رات پيئي،
اولُون اُجهڻ لڳيون، وئڙا ونجهه وَهي،
ڪلاچيان ڪَهي، ڪڏهن ڪونه آئيو.

—

ڪالهه ڪَلاچيءَ ويا، ڇتيون ڪٽي ڇُڳير،
ڀائرن پيرو نه ڪئو، ادن ڪي اوير،
اهڙي خاص ڪير، ڪُن ورائي جهليا.

مورڙو پنهنجي ڀائرن ۾ ڪوجهو ۽ نِبل هو، انهي ڪي جڏهن پنهنجن ڇهن ڀائرن جي مرڻ جي خبر پئي تڏهن مانگر مڇ مارڻ جو پهه ڪيائين. هن کي خبر هئي ته سندس ڀائر لاشڪ سورهيه هئا، جو پنهنجي خوداعتماديءَ سان ٽانگا ۽ تار پيلي آخر وڃي ڪَلاچي جي ڪُن تي ڪاهيائون، ۽ پنهنجي همت سان هڪ ٻئي جي مدد لاءِ ڪمر ڪشي بيٺا ۽ وڃي مانگر مڇ جي مُنهن پيا، سندس انهيءَ هوڙائي سندن اُنت آندو، پر مانگر مڇ سان مقابلي لاءِ دانائيءَ جي ضرورت آهي، چاڪاڻ ته اُتي وڃڻ کان پوءِ ڪيترن ئي جوڌن جوانن ۽ ڪونتر ڪُوپن جون متيون مُنجهيو وڃن. لطيف سائين پنهنجي مشاهدي

جي نظر انهيءَ ڪيفيت جي هِنن لفظن ۾ وضاحت ڪئي آهي:

گهنگهر يا گهڻ ڄاڻ، موڙهي مَٽِ مَهائيين،
ويا گڏجي وير ۾، پيا مُنهن مَهراڻ،
اڳيان پويان ٽاڻ، ويا ويچارَن وسري.

مورڙو سهي سنيري مانگر مڇ سان وڙهيو، هن اهڙو ڪَل جو ڪاٿو نهرايو، جو ان ۾ لهي اونهي عميق ۾ لٿو ۽ مانگر مڇ سان مقابلو ڪري، ان کي ختم ڪيائين. هتي هيءَ ڳالهه چوڻ اجائي نه ٿيندي ته سنڌ جي هنرمند ملاحن ۽ ميربحرن ڪافي آڳاٽو ڪاٺي جي ڪل وسيلي سمنڊ ۾ لهڻ جو تخيل پيش ڪيو. اِهو تصور اڄ حقيقي صورت ۾ دنيا جا ٽوبا استعمال ڪن ٿا.

قصي جي انهيءَ پسمنظر ڪان اسان جي سداحيات شاعر لطيف چڱيءَ طرح واقف هو. انهيءَ داستان جي پيٽي ائين پسڻ خاطر هن هنگلاج ڪان پوءِ ڪَلاچي جي ڪُن جي مشاهدي لاءِ پنڌ ڪيو، ۽ جڏهن ڪَلاچيءَ جي ڪُن يا سمنڊ وٽ لطيف سائين پهتو، تڏهن سڄو داستان سندس اکين آڏو حقيقت جي صورت اختيار ڪري بيٺو. ملاحن جي اها ننڍي وَسئون جنهن جو مورڙي جي داستان ۾ ذڪر هو، اُها لطيف سائين ائين آباد ڏٺي، اتي ئي کيس هن قصي جي هڪ ٻئي ڪردار جي ڄاڻ پوي ٿي. اها هئي گهاتوئڙن جي ڀيڻ 'سيرَهين' اها ڀيڻ جنهن جا ڇهه ڀائر مانگر مڇ جي ٻڪ ٿيا. جيئن لطيف چئي ٿو:

ڏهاٽي ڏِنم ڪيترا، جنين ماريو موڪَ،
گهر ۾ گهاتوئڙن جا، مارينم ٿوڪ،
لڏي وڃان لوڪ، اُونهي ويا اوهري.

—

مُون اڏاريا مُڇُڙا، الله! گهاٽو آڻ،
ميان! مُدارن سين، مون کي، قادر! وَجهه مَ ڪاڻ،
هَٿ منهنجي هاڻِ، قدرُ لٿو جن ري.

لطيف سائين پنهنجي وڏي نظر سان قصي جا ٽاڻا سمجهيا، ۽ قصي جي ٽاڻن کي حقيقت جي صورت ۾ پنهنجن بيتن ۾ سدائين لاءِ سموهي ڇڏيو. لطيف سائينءَ جي تجسس ۽ ڳولا وارو جذبو اڃا به اڳتي وڌڻ ۽ ڏسڻ جو خواهشمند رهيو. سنڌ جا داستان ۽ قصا، انهن جا ماڳ مڪان، تاريخي لحاظ کان نهايت اهم آهن. جيستائين پنهنجي نظر سان انهن جو مشاهدو نه ڪيو ويندو، تيستائين ڳالهه ۾ اهو وزن پيدا نه ٿيندو، جنهن جا اِهي داستان حقدار آهن. اهو سبب آهي حضرت شاهه صاحب پنهنجي سفر جي انتها نه ڪئي، ۽ مورڙي جي ماڳ کي نهاريندي، انهن کي ڏسندي، پُرجهندي چيائين ته:

جنُن جُهڳا پائيين جهوڳ ۾، ائين نه مَرن مَڇَ،
سَبَرَ ڏارِ سمنڊَ جا، ڪي رائون رڳي رَڇ،
هي چارون ۽ ڇڇ، اُجان اوڙاهه آڳاهون ٿيو.

مورڙي جي ڇهن ڀائرن ۽ هڪ ڀيڻ جون ست قبرون موجوده ڪراچي شهر ۾، ڪڏي ڪان ماريپور ڏانهن ويندڙ رستي تي ۽ موجوده سرڪيولر ريلوي اسٽيشن جي سامهون، هڪ چؤسول تي، اڄ به موجود آهن، ۽ انهيءَ ڪان سڏ پنڌ پري، مٿي هڪ اڪيلي پٿر جي قبر "مورڙي جي قبر" جي نالي سان مشهور آهي. انهيءَ ڪانسواءِ ڪراچي جي شهر باباءِ ڀٽ ٻيٽن، توڙي ابراهيم حيدري وارن علائقن ۾ مورڙي پوٽا ملاح موجود آهن، جيڪي پاڻ کي مورڙي جو اولاد سڏائين ٿا، جيڪي ٽن ڀائرن، ڪَلاچي وارا لاڙا ۽ بندري ۾ ورهايل آهن.

موجوده ٽاڻن ۽ اهڃاڻن جي بنيادن تي اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته مورڙي جو ڪوٺ مانگر مڇ سان جنگ وارو ماڳ موجوده ڪراچي شهر وارو ساموندي ڪنارو آهي، جيڪو لطيف سائين پاڻ اچي ڏٺو، ۽ اتي جو پورو مشاهدو ڪيو.

استاد لغاري

اڇڙي ٿر جو مشهور ماڳ
شهادت گاهہ عبدالرحيم گرهوڙي رحہ

1- تاريخي صورتحال:

ڪپري کان اُتر طرف، 75 ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي، اڇڙي ٿر جو مشهور ماڳ ”شهادت گاهہ عبدالرحيم گرهوڙي“ موجود آهي، جنهن کي ”ساميي جي مڙهي“ بہ ڪوٺيو وڃي ٿو.

مهاڏيو دت گر سامي اندازاً 500 هجري ڌاري، هندستان مان هليو ۽ زلندي زُلندي، هتي جي هگورن وٽ آيو (1)، جتي هڪ مندر تعمير ڪرايائين ۽ پوءِ اُهو ڳوٺ آهستي آهستي وڏي آباديءَ جي صورت اختيار ڪندو ويو.

چون ٿا تہ دت گرسامي ۽ مت گرياگرت گرسامي بہ پائر هئا (2) جن مهاڏيو جي مڙهيءَ جو بنياد رکيو ۽ پوءِ جادوءَ جي زور تي، ماڻهن کي گمراهہ ڪيو. سن 500 هجريءَ جي آخر کان وٺي، 1192 هجريءَ تائين، اندازاً 600 سؤ سال هيءَ ماڳ آباد رهيو، جتان آسپاس جي ننڍين وڏن ڳوٺن ۽ علائقن جا ماڻهو، پنهنجي گذر سفر لاءِ سامان خريدڻ ايندا هئا.

ناري جي ڪناري يا هاڪڙي جي چاڙ پرسان، ڪيترين ئي ذاتين، جهڙوڪ: چانهين، درسن، راڄڙن، سمن، لُهاڻن، مُهاڻن، هگورجن، هگورن ۽ ٻين بہ بيشمار قبيلن جي اچ وڃ ۽ ڏيتي ليتي هن ئي مشهور ماڳ سان وابستہ هوندي هئي. ڪُفر، بُت پرستي ۽ جادوءَ جي زور ۽ غلبي سببان، هتي جا ڪيترائي ماڻهو گمراهہ ٿيڻ لڳا(3). اِنڪري، اُن گمراهيءَ کي روڪڻ ۽ دين اسلام جي سربلنديءَ خاطر، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي رحہ جي اڳواڻيءَ ۾ هتي جنگ وڙهي ويئي، جيڪا مسلمانن کٽي ۽ بعد ۾ هندو ماڻهن ۾ ڀاڄ پيئي. البت جڏهن مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي رحہ کي دوکي سان شهيد ڪيو ويو تہ اُن کان پوءِ، هر طرف افراتفري مچي ويئي، جنهن بعد هيءَ ماڳ آباديءَ مان ڦري بربادي ۾ تبديل ٿي ويو.

2- زميني صورتحال:

هيءَ مشهور ماڳ، ضلعي خيرپور جي ڏاڪڻي اڇڙي ٿر واري ڀاڱي ۾ موجود آهي. هن ماڳ کان اوڀر طرف، اندازاً 80 ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي انڊيا جو بارڊر لڳي ٿو. جتان جوڌپور جو شهر ويجهو پوي ٿو. ٻڌايو وڃي ٿو تہ هِن ماڳ جو واپاري سلسلو جوڌپور ۽ ٻاهڙمير شهرن سان مُنسلڪ هوندو هو. هِن کان اتر طرف خيرپور جو شهر آهي. جيڪو اندازاً 200 ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي موجود آهي. نقشي جي بيهڪ موجب، اتر طرف کان بہ انڊيا جو بارڊر لڳي ٿو. هِتان اوڀر ۽ اتر ٻنهيءَ طرفن کان وارياسي ڀٽن جو، ڊِرنءُ وارو سلسلو شروع ٿئي ٿو، جيڪو انتهائي خوبصورت ۽ ڏسڻ وٽان آهي. اولهہ طرف تجل ۽ سوراهہ جا علائقا اندازاً 100 ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي موجود آهن. ڏکڻ طرف 75 ڪلوميٽرن جي پنڌ تي ڪپري جو شهر اچي ٿو، جتان کان اڇڙي ٿر جا ماڻهو، روزمرهہ جو سيٽو سامان خريد ڪري، هِن طرف جي مختلف ڳوٺن ۽ ماڳن ڏانهن موٽن ٿا.

منڪوره شهادت گاهہ واري ماڳ تي، هن وقت ٺُڪل پٿرن، سروٽن ۽ ٺِڪرين جا ننڍا ننڍا ٽُڪرا جڳهي انداز ۾ پيل آهن. آسپاس جي ڳوٺاڻن، هِن ماڳ جي پراڻي پڙي تان، سوين مڻ سروٽا ۽ ٺڪريون ميڙي، پنهنجن پنهنجن گهرن، ڪُوهَن ۽ اوطاقن جي اوسارين ۾ ڪتب آندو آهي. هتي اجا تائين ڪاري، ڳاڙهي، ناسي، پُوري ۽ پيلي رنگ جون پٽليون ٺڪريون، جن کي ”ڪاغذي ٺڪريون“ بہ چئي سگهجي ٿو، هر هنڌ پکڙيون پيون آهن. سروٽن جي سادن ٽُڪرن سان گڏ، ٻيڪ مرجان جهڙا ڪُرٽا

سروٽن جا ٽُڪرا به ملن ٿا. لسيءَ ولوڙڻ توڙي رڌ پچاءَ جي طور ڪم ايندڙ مٽين ۽ ڪُنين جا ڳَل ۽ حصا به پيل آهن. انهن کان سواءِ، مِٽيءَ جي ٻين پڪل ٿانون جا ڪنارا، ڳَل ۽ ٽُڪرا به لڀن ٿا، جن ۾ اُڪريون، پرڙا، ٿوٻيون، پاٽوڙا، پلٽيون، پيالا، جنڊن جون ماٽرون، دانگيون، دِلا، دِليون، دنور، دنوريون، ڪُرا، ڪُريون، ڪُونڊا، ڪُونڊيون، گگھريون، گُگھيون، مٽ، ناديون، وٽا ۽ وٽوهڙ وغيره به شامل آهن.

پيلي رنگ جي پٿرن جا ٽُڪرا، جن تي ڇَنساليءَ جا نشان ڇِنا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، انهن مان ٻُتن جي گھاڙيٽي جو گُمان ٿئي ٿو. اُن کان علاوه پيلو، ڪارو، ڀُورو، ناسي، سائو، اڇو، شفاف ۽ ڳاڙهو چلڪندڙ پٿر به عام جام لڀي ٿو. اندازو آهي ته هتي پٿر جي ٻُتن جي پُوڄا ٿيندي هئي. البت لڙائيءَ کان بعد ۾، انهن ٻُتن جي پيچ ڊاهه ڪيل ڏِسجي ٿي. سِرن پچائڻ واريون ڪُوريون يا ڀَٽيون، هِن ماڳ کان ٻه ٽي ڪلوميٽر ڏکڻ طرف، سبوجهه فقير هگُوري جي قبرستان وٽ موجود هونديون هيون.

حيران ڪندڙ ڳالهه هيءَ به آهي ته هِتي تيز باهه جو سڙيل ڪنگھر تمام گھڻو پکڙيو پيو آهي. پر اُهو وزن ۾ ننهو هلڪو آهي. جيئن جست جو سڙيل هلڪڙو ڪنگھر هجي. واريءَ جي ڪن خاص هنڌن جي کوٽائي ڪرڻ سان، هينان ڪاري چار، يعني ڪيري نڪري ٿي. اِن مان اندازو آهي ته شايد هن ماڳ جي ڪجهه حصن کي باهه ڏني ويئي هجي. ڪوئلي جهڙا ڪارا ڪٺڪ جا ثابت ڪٺا به ڪيري مان نڪرن ٿا. ماڻهن کي هتان سچي موتين جا داڻا به مليا آهن، جن کي آرپار سوراخ نڪتل آهن. لڳي ٿو ته شايد ڪنهن هار يا سريءَ ۾ پوتل هجن. ٺامي جي ٿانون جا ٽُٽل ٽُڪرا ۽ هار سينگار ۾ ڪتب آيل ننڍا ننڍا چوڪور، ٽِڪُنڊا ۽ مستطيل ٺامي جا ٽُڪرا به هٿ اچن ٿا. هتان جيڪي سِڪا هٿ آيا آهن، اُهي ٺامي جا چوڪُنڊا ڏِٺا آهن، جن تي ڪنهن ديو يا ٻُت جا نشان نهيل آهن.

هن برباد ٿيل پڙي ۽ ماڳ جي حقيقي ۽ اصلي لکيل تاريخ ڪٿي به نه ٿي ملي. ڪنهن ڪنهن جاءِ تي رڳو هڏڙيون ۽ اُنهن مان ٺاهيل مورتين جا ٽُڪرا پيل آهن ته وري ڪنهن ٻي جاءِ تي رُڳو لوهه جا ذرڙا مِٽيءَ ۾ مليا پيا آهن. جتي مهاڏيو جو مندر يا مڙهي موجود هئي، اُتي سفيد چُن يا سيڙهي سان ٺهيل مسالو، سِرن جي ٽُڪرن ۽ سروٽن کي چنبڙيل، جڃهي انداز ۾ پيو آهي. هِن مسالي ۾ مضبوطي ۽ خوبصورتيءَ جي خيال سان، سنگمرمر جا چلڪندڙ ٽُڪڙا ۽ ذرڙا ملايل آهن، جيڪي اڄ به مسالي ۾ چمڪي رهيا آهن. هيءُ سفيد مسالو مندر جي تعمير ۽ اُساري ۾ ڪم آيل آهي.

هن ميسارجي ويل مندر جي پر ۾، ڏکڻ طرف کان، نَر جو هڪ مشهور ۽ وڏو وڻ بيٺل آهي، جيڪو ڪنهن آڳاٽي ڪريل نر جي ٿڙ مان، بيهر ٻه ٽي ڏارڪڍي ڦُٽي نڪتو آهي. هيءُ نر جو وڻ تمام وڏو، گھاٽو ۽ پراڻو آهي. هن جي هينان مال جو پاڻ جڃهي انداز ۾ پيل آهي، جنهن جي بدبوءِ ۽ گندگيءَ جي ڪري، هن وڻ جي هينان ڪير به ويهي نٿو سگھي. البت نر جو نظارو نهايت ئي وڻندڙ ۽ من کي لُڀائيندڙ آهي.

مڙهيءَ واري ماڳ جي لڳ ڀڳ اپرندي پاسي، پاڻيءَ جون ننڍيون ننڍيون ڍنڍيون موجود آهن، جن ۾ ڪجين جا ساوا ۽ سُڪل وڻ موجود آهن. هنن ڍنڍن ۾، سياري جي موسم ۾، پاڻيءَ جا پکي، جهڙوڪ: آڙيون، ڇيڪلا ۽ نيرڳ به لهن ٿا. البت هتي ٽُبڻيون ۽ ڪِنڙانيون ٻارهوئي موجود ٿين ٿيون. هنن ڍنڍن ۽ ڪجين جي وڻن کان ٿورڙو اُيرندان، ٻرڻ جي واڙياسي پٽن جو سلسلو شروع ٿئي ٿو، جيڪو هندستان تائين هليو وڃي ٿو.

3- نظرياتي صورتحال:

هتي جي ڪافي ماڻهن جو نظريو، تحقيقي بنيادن بابت متزلزل ملي ٿو. جنهن جي ٻُڌڻ سان اختلافِ راءِ جو گمان پيدا ٿئي ٿو. مثلاً اسان ڪافي ڪتابن ۾ شهيد عبدالرحيم گرهوڙي رحه جن جي ڪل عمر 40 سال پڙهي آهي. وضاحت خاطر هيٺ ڪجهه ڪتابن جا حوالا به ڏجن ٿا.

1- ڪتاب "فردوس العارفين". ص 63، عمر 40 سال (4).
2- ڪتاب "لواريءَ جا لال"، ص 46، عمر 40 سال (5).
3- ڪتاب "ڪلام گرهوڙي". ص 14، 48 ۽ 49، عمر 40 سال (6).
4- ڪتاب "شرح ابيات سنڌي" ص 76، عمر 40 سال (7).
5- ڪتاب "شاهه جو رسالو". ص 36، عمر 40 سال (8).
6- ڪتاب "گرهوڙي جون پيشنگويون." ص 54، عمر 40 سال (9)

ليڪن هتي جا ماڻهو، گرهوڙي رحه بابت چون ٿا ته "پاڻ 12 هين ربيع الاول، سومر جي رات، صبح جو سوير پيدا ٿيا ۽ ساڳي ربيع الاول مهيني ۾، جمعي جي ڏينهن شهادت جو رُتبو ماڻيائون. سندن عمر 63 سال هئي. گرهوڙي رحه ظاهر ۾ ته ذات جا مگريا هئا، پر باطن ۾ اعليٰ، اُوچي ۽ مقدس ذات جا مالڪ هئا." (والله اعلم باصواب)

۽ بيو احوال هن ريت ٻڌائين ٿا ته "ڪربلا جي جنگ ۾، جهاد خاطر، حضرت امام حسين رضه سان 72 ماڻهو شامل هئا ته گرهوڙي رحه به هِن جنگ ۾ 72 ماڻهو آندا هئا. جيڪي ماڻهو شهيد ٿيندا ويا، ته اُنهن جون سِسيون ڌڙ کان ڌار ٿينديون، آسمان طرف اُڏامنديون ويون، اُهي جتي جتي لهنديون ويون ته اُتي اُنهن شهيدن جون درگاهون قائم ٿينديون ويون."

اهڙيءَ ريت ٻيون به ڪيتريون ئي ڳالهيون صرف عقيدتمنديءَ جي دائري ۾ داخل ڪيل ۽ اُتان اخذ ڪيل، بيان ڪيون وڃن ٿيون. جيئن گرهوڙي رحه جي پيشنگوئي آهي. هِن پيشنگوئي ۾ به ڪي ڪي ڳالهيون اهڙيون داخل ڪيل آهن، جن جو دين اسلام سان پري پري تائين ڪو به تعلق ڪونهي. حقيقت ۾ مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي رحه دين اسلام جو وڏو عالم، مجتهد، شريعت پاڪ جو پورو پورو پابند ۽ اسلام جي خلاف هڪ ڪک به برداشت نه ڪرڻ وارو عاشق رسول (صلي الله عليه وآله وسلم) هو. اُن عالم سڳوري ڏانهن، ڪُجھ غير منطقي ۽ غير شرعي ڳالهيون منسوب ڪرڻ، خام خيالي کان سواءِ ٻيو ڪُجھ به نه آهن.

هِن ماڳ تي ڪيترائي وقت جا وڏا وڏا عالم، مفتي سڳورا، دين اسلام جا ڄاڻو، مجاهد، متقي ۽ محقق ماڻهو به اچن ٿا. اُهي شريعت پاڪ جي دائري کان ٻاهر ٿيل ڪمن بابت منع به فرمائين ٿا، پر ماڻهن کي اُن تي عمل ڪرڻ جي همت ۽ توفيق نه ٿي ٿئي.

4- شهادت گاهه جي صورتحال:

جنهن ماڳ تي، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙيؒ شهادت نوش فرمايو هو، اُهو ماڳ پٽ جي متاهين بجاءِ، هيٺ تليءَ ۾ موجود آهي. اُن ماڳ تي، اُهو اصلوڪو ڪنڊي جو وڻ، جنهن جي هيٺان گرهوڙي رحه کي شهيد ڪيو ويو، سو اڄ تائين صحيح سلامت ۽ سائو ستابو بيٺو آهي ۽ ٻُور به جهلي ٿو. پڻائي صاحب ڪنهن اهڙي ئي ڪنڊي جي وڻ سان مخاطب ٿيندي فرمايو هو:

ڪَندا! ٻورَ ڏٽين جو، جي تومُتڙو سُورُ،
ته لاٿن مٿي ٻُورُ، هُوندَ نه چاڙهيئي هيترو. (10)

هن شهادت گاهه جي ٻاهران، ڏِنگرن جو وڏو لوڙهو ڏنل آهي ۽ لوڙهي جي اندر، هڪ ننڍي ڪوٺي تعمير ڪري، شهادت گاهه واري هنڌ کي محفوظ بنايو ويو آهي. ڪوٺيءَ جي ڇت مان، ڪنڊي جو وڻ ٻاهر نڪتل آهي، جيڪو هوا ۾ لُڏي لمي ٿو. البت ڇت جو سوراخ ايترو ويڪرو آهي، جو طُوفاني هوائن لڳڻ سان به اُهو ڇت کي لڳي، اُن کي نقصان نٿو پهچائي.

شهادت گاهه جي آسپاس اڪ، ٻلڙ، ٻير، ٻُوهه، پيِر، ديويون، سَر، سِٽهه، قوڳ، ڪانهن، ڪرڙ، ڪنڊا، ڪُونڀٽ، کٻڙ، کِپ، ڳِگُر، لوا، نم ۽ ٻين به ڪيترن ئي قسمن جا ٻُوٽا، گاهه، وڻ ۽ ولين جا نمونا موجود آهن. هتي جي جر جو پاڻي مِٺو ۽ پيئڻ لائق آهي، جيڪو نلڪن يا کُوهه مان ٻوڪيءَ ذريعي حاصل ڪري سگهجي ٿو.

هِن مقالي جي پُڄاڻي، گرهوڙي رحه جي بيت سان ڪجي ٿي ته:

جوڳي پنهنجي جُوءِ ويا، ٿا جُهڙ جِئُن نيڻ ڇهڻن،
سُخن سامِيئڙنِ جا، ٿا هِينئڙي مَنجهه هُرَنِ،
سَجو موٽُ مَگَن، اڏ ڪَنا آرام لئي. (11)

حوالا:

(1) دائودپوٽو ڊاڪٽر عمر بن محمد، 1995ع، "شمس العلماءُ"، ڪلام گرهوڙي، ڇپائيندڙ: ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ، ڇاپو ٻيو، ص 34

(2) ايضاً، ص 35

(3) ايضاً، ص 35.

(4) بلوچ خان ميرنقشبندي، 2002ع، "فردوس العارفين"، ڇپائيندڙ: مينيجنگ ڪاميٽي جماعت لواريءَ شريف، ڇاپو پهريون، ص 63.

(5) گربخشاڻي هوتچند مولچند ڊاڪٽر، 2007ع، "لواريءَ جا لال"، ڇپائيندڙ: سنڌي ساهت گهر حيدرآباد سنڌ، ڇاپو پهريون، ص 46

(6) ڏسو حوالو نمبر 1، صفحا 14، 48 ۽ 49.

(7) سومرو عبدالغفار ڊاڪٽر، 2008ع، "شرح ابيات سنڌي"، ڇپائيندڙ: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو: ڇاپو پهريون، ص 76

(8) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر، 2009 ع، "شاهه جو رسالو"، ڇپائيندڙ: ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ ڇاپو پهريون، ص 36

(9) شبيراحمد پروفيسر، مخدوم، 2011ع، "گرهوڙي جون پيشنگويون"، ڇپائيندڙ: گلشن پبليڪيشن حيدرآباد، ڇاپو پهريون، ص 54

(10) گوهر عبدالغفار دائود پوٽو، ڊاڪٽر، 2009ع، "شاهه جو رسالو" (الف- ب وار) ڪراچي: ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي، ڇاپو ٽيون، ص 149

(11) ڏسو حوالو نمبر 1، ص 262.

نئون ڪتاب

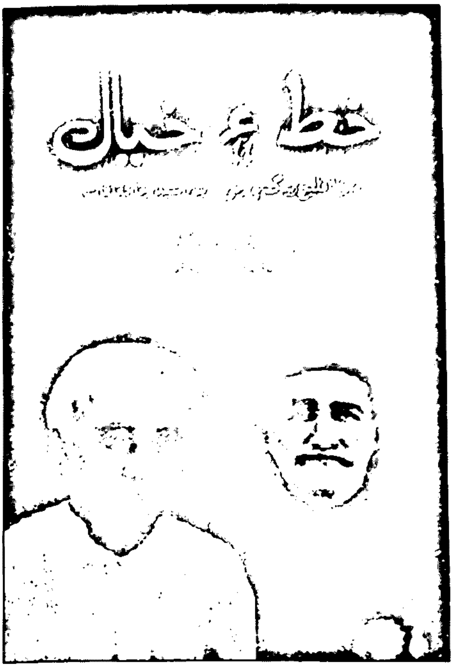

ڪتاب: خط ۽ خيال

(مرزا قليچ بيگ ۽ جي.ايم.سيد جا تعلقات)

ترتيب ۽ تحقيق: ڊاڪٽر آزاد قاضي

ڇاپو پهريون: **2018ع**

قيمت: -/60 رپيا

ڇپائيندڙ: جي.ايم.سيد لٽريري سوسائٽي، حيدرآباد

ڊاڪٽر محمد ابراهيم "سنڌي"

سمہ دؤر جا ولهاري بزرگ

(علمي، ادبي، ديني، سماجي ۽ سياسي خدمتون)

سنڌ ملڪ ۾ "سما قبيلي" کي سنڌ جو اصل ۽ تاريخ ساز قبيلو سڏيو ويو آهي. هيءُ نج سنڌي قبيلو هو، جنهن سنڌ مُلڪ تي چڱو خاصو حڪمراني ڪري پنهنجي راڄ ۽ مُلڪ جي خدمت ڪئي. پنهنجي الڳ شناخت قائم ڪري، سنڌ مُلڪ جي تاريخ ناهي، عالمن، اديبن، شاعرن ۽ تاريخدانن جي دلين ۾ پنهنجي جاءِ جوڙي ڇڏي. جيڪا صديون گذرڻ کان پوءِ به سنڌ جي تاريخي ماڳن: مڪلي، ڪينجهر جي صورت ۾ موجود آهي. اهوئي سبب آهي جو، سنڌ جي هر عالم، اديب ۽ شاعر هن قبيلي جي حاڪمن، سخي سردارن، ڏاتارن، سورهيہ سرويچن کي جيءَ ۾ جاءِ ڏني ۽ پنهنجي زبان ۾ نروار ڪيو آهي. شاعرن جي سرتاج شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رحہ تہ سڄا سارا ڇهہ سُر (1) پرڀاتي (2) ڪارايل (3) بلاول (4) ڏهر (5) ليلا ۽ (6) ڪاموڏ ۾ اهڙن سخي سورهين جي ڪردارن کي ڳائي ۽ واکاڻي اَمر بڻايو آهي. ضرور انهن ۾ ڪي اهڙيون خوبيون هونديون. جو شاهہ لطيف رحہ جهڙي آفاقي شاعر ۽ سنڌ دوست ۽ انسان شناس شاعر پنهنجي ڪلام ۾ ڪين پنهنجي شاعريءَ جو محور بڻائي شاعري ڪئي. اڄ جي موجوده دور ۾ بہ عوامي شاعرن توڙي جديد شاعرن ڄام تماچيءَ جي ڪردار کي خوب ڳايو آهي.

نہ تڙ تي تماچي، نہ گندريءَ گذارا،
اسارا اسارا، ڪينجهر جا ڪنارا،
(شيخ اياز)

سما ڄام سلطان منهنجي ذات مُهاڻي،
(حاجي شاهہ)

هر ماڻهوءَ ۾ ڪي نہ ڪي ڪميون ڪوتاهيون هونديون آهن. خاميون تہ هر انسان ۾ آهن، جنهن کان انسان متاثر ضرور ٿيندو. مالڪ مهربان جيڪو انسانذات جو خيرخواهہ آهي، بندو ان سان بہ سچو ناهي جو ان کي ڇڏي وڃي ٻين درن تي ڌڪا کائي ٿو. شاهدي طور ڀٽائيءَ جو بيت

ڏاتار ڏک ڪٺا، پاٽا مٿي مڱڻي،
مون در ڇڏيو مڱڻا، مڱين ڪوهہ ٻئا،
تيلاهين تو ٻئا، وڃئان ولها ڏينهڙا.

سنڌ ملڪ ۾ سما قبيلي جون بہ وڏيون نکون مشهور هيون، جيڪي سنڌ ۾ رهنديون هيون، انهن کي سنڌ سما سڏيو ويو، ۽ جيڪي ڪڇ واري علائقي، واري سنڌ ۾ رهندا هئا، انهن کي ڪڇ سما يا ڪڇي سما سڏيو ويو. انهن مان اڪثر عاج جي چوڙن جو ڌنڌو ڪندا هئا. جنهنڪري چوڙا سما مشهور ٿيا. انهن مان ڄام لاکو ڦلاڻي، ڄام راءِ کنگهار، ڄام ڄاڙو، غيرتمند ۽ بهادر ڄام ابڙو سمو، جنهن سومرن جون سامون جهليون ۽ سِر ڏئي سَرهو ٿيو.

ڪڇ ۾ سمن جا ماڳ: "مهڙ قبو يا مهڙ پير جو قبو" تعلقي جوکائوءَ ۾، جوکائو بندر کان ڏکڻ اوڀر ست ڪوهہ ڪن، ايترو پنڌ مٿئي کان اُلهندي طرف ٻيا ڳوٺ. ڪاراڙو سمو جيڪو پينگهر ڄام جو پٽ هو. پينگهر ڄام ڪاراڙي سمي ابڙي جو پڙپوٽو هو. ان جو پڊ يا ڳوٺ. ابڙوسيو ٻني واري علائقي کان الهندي ۽ عربي سمنڊ سان لڳ هو (1).

"ابڙو سمو يا ابڙا سيو" بابت وڌيڪ معلومات:

ڪڇ جي ڏکڻ، الهندي پاسي عربي سمنڊ سان مليل هڪڙي ايراضي آهي، جيڪا 2398 چورس ڪلوميٽرن تي پکڙيل آهي. هن علائقي ۾ 167 ڳوٺ آهن. آبادي تقريباً هزار آهي. هن علائقي کي ابڙاسيو چيو ويندو آهي ۽ هن وقت هي تعلقو آهي. هن جو صدر مقام "نليان شهر" آهي، جنهن کي ڪڇي لهجي ۾ نريو چون ٿا. مولوي مخدوم عبدالله نرئي وارو، بہ هن شهر ۾ رهندو هو، جيڪو اصل ۾ مانڊ ضلعي

بدين جو رهاڪو هو. مخدوم صاحب جا پويان هن وقت ڪراچيءَ جي ڪلري واري علائقي ۾ موجود آهن. (نوٽ) سيراٽيءَ جو سچو علائقو مانتر سڏجي ٿو. مخدوم عبدالله مخدوم هاشم وٽ ٺٽي ۾ پڙهيو هو.

هن علائقي جو نالو "ابڙاسيو" سورهيه حڪمران ابڙي سمي جي نالي پويان پيو. جنهن سومرن جو سامون جهليون هيون، انهن سامن جو تعداد چون ٿا ته 140 هو. جن مان 12 سومرين "وڙسر" تي پهچڻ کان اڳ ۾ دم ڏنو. باقي 128 عورتن ٻارن سميت ابڙي سمي جي سام هيٺ آيون (2).

ڊاڪٽر بلوچ جي لکڻ مطابق:

12 کان 14 صدي عيسويءَ وارو دور ڪڇ ۾ سنڌ جي سمن جي طاقت جي اوسر ۽ عُروج وارو دور هو. سن 1350ع ۾ ڏاري سما ڪڇ ۾ طاقتور ٿيا. مشهور جام جکرو سمو ۽ جام مهڙ سمو آهن، جن کان پوءِ جام ساهڙ سمو، جام ڦُل سمو ۽ ان جو پٽ جام لاکو ڦلاڻي هو. ڪڇ جي هڪ روايت مطابق لاکو ڦلاڻي، جمع جي ڏينهن تاريخ 8 ڪتيءَ واري مهيني ۾ 901هه مطابق 1495ع ۾ ڏکڻ ڪانياواڙ ۾ مارجي ويو(3).

قاضي مقصود پنهنجي مرتب ڪيل ڪتاب "لاکي ڦلاڻيءَ" بابت لکي ٿو ته:

"گجراتي روايتن ۾ اچي ٿو ته، لاکو ڦلاڻي، جهوناڳڙهه جي حڪمران گرهريو يا گوراڙو جو دوست هو، ۽ اٽڪوٽ وٽ مولراج سان ٿيندڙ جنگ دوران، جڏهن گرهريو، مولراج جي هٿان جهلجي پيو ته، ان مهل لاکي ڦلاڻيءَ، نهايت جرئت جو مظاهرو ڪيو ۽ ان مقابلي ۾ مارجي ويو. ٻئي طرف مارواڙ جا ذريعا ٻڌائين ٿا ته لاکو ڦلاڻي مارواڙ جي رانوڙ راجا سيوجيءَ جي هٿان مارجي ويو. ڪرنل جيمس ٽاڊ به پوئين روايت کي ترجيح ڏني آهي. ٻئي پاسي ڏٺو وڃي ته، مولراج ۽ سيوجي رانوڙ جي وچ ۾ صدين جو فرق آهي. مولراج حڪومت 942ع کان 95- 994ع جو آهي. جڏهن ته جيمس ٽاڊ سيوجي رانوڙ جو دور 12 صدي جي آخر 13 صدي جي شروعات ٻڌايو آهي (ص 152). هن مان لاکي جي موت جي حتمي تاريخ نه آهي. ڊاڪٽر بلوچ جام لاکي ڦلاڻي بابت وڌيڪ هڪ ٻئي هنڌ شاهه جو رسالو جلد ٽيون ۾ لکي ٿو ته، "سمن جي نسب نامي مطابق لاکو ڦلاڻي سن 806ع ۾ ڄائو، سن 955ع ۾ مئو(4). (ص- 50 ۽ 60)."

بهرحال اها جام لاکي بابت محققن جي راءِ آهي جيڪا مٿي بيان ڪئي ويئي آهي، وڌيڪ تحقيق ڪرڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته سنڌ جي تاريخ تي دز چڙهيل آهي جنهن جي ڇنڊڇاڻ ضروري آهي. سمن ڄامن بابت تاريخ اڃا منجهيل سُٽ وانگر آهي. (والله اعلم)

پڇم ۾ سمن جا ٻارنهن ڳوٺ ۽ سنڌن قلعو ڪائڙو آهي. پاڪستان کان اڳ ۾ اتي جو اڳواڻ ڄام تماچي سمو هو، ۽ ان کان اڳ پٽس پرٿيرج هو. پڇم جا سما مسلمان آهن، پر سنڌن ڪي نالا هندڪا آهن. ڪڇ ۾ ڄاڙيجا سما مان "راءِ گهراڻو" پوءِ حڪمران رهيو ۽ ويندي 1947ع تائين ڪڇ سنڌن رياست هُئي. (رهاڻ هيرن ڪاڻ، جلد- 8- 477) سخي راءِ ڏياچ بابت ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو ته، "اڪثر روايتن مطابق راءِ ڏياچ جو اصل نالو راءِ ڪنگهار هو. سُر تي سِر جي سخا ڪرڻ کان پوءِ ڏياچ معنيٰ ڏيڻ وارو سڏيو ويو. جيڪو اڳتي هلي راءِ ڏياچ مشهور ٿيو. اهو به "چوڙا سما" نک مان هو." شاهه لطيف اهڙي سخيءَ لاءِ چيو:

مَٿو مُور نه پاڙيان، تنهنجي ٺنڊ تنوار،
سر ۾ سڄڻ ناهِ ڪِين، موٽ مَ مڱڻهار،
ڪينهين منجهه ڪپار، لڄيندو ٿو لاهيان.

شاهه صاحب ان ڪردار جي واتان سخاوت جي هيءَ وارتا بيان ڪئي آهي.

وَڏِ سِر ٿيءَ سرَهو، مَ ڪين ڳاءِ، مَ ڳاءِ،
ڄاجڪ تو مٿاءِ، مُلڪ مڙوئي گهوريان.

انهن چوڙن سمن جي نک مان گهڻا ڪڇ مان لڏي اچي ٺٽي سنڌ ۾ رهيا. جنهن بابت تاريخ طاهري وارو لکي ٿو ته، "مرزا باقي، جنهن کي پنهنجي پٽ تڙي ڪڍي، حاڪم ٿي حڪومت هلائڻ لڳو. جنهن جو نالو مظفر هو. مرزا باقي دربدريءَ واري دور ۾ بکون ڪاٽي بيزار ٿيو. انڪري نٽو ڇڏي ڪڇ طرف ويو. پرائي ملڪ ۾ ڀٽڪندو رهيو. سندس ساٿارين مان هڪ ماڻهو جهنگ مان ٻڪري چورائي ڪٺي آيو. اچي کُهي، وڏي باهه تي رکيائين، ٻڪريءَ جو مالڪ پير

ڪٽي اچي اتي پهتو. سيني کي سڳ سوڌو وٺي، اتان جي حاڪم راءِ ڪنگهار وٽ آيو. راءِ ڪنگهار مرزا باقيءَ کي سڃاتو. سندس بڇڙا حال ڏسي ڏاڍو افسوس ڪيائين، ۽ پوءِ سندس مدد پڻ ڪيائين ۽ پاڻ ڪيس عزت سان رهايو. سمن جي چڱي مڙس نالي صاحب ڪيس پنهنجي ڌيءُ نالي ٻائي ڏني. هي صاحب خان سمو جاڙيجي نک مان هو. مرزا باقي گهڻو وقت ڪڇ ۾ رهي پنهنجي سَهري ۽ راجپوتن سمن جي بهادرن جو وڏو لشڪر وٺي ٺٽي آيو (5).“

ٺٽي شهر ۽ ان جي آسپاس سمن جا وڏا راڄ رهندا هئا جن جون نکون، پاڙا الڳ الڳ هئا. پاڻ ۾ مٽي مائٽي هُين. تاريخون شاهد آهن ته، ارغونن ۽ ترخانن جي ظلم ۽ ستم کان تنگ ٿي ڪيترن ذاتين وارا ماڻهو جن ۾ سما به هئا، ٺٽي مان لڏي وڃي ٻيا شهر ۽ ڳوٺ وسايا. چو ته ارغون ۽ ترخان وڏا ظالم، بيرحم ۽ ڌاري قوم هُئي، انهن کي مقامي ماڻهن جو ڪو به لاچار نه هو. اهڙي ظالم قوم بابت تاريخ طاهري جيڪا 1030ھ مطابق 1621ع ۾ لکي، (جيڪا سمن جي حڪومت جي خاتمي کان پوءِ جي آهي). اهو لکي ٿو ته، ”آئون ٽن پيڙهين کان ارغونن ترخانن گهراڻن سان لاڳاپو رکندو اچان ٿو. مون کي هنن جي ننڍي وڏي هر ڪا ڳالهه چڱي طرح معلوم آهي، ص 110.“

ارغونن ۽ ترخانن جي ظلم ۽ ستم بابت ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو ته، ”هنن ظالمن جي ظلم ڪري ڪيترن ئي ذاتين وارا خاندان پنهنجي اصل ذات مَٽائي ڇڏي، هُو جيڪو ڌنڌو ڪندا هئا. اُها ئي ذات سڏائڻ لڳا. جيئن لوهار، واڍا، ڪوري، ڪٽي، رنگريز، ڪنڀاڻي، ماڇوئي، مالدار هئڻ سبب اوٺار، گابار، ريڍار وغيره سڏجڻ لڳا. ٺٽي جي ٻن عالم بزرگن ”ٻرند يا پرند“ ۽ صاحب سمو جي اولاد مان صاحب سما، جيڪي ٻيئي گهراڻا اهل علم هئا، انهن ٻنهي قبيلن ٺٽو ڇڏيو. مخدوم صابر جي وڏن اچي ولهار جو علائقو وسايو، جيڪو هاڻي ٽنڊي الهيار ضلعي ۾ آهي. هيءُ علائقو سرسبز آباد علائقو هو. انهيءَ نسبت سان ولهار سڏيو ويو. جنهن ۾ رهڻ ڪري هي بزرگ ولهاري سڏجڻ لڳا. مخدوم صابر جو والد محترم مخدوم عثمان وڏو عالم ۽ اڪابر هو. ان

ديني تعليم ٺٽي مان حاصل ڪئي هئي ۽ اهو جڏهن هن نئين ماڳ تي آيو ته، ديني درسگاهه قائم ڪيائين، ڪيس ٽي پٽ هئا. (1) وڏو ميان صابر (2) وچٽ ميان مهراڻ (3) ننڍو ميان اڪرم. انهن ٽنهي جو جنم ولهار ۾ ٿيو ۽ وفات به اُتي ڪري ويا. مخدوم صابر جي وفات جي تاريخ موجود آهي، ٻين جي ڄاڻ ناهي. صابر جي وفات 1135ھ مطابق 1722ع تي ٿي.

شاهه صاحب جڏهن سنڌ جي عالمن، عارفن سان ملاقاتون ۽ صحبتون ڪيون ته هن مخدوم صابر ولهاريءَ سان پڻ ملاقات ڪئي، ان وقت شاهه صاحب جي ڄمار 33 سال هئي، جنهن وقت مخدوم صابر وفات ڪئي هئي. پاڻ نقشبندي سلسلي جو مبلغ هو. ان وقت مخدوم صاحب پيرسن هو. جنهن بابت ڊاڪٽر بلوچ شاهه جي رسالي جلد 8-9 ص- 36 تي لکي ٿو ته، ”ميون صابر وقت جو وڏ عالم، عارف ۽ تقويٰ جو صاحب هو. هُو سمن جي ”ٻرند“ پاڙي مان هو. پرڳڻي ”ولهار“ ٽنڊي الهيار کان ڏکڻ اوڀر طرف درسگاهه قائم ڪئي هئائين، جيڪا اڳتي ٽالپرن جي دور ۾ وڏي اوج تي پهتي. ميون صابر قرآن شريف جي تعليم تدريس جو عالم ۽ وڏي فقيري حال وارو بزرگ هو، جنهن جي ديدار لاءِ شاهه عبداللطيف پاڻ وڏي چاهه سان وٽس هلي ويو. ميين صابر سنه 1135ھ مطابق 1722ع ۾ وفات ڪئي ۽ مخدوم پير محمد هالائي ”صد داغ بدل“ جي فقري مان سندس وفات جو سال ڪڍيو. جيئن اهو پڪو تاريخي سال آهي. انهيءَ ڪري شاهه صاحب سنه 1135ھ ۾ يا ان کان اڳ ۾ ساڻس مليو هوندو؟ ميين صابر کي به (2) پُٽ هئا، هرهڪ: (1) مخدوم معروف (2) ميان فقير محمد، اهي ٻئي مخدوم صاحب جي قائم ڪيل درسگاهه ۾ پڙهيا ۽ وقت جا وڏا عالم ۽ عارف ٿيا. اهي ٻئي بزرگ به تصوف جي حوالي سان پنهنجي والد محترم ميين صابر وانگر نقشبندي سلسلي سان واڳيل هئا.

سنڌ ۾ تصوف جي چئن وڏن سلسلن مان پهريائين سُهروردي، پوءِ نقشبندي ۽ ان کان پوءِ قادري سلسلو ۽ بعد ۾ چشتي سلسلي جون به خانقاهون قائم ٿيون. جن ماڻهن جي ديني ۽ روحاني، اصلاح ڪئي. موجود وقت ۾ هن علائقي بلڙي شاهه ڪريم تعلقي

جي ڳوٺ جنهاڻ سومري ۾ مولانا حبيب الرحمٰن سومرو مدظلہ وڏو عالم ۽ روحانيت جو صاحب آهي. پاڻ چڪوال جي بزرگ قاضي مظهر حسين چشتيءَ جو خليفو مجاز ۽ نائي آهي. سندس وڏي خانقاهہ ۽ درسگاهہ آهي. جتي ڪيترائي علم جا پياسا ۽ روحانيت جي رمزن کي پروڙڻ وارا اچن ٿا ۽ ڪي اهڙي روحاني مرڪز ۾ رهن ٿا.

درسگاهہ ولهار: هتي مخدوم صابر جي والد محترم مخدوم عثمان وڏي درسگاهہ قائم ڪئي هئي ۽ ان کان پوءِ سندس لائق فرزند ميين صابر ان کي اوج تي پهچايو ۽ ان سان گڏ هڪ وڏي ديني لائبريري قائم ڪيائين، جنهن بابت عالمن جا رايا آهن تہ، منجهس بہ هزار قلمي ڪتاب ۽ نسخا موجود هئا. ڊاڪٽر بلوچ درسگاهہ ولهار جي ڪتاب بابت بيان ڏيندي چيو آهي تہ، ان لائبريريءَ ۾ قلمي ڪتابن جو تعداد 236 هو (6).“

محترم نورمحمد سمو پنهنجي هڪ مضمون ”17 صديءَ جو ڪتبخانو“ ۾ لکي ٿو تہ، ”مخدوم صابر کان پوءِ سندس وڏي پٽ ميان معروف هن درسگاهہ جو انتظام سنڀاليو ۽ هن درسگاهہ جي ميرن جي دور تائين بہ وڏي اوج هئي. انهيءَ ولهاري بزرگن جي خاندانن مان هڪڙي وڏي عالم ٿرپارڪر جي ناري واري پٽ جا پلي، جيڪي وڏا علم دوست ۽ زميندار هئا، اهي هنن بزرگن کي راضي ڪري ولهار مان لڏائي غلام نبي شاهہ شهر لڳ ڪنيرو ڍنڍ جي ڪناري، جتي پاڻيءَ جي بہ سهولت هئي. اُتي اچي آباد ڪيو ۽ سوين ايڪڙ بني جنهن ۾ ٽيو پانٽو، ٽيو غلام شاهہ، ٽيو ڊورو نارو ۽ ٽيو پيرچن جون زمينون ڏنائين ۽ ڳوٺ ۾ ديني درسگاهہ قائم ڪرڻ ۾ بہ انهن جي مدد ڪيائين (7).“

درسگاهہ ولهار کان پوءِ هن ئي خاندان جي وڏي ميان حسام الدين اچي سعيدپور ۾ ديني درسگاهہ قائم ڪئي ۽ بعد ۾ ملاڪاتيار آيو ۽ ڊاڪٽر بلوچ جي لکڻ موجب اتي گذاري ويو. ياد رهي تہ ملاڪاتيار ۽ ان جي پر ۾ ٽي وڏا قبرستان آهن. ”راقم“ ۽ مرحوم استاد اميد علي سنيو جي گهڻي ڪوشش باوجود بہ ان بزرگ جي قبر جي ڪا بہ خبر نہ پئجي سگهي. اهي ٽي وڏا قبرستان ميين ڇُٽي جو قبرستان، ملاڪاتيار کان ٽنڊي ايندڙ روڊ جي پر ۾ ڏکڻ طرف آهي ۽ ٻيو ڪرهليءَ جي بزرگن جو ملاڪاتيار کان اوڀرطرف جو قبرستان آهي. جن بابت پڻ روايت آهي تہ اهي سما هئا. ميين جي لقب سبحان ميان ابراهيم جي نالي سڏبا آهن. انهن وٽ قلمي ڪتابن جو وڏو ذخيرو هو، پر جڏهن اسان ان جي پڇا ڪئي تہ، سڌ پئي تہ اهو ختم ٿي چڪو آهي ۽ ٽيون وڏو قبرستان ملاڪاتيار شهر جي اوڀر پاسي درگاهہ جي طرف آهي. ولهار مان نقل مڪاني بابت خليفو محمد امين لکي ٿو تہ: ”ولهار مان لڏڻ جو پورو وقت معلوم ناهي مگر ميان هدايت الله جي روايت موجب سنڌن وڏا ولهار مان لڏي وجي سعيدپور ويٺا، ٽڪر تي سنڌن مدرسو هو(8).“

شيخ عبدالغنيءَ بابت ميرعلي شير قانع ”ڪتاب معيار سالڪان طريقت“ 11 صدي هجري جي بزرگن ۾ هن جو ذڪر ص- 612، تي هن طرح ڪيو آهي. هيءُ عظيم سيرت جو مالڪ هو، ڪامل اهل الله صاحب وجد هو. دنيا دولت جي خراقان کان بيخبر ۽ بيپرواهہ هو. ڪامل صاحب ڪشف هو. وڏي عمر وارو شيخ ۽ سون تپي جو رهندڙ هو. شيخ عبدالله سرهندي ساڻس نيازمنديءَ سان ملاقات ڪئي هئي(9). ص- 612. انهيءَ ساڳئي شيخ لاءِ تحفة الڪرام ۾ پڻ مير علي شير قانع لکيو آهي تہ، ”عبدالخالق جا هي ٽيئي پٽ، ”راقم“ جي ناني جا سڳا ڀائر هئا. (10).“ ص 583. خبر ناهي تہ عربي عبارت ۾ پلي صاحب جنهن شيخ عبدالغنيءَ جو ذڪر ڪيو آهي، اهو بہ 1085هہ يعني 11 صدي هجري جو آهي. اهي شيخ بہ ساڳئي نالي ۽ ساڳئي صدي هجري جو آهي، ”والله اعلم“. خليفو امين اڳتي لکي ٿو تہ، ”مهراڻي جي علمائن ۾ حضرت ولهاري يعني ابو محمد عبدالله جو درجو وڏو هو. هي مخدوم صابر جي اولاد مان هو. هي سن 1641هہ مطابق 1825ع ۾ ڄائو. ان وقت ٽالپرن جي حڪومت هئي. سندس والد جي مدرسي مان علم حاصل ڪيائين.

ولهار مان ڪن بزرگن جو لڏڻ:

(1) ڪنيري وارو مدرسو:(؟)

(2) ملاڪاتيار: هتي بہ درسگاهہ قائم ڪيائون.

(3) سيدپور ٽڪر ولهار مان لڏڻ جو پورو پتو معلوم ناهي، ميان هدايت الله جي روايت مطابق سندن وڏا ولهار مان لڏي اچي سيدپور ٽڪر (موجود ٽنڊي محمدخان کان ملاڪاتيار ويندڙ روڊ جي پر ۾ سيدپور جو پراڻو ڳوٺ آهي). اولهه طرف اتي مدرسي ۽ هڪ پراڻي مسجد جا آثار اڃا موجود آهن. باقي مدرسو ناهي. خليفي محمد امين پليءَ جي لکڻ مطابق: صابر جي خاندان جو ۽ همعصر بزرگ مييون عبدالله وڏو، جنهن کي ٺٽي جي وڏي عالم ۽ بزرگ مخدوم عبدالرحيم بن مخدوم عبدالڪريم حديث جي سند ڏني هئي، جنهن بابت پراڻن ڪاغذن مان هڪ عربي عبارت هٿ آئي آهي، ان جي عبارت هن ريت آهي "اجزت اني نصرت الفاضل الکامل مولانا مخدوم عبدالله ولهاري کما اجزت الشيخ العارف باالله العالم شيخ عبدالغني مجددي دامت برکاته، وانا الفقيرالي الله الکريم عبدالرحيم بن مخدوم عبدالکريم تتوي، سنہ الف و خمس ثمانين، بلده تتہ.

ترجمو: پوءِ مون اجازت ڏني مولانا عبدالله ولهاري کي، جيئن مون کي اجازت ڏني شيخ عبدالغني مجددي امت برڪاتہ ۽ آئون پاڻ فقير عبدالرحيم بن مخدوم عبدالڪريم ٺٽوي، سنہ 1085ھ مطابق 1674ع شهر ٺٽو (11).

ولهاري ۽ صاحب سمن جا ڀيا ڳوٺ:

(1) ڳوٺ باقر نظاماڻي صاحب سمي نک مان علي محمد سمو ۽ محمد يعقوب سمو جيڪي اصل ٽڪڙ لڳ ملاڪاتيار جا وينل هئا ۽ پوءِ لڏي اچي باقر نظاماڻي ڳوٺ ۾ وينا، هن وقت انهيءَ خاندان مان محمد ياسين سمو، حفظ الله سمو ۽ ٻيا موجود آهن.

(2) ڪوٽڙيءَ ۾ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ سمو ۽ ٻيا رهن ٿا.

(3) ڪراچيءَ ۾ تاج محمد سمو، اديب ۽ استاد هو.

(4) ٽنڊو محمد خان ۾: محمد عيسيٰ ان جو پٽ ابراهيم جيڪي اصل ۾ صاحب سمي نک مان هئا ۽ ڪڇ جي علائقي ڳوٺ نريو جا رهاڪو هئا. اهي پوءِ لڏي اچي ٽڪڙ ۽ پوءِ ٽنڊي محمد خان ۾ وينا. انهن مان موجود نثار ناز سمو ۽ نور محمد سمو ڪراچيءَ ۾ اعليٰ عهدي تي فائز آهي. اهي مرحوم محمد يعقوب جو اولاد) آهن. انهن جي خاندان مان هڪڙو گهر هوسڙيءَ ۾ رهي ٿو. جيڪي ٽنڊي محمد خان مان 1963ع ۾ لڏي آيا. انهن ماستر عبدالغفور سمو موجود آهي.

(5) ڳوٺ سعيدپور ۾: مشتاق سمو ۽ اشفاق سمو جيڪي هاڻي ٽنڊي محمد خان ۾ رهن ٿا.

(6) آگرا ڪالوني ڪراچيءَ ۾ ممتاز سمو ۽ ٻيا رهن ٿا.

(7) ٽنڊو آدم مخدوم طالب المولیٰ ڪالونيءَ ۾ مرحوم قاضي غلام حسين ۽ موجوده حال حيات مولانا محمد عثمان سمو.

(8) مٽياري لڳ ڳوٺ حاجي محمد ابراهيم سمو، انهن مان محمد خان سمو.

(9) ڳوٺ باقر نظاماڻي لڳ جهرڪ: پروفيسر ڊاڪٽر اشرف سمو جيڪي ولهاري ڊورو نارو جي رشتيداريءَ ۾ آهن. ان جو والد مولانا عبدالله سمو، هڪ وڏو عالم هو، هي مولانا حامد الله ميمڻ ۽ مولانا محمد عمر مگسيءَ وٽ پڙهيو. عبدالرشيد ولهاري پبلڪ اسڪول لطيف آباد حيدرآباد ۾ استاد هو. ڳوٺ حاجي ابراهيم سمون وارن سان ماتليءَ ۾ سلهاڙيل هو.

(10) ڳوٺ حامد صاحب سمو: هيءُ ڳوٺ لڳ قادر ڏنو شاهه موريءَ جي ويجهو هاڻي تعلقي بلڙي شاهه ڪريم ۾ آهي.

(11) ٽنڊو الهيار ۽ نصرپور روڊ تي ڳوٺ محمد صالح سمون انهن مان پلوڙ شاعر احمد خان "مسڪين" سمو.

(12) ڳوٺ ومڙيءَ لڳ ننگر پارڪر ٿر.

(13) ساڪرو ضلعو ٺٽي ۾ وڏيرو احمد سمون.

(14) ڳوٺ وڏيرو وسند سمو غلام الله کان اولهه طرف ديهه سمڪي ۾ وڏو ڳوٺ آهي.

(15) هليجي ڍنڍ وٽ ڳوٺ مرحوم علي محمد سمو جيڪو ڪراچيءَ ۾ ڪنهن ڪلتي ۾ سيڪريٽري هو.

(16) ڪاروچاڻ ۾ وڏيرو غلام سمو ۽ وڏيرو محمد علي سمو.

(17) ديهه گهوڙاباڙيءَ ۾ ڳوٺ مڙهو ۾ ارباب قاسم سمو.

(18) ڪيٽي بندر وٽ وڏيرو احمد سمو.

(19) ساڪري ڪان اولهه طرف ڳوٺ مرحوم قاسم سمو.

(20) ٻگهاڻ وٽ ڳوٺ وڏيرو يعقوب سمو.

واڌارا:

(1) ميان خالد ولد عبدالخالق ولد پير محمد سمو "ولهاري"، هي پڻ صاحب سما نک جي رشتيداريءَ ۾ اچن ٿا.

(2) ڊاڪٽر بلوچ "رهاڻ هيرن ڪاڻ" (جلد- 1، ص 37)، موجب:

سما هڪڙا محلا ٿي يعني اهي جيڪي پنهنجي محلي پاڙي پنهنجي ڪٽنب مان شادي ڪن. قاضي احمد وارا اصلي "محلي سما" گهراڻو آهن. لاڙ طرف ڳوٺ جام تماچي ان جو پاڻ يا سوٽ ديهه مڙهي ڪان ڏکڻ طرف ديهه سمڪي ۾ رهن ٿا.

(3) تاريخ طاهري موجب:

صاحب سمو هن پنهنجي نياڻي "ٻاڻي" جو سڱ مرزا باقيءَ کي ڏنو، جنهن مان مرزا مظفر ڄائو. جيڪو ان وقت 1030هه مطابق 1621ع ۾ ڪڇ جي پاسي رهندو هو. مرزا باقي 980هه ۾ ٺٽي ۾ حاڪم ٿيو. 993هه ۾ وفات ڪيائين. ان وقت شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو حال حيات هو، جنم (944هه ۽ وفات 1032هه).

(4) سنڌ جي سمن جي پوشاڪ بابت تاريخي شاهدي:

سنڌ ۾ سما ٻين قبيلن کان اڳ ۾ مسلمان ٿيا، جڏهن مسلمان ٿيا ۽ اسلام قبول ڪيائون ته، انهن پردي خاطر پنهنجي عورتن کي ڪنجرو جيڪو اڳي انهن جو قومي ويس هو. انهيءَ ڪنجري کي پويان "پٽا" ڍڪڻ لاءِ ڪپڙو لڳائي پٽي ڍڪي. سنڌ ۾ اهو مسلمان عورتن جي لاءِ اڳتي هلي ويس بڻجي ويو. ياد رهي ته اڳي عورتون ڪنجري جي پوئين پاسي پٽي ڪونه لڳائينديون هيون. اڄ به سنڌ ۾ ڪوڙ اهڙيون ذاتيون ۽ خاندان آهن، جن جون عورتون ڪنجري کي پٽي ڪونه ٿيون لڳائين. پر هاڻ ته ڪنجرو ختم ٿي ويو آهي، هاڻ ته چولي ۽ گهاگهري ۽ گگهي جو رواج آهي.

(5) گهوڙا ٻاري کان ڪجهه مفاصلي تي ميين پوٽا سما رهن ٿا ۽ ديهه سمڪيءَ ۾ صاحب سمي جو پراڻو دڙو اڄ به موجود آهي.

(6) ديهه ڪرچ ترائي شهر جي ويجهو اتر طرف ڏاڏا محمد علي سمو ڳوٺ آهي. اهي به صاحب سما نک مان آهن. انهن جو وڏيرو 1964ع ۾ گذاري ويو. ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو ته، "جام سمو" پيريءَ ۾ دهليءَ جي مغل شهزاديءَ سان شادي ڪئي، جنهن مان جام انڙ ٿيو، جيڪو وڏو پهلوان ۽ همت وارو هو.

ميان مخدوم صابر ولهاري جي خاندان مان ميون علي محمد ولهاري جون سياسي ۽ سماجي خدمتون:

ميان صاحب تمام محنتي، جفاڪش ۽ ايماندار انسان آهي. پاڻ شهيد بينظير ڀٽي جي پارٽيءَ ۾ 2003ع ۾ آيو. هي ٽنڊي الهيار ضلعي جو پيپلز پارٽي طرفان صدر به رهيو ۽ پاڻ هن وقت ضلع ٽنڊي الهيار جو چيئرمين آهي. ايماندار ۽ مخلص انسان آهي. انهيءَ مخلص ۽ سادگيءَ جي ڪري سندس حريف به ڪوڙ آهن. پر عزت، ذلت وري به مالڪ مهربان جي هٿ ۾ آهي، جنهن هن کي ڪيترن ئي مخالفن جي ڪري وري به وڏي عزت بخشي آهي.

حوالا:

(1) "رهاڻ هيرن ڪاڻ"، جلد (1) ص- 38

(2) "ڪاوش دنيا"، آچر 7 سيپٽمبر 2014ع.

(3) "رهاڻ هيرن ڪاڻ"، جلد (8) ص- 475.

(4) ڪتاب "لاکو ڦلاڻي"، ص- 59-69.

(5) "تاريخ طاهري"، ص 111.

(6) "مخطوطات"، ص 439 کان 451.

(7) "ڪاوش مڊ ويڪ"، مئگزين 13 آگسٽ 2014ع.

(8) ٽماهي "مهراڻ"، 1957/4-3ع.

(9) ٽماهي "مهراڻ"، 1957/4-3ع، ص 612.

(10) "تاريخ طاهري"، ص 111 کان 167.

(11) "رهاڻ هيرن ڪاڻ"، جلد (1) 39.

ميين صابر ولهاريءَ کان پوءِ جو شجرو

ميون صابر (وفات: 1135هه/1722ع)

- ميان معروف (وفات: 1171هه)
  - محمد مقبول
    - غلام علي
    - محمود
      - عباس علي
      - فضل علي
  - فضل علي
  - غلام محمد
    - محمد حسن
    - دوست محمد
      - لطف علي
        - ميان ولي محمد
          - علي محمد ولهاري (مرحوم)
            - لطف علي
              - علي محمد (موجود)
              - محمد مقبول
            - ولي محمد
              - علي حيدر
    - ميان غلام علي
    - عبدالعليم
    - ولي محمد
    - محمد باقر
    - محمد افضل
- ميان فقير محمد
  - احمد
    - حافظ
      (هن 1164 مطابق سن 1750ع ۾ وفات ڪئي ۽ شاهه عبداللطيف اجان حيات هو.)

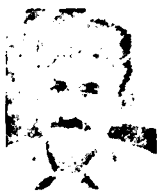

محمد عرس "اظهر" سولنگي

سنڌ تي پٺاڻن جا حملا

قديم زماني کان سنڌ ڌار ملڪ جي حيثيت سان قائم ۽ دائم رهي آهي. سنڌ جا قديم ماڳ، مڪان صاف ڏيکارين ٿا ته هيءُ ملڪ تهذيب ثقافت جو مرڪز رهيو آهي. معاشي، اقتصادي ۽ زرعي لحاظ کان ڏيهان ڏيهه مشهور هو. سنڌونديءَ مان نڪتل واهن ۽ ڍنڍن جي ڪري سڄي سنڌ ۾ زرعي پيداوار وڏي مقدار ۾ ٿيندي هئي. هتي ڪڻڪ، جوئر، ٻاجهري، جَوَ ڳاڙها ۽ اڇا چانور، ڪپهه، ڪمند، تماڪ، پنگ، آفيم، نير، چڻا، مٽر، سرنهن، ڄانڀو، ججهي انداز ۾ ٿيندو هو. سنڌ ۾ باغات جي ڪري، ميوا، ٻاجيون، گلقل جام ٿيندا هئا. انب، سنگترا، ناريل، پپيتا، ڊاک، ليمان، ڪيلا، نارنگيون، زيتون، ڏاڙهون، صوف، توت، انجير، گدرا، هنداڻا جام ٿيندا هئا. گهاٽن ٻيلن ۾ چوپايو مال، جنهن ۾ مينهون، رڍون، ٻڪريون، گهوڙا اٺ ۽ ٻيا جانور پاليا ويندا هئا. کير، مکڻ، ڏُڌ جام ٿيندو هو. انڪري، سنڌيءَ ۾ عام چوڻي هئي ته "سنڌ ۾ کير جون نديون وهنديون هيون."

سنڌ ۾ سرن، ۽ چاندي جا زيور، غاليچا، ڪپڙو، ململ، مٽي جا ٿانوَ، ڪاشيءَ جون سرون، جنديءَ جو اعليٰ ڪم، بندوقون، تلوارون، صندوقون، گهوڙن جون زينون، اٺن جا پاکڙا، چمڙي جو سامان، عاج جا چوڙا جام تيار ٿيندا هئا. سنڌ جا مشهور شهر ٺٽو، سيوهڻ، سن ۽ نصرپور هئا. ان کان علاوه لهري بندر، ٻکر، روهڙي، سکر، ڪنڊيارو، دربيلو، گنبٽ ۽ هالاڻي وغيره صنعت ۽ واپار جا اهم مرڪز هئا. جتان شيون ڏيساور موڪليون وينديون هيون. سنڌ جي مندرن ۾ بت ۽ مجسما، سون ۽ جواهرن سان جڙيل هوندا هئا. ملتان ۾ ٽي سؤ ٽيهه سون سان پريل ديڳيون هيون. ان کان علاوه هنگلاج، سيوي، الور، پارينگر، ديبل، برهمڻ آباد ۾ بت ۽ مجسما سون ۽ جواهرن سان سينگاريل هوندا هئا. جتي سوين مڻ سون دفن ٿيل هو.

ان مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته سنڌ ڪيڏو نه شاهوڪار ملڪ هو. اهو ئي سبب هو جو سنڌ تي ڌارين جون ڪاهون ٿينديون رهيون ۽ سنڌ کي لٽي ڦري ٻڙيانگ ڪري ڇڏيو. سنڌي قوم جو قتل عام ڪيو. هتان جي ڳوٺن، وستين واهڻن کي تباهه وبرباد ڪري ڇڏيو. سنڌ تي ڌارين جيڪي ڪاهون ڪيون، انهن ۾ نادرشاهه، احمد شاهه ابدالي ۽ مدد خان پٺاڻ جي ڪاهن کي غير معمولي حيثيت سان ياد ڪيو ويندو آهي.

نادرشاهه جي ڪاهه:

نادرشاهه جو اصل نالو نادر ڦلي هو. سندس پيءُ جو نالو امام قلي افشار هو. نادرشاهه سترهن سالن جي عمر ۾ پنهنجي پيءُ سميت ازبڪن هٿان گرفتار ٿيو. پوءِ اتان ڀڄي بابل بيگ وٽ نوڪر بيٺو ۽ پوءِ ان کي قتل ڪري سندس ڌيءُ سان شادي ڪئي، ۽ پوءِ ڌاڙيلن جو ٽولو ٺاهي وڏا ڌاڙا هڻڻ لڳو. 1735ع ۾ نادرشاهه ايران کي آزاد ڪرائي حڪومت ڪرڻ لڳو. نادرشاهه سن 1738ع ۾ ڪابل فتح ڪيو. ان وقت ڪابل مغل شهنشاهت جو سرحدي صوبو هو.

نادرشاهه جي لاهور تي ڪاهه:

نادر شاهه پشاور کان لاهور پهتو. نادرشاهه لاهور ۽ ملتان جي ناظم کي لکيو ته مقابلي جي همت اٿئي ته شوق سان مقابلو ڪر، اگر فرار ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي ته عوام مصيبت ۾ اچي ويندئي ۽ انهن سان جيڪا ويتن ٿيندي، ان جو ذميوار تون خود هوندين. بهتر آهي ته منهنجي دربار ۾ اچي حاضر ٿيءُ ۽ رعيت کي نقصان کان بچاءِ. انهيءَ پيغام ملڻ کانپوءِ زڪريا خان شڪست تسليم ڪئي. نادر شاهه لاهور ۾ ڪجهه عرصو گذارڻ کانپوءِ دهليءَ روانو ٿي ويو.

نادر شاھ جو دھليءَ تي حملو:

محمد شاھ کي جڏھن نادر شاھ جي حملي جي خبر پئي تہ ھن نظام الملڪ کي دکن مان گهرايو. ان کان علاوھ ٻين جليل القدر صوبيدارن سان گڏ دھليءَ مان پڄي ڪرنال پهتو ۽ فيصلو ڪيو تہ ڪرنال ۾ ويهي نادرشاھ سان مقابلو ڪيو وڃي. مغل صوبيدار سعادت خان ڪجھ پنهنجي ماڻھن سان گڏ بادشاھ جي دربار ۾ پهتو. عين ان وقت نادرشاھ جي دستن سعادت خان جي فوج تي حملو ڪري ڏنو. ۽ سامان ڦري سعادت خان کي زخمي ڪري وڌو ۽ سعادت خان کي نادرشاھ گرفتار ڪيو، محمد شاھ جا ٻہ سالار نظام الملڪ ۽ وزير اعتماد الدولہ عيادت لاءِ ويا تہ انهيءَ چيو تہ آءٌ پنهنجو فرض پورو ڪري چڪو آھيان ۽ صرف مان درخواست ڪريان ٿو تہ نادر شاھ جو رستو روڪي دھلي وڃڻ نہ ڏنو وڃي. مگر محمد شاھ جي ٻن سالارن مان ھڪ جي وفات ۽ ٻئي جي گرفتاري ڪري فوج ۾ بدنظمي پيدا ٿي پئي. نظام الملڪ ڪوشش ڪري صلح جو بندوبست ڪيو ۽ نادرشاھ کي ٻہ ڪروڙ روپيا ڏيڻا ڪيا ۽ محمد شاھ، نادر شاھ سان دوستانہ تعلقات قائم ڪيا.

خان دوران جي وفات بعد جيڪا جڳھ خالي ٿي، ان جو اميدوار سعادت خان ھو. ليڪن سعادت خان گرفتار ٿي چڪو ھو. انڪري خالي جڳھ نظام الملڪ کي ملي ويئي. ان تي سعادت خان کي سخت ڪاوڙ آئي ۽ نادر شاھ کي دھلي تي ڪاھ ڪرڻ جي صلاح ڏني.

نادر شاھ پنهنجي ھڪ سردار کي سعادت علي خان سان گڏ دھلي موڪليو ۽ محمد شاھ کان فرمان حاصل ڪيو تہ شھر جون ڪنجيون نادرشاھ جي سردار جي حوالي ڪيون وڃن.

8 ذوالحج 1151ھجري (8 مارچ 1739ع) تي نادر شاھ دھلي پهتو. ان عرصي دوران نادر شاھ جي فوج تي ھر طرف کان حملا شروع ٿي ويا ۽ اھو افواھ ھلايو ويو تہ نادرشاھ مارجي ويو آھي. اھا خبر جڏھن نادر شاھ کي پئي تہ ھُو صبح جو خود گهوڙي تي چڙھي چانڊني چونڪ وٽ سونهري مسجد پرسان پهتو تہ ۽ پنهنجي فوج کي قتل عام جو حڪم ڏنو. صبح کان شام تائين خون جون نديون وھي ھليون. ھن قتل عام ۾ معصوم ٻارڙا، ضعيف، پوڙھا، مرد، عورتون، گهڻي تعداد ۾ ماريا ويا. شام جي وقت نظام الملڪ عاجزانہ التجا ڪئي ۽ ان کان پوءِ قتل عام بند ٿيو. دھليءَ ۾ قتل عام کان علاوھ شھر ۾ لٽ مار پڻ ڪئي وئي. تقريباً ستر ڪروڙ روپيا نقد ۽ قيمتي پٿر ڪوھ نور، تخت طاؤس ۽ ٻين مغل بادشاھن جا اٺ تخت بہ کڻي ويو ۽ ان کان علاوھ محمد شاھ، نادر کي درياءَ اٽڪ جو علائقا جنھن ۾ سانگڙھ، ڪابل، غزني، ھزارہ جات، بکر، سکر، خدآباد، ٺٽو ۽ ٻيا اھي سڀ شھر ۽ ڳوٺ قلعا، زرخيز زمينون، بندر سڀ نادر شاھ حوالي ڪري ڇڏيا. اھو فرمان 4- محرم 1152ھجہ (2 اپريل 1739ع) ۾ جاري ڪيو.

نادر شاھ جڏھن دھلي کان ٻھرين رمضان 1152ھ مطابق 21 نومبر 1739ع ۾ ڪابل پهتو ۽ افغانستان جي وڏن سردارن کي گهرايو ۽ چاليھ ھزار افغان فوج ۾ شامل ٿي ويا. ۽ ان کي بخارا ۽ خوارزم تي حملي جو ارادو ھو. ڪجھ وقت بعد نادرشاھ ميان نورمحمد ڪلهوڙي کي حڪم ڪيو تہ ھُو ساڻس ڪابل ۾ ملي.

ميان صاحب ان تي ڪو بہ ڌيان نہ ڏنو. انڪري نادرشاھ سنڌ تي حملي ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪيو. 8 رمضان 1152ھجہ مطابق 28 نومبر 1739ع تي ڪابل مان فوج وٺي 25 ڊسمبر 1739ع تي نادر شاھ ديري غازي خان پهتو. دائودپوٽن نادرشاھ کي ھر ممڪن تعاون جو يقين ڏياريو ۽ دائود پوٽن جو سردار رئيس امير صادق محمد خان ديري اسماعيل خان پهچي فرمانبرداريءَ جو اقرار ڪيو. نادرشاھ ميان نورمحمد کي ديري غازي خان ۾ ڪيس ملاقات جو فرمان جاري ڪيو. ميان نورمحمد کي نادري حملي جي جڏھن خبر پئي تہ ھن مقابلي ڪرڻ جو ارادو ترڪ ڪري پنهنجو مال متاع وٺي عمرڪوٽ روانو ٿيو. عمرڪوٽ جي چوڌاري ريگستان ھو ۽ محفوظ علائقو ھو. ميان نورمحمد پنهنجي ساٿين کي چيو

ته سامان کي جيترو جلد ٿي سگهي ساڙائي ڇڏيو ۽. جيئن نادري فوج کي رسد پهچي نه سگهي.

نادر شاهه جي عمرڪوٽ تي چڙهائي:

”تاريخ سنڌ عهدِ ڪلهوڙا (جلد اول)“ جو مصنف غلام رسول مهر لکي ٿو ته نادر 14 ذوالقعد 1152 هجري (پهرين فيبروري 1739ع) تي لاڙڪاڻي پهتو، اتي کيس خبر پئي ته ميان صحرائي علائقي ڏانهن نڪري ويو آهي ۽ اتي سامان ڦٽي ڪري سوار وٺي نڪتو.

جڏهن نادرشاهه شهدادپور پهتو ته ميان صاحب کيس تحفا موڪليا. مگر نادر شاهه کي اهي شيون مطمئن ڪري نه سگهيون. رات ڏينهن پنڌ ڪندي عمرڪوٽ جي پرسان پهتو. هارٽ لکي ٿو ته ميان نورمحمد خان پنهنجي خزاني کي پوري روانو ٿيڻ وارو هو ته نادر شاهه اتي پهچي ويو. تاريخ سنڌ جو مصنف غلام رسول مهر (جلد پهرين) صفحي نمبر 460 ۾ لکي ٿو ته ”بهرحال نادر شاهه لاڙڪاڻي کان ٽيندو شهدادپور پهتو، اتي چند اهڙا ماڻهو کيس مليا جيڪي ميان صاحب جا مخالف هئا. نادر شاهه رستي جو پڇيو جيڪو انهن رستي جو ڏس ڏنو، باقي اهو تعداد نه ٻڌايو ته ميان صاحب سان ڪيتري فوج ساڻ آهي.“

جيئن ته نادري فوج سان مهاڏي اٽڪائڻ لاءِ سنڌ جا مانجهي مڙس هميشه اڳرا رهيا آهن. ڪتاب جي ساڳي مصنف صفحي نمبر 461 ۾ لکي ٿو ته ماڇين جو جٿو ميان صاحب جي فوج کان پوئتي رهجي ويو هو، جن نادرشاهه جي فوج جو رستو روڪي ڇڏيو. ان کان علاوه مهيرين جو جٿو پڻ نادرشاهه جي فوج سان مهاڏو اٽڪايوءِ ان جو رستو روڪي ڇڏيو. نادر شاهه شهدادپور مان ميان نورمحمد کي پيغام موڪليو ته تون هتي اچ، آءٌ توکي خلعت ۽ حڪومت سان سرفراز ڪريان. پيغام ملڻ کانپوءِ ميان صاحب مشڪي گهوڙي تي سوار ٿي شاهه بهاري، جام نندي، مير چاڪر، مير بهرام، مير شاهو ۽ شيخ غلام محمد کي پاڻ سان وٺي نادر جي دربار ۾ پهتو. ميان صاحب گهوڙي تان لهي عاجزيءَ سان نادرشاهه سان مليو. نادرشاهه ميان صاحب کي گرفتار ڪري لاڙڪاڻي آندو، جتي ميان صاحب نادرشاهه سان نئون عهدنامو ڪيو، جنهن موجب هن لاڙ ۽ وچولي جا پرڳڻا نادرشاهه جي حوالي ڪيا ۽ ان سان گڏ ويهه لک روپيا ساليانو خراج ڏيڻ منظور ڪيو. نادرشاهه ميان کي اهي پرڳڻا موٽائي ڏنا ۽ کيس ”نواب شاهه قلي خان“ جو خطاب ڏنائين. پوءِ ميان کان کي قيمتي ڪتاب ڪسي سندس بن پٽن: محمد مراد ياب خان ۽ غلام شاهه کي ضمانت طور پاڻ سان وٺي ويو. نادرشاهه جي سپه سالار طهماسپ قلي خان جلائر دائود پوٽن کي سنڌ مان تڙي ڪڍيو. سن 1150ھ- 1739ع ۾ ميان نورمحمد ڪڪرالي ۽ ڏاريجن جي جام ۽ راڻي کي تونجاڻي سان شڪست ڏيئي، نصرپور تائين ملڪ فتح ڪيائين پوءِ فاتحانه انداز سان ميان صاحب پنهنجي رفيقن سان اگهم ڪوٽ کان ٿٽي پهتو.

نادرشاهه سنڌ تي حملي ڪرڻ کانپوءِ جيڪا لٽ مار ڪئي ان جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

(1) انندرام ”مخلص“ جو چوڻ آهي ته ٻاويهه لک روپيا نادرشاهه کي هٿ لڳا، جيڪي عمرڪوٽ ۾ دفن ٿيل هئا ۽ هڪ هيرو به هٿ آيو.

(2) تحفة الڪرام ۾ لکيل آهي ته نادرشاهه هڪ ڪروڙ روپين جرمانو وٺي ملڪ واپس ڪيو.

(3) ”هيوز“ جو چوڻ آهي ته ويهه لک روپيا ساليانو بطور جرمانو ميان صاحب کي عائد ڪيو ويو.

(4) ”اينڪن“ جو چوڻ آهي ته هڪ ڪروڙ روپيا ڏنڊ حاصل ڪيو ويو ۽ وڏيڪ خراج جو وعدو ڪيو ويو.

(5) ”هيگ“ جو چوڻ آهي ته ميان جو دفن ڪيل خزانو تقريباً هڪ ڪروڙ روپيا هو ۽ ٻيو سارو خزانو نادر شاهه جي حوالي ڪيو ويو.

(6) ”مسٽر ايڊ واٽي“ جو چوڻ آهي ته عمرڪوٽ جي تهه خانن ۾ جيڪو خزانو دفن ٿيل هو، اهو هڪ ڪروڙ روپين جي لڳ ڀڳ هو، ان کان علاوه ميان تي ساليانه ويهه لک روپيا خراج وڌو ويو.

نادرشاهه جو حملي جا سنڌ تي منفي اثرات:

نادرشاهه کي ظالم، جابر حڪمران جي حيثيت سان ياد ڪيو ويندو آهي. نادرشاهه سنڌ جي جن جن علائقن ۾ ويو، اتي جي ماڻهن جو قتل عام ڪيو، فصل ساڙائي ڇڏيا، مدرسه ۽ ڪتب خانه ساڙائي رک ڪري ڇڏيا، ننڍڙ صغير ٻارڙا ٻه سندس ظلم جو شڪار بڻيا. مطلب ته نادرشاهه سنڌ تي ڏمر جي نشاني طور ياد ڪيو وڃي ٿو.

احمد شاهه ابدالي:

احمد شاهه ابدالي سنه 1160هجري مطابق 1747ع ۾ نادرشاهه جي قزلباش امير صالح بيگ ترڪمان سان گڏجي سازش ڪري نادرشاهه کي قتل ڪيو. افغانستان، خراسان ۽ سنڌ جي الهندي وارا علائقا نادري خزانن سميت احمد شاهه ابداليءَ جي قبضي هيٺ اچي ويا. سنه 1728ع ۾ نادرشاهه آقا محمد حسن قاچار جي پيءُ کي قتل ڪرائي ڇڏيو هو. نادرشاهه جي قتل ٿيڻ بعد محمد حسن قاچار ايران تي قبضو ڪيو.

انهن ڏينهن ۾ هرات جي ابدالي سردار آزاد خان خراسان تي ڪاهون ڪرڻ شروع ڪيون هيون، ڪانئس پوءِ عبدالله خان بن حيات خان ابدالي سن 1229هجريءَ ۾ هرات جي ايراني نائب جعفر قلي کي قتل ڪري، هرات ۾ ابدالين جي رياست جو بنياد وڌو. امير محمود جي ايران تي ڪاهه ڪرڻ وقت ابدالين مشهد تي قبضو ڪيو، سنه 1142هه ۾ نادرشاهه هرات تي قبضو ڪرڻ وقت زمان خان ابدالي جي ٻن پٽن: ذوالفقار خان ۽ احمد خان کي پاڻ وٽ گهرائي زمان خان کي هرات مٿان حاڪم مقرر ڪيو، سندس وفات بعد هرات جي حڪومت نادرشاهه، احمد خان جي حوالي ڪئي. نادرشاهه جي قتل ٿيڻ بعد افغان سردارن يڪراءِ احمد خان ابداليءَ کي "احمد شاهه ابدالي" جي لقب سان پنهنجو امير تسليم ڪيو.

احمد شاهه ابدالي افغان قوم تي دراني نالو رکيو. احمد شاهه ابدالي جي حڪومت جون سرحدون اتر ۾ جيحون درياءَ کان وٺي ۽ اولهه ۾ عمان جي نار تائين هيون. احمد شاهه سنڌ جي حڪومت ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي حوالي ڪري ڪيس "شاهنواز خان" جو لقب ڏنو.

احمد شاهه ابدالي جي سنڌ تي ڪاهه:

شروعات ۾ احمد شاهه ابدالي خراسان جي جنگين ۾ مصروف رهيو، تنهنڪري ميان نورمحمد سندس خاموشيءَ مان فائدو وٺي ويهه لک روپيا ڍل ڏيڻ بند ڪئي، سن 1754ع ۾ احمد شاهه ابدالي سنڌ تي ڪاهه ڪئي. ميان نورمحمد خوف کان ريگستان ڏانهن ڀڄي ويو ۽ سنه 1168هجر، 1754ع ۾ اتي وفات ڪري ويو، سندس مڙهه موري کان ٻارنهن ميلن جي مفاصلي تي دولت پور پرسان دفنايو ويو.

افغان سردارن سنڌ تي ڪيترائي حملا ڪيا ۽ هتان جا فصل اجاڙيا. شهرن ۾ قتل عام ڪيو. عورتون، معصوم ٻار، پوڙها ۽ ڳڀرو افغانن جي تلوارن جو کاڄ بڻايا ويا، لُٽ مار ڪري خزانو خالي ڪيو ويو، هن کوهن ۾ زهر ملائي ڇڏيو. جنهنڪري ڪيترائي ماڻهو زهر جي ڪري فوت ٿي ويا.

مدد خان پٺاڻ جي سنڌ تي ڪاهه:

جوڌپور جي شڪست جون خبرون ٻڌي، ميان عبدالنبي جا حوصلا پست ٿي ويا. هن مير نصيرخان کان مدد گهري، خان قلات پنهنجي نائب سردار زرڪ خان سان هڪ بروهين جو لشڪر چاڙهي موڪليو. سنڌ جا جتوئي، نومڙيا ۽ ڪوسا ۽ ٻيا راڄ به ميان سان شريڪ ٿيا. لاڙڪاڻي پرسان جنگ لڳي، جنهن ۾ زرڪ خان ٽالپرن کان شڪست کاڌي، هڪڙي طرف ميان عبدالنبي گادي هٿ ڪرڻ لاءِ حيلا ۽ سازشون ڪري رهيو هو، ته ٻئي پاسي سنڌ تي ڪاهون ٿي رهيون هيون، سنڌي پنهنجي وفاداري تي قائم رهندا پئي آيا ۽ سنڌ جي بچاءَ لاءِ لڙندا پئي آيا. ان موقعي جو فائدو وٺندي مدد خان پٺاڻ سنڌ تي ڪاهه ڪئي.

مدد خان پٺاڻ، تيمور شاهه جو سپهه سالار هو، جنهن 1780ع ۾ بهاولپور جي نواب رڪن الدولہ بهاول خان تي تيمور شاهه جي حڪم سان ڪاهه ڪري نواب کان رهيل خراج وصول ڪيو ۽ تيمورشاهه سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جو حڪم ڏنو. مدد خان پٺاڻ سن 1780ع ۾ طوفان وانگر سنڌ تي ڪاهي

جو جيئن تائين سنڌ جا دولت مند ڳوٺ ۽ شهر افغانن ڦُري ناس ڪيا.

جونءِ ۽ فتح باغ جا وسندڙ به شهر افغانن ڦري ناس ڪري ڇڏيا، اهي شهر باغات ۽ پئداوار جي ڪري مشهور هئا جو هن قيامت صغريٰ جي ڪري تباهه ٿي ويا.

سنڌي ڳوٺاڻا ٻري ڪان افغان جا گهوڙا ڏسي گهوڙا گهوڙا ڪندا ڳوٺ خالي ڪري ڀڄڻ لڳا. سنڌين ۾ "گهوڙ گهوڙا" يا "گهل گهل" ڪرڻ جو رواج مدد خان جي ڪاهه ڪري پيو. مددخان پٺاڻ لٽ مار شروع ڪري ڏني. ان کي شڪ هو ته ميان عبدالنبي مون سان ڪوڙا واعدا ڪيا آهن، انڪري ميان جي خاص مشيرن تاجو ليکي سندس پٽ بلاول کان علاوه سندن ٻين ساٿين کي هٿن، پيرن ۽ ڳچيءَ ۾ زنجير وجهي، پنهنجي ماڻهن کي حڪم ڪيو ته انهن کي ماري لڪل خزاني بابت معلومات حاصل ڪيو.

"فريئرنامه" جو بيان آهي ته مدد خان پٺاڻ انهن کي گهرايو ۽ انهن جي عضون کي ڏنبن سان ٽوڙي ڇڏيو ۽ هر منزل تي انهن سان اهو سلوڪ رکيو ويو. مدد خان جي ظلم جبر جو نقشو "فتح نامه" ۾ ظاهر آهي ته مدد خان پٺاڻ کي خدا جو خوف هو نه افغان لشڪر سنڌين کي چرين وانگر ماريندا هئا. جتان به لنگهندا هئا ته اتان جي آبادي کي ويران ڪندا ويندا هئا.

همه موذي وَناڪس ونابڪار،
همه نيش زن ڪزدم وَکهنه مار.

ترجمو: هو تمام موذي، نالائق نابڪار هئا، سڀ وڇن ۽ زهريلن نانگن وانگر هئا.

همه باضعيفان ستيزان جو برق،
همه روز ميدان گريزان جو برق.

ترجمو: ضعيفن سان وڙهڻ لاءِ بجليءَ وانگر تيز هئا. ڪٿي مقابلي جي صورت پيدا ٿيندي هئي، ته بجليءَ وانگر ڀڄي ويندا هئا.

رعيت ڪشد تيغ شاد بي دريغ،
گريزند پينند چون روءِ تيغ.

ترجمو: انهن جي تلوار رعيت جي گردن تي بي دريغ هلندي هئي، جڏهن مقابلي جي لاءِ تلوار مٿي ٿيندي هئي ته هو ڀڄي ويندا هئا.

مدد خان وڏو ظالم ۽ سفاڪ هو. ان وقت جيڪڏهن ڪنهن کي ظلم ڪندي ڏسندا هئا ته ان تي مدد خان جو نالو رکندا هئا.

فريئر نامه جو بيان: ان سلسلي ۾ فريئرنامه جو خلاصو هيٺ ڏجي ٿو:

"هن ظالم جاهل سڄيءَ سنڌ کي تباهه ڪري ڇڏيو آهي ۽ سڀني سنڌين جي عزت برباد ٿي ويئي آهي.

مائونٽ اسٽوارٽ الفنسٽن 1809ع ۾ ڪابل ويو هو. اهو لکي ٿو ته: مدد خان سنڌ کي تلوار ۽ باهه سان ويران ڪيو ۽ ان جي غارت گري ان حد تائين شديد هئي جو سندس مهم کان پوءِ اهڙو ڏُڪر پيو جو ان جي تلافي اڄ تائين نه ٿي سگهي. ان ڪانپوءِ اهڙي وبا پکڙي جو هزارين ماڻهو فوت ٿي وَيا.

هيگ جو بيان ته مدد خان جتان جتان لنگهيو، ڳوٺ ۽ شهر ڦري ڀڙڀانگ ڪيا ۽ باهه ڏيئي ساڙائي ڇڏيا ۽ بي انداز ماڻهو قتل ڪيا. اهڙيءَ طرح مدد خان پٺاڻ سنڌ تي ظلم، جبر، ڏاڍ ۽ ڏمر سان حڪومت ڪري واپس ڪابل موٽي ويو.

حوالاءِ مددي ڪتاب:

1. 'تاريخ سنڌ' عهد ڪلهوڙا، (حصو پهريون) مصنف: غلام رسول مهر.
2. 'تاريخ سنڌ' عهد ڪلهوڙا (حصو ٻيون) مصنف: غلام رسول مهر.
3. 'جنت السنڌ' مصنف: رحيمداد خان مولائي شيدائي.
4. 'تحفة الڪرام' مصنف: ميرعلي شيرقانع ٺٽوي مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، عنوان- عباسي ڪلهوڙا خاندان جي حڪومت جو بيان.
5. 'سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو' مصنف: پروفيسر عبدالله مگسي، عنوان: يارمحمد ڪلهوڙو سنڌ جي آزاديءَ جو علمبردار.
6. 'جان جان هئي جيئري' مصنف: پروفيسر عبدالله مگسي، عنوان: ڪلهوڙا دؤر جي معاشي حالت.
7. سومرن، سمن ۽ مغلن جي دور حڪومت ۾ هنڌ جي اقتصادي ترقي يا واڌارو، سوينئر نمبر- 14 ڊسمبر 1996ع مقالا نگار- پروفيسر ثريا سولنگي.

رسول بخش ٻگهيو

سيني قصن ۾ سهڻو قصو: يوسف زليخا

هيءُ قصو 'يوسف زليخا' جي نالي سان مشهور آهي، جو نهايت قديم قصو آهي جنهن جو ذڪر قرآن مجيد ۾ تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي. هن ۾ حضرت يوسف عليه السلام جو گهڻو ذڪر آهي، انڪري حضرت يوسف عليه السلام جي نالي سان يوسف سوره مشهور آهي. ۽ الله پاڪ پنهنجي ڪلام مجيد ۾ هن قصي کي "احسن القصص" سڏيو آهي، ۽ هن سوره جا ٻيا نالا پڻ بيان ڪيل آهن، سوره نمبر 12 هين آهي، هن ۾ 12 رڪوع آهن ۽ 12 رڪوعن مان 6 رڪوع ڪن 12 هين پاره ۾ ۽ 6 رڪوع 13 پاره ۾ آهن.

اسان جڏهن قصن، ڪهاڻين ۽ داستانن جو بيان ڪنداسين ته معلوم ٿيندو ته هن صنف جو انسان ذات سان گهرو تعلق نظر ايندو. جنهن جو انسان جي دل ۽ دماغ تي تمام گهڻو ۽ گهرو اثر پئي ٿو. قصا، ڪهاڻيون ۽ داستان قديم زماني کان انسان کي سيني به سيني ورثي ۾ مليا آهن. ڏنو وڃي ته وندر ۽ وررنهن لاءِ قصي ۽ داستان گوئي جي صنف لوڪ ادب جو اهم ۽ مکيه حصو آهي. مهذب ۽ متمدن قومون پنهنجي هن سرمايي کي سهيڙڻ ۽ محفوظ رکڻ لاءِ تمام گهڻي ڪوششون ڪنديون آهن. هن صنف ذريعي ماضيءَ جي تهذيب، تمدن، معاشرتي ۽ فڪري لاڙن، ريتن، رسمن ۽ رهڻي ڪهڻي وغيره جي ڄاڻ انسان حاصل ڪري سگهي ٿو. هيءُ صنف هڪ قومي ورثو ۽ خزانو آهي.

الله پاڪ پنهنجن پاڪ ڪتابن ۽ صحيفن ۾ انسان جي سڌاري ۽ ترقي، زندگي گذارڻ جي ڍانءَ ۽ طور طريقي ۽ عبادتن جي قاعدن ۽ اصولن سان گڏوگڏ، انسان جي فلاح ۽ بهبودي ۽ عبرت حاصل ڪرڻ لاءِ اڳين قومن جي تاريخي قصن ۽ واقعن کي بيان ڪرڻ فرمايو آهي. قرآن پاڪ ۾ بيان ڪيل قديم قصا ۽ داستان بيان ڪرڻ جو مقصد عبرت ۽ نصيحت پرائڻ آهي. انهن سيني قصن، ڪهاڻين، داستانن ۽ واقعن ۾ يوسف زليخا جي قصي کي قرآن مجيد ۾ سهڻي ۾ سهڻو قصو سڏيو ويو آهي.

هن قصي جا اهم ڪردار حضرت يوسف عليه السلام، حضرت بيبي زليخا، حضرت يعقوب عليه السلام. عزيز مصر جنهن جو نالو قطفير هو، دائي عذرا ۽ انهن ڪانسواءِ حضرت يعقوب جا ٻيا 11 پٽ ۽ ريان بادشاهه وغيره شامل آهن. يوسف جو مشتق 'اسف' آهي، جنهن جي معنيٰ آهي افسوس، ارمان ۽ غم. جڏهن ته عبراني ٻوليءَ ۾ يوسف جي معنيٰ آهي برڪت. اضافو- ڪثرت گهڻائي. سوره يوسف ۾ حضرت يوسف عليه السلام جو ئي قصو آيل آهي. زليخا جو نالو قرآن مجيد ۾ ڪٿي به نه آيو آهي. قرآن پاڪ ۾ صرف هڪ عورت ڏانهن اشارو ڪيل آهي، پر زليخا نالو مفسرن ۽ محققن جي تحقيق مطابق آيل آهي، ڪن مفسرن ۽ محققن هن عورت جو نالو زليخا لکيو آهي ۽ ان جو لقب 'راعيل' لکيو آهي ته ڪن مفسرن ۽ محققن هن عورت جو نالو 'راعيل' ۽ لقب 'زليخا' لکيو آهي. زليخا جو 'زلخ' مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ٿلهو ٿيڻ، ڦلجڻ ۽ ڪنهن شيءِ سان دروازي کي بند ڪرڻ. عزيز مصر جو نالو به قرآن مجيد آهي. جو ڪن جي چوڻ مطابق وزيراعظم هو ۽ ڪن جي چوڻ مطابق وزير خزانه هو. حضرت يعقوب عليه السلام جنهن جو نالو اسرائيل (يعني خدا پاڪ جو ٻندو) هو ان کي 12 پٽ هئا جن مان بني اسرائيل جا 12 قبيلا وجود ۾ آيا. (اسرا- ۽ ايل-

الله يعني الله جو ٻانهو)

حضرت يعقوب عليه السلام کي: بيبي راحيل مان (1) حضرت يوسف ۽ (2) بن يامين ٻه پٽ هئا. بيبي لياه ۽ليا مان:

(1) روبيل (2) شمعون (3) لاوي (4) يهودا (5) ريان (6) يشحر ۽ هڪ نياڻي دينہ تولد ٿيا.

ٻن ٻانهين زلفيٰ ۽ (1) بلهہ مان (1) نفتالي (2) وان (3) جاد (4) آسر پيدا ٿيا. حضرت يعقوب عليه السلام جن پهريان شادي ليا يا لياه سان ڪئي ۽ ان کان بعد ۾ راحيل سان شادي ڪئي. ڪي مفسر قرآن مجيد ۾ لکن ٿا تہ حضرت يعقوب عليه السلام ليا يا لياه ۽ راحيل جيڪي ٻئي ڀينرون هيون هڪبئي پنيان ٻنهي سان سندن حياتيءَ ۾ شادي ڪئي، تڏهن اتين جائز هو. ليڪن مفسر حضرت علامہ مولانا محمد ادريس ڏاهري صاحب جن لکيو آهي تہ ليا جي وفات کان پوءِ حضرت يعقوب عليه السلام راحيل سان شادي ڪئي هئي.

حضرت يعقوب عليه السلام جن حضرت اسحاق عليه السلام جا فرزند هئا ۽ حضرت اسحاق عليه السلام جن حضرت ابراهيم عليه السلام جا فرزند هئا. حضرت اسحاق بيبي ساره مان حضرت ابراهيم عليه السلام کي تولد ٿيو. ڪن مفسرن ۽ محققن جي لکت مطابق حضرت يعقوب عليه السلام جن جي ولادت 1836 ق.م ٿي ۽ 1689 ق.م ۾ وفات ٿي. حضرت يوسف عليه السلام جي ولادت 1745 ق.م، ۾ ٿي ۽ ان وقت حضرت يعقوب عليه السلام جن جي عمر 91 سال هئي.

ڪتاب "سيده بيبي زليخا رضي الله عنها ڪا فراق" جي مؤلف غلام اڪبر اڄڻ سڪندري ڪوڙائيءَ لکيو آهي تہ: حضرت آدم عليه السلام جو ذڪر قرآن مجيد جي 12 سورتن ۾، حضرت نوح عليه السلام جو 6 سورتن ۾، حضرت ابراهيم عليه السلام جو 18 سورتن ۾، حضرت لوط عليه السلام جو 9 سورتن ۾ حضرت موسيٰ عليه السلام جو 29 سورتن ۾، حضرت شعيب عليه السلام جو 3 سورتن ۾، حضرت عزيز عليه السلام جو 2 سورتن ۾، حضرت سليمان عليه السلام جو 4 سورتن ۾ ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام جو 9 سورتن ۾ ذڪر آيل آهي ليڪن حضرت يوسف عليه السلام جو ذڪر مسلسل هڪ پوري سوره ۾ بيان آهي، ان لحاظ کان هيءُ قصو 'احسن القصص' آهي.

حضرت علامہ مولانا محمد ادريس ڏاهري صاحب جن هن سوره جي نازل ٿيڻ جي شان نزول جا ٽي قول بيان ڪرڻ فرمايا آهن:

(1) حضور نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کي اصحابن سڳورن عرض ڪيو تہ يا رسول الله جيڪڏهن قرآن پاڪ ۾ ڪو سهڻو قصو نازل ٿئي تہ ٻڌجي تہ الله تعاليٰ هيءَ سوره نازل ڪئي (روايت سعدبن ابي وقاص رضي الله عنہ) (2) يهودين، قريشي ڪافرن کي چيو تہ عاد ۽ ثمود جا قصا عام آهن باقي حضرت محمد ڪريم صلي عليه وسلم جن کان پڇڻ تہ حضرت يعقوب عليه السلام ۽ سندس اولاد مصر ۾ ڪيئن پهتو؟ ۽ جڏهن ڪافرن حضور پاڪ صلي الله عليه وسلم جن کان هيءُ سوال پڇيو تہ هيءَ سوره نازل ٿي (3) يهودين، حضور پاڪ صلي الله عليه وسلم جن کان پڇيو تہ اسان کي حضرت يعقوب ۽ سندن پياري پٽ حضرت يوسف عليه السلام متعلق ٻڌايو (مفسر ضهاڪ حضرت عبدالله بن عباس کان روايت آندي آهي)

حضرت يعقوب عليه السلام جن حضرت يوسف عليه السلام سان تمام گهڻي محبت ۽ پيار ڪندا هئا ڇاڪاڻ تہ (1) حضرت يعقوب عليه السلام جن الله پاڪ جا نبي هئا ۽ کين معلوم ٿي چڪو هو سندن وارث حضرت يوسف عليه السلام ٿي ٿيندو ۽ کين نبوت عطا ڪئي ويندي (2) حضرت يوسف عليه السلام جن (۽ سندن ڀاءُ بن يامين) سيني ڀائرن ۾ ننڍا هئا ۽ ننڍي هوندي ئي سندس ماءُ وفات ڪري وئي هئي ۽ هو يتيم نبي ٿي پيا هئا.

(3) حضرت يوسف عليه السلام جن پنهنجي والد بزرگوار جي بيحد عزت ۽ خدمت ڪندا هئا ۽

منجهن نبوي وصفون هيون. جڏهن تہ سندن ڀائرن ۾ اهي وصفون ۽ نشانيون نہ هيون ۽ حضرت يعقوب عليه السلام جن جي حضرت يوسف عليه السلام سان گهڻي محبت ۽ پيار جي ڪري باقي ڀائر حسد ڪرڻ لڳا ۽ پاڻ ۾ صلاح ڪري حضرت يعقوب عليه السلام کان اجازت گهريائون تہ پاڻ حضرت يوسف کي اجازت ڏين تہ هو اسان (يعني ڀين ڀائرن) سان گڏ گهمڻ هلي. نيٺ حضرت يعقوب عليه السلام جن حضرت يوسف عليه السلام کي موڪل ڏني.

مفسر لکن ٿا تہ سيدنا حضرت يوسف عليه السلام ننڍپڻ ۾ خواب ڏٺو، جنهن ۾ ڏٺائين تہ سج چنڊ ۽ يارهن تارا ڪين يعني حضرت يوسف عليه السلام کي سجدو ڪري رهيا آهن.

مفسرين ڪرام 11 تارن جا نالا هيءُ لکيا آهن:

(1)جريان (2) طارق (3) ذيال (4) قابس (5) عمودان (6)فليق (7) المصبح (8) الفرع (9)وثاب (10) ذوالڪتفين (11) ضروج.

خواب ۾ حضرت يوسف عليه السلام ڏٺو تہ ٻهريان يارنهن تارا زمين تي لهي آيا ۽ جاندار يعني ساهوارا ٿنجي سجدو ڪرڻ لڳا، ان ڪانپوءِ سج پنهنجي پوري روشنيءَ سان لهي آيو ۽ حضرت يوسف عليه السلام کي سجدو ڪيو پوءِ چنڊ لهي آيو ۽ ان بہ ساڳي طرح حضرت يوسف جي آڏو سجدي ۾ ڪري پيو ۽ اتي وقت حضرت يوسف جي عمر 7 سال هئي يا 12 سال هئي يا 17 سال هئي؟ علامہ مفتي احمد ياد لکيو آهي تہ ٻهريون قول صحيح آهي. حضرت يوسف عليه السلام اهو خواب 27 رمضان المبارڪ يعني شب قدر جي رات لڌو هو. حضرت امام غزالي رحہ جن فرمايو آهي تہ حضرت يوسف عليه السلام اهو خواب ڏينهن جو ڏٺو هو ۽ ان وقت پنهنجي پيءُ حضرت يعقعوب عليه السلام جي هنج ۾ ستل هو. علامہ رازي حضرت وهب رضي الله تعاليٰ عنه جن جو قول آندو آهي تہ 7 سالن جي عمر ۾ حضرت يوسف عليه خواب ڏٺو تہ يارهن وڏيون لنيون زمين ۾ دائري وانگر ڪتل آهن ۽ اوچتو هڪ ننڍي لٺ آئي جيڪا انهن 11 وڏين لنين کي ڳهي وئي. ۽ ان ڪانپوءِ ٻارنهن سالن جي عمر ۾ خواب ڏٺائين تہ ڪيس سج، چنڊ ۽ تارا يارنهن زمين تي لهي اچي (تعظيمي) سجدو ڪيائون. اهو هو حضرت يوسف عليه السلام بن حضرت يعقوب عليه السلام بن حضرت اسحاق عليه السلام بن حضرت ابراهيم عليه السلام جن جو خواب، جنهن جو ذڪر حضرت يوسف عليه السلام پنهنجي والد بزرگ حضرت يعقوب عليه السلام سان ڪرڻ فرمايو ۽ حضرت يعقوب عليه السلام الله جو نبي سڄورو هو انڪري خواب جي ساري راز کي سمجهي ويا ۽ پنهنجي فرزند کي اهو خواب ڀائرن کي ٻڌائڻ کان منع ڪرڻ فرمايو.

حضرت بيبي زليخا جو خواب:

ڪن مفسرن ۽ محققن بيبي زليخا جو نالو راعيل بنت رعايل لکيو آهي، ڪن ليکڪن زليخا بنت تلميخ لکيو آهي. ڪن مفسرن ۽ محققن لکيو آهي تہ: حضرت بيبي زليخا تمام حسين و جميل عورت هئي، سندس حسن جي هاڪ مشهور هئي. هيءَ بيبي صاحبہ دنيا جي ٽئين حصي تي راڄ ڪندڙ بادشاهہ ”شاهہ طب موس“ يا (شاہ طيموس) جي پياري نياڻي هئي، جنهن خواب ۾ حضرت يوسف عليه السلام کي ڏٺو. هڪ سال بعد وري خواب ۾ ڏٺو ۽ وري ٽيون ڀيرو خواب ۾ ڏٺو ۽ ڪانئس پڇيائين تہ: ”تون ڪير آهين ۽ مان توکي ڪٿي تلاش ڪيان ۽ تون ڪنهن جي لاءِ آهين، حضرت يوسف عليه السلام، بيبي زليخا کي جواب ڏنو تہ: ”مان انسان آهيان ۽ مان تنهنجي لاءِ آهيان ۽ تون منهنجي لاءِ آهين ۽ تون مون ڪانسواءِ ڪنهن کي پسند نہ ڪر. مون کي مصر ۾ ڳولجان، آءٌ عزيز مصر يا (بادشاہ مصر) آهيان؟ حضرت يوسف جو حسن بہ مشهور هو، مفسر ڪرام لکن ٿا تہ حضرت يوسف عليه السلام ايترو حسين هو جو سندس حسن جو چاليهون حصو پوري دنيا جو حسن آهي ليڪن حضور ڪريم حضرت محمد صلي الله عليه وآله وسلم جن جي حسن جو حسن يوسف هڪ

ٿوري جهلڪ آهي.

حضرت بيبي زليخا، حضرت يوسف عليه السلام جو خواب ۾ حسن ۽ ڳالھ ٻڌي، حيران ۽ پريشان ٿي وئي، هن جي حالت روزانو خراب ٿيندي وئي، بادشاھ سلامت خود پريشان ٿي ويو ۽ بيبي زليخا جي حالت ڏسي کيس بند ڪري ڇڏيو. شاھ طب موس يا (طيموس) جي هڪ عمر رسيده خادم هئي، جنهن شهزادي زليخا جي خراب حالت ڏسي ڪانئس پڇيو ته ڇا ڳالھ آهي. شهزاديءَ خواب واري ساري ڳالھ ان عمر رسيده خادم کي ٻڌائي ۽ خادم سندس دلجوئي ڪندي رهي.

جيئن چوندا آهن ته عشق ۽ مشڪ لڪي نه ٿا سگهن. سو بادشاھ سلامت به پريشان ٿي پيو ۽ سندس شادي ڪرائڻ لاءِ سوچيائين، مفسر ۽ محقق لکن ٿا ته 19 بادشاهن ۽ ڪيترن شهزادن نڪاح لاءِ چيو، ليڪن شهزادي انڪار ڪندي رهي ۽ جڏهن عزيز مصر جو پيغام آيو ته شهزادي ان سان نڪاح ڪرڻ قبوليو. شهزاديءَ کي راضي ڏسي سندس والد صاحب به خوش ٿيو ۽ نهايت ڌام ڌوم ۽ وڏي ڏاجي ۽ ملڪيت ڏيڻ سان بادشاھ پنهنجيءَ نياٽيءَ جي شادي عزيز مصر سان ڪئي، جيتوڻيڪ عزيز مصر جنهن جو نالو قطفير هو سو بدشڪل هو، ليڪن شهزاديءَ خواب ۾ ڏٺل شخصيت جنهن پاڻ کي عزيز مصر ٿي ٻڌايو، تنهن سمجهيو ته عزيز مصر اهو ئي آهي جيڪو مون کي خواب ۾ نظر آيو آهي، انڪري ڏاڍي خوش هئي، پر جڏهن شادي ٿيڻ بعد ڏٺائين ته عزيز مصر جيڪو هن خواب ۾ ڏٺو هو، اهو نه هو بلڪ هيءُ ڪو ٻيو بدشڪل هو، تنهن کي ڏسڻ بعد شهزادي زليخا، بيهوش ٿي وئي ۽ سجاڳ ٿيڻ تي هن پاڻ کي مارڻ جو فيصلو ڪيو پر ٻانهي يا (دائي زليخا جي) کيس روڪيو ۽ ٻڌايو ته تون صبر ڪر. صبر جو ميوو مٺو آهي ۽ عزيز مصر نامرد آهي ۽ اهو عزيز مصر وسيلو بڻيو، ان حقيقي عزيز مصر جي ملڻ جو. شهزاديءَ صبر ڪيو جڏهن ته عزيز مصر جي شهزاديءَ سان بي حد محبت ۽ الفت هئي. ليڪن بيبي زليخا صبر، تحمل، شرافت ۽ نهايت پاڪدامنيءَ سان هڪ بدشڪل ۽ ڪوجهي عزيز مصر سان پنهنجي ڏکن، سورن ۽ درد ڀري زندگي گذاريندي حقيقي عزيز مصر کي ياد ڪندي رهي.

حضرت يوسف عليه السلام جن جي ڀائرن، حضرت يعقوب عليه السلام کان اجازت ملڻ بعد خوشيءَ ۾ حضرت يوسف عليه السلام کي ڪلهن تي کڻي ٻاهر نڪتا. ان وقت حضرت يوسف عليه السلام جن جي ڀيڻ زينت خواب ڏٺو ته يوسف کي بگھڙ کائي رهيا آهن. خواب مان سجاڳ ٿي ته پيءُ وٽ آئي ۽ ڪانئس حضرت يوسف عليه السلام جو پڇيائون ۽ حضرت يعقوب عليه السلام کيس ٻڌايو ته يوسف عليه السلام پنهنجن ڀائرن سان گڏ گهمڻ ۽ سير ڪرڻ ويو آهي. زينب روئندي رڙندي سندن پٺيان وئي ۽ وڃي پنهنجي ڀاءُ يوسف عليه السلام کي پهتي ۽ کيس واپس ٿيڻ لاءِ چيائين ليڪن حضرت يوسف عليه السلام واپس نه ٿيو ۽ ڀيڻ کي چيائين ته دعا ڪر آءُ ڀائرن سان گڏ آهيان ۽ سير سفر ڪري واپس اچان ٿو ۽ زينب روئندي واپس آئي. حضرت يوسف عليه السلام جا ڀائر جڏهن گهڻو نڪري ويا ته هڪ ميدان تي سندس ڀائرن حضرت يوسف کي زمين تي ڪيرائي مارڻ لڳا سڀ ڏاڍو ساڻن وڙهيا ۽ روبيل ته ڪنڌ مروڙي قتل ٿي ڪيو ته حضرت يوسف عليه السلام عام يهودا کي چيو ته ڇا توهان چپ ڪري منهنجي هيءَ حالت ڏسي رهيو آهيو. يهودا ڀائرن کي روڪيو ۽ پنهنجو واعدو ياد ڏيارو ته توهان واعدو ڪيو هو ته هن کي قتل نه ڪنداسين. بلڪ ڪنهن کوھ وغيره ۾ اُڇلائينداسين، جتي خود به خود ختم ٿي ويندو يا ڪي قافلي وارا کڻي وڃي ڪنهن ولايت پهچائيندس. ۽ پوءِ سڀني ڀائرن يڪراءِ طور حضرت يوسف عليه السلام کي کوہ ۾ اُڇلائڻ جو فيصلو ڪيو. ان وقت حضرت يوسف عليه السلام جي ڀائرن حضرت يوسف عليه السلام کان پڇيو ته تو خواب لڌو هو ته توکي سج چنڊ ۽ 11 ستارا سجدو ڪري رهيا آهن هاڻي انهن کي چئه ته توکي ڇڏائين.

واضح رهي ته حضرت يوسف جي پائرن کي گهر جي ڪنهن ڀاتيءَ کان اهو خواب معلوم ٿي چڪو هو.

جنهن کوهه ۾ حضرت يوسف عليه السلام کي اُڇليو ويو، اهو کوهه شام کان مصر ويندڙ شاهراه تي هو جيڪو شدادبن عاد کوٽايو هو. هڪ روايت آهي ته حضرت هود عليه السلام جي قوم ۾ هڪ بزرگ دعا گهري ته منهنجي عمر ايتري ٿئي جو آءٌ حضرت يوسف عليه السلام جو حسن ۽ جمال ڏسي سگهان ته ان کي غيبي آواز آيو يا هاتف ان کي غيب مان آواز ڏنو ته هڪ کوهه جيڪو شداد بن عاد کوٽايو آهي، ان کوهه ۾ وڃي رهه، ته حضرت يوسف عليه السلام اتي کوهه ۾ خود بخود ڪنهن ريب (پائرن طرفان) جي ذريعي پهچي ويندو. پوءِ اهو شخص ان کوهه ۾ اچي رهيو ۽ عبادت الٰهيءَ ۾ مشغول رهيو ۽ جڏهن حضرت يوسف عليه السلام کي پائرن کوهه ۾ اڇلايو ته ان شخص حضرت يوسف عليه السلام جو ديدار ڪيو ۽ حضرت يوسف عليه السلام کي گلي لڳايو هو.

حضرت يوسف عليه السلام جي پائرن جي ڪيل فيصلي مطابق حضرت يوسف کي ان کوهه ۾ اڇلايو ويو. هڪ روايت مطابق اهو کوهه حضرت يعقوب عليه السلام جي رهائش گاه کان 12 ميل ته ڪن وري 10 ڪلوميٽر لکيو آهي. مولانا خورشيد فاضل تفسير و حديث پنهنجي ڪتاب ”داستان يوسف“ ۾ ڪُنهان کان ٽن ميلن جي فاصلي تي کوهه لکيو آهي، جو مصر ۽مدين جي وچ تي آهي ۽ ڪن جو چوڻ آهي ته بيت المقدس جي قريب هو ۽ اردن جي جهنگل ۾ نهايت خطرناڪ جاءِ تي هو جنهن جو منهن ويڪرا پر اندر سوڙهو هو. کوهه ۾ ڪيرائڻ وقت حضرت يوسف عليه السلام ڪناري ۾ هٿ وڌا ته ڪيس وري ٻاهر ڪڍي هٿ پير ٻڌي پوءِ کوهه ۾ اڇلايو ويو. هڪ طرف حضرت يوسف عليه السلام کي پائرن هڪ خطرناڪ کوهه ۾ اڇلايو ۽ جڏهن ته ٻئي طرف الله پاڪ جل شان حضرت جبرائيل عليه السلام جو عرش تي هڪ ٽنبي وٽ هو، ان کي حڪم ڪيو ۽ حضرت يوسف عليه السلام اڃا کوهه جي اڌ وٽ مس پهتو ته حضرت جبرائيل عليه السلام کوهه ۾ پهچي ويو ۽ حضرت يوسف عليه السلام کي آهستي ۽ آرام سان هڪ پٿر تي وهاريو. ڪي مفسر ۽ محقق لکن ٿا ته اها تاريخ 10 محرم الحرام جي هئي، حضرت يوسف عليه السلام کي پائرن کوهه ۾ اڇلائڻ جو مشورو 9 محرم الحرام تي ڪيو هو. کوهه ۾ اڇلائڻ وقت حضرت يوسف عليه السلام جي قميص لاهي ورتي وئي هئي ته جيئن ان کي رت مکي حضرت يعقوب کي ڏيکاريندا سين ته حضرت يوسف عليه السلام کي بگهڙ کائي ويا. کوهه ۾ اڇلائڻ بعد وري حضرت يوسف عليه السلام جا پائر کيس مٿان پٿر اڇلائي هنيا ته يهودا کين ان عمل ڪرڻ کان بہ روڪيو.

حضرت جبرائيل جڏهن نهايت آرام سان حضرت يوسف عليه السلام کي پٿر تي وهاريو ته سندس ٻانهن يا سندس ڳچيءَ ۾ ٻڌل هڪ تعويذ کوليو ته ان ۾ بهشتي پوشاڪ پيل هئي. هيءَ اها پوشاڪ هئي، جيڪا حضرت ابراهيم عليه السلام کي آڙاهه ۾ جڏهن اڇلايو ويو هو ته سندس يعني حضرت ابراهيم عليه السلام جا ڪپڙا لهرايا ويا هئا ۽ الله پاڪ جي حڪم سان حضرت جبرائيل جنتي وڳو کڻي اچي حضرت ابراهيم عليه السلام کي پهرايو هو ۽ اهو وڳو حضرت ابراهيم عليه السلام پنهنجي فرزند حضرت اسحاق عليه السلام کي محفوظ ڪري رکڻ لاءِ ڏنو هو ۽ حضرت اسحاق عليه السلام وري اها پوشاڪ پنهنجي فرزند حضرت يعقوب عليه السلام پاڻ وٽ رکي، وري اها پوشاڪ پنهنجي فرزند حضرت يوسف عليه السلام جي ڳچيءَ ۾ يا ٻانهن ۾ تعويذ ڪري ٻڌي هئي. واضح رهي ته جنتي پوشاڪ جي اها اهم خصوصيت آهي ته ان کي ويڙهي تعويذ جيترو بنائي سگهجي ٿو جڏهن ته کولڻ وقت مڪمل پوشاڪ ٿي پئي ٿي. اهڙي طرح اها ابراهيم عليه السلام پوشاڪ حضرت جبرائيل حضرت يوسف عليه

السلام کي کوھ ۾ تعويذ مان ڪڍي پهرائي. ۽ جبرائيل امين جتي آب وطعام حضرت يوسف عليه السلام جن کي پيش ڪيو. پوشاڪ پهرڻ سان کوھ روشن ٿي ويو، اردو ڪتاب "سيده بي بي زليخا رضي الله عنها کا فراق، جي مؤلف غلام اڪبر اڄڻ کهڙائيءَ لکيو آهي ته ان وقت کوھ ۾ تمام خطرناڪ نانگ هئا جن پاڻ ۾ مشورو ڪيو ته گهرڻ کان ٻاهر نه نڪرو متان حضرت يوسف نبي الله اسان کي ڏسي مغموم ٿئي. سبحان الله وڏن نانگن کي به الله پاڪ جي نبيءَ جو ادب ۽ احترام هو. ان کوھ ۾ هڪ اژدها زهريلو وڏو نانگ) پنهنجي ٻرَ مان ٻاهر نڪرڻ جو ارادو ڪيو ته جبرائيل عليه السلام هڪل ڏنس جو هُو ٻوڙو ۽ موڳو ٿي ويو پر ان جو نسل قيامت تائين ٻوڙو رهندو.

حضرت يوسف عليه السلام جو کوھ مان نڪرڻ:

حضرت جبرائيل عليه السلام جي ڏسيل دعا ۽ ڪي ٻيون دعائون به تفسيرن ۾ اچن ٿيون، انهن جي پڙهڻ ۽ رب پاڪ کي اهڙي سهڻي انداز سان حضرت يوسف عليه السلام ياد ڪيو جو ملائڪن کي اهو آواز ڏاڍو وڻيو ۽ رب ڪريم کي عرض ڪيائون ته يا الله کوھ مان ڪيڏو نه منو آواز ٻڌڻ ۾ اچي رهيو آهي، اسان کي مهلت ڏي ته ويجهي کان ٻڌون ۽ پوءِ الله پاڪ جي حڪم سان ملائڪ آسمان کان هيٺ لهي آيا ۽ حضرت يوسف عليه السلام جو آواز ٻڌي مانوس ٿيا. هڪ روايت مطابق حضرت يوسف عليه السلام جبرائيل امين ۽ ٻين دعائن جي ڪري صرف ٽي ڏينهن کوھ ۾ رهڻ بعد ٻاهر نڪتا.

قافلي جو ظاهر ٿيڻ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي تفسير سوره يوسف ۾ لکيو آهي ته عرب هميشه مشرق ۽ مغرب جي واپار ۽ تجارتي لاڳاپن ۾ اهم ڪردار ادا ڪندا رهيا. اڳئين دور ۾ ائين ٿيندو هو جو آفريڪا ۽ هندستان مان واپار جو سامان خشڪيءَ رستي سان اچي يمن ۽ حضرموت جي ساحلن تي پهچندو هو ۽ اتان خشڪي رستي بحرِ احمد جي ڪناري، حجاز، مدين ۽ وادي القريٰ کي پار ڪري شام پهچندو هو ۽ شام جي سرحد کان مصر پهچندو هو. هن بابت توريت ۾ بيان هن طرح آهي ته، حضرت يوسف عليه السلام جي ڀائرن ڏٺو ته اسماعيلين جو هڪ قافلو جلعا (شام) ۾ هڪ جبل ڏانهن آيو جيڪي اٺن تي خوشبودار شيون ۽ مسالا کڻي مصر ڏانهن وڃي رهيو هو. (اسماعيلين جو وطن مدين هو) مدين بحر احمد ۽ عقبه جي ڪناري تي هو جو حجاز ۾ هو، سو اڄ به ان نالي سان سڏجي ٿو. بني اسرائيل به ان کي ان نالي سان سڏيندا هئا. اهو قافلو جڏهن کوھ جي ويجهو پهتو ته انهن کي پاڻيءَ جي ضرورت ٿي ۽ هڪ ڄڻو کوھ تي آيو ۽ ڏول کوھ ۾ لاٿو ته ان ڏول ۾ هڪ حسين وجميل نينگر نڪري آيو. ڏول ڪيڻ وارو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ ان کي نهايت قيمتي سرمايو سمجهي لڪائي ڇڏيو. هيءَ قافلو مدين کان مصر وڃي رهيو هو. هن ڏول واري شخص هن حسين نينگر کي وٺي اچي قافلي وارن کي ٻڌايو ۽ هن کي لڪائي محفوظ ڪري ڇڏيو.

ٻئي طرف حضرت يوسف عليه السلام جا ڀائر قميص کي ٻڪريءَ يا ٻگهڙ جو رت هڻي پيءُ وٽ کڻي آيا ۽ زار وقطار روئڻ لڳا ۽ حضرت يعقوب عليه السلام جي پڇا تي چيائون ته بابا سائين يوسف عليه السلام کي ٻگهڙ کائي ويا هيءَ قميص ڏسو رت سان ڀريل آهي حضرت يعقوب ڏٺو ته قميص کي ڪاٻه رهند وغيره نه هئي لڳل ۽ نه ڦاٽل هئي تي حضرت يعقوب ڪين ڪوڙو ڪيو ۽ ٻگهڙ جڏهن حضرت يعقوب عليه السلام جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ته (ان کي الله ڳالهائڻ جي قوت ڏني) ان چيو ته اسلام عليڪ يا نبي الله! اسان کي نبين سڳورن جو گوشت کائڻ حرام آهي ۽ اسان هرگز حضرت يوسف نبي الله کي نه کاڌو آهي اسان ان ڳالھ کان آزاد آهيون. ۽ حضرت يوسف عليه السلام پنهنجن پٽن کي فرمايو "توهان جي نفس توهان جي لاءِ هڪ ڳالھ بنائي پوءِ صبر بهتر آهي ۽ الله کان ئي مدد گهران ٿو انهن ڳالهين لاءِ جيڪي

توهان گهڙي رهيا آهيو. حضرت يعقوب کي خواب مان معلوم ٿي چڪو هو ته يوسف کي زنده رهڻو آهي ان کي الله پاڪ تاج نبوي پهرائيندو، ڪيس خوابن تي يعقوب کي پورو يقين هو ته منهنجو يوسف زنده آهي ان کي علم وحڪمت ۽ نبوت ۽ سلطنت سان نوازيو ويندو. ليڪن فراق جدائيءَ ۾ حضرت يعقوب روئي روئي پنهنجيون اکيون اڇيون ڪري ڇڏيون ۽ غم و درد ۾ رهيو.

حضرت يعقوب عليه السلام جا فرزند ان علائقي کي ڏسي رهيا هئا ته هنن جي نظر قافلي تي پئي ۽ جڏهن هنن ڏٺو ته کوهه جنهن کي ”جب الحزن“ (ڏکن وارو کوهه) سڏيندا هئا ته ان ۾ يوسف ڪو نه هو، ته هو سڌو قافلي وارن ڏي آيا ۽ چيائون ته اسان جو هڪ غلام ڀڄي ويو آهي جيڪو توهان کي هٿ آيو آهي. قافلي وارن چيو ته ها، اسان وٽ هڪ نينگر آهي. پوءِ حضرت يعقوب عليه السلام جي فرزندن پنهنجي ڀاءُ يوسف کي قافلي جي اڳواڻ مالڪ بن ذعر کي 20 درهمن ۾ وڪڻي ڏنو. قافلو هلندو رهيو رستي ۾ جڏهن حضرت يوسف پنهنجي والده جي قبر ڏٺي ته اُتي بيهي عرض ڪيائين: ”امان حضور مون کي منهنجن ڀائرن بابا يعقوب عليه السلام کان جدا ڪري ڇڏيو آهي. اي امان جيجل اگر تون منهنجي هيءَ حالت ڏسين ته ڏاڍو روئين. اي امان انهن منهنجن ڳلن تي چماٽون هڻيون. آهن جن کي تون پيار مان چمندي هئينءَ، امان انهن مون کي قتل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. کوهه ۾ اڇلايو ۽ مٿان پٿراءُ ڪيو. مون کي اُجيو ۽ بکيو رکيو ويو. هنن مون تي رحم نه ڪيو، هنن مون کي ويهن درهمن ۾ وڪڻي غلام بنائي ڇڏيو، قافلي وارن مون کي لوهه جون بيڙيون پيرن ۾ پارايون آهن مون کي قيدي بنائي پاڻ سان وٺيو پيا وڃن.“ دانهون ڪندي ڪندي بيهوش ٿي ڪري پيو، جڏهن هوش ۾ آيو قبر مان سندس امڙ جو آواز آيون ته: ”صبر ڪر! اي منهنجين اکين جا ٺار! اي پيارا فرزند! اي منهنجيءَ دل جا ميوا، صبر ڪر ۽ تنهنجي صبر جو اجر الله تعاليٰ وٽ آهي.“

دعا گهرڻ بعد حضرت يوسف عليه السلام قافلي ڏانهن روانو ٿيو ته مليح اسود، جنهن جي نظرداريءَ ۾ حضرت يوسف عليه السلام ان قافلي ۾ اعلان ڪيو ته يوسف ڀڄي ويو ۽ پوءِ پوئتي ڏسڻ لاءِ اچي رهيو هو ته حضرت يوسف عليه السلام خود هن ڏانهن اچي رهيو هو ۽ مليح اسود هن کي پڪڙي چيو ته واقعي تنهنجن مالڪن وڪري ڪرڻ وقت سچ ڳالهايو ته خيال رکجو هيءُ نينگر (غلام) ڀڳوڙو آهي. حضرت يوسف عليه السلام چيو ته رستي ۾ منهنجي امڙ جي مزار اچي وئي مان ان تي بيهي دعا گهري ۽ پوءِ مان خود به خود توهان ڏانهن اچي رهيو هئس مليح اسود دير ڪا نه ڪئي ۽ يوسف عليه السلام جي ڳلن تي چماٽون هنيون ۽ پيرن کان پڪڙي منهن ۾ ڪيرائي ڪيس مارڻ شروع ڪيو ته يوسف عليه السلام بيهوش ٿي ويو ۽ سجاڳيءَ بعد حضرت يوسف عليه السلام وڏي درد مان دانهن ڪري الله پاڪ کي عرض ڪيو ته منهنجا مولا ڪريم منهنجي ۽ هن ظالم جي درميان فيصلو ڪرڻ فرماءِ! هڪ روايت مطابق اها يوسف جي دانهن ايتري ته درديلي هئي جو ملائڪن جي سردار حضرت جبرائيل امين يڪدم دانهن ٻڌڻ شرط الله پاڪ جي حڪم سان هيٺ لهي آيو ۽ حضرت يوسف عليه السلام کي چيائين ته جيئن حڪم ڪيو تيئن ڪريان، ليڪن حضرت يوسف ڪيس صبر جي هدايت ڪئي ۽ حضرت جبرائيل پنهنجو پَرُ زمين تي هنيو ته انتوڪار ٿي ويو. ۽ هڪ ٻي روايت مطابق ته آسمان تي ڪارو ڪڪر ظاهر ٿيو، جنهن مان وڏا وڏا وزني باهه جا ٽانڊا، وسڻ شروع ٿي ويا، قافلي وارن کي يقين ٿي ويو ته اسان ختم ٿي ويندا سين، پوءِ مالڪ بن ذعر اعلان ڪيو ته ڪنهن کان ڪا غلطي ٿي آهي جنهنڪري هيءُ مصيبت اسان تي نازل ٿي رهي آهي. ايتري ۾ مليح اسود پنهنجو ڏوهه قبول ڪيو ۽ بيان ڪيو پوءِ مالڪ بن ذعر، حضرت يوسف وٽ ڊوڙندو آيو ۽ ڪانئن دعا لاءِ عرض ڪيائون ۽ حضرت يوسف عليه

السلام دعا گهري ۽ مليح کي ڏوهه بخش ڪيو، پوءِ باهه جا شعلا بند ٿي ويا ۽ ڪکر به گم ٿي ويو. پوءِ قافلي جي اڳواڻ حڪم ڏنو ته حضرت يوسف عليه السلام (غلام) کي سخت ڪپڙا لاهي نرم ۽ ڀلا ڪپڙا پهرايا وڃن، جن رسين ۾ ٻڌل هو، اهي رسيون ڇوڙيون ويون ۽ سنا ڪپڙا کين پارايا ويا، ان بعد قافلو روانو ٿيو ۽ جڏهن قافلو مصر جي شاهراهه تي بستان وٽ پهتو ته اتي قافلي وارن ماني کاڌي ۽ حضرت يوسف کي پاڻ سان گڏ ماني کارائي. حضرت يوسف عليه السلام اهو پهريون پيرو قافلي وارن سان ماني کاڌي پوءِ قافلو تلبلستان پهتو ته اتان جا ماڻهو ۽ حاڪم حضرت يوسف عليه السلام جي حسن کي ڏسي حيران ٿي ويا ۽ حضرت يوسف عليه السلام کان پڇيائون ته توکي ڪنهن پيدا ڪيو آهي؟ ته حضرت يوسف فرمايو ته مون کي الله جلشانهٗ پيدا ڪيو آهي، پوءِ هنن چيو ته جنهن توکي پيدا ڪيو آهي اسين ان تي ايمان آڻيون ٿا ۽ چئن هزار (4000) ماڻهن مٿن ايمان آندو ۽ انهن بت ڀڃي ڇڏيا. پوءِ حضرت يوسف عليه السلام کين هڪ الله جي عبادت ڪرڻ جي تعليم ڏني. ان کان پوءِ تلبلستان کان 18 ميلن جي فاصلي تي قافلو قدس شهر ۾ پهتو ۽ اتي جي بادشاهه کي خواب ۾ حڪم ٿيو هو ته هڪ قافلو شهر ۾ داخل ٿي رهيو آهي جنهن ۾ هڪ تمام ڀلو شخص به داخل ٿي رهيو آهي، ان جو شاندار استقبال ڪر. ننڊ مان اُٿڻ بعد بادشاهه عظيم الشان دعوت ۽ استقبال جو انتظام ڪيو ۽ اهڙي ته دعوت ڪئي جو قافلي جو اڳواڻ حيران ٿي ويو ۽ سوچيائين ته اڳ ته منهنجي اهڙي عزت ڪڏهن ڪا نه ٿي ۽ هاڻي هن غلام (يوسف) جي ڪري ئي ڀلائي ٿي آهي. بادشاهه به حضرت يوسف عليه السلام کي ڏسي سڃاڻي ويو ليڪن راز ڳجهو رکيائين. قافلي جي ٻين ماڻهن ته طرحين طرحين جا کاڌا نوش ڪيا، ليڪن حضرت يوسف عليه السلام لاءِ چانور ۽ کير تيار ڪيو ويو جيڪي پاڻ کاڌائون. واضح رهي ته الله پاڪ جا پيارا ٻانها چلي ڪڍڻ بعد چانور ۽ کير کائيندا آهن.

اڪيلائپ ۾ بادشاهه حضرت يوسف کان پڇيو توهان ڪير آهيو ته حضرت يوسف کيس جواب ڏنو ته آءٌ اهو ئي آهيان، جنهن جي دعوت ۽ استقبال ڪرڻ جو خواب ۾ اوهان کي حڪم ٿيو. بادشاهه حيران ٿي حضرت يوسف عليه السلام کان پڇيو ته اوهان کي منهنجي خواب جو ڪنهن ٻڌايو؟ حضرت يوسف عليه السلام جواب ڏنو ته مون کي ان الله پاڪ ٻڌايو، جنهن توهان کي منهنجي استقبال ۽ دعوت لاءِ حڪم فرمايو. پوءِ بادشاهه مسلمان ٿيو ۽ ان بادشاهه جي گهر جا بُتَ ٽڪرا ٽڪرا ٿي اچي حضرت يوسف جي پيرن ۾ پيا ۽ پوءِ ساري شهر جا بت ڀڄرائي ڇڏيائون ۽ سڄو شهر مسلمان ٿيو. ان کان پوءِ قافلو عسقلان روانو ٿيو ۽ عسقلان جي بادشاهه کي اطلاع مليو ته هڪ حسين و جميل غلام مصر ۾ وڪامڻ وڃي رهيو آهي ته بادشاهه هڪ هزار جو لشڪر وٺي اهو حسين غلام قافلي وارن کان کسڻ جي ارادي سان روانو ٿيو ۽ هن پنهنجي لشڪر کي پنهنجي مقصد کان واقف نه ڪيو هو جڏهن بادشاهه جي نظر حضرت يوسف عليه السلام تي پئي ته بادشاهه بيهوش ٿي ويو. بادشاهه جو لشڪر بادشاهه جي فڪر ۾ ئي رهيو ته قافلو هنن کي پار ڪري روانو ٿي ويو ۽ بادشاهه ٽي ڏينهن بيهوش رهيو. قافلو هلندي هلندي اچي نيل نديءَ جي ڪناري تي پهتو ۽ اتي قافلي جي اڳواڻ غلامن کي وڪرو ڪرڻ لاءِ کين تيار ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ غلامن کي سينگاريو ويو ۽ حضرت يوسف عليه السلام کي به وهنجاري سهنجاري ڀلا ڪپڙا پهرائي سندس مٿي تي موتين جو تاج رکيو ويو.

جڏهن مصر جي شهرين کي خبر پئي ته نهايت هڪ حسين نينگر وڪامڻ لاءِ آيو آهي، ته انڪري ان جي خريداريءَ لاءِ ڪئين امير اچي گڏ ٿيا، وڏي خلق ڏسي مالڪ بن ذعر پڇيو ته توهان ماڻهو ايتري تعداد ۾ ڇو اچي گڏ ٿيا آهيو ته ماڻهن چيو ته ان غلام جو ديدار ڪراءِ، مالڪ خلق ڏسي تنگ ٿي پيو، پوءِ کيس ڪنهن صلاح ڏني ته ان غلام جي ڏسڻ لاءِ هڪ شرط رک ته: ”جيڪو هڪ سونو دينار

جمع ڪرائي اهو پلي ان غلام جو ديدار ڪري، ظاهر آهي ته سونو دينار ڪير ڪو نه ڏيندو ۽ تون تڪليف ڪان بچي ويندين." قافلي جي اڳواڻ اهو اعلان ڪيو ته ماڻهو هڪ هڪ سونو دينار جمع ڪرائيندا ويا ۽ ڇهه لک (600000) دينار سونا جمع ٿي ويا. هر هڪ دينار ۾ به سو (200) درهم آهي. اهڙي طرح 12 ڪروڙ درهم گڏ ٿي ويا، پوءِ مالڪ بن ذعر يوسف جي ديدار لاءِ دروازو کوليو ۽ ماڻهن ديدار ڪيو بيهوش ٿي ويا. حضرت ابن عباس جو قول آهي ته حضرت يوسف عليه السلام جو ديدار ڪندڙ هڪڙا چريا ٿي ويا، هڪڙا مست ٿي ويا، هڪڙا وري حيران ٿي نظر آيا. ديدار ڪندڙن ڪانپوءِ وري رهيل ماڻهو آيا ته مالڪ بن ذعر به به سونا دينار رکيا ته به ڏهه هزار دينار گڏ ٿي ويا ۽ پوءِ انهن به ديدار ڪيو. اهڙي طرح حضرت يوسف عليه السلام جي ديدار جا ڪل 00000، 20، 12 (اڪرين ٻارنهن ڪروڙ ۽ ويهه لک درهم) مالڪ بن ذعر کي مليا جڏهن ته حضرت يوسف عليه السلام کي پائرن صرف ويهن درهمن ۾ وڪرو ڪيو هو. هڪ طرف حضرت يوسف عليه السلام جي پائرن ڪين ويهن درهمن ۾ وڪرو ڪيو، ٻئي طرف خريدار کي صرف حضرت يوسف عليه السلام جي ديدار جا 12 ڪروڙ ۽ 20 لک درهم ملن ٿا. تڏهن ته ڪنهن شاعر چيو آهي ته:

اگر محبت ہوتی خون کے رشتوں میں،
یوسف کیوں بکتے مصر کے بازاروں میں۔

ٽن ڏينهن ڪانپوءِ خريدارن واڪ ڏنو ليڪن خريد ڪري نه سگهيا. ٻئي ڏينهن به خريدار آيا ليڪن خريد ڪري نه سگهيا.

عزيز مصر پنهنجي گهرواريءَ کي چيو ته تون به وڃي ڏس ته ان غلام کي خريد ڪيون چو ته هڪ طرف عزيز مصر کي اولاد ڪونه هو ۽ ٻي ڳالهه ته عزيز مصر پنهنجي گهر واريءَ سان بي حد محبت ڪندو هو، انڪري بيبي سڳوريءَ جي دلجوئيءَ لاءِ ان غلام کي خريد ڪرڻ ٿي چاهيو. حضرت بيبي زليخا کي ته خواب واري عزيز مصر سان محبت هئي، انڪري پنهنجي مڙس عزيز مصر کي چيائين ته مون کي عزيز مصر ڪانسواءِ ڪير به نه گهرجي، آخر عزيز مصر خود پاڻ اچي پهتو.

يوسف عليه السلام جي خريدارن ۾ هڪ عورت بازعه نالي جيڪا نهايت مالدار ۽ شاهوڪار هئي اها به آئي هئي ان جڏهن حضرت يوسف عليه السلام کي ڏٺو ته حيران ٿي وئي ۽ ڪانئس پڇيائين ته ڇا واقعي تون غلام آهين ته حضرت يوسف عليه السلام وراڻيو ته ها! مان عبدالله (الله جو غلام) آهيان وري بازعه سوال ڪيو ته توکي ڪنهن ٺاهيو آهي. حضرت يوسف عليه السلام فرمايو ته مون کي الله تعاليٰ ٺاهيو آهي، پوءِ بازعه الله تي ايمان آڻي سڀ ملڪيت الله جي نالي تي ورهائي ڇڏي ۽ هڪ جهوپڙيءَ ۾ وڃي رهي ۽ الله پاڪ جي عبادت ۽ ذڪر ڪندي رهي ۽ هڪ عورت صرف نالي ڳڻائڻ لاءِ خريدارن جي لسٽ ۾ سُٽ جا 20 سير ڪَتيل سُٽ کڻي آئي هئي.

عزيز مصر جمعي جي ڏينهن حضرت يوسف عليه السلام کي خريد ڪرڻ لاءِ آيو هو، ٻين ڪيترن واپارين وڏا وڏا واڪ ڏنا پر عزيز مصر جو اعلان ٻڌي چپ ٿي ويا.

عزيز مصر چيو ته مان هن غلام جي تور جيترو سون ڏيندس، هن جي تور جيتري چاندي به ڏيندس، هن جي تور جيترو زمرد به ڏيندس، هن جي تور جيترو حرير به ڏيندس، هن جي تور جيترو ڪافور به ڏيندس، هن جي تور جيترا هيرا به ڏيندس، هن جي تور جيترو ياقوت به ڏيندس، عنبر به ڏيندس ۽ ريشم پڻ هن جي تور جيترو ڏيندس، مالڪ بن ذعر قبول ڪيو ۽ سودو پڪو ٿيو. ان وقت حضرت يوسف عليه السلام جو وزن 5 مڻ هو. خريد ڪرڻ ڪانپوءِ عزيز مصر جڏهن حضرت يوسف عليه السلام کي ڏٺو ته مالڪ بن ذعر کي چيائين مون جيتري قيمت تي حضرت يوسف عليه السلام کي خريد ڪيو آهي اها هن جي حسن ۽ جمال کان گهٽ آهي ۽ هاڻي آءٌ مصر جي خزانن جا دروازا کولي ڇڏيان ٿو ۽ تون ٻنان تور جي جيڪي وٺڻي سو ڪڻ!!!

مصر جي خزاني جا سڀ دروازا کوليا ويا ۽ مالڪ بن ذعر بنا طور جي خزاني مان سڀ شيون ڪنيون ۽ جڏهن خزانا ڊوئي دنگ ڪيائين ۽ حضرت يوسف عليه السلام کان آخر ۾ موڪلايائين ۽ آخري ديدار ڪيائين ته مالڪ بن ذعر بيهوش ٿي ويو ڇو ته هاڻي حضرت يوسف عليه السلام جو حقيقي جمال ۽ جلوو سامهون اچي ويو هو ۽ جڏهن مالڪ بن ذعر هوش ۾ آيو ته حضرت يوسف کانئس پڇيو ته توکي ڇا ٿيو. هينئر هن جي حالت بدلجي چڪي هئي. روئي رهيو هو افسوس جا هٿ مهٽي رهيو هو ته يوسف عليه السلام کي ڇو وڪيم ۽ حضرت يوسف کي روئندي چيائين ته يوسف اسان ته توکي پنهنجو غلام ڪري سمجهيو ۽ وڪرو ڪيو. توهان کي توهان جن ڀائرن به غلام ڪري صرف 20 درهمن ۾ وڪيو ۽ مون کي ته دنيا جي وڏي طاقت واري ملڪ مصر جو سارو خزانو ملي ويو، پر جڏهن تنهنجو حقيقي حسن ۽ جمال ظاهر ٿيو آهي، ته سمجهان ٿو ته مصر جو سارو خزانو حقير آهي. وڌيڪ چيائين ته: جن جون اکيون روشن آهن، انهن کان پڇو ته قليل ڪير آهي ۽ ڪثير ڪير آهي؟

پوءِ مالڪ بن ذعر، حضرت يوسف کي عرض ڪيو ته سائين حقيقت ۽ راز کولي ٻڌايو. حضرت يوسف عليه السلام ان شرط تي ته ڪنهن کي نه ٻڌائيندين، پوءِ سارو ڀائرن ۽ پيءُ جو احوال ٻڌايو، پوءِ مالڪ بن ذعر زارو قطار روئڻ لڳو ۽ ڪيل گستاخين جي معافي گهرڻ لڳو. هڪ روايت مطابق مالڪ بن ذعر کي حضرت يوسف عليه السلام جي دعا سان 24 پٽ ڄاوا هئا ۽ ساري ملڪيت انهن پٽن ۽ زال جي حوالي ڪري، تجارت ۽ واپار ڇڏي الله جي عبادت ۾ گذاريندي آخر دارالفنا کان دارالبقا ڏانهن روانو ٿيو. واضح رهي ته حضرت يوسف عليه السلام، مالڪ بن ذڪر کان ڀائرن وارو "بيع نامه" واپس ورتو هو.

حضرت يوسف عليه السلام کي خريدڻ جي برڪت: عزيز مصر کي پنهنجن درٻارين چيو ته توهان سڀ ڪجهه لٽائي ڇڏيو، هاڻي حڪومت جو ڪاروهنوار يا چرخو ڪيئن هلندو. عزيز مصر انهن کي چيو ته توهان وڃي ڏسو ته ڪجهه خزانو بچيو آهي يا سڀڪجهه ڪٽي ويا آهن. درٻاري جڏهن ڏسڻ ويا ته خزاني جون صندوقون سون، زمرد، ياقوت، ريشم، مشڪ، عنبر، ڪافور ۽ حرير سان پهريان کان وڌيڪ ڀريون پيون آهن. خزانچين اچي عزيز مصر کي ٻڌايو ته عزيز مصر کي شڪ پيو ته درٻارين مالڪ بن ذعر کان مال واپس ڪسي ورتو آهي، بلڪ هن جو مال به لٽي ڪٽي آيا آهن، پوءِ عزيز مصر پنهنجن درٻارين سان گڏ مالڪ بن ذعر وٽ ويو ۽ ڏٺائين ته ان وٽ سمورو مال موجود هو جيڪو عزيز مصر حضرت يوسف عليه السلام جي قيمت ۾ ڏنو هو. ۽ پوءِ اچي ڏٺائين ته خزانن جون صندوقون پهريان کان به وڌيڪ ڀريون پيون آهن، تڏهن تمام حيرت ۾ پئجي ويو. پوءِ عزيز مصر، حضرت يوسف کان ان راز متعلق پڇيو ته حضرت يوسف عليه السلام فرمايو ته: اهو رب ڪريم جو ڪرم آهي. انهن صندوقن کي الله پاڪ ٿي ڀريو آهي. ڇاڪاڻ ته متان توکي ماڻهو مهڻا ڏين ته تو هڪ غلام خاطر مصر جو خزانو لٽائي ڇڏيو ۽ ٻي ڳالهه ته تنهنجو مون تي احسان نه رهي ۽ تنهنجين نگاهن ۾ منهنجو شان بلند رهي.

پوءِ عزيز مصر پنهنجي زال يعني بيبي زليخا کي چيو ته هن يعني حضرت يوسف عليه السلام جو پورو پورو خيال رکج ۽ هن لاءِ هڪ جداگانه محل اڏائڻ لاءِ پڻ زليخا کي چيائين. ڪن روايتن ۾ اچي ٿو ته بيبي زليخا کي سندس دائيءَ حضرت يوسف عليه السلام لاءِ جدا محل اڏائڻ لاءِ صلاح ڏني هئي. جڏهن ته بيبي زليخا حضرت يوسف عليه السلام کي ڏسڻ سان ئي سڃاڻي ورتو هو ته هيءُ اهو ئي نوجوان آهي، جنهن کي هن خواب ۾ ڏٺو هو. بائيبل ۾ اچي ٿو ته قطفير (يعني عزيز مصر) سڀ ڪجهه حضرت يوسف عليه السلام جي حوالي ڪري ڇڏيو هو.

حضرت بيبي زليخا عاليشان عمارت تيار

ڪرائي عزيز مصر کي گهمايو، عزيز مصر محل جي ڏاڍي تعريف ڪئي ۽ چيائين تہ هن محل جو نالو "بيت السرور" رکو. مؤرخن لکيو آهي، تہ حضرت يوسف عليه السلام کي زليخا جي گهر ۾ 7 سال گذري چڪا هئا ليڪن هيءَ ڪاميابي حاصل نہ ڪري سگهي هئي بالآخر جڏهن زليخا عشق ۾ بيحال ٿي وئي تہ يوسف عليه السلام سان اها ئي ڳالھ ڪئي جيڪا قرآن پاڪ ۾ فرمائي وئي آهي: "تہ جنهن عورت جي گهر ۾ (حضرت يوسف عليه السلام) رهندو هو ان عورت ان کي پنهنجي طرف مائل ڪرڻ چاهيو."

بيبي زليخا جيڪو محل ٺهرايو، ان کي هڪ بعد ٻيو، ويندي ڪل 7 ڪمرا بهترين ٺهيل هئا. بيبي زليخا حضرت يوسف عليه السلام کي گهرايو ۽ ان کي سينگار ڪرڻ لاءِ درٻارين کي حڪم ڪيو ۽ خود بيبي زليخا جيڪا هڪ حسن جي ديوي هئي، ان جي منهن مان نور پيو چمڪندو هو. ان جي باوجود پاڻ بہ سينگار ڪيو، پلا ڪپڙا ۽ گهه پهريا ۽ چمڪندڙ هار ڳچيءَ ۾ پاتو ۽ پوءِ حضرت يوسف کي آندو ويو تہ چڻ هُو چوڏهين جي چنڊ مثل ٿي دروازي تي پهتو جنهن جي حشمت عطارد جهڙي هئي. (عطارد هڪ سيارو آهي جنهن کي دبيرالفلڪ بہ چيو ويندو آهي. هيءُ سيارو ٽئين آسمان تي آهي. سج جي چوگرد ڦرڻ وارن سيارن مان هيءُ سيارو سج کي وڌيڪ ويجهو آهي، ان جو قطر 38000 ميل ۽ سج کان ان جو فاصلو 3 ڪروڙ 60 ميل آهي ۽ سج جي گرد 88 ڏينهن ۾ پنهنجو هڪ چڪر پورو ڪري ٿو.) بيبي زليخا ڪيس بيت السرور جي پهرين ڪمري ۾ وٺي آئي ۽ ان جو تالو بند ڪري، پوءِ ٻئي ڪمري ۾ وٺي آئي، آخر دروازا بند ڪندي آئي ۽ اچي ستين ڪمري ۾ يوسف عليه السلام وٽي پهتي ۽ ان جو بہ دروازو بند ڪيو ۽ پنهنجي خواهش ظاهر ڪئي ۽ يوسف کي چيو تہ منهنجي طرف ڏس تہ منهنجي حسن و جمال جي توکي خبر پئي. ليڪن حضرت يوسف چيو تہ تنهنجي حسن و جمال کي ڏسڻ جو حقدار صرف تنهنجو مڙس آهي ۽ اهوئي ڪافي آهي. بيبي زليخا يوسف کي چيو تہ هي مڪان مون صرف تنهنجي لاءِ ئي بنايو آهي ۽ هن جو نالو بيت السرور رکيو ويو آهي. حضرت يوسف عليه السلام فرمايو خبردار ائين نہ ٿئي جو هيءُ محل جنهن جو نالو تو بيت السرور رکيو آهي ۽ اهو محل "بيت الاحزان والتبور" (ڏکن ۽ هلاڪتن جو گهر) ۽ جهنم بنجي وڃي. ان ڪشمڪش ۾ هئا تہ:

قرآن پاڪ جي ارشاد مطابق:

"۽ بيشڪ ان عورت ارادو ڪيو ۽ هُو بہ عورت جو ارادو ڪري ها جيڪڏهن پنهنجي رب پاڪ جو دليل نہ ڏسي ها ۽ اسان اهو ئي ڪيو يا ائين ئي ڪيو تہ ان کان برائي ۽ بيحيائي ڦيرائي ڇڏيون، بيشڪ هُو اسان جي چونڊيل ٻانهن مان آهي."

اگر پنهنجي رب جو برهان (دليل) نہ ڏسي وٺي ها. برهان ڇا آهي: (1) اها حجت باهره جا زنا جي قباحت تي دلالت ڪري ٿي.

(2) ڪي مفسر فرمائين ٿا تہ: برهان مان اها مراد مڪتوب آهي جا يوسف عليه السلام جن بيت السرور ۾ لکيل ڏٺو تہ: لاتقربوالزنا- زنا جي قريب نہ وڃو.

(3) ڪي مفسر لکن ٿا تہ ان وقت حضرت يوسف کي هڪ فرشتي چيو تہ: اي يوسف عليه السلام توهان هي خراب ڪردار هرگز ادا نہ ڪجو، انڪري جو توهان جو اسم گرامي تہ انبيائن جي فهرست ۾ لکجي چڪو آهي.

(4) ڪن مفسرن جو چوڻ آهي تہ جڏهن زليخا حضرت يوسف کي برغلائڻ جي ڪوشش ڪئي تہ مٿان ڇت ڦاٽي پئي تہ حضرت يوسف پنهنجي والد حضرت يعقوب عليه السلام کي ڏٺو تہ هُو پنهنجي آڱر پنهنجي منهن (وات) ۾ دٻائي وبٺو آهي، جهڙي طرح اسين پنهنجن ٻارن کي ڪنهن ڳالھ کان روڪيندا آهيون.

حضرت قتاده رضي الله عنہ جن فرمائين ٿا تہ: جڏهن حضرت يعقوب عليه السلام پنهنجي آڱر

ڏندن تي رکي ۽ اها نظر آئي ته رب ڪريم سيدنا يوسف عليه السلام کي پنهنجي برهان ڏيکاري ۽ پاڻ حضرت يوسف عليه السلام برائي ته نهيو، پر ارادو ڪرڻ به نه فرمايو.

پوءِ حضرت يوسف چيو ته ”يا الله! پڇڻ ڪم منهنجو ڪلف ڪولڻ ڪم تنهنجو.“ پوءِ حضرت يوسف دروازن ڏانهن ڀوڙيو ۽ تالو خود به خود ٽٽندو ويو ۽ دروازو کلندو ويو. تان جو بيبي زليخا، حضرت يوسف عليه السلام کي آخري دروازي تي اچي پهتي ۽ پوئتي هٽائڻ لاءِ ڪيس قميص مان ورتو ته قميص ڦاٽي پئي ۽ دروازي تي عزيز مصر هنن کي ڏٺو. زليخا يڪدم ڀوڙي اچي عزيز مصر کي چيو ته: ”اي عزيز مصر! ڏس جنهن کي تو محبت ۽ چاهت سان پاليو آهي. ان جي جواني تنهنجي عزت جي خلاف ٿي وئي آهي. هي مون کي بي آبرو ڪرڻ چاهي ٿو. اي عزيز مصر! جو شخص تنهنجي گهر واري سان برو ارادو رکي ٿو ته ان کي يا قيد ڪيو وڃي يا دردناڪ عذاب ڏنو وڃي.

حضرت يوسف ان ڳالهه کان انڪار ڪيو آخر ننڍو ٻار جو نهايت معصوم هو ۽ زليخا جي عزيزن جو ٻار هو، ان کي رب ڪريم ڳالهائڻ جي قوت ڏني ۽ ان شاهدي ڏني ته جي پٺيان قميص ڦاٽل آهي ته زليخا جو ڏوهه آهي جي اڳيان ڦاٽل آهي ته يوسف جو ڏوهه آهي. ٻار جيڪو زليخا جي گهر وارن مان هو ۽ ان جي عمر چار مهينا هئي. ٻار زليخا جو ماروٽ هو. حضرت يوسف بلڪل مطمئن رهيو. ان ننڍي ٻار اٿي بيهي عزيز مصر جي سامهون شاهدي ڏني ته:

(1) هر دروازي وٽ ڪلف ٽٽل ڪريو پيو هو.

(2) ڪنجيون زليخا جي ڪيسي مان نڪتيون.

(3) ڪمرا هڪٻئي پٺيان زليخا ٺهرايا هئا. حضرت يوسف نه ٺهرايا هئا.

(4) گهر جي ٻلتين کي اڳ ئي خبر هئي ته زليخا حضرت يوسف سان محبت ڪري ٿي.

(5) زليخا جو منهن زرد، لٿل ۽ گهٻرايل هو جڏهن ته يوسف عليه السلام مطمئن نظر پئي آيو.

(6) زليخا پٺيان ڀوڙندي جو آئي، جو ته يوسف اڳيان ڀوڙندو ويو ٿي ۽ پٺيان زليخا ڀوڙندي نه بلڪ وڙهندي اچي ها ته يوسف مطمئن نه هجي ها.

(7) ڪنهن حرڪت لاءِ خريد ڪيل غلام ستن دروازن جا دروازا بند ڪري نه ٿو سگهي.

(8) زليخا صفائي پيش ڪرڻ جي بجاءِ يوسف کي ڌمڪي ڏيڻ لڳي ۽ ڪيس، عزيز مصر کان سزا ڏيارڻ لاءِ چيو. ۽ يوسف گناه کان انڪار ڪيو.

(9) زليخا سينگاريل هئي ليڪن يوسف سادو هو.

بيبي زليخا جو اهو ٻهريون قُصور هو، نه ته ايتري عمر نامرد سان گڏ نهايت پاڪدامني ۽ صفائيءَ سان گذاري انڪري ئي مائهن (مردن خواه عورتن) تعجُب ڪاڏو ۽ عزيز مصر جو به زليخا تي مڪمل اعتماد هو، انڪري ئي يوسف جهڙي نوجوان حسين کي پنهنجي گهر ۾ رهايو، نه ته ائين هرگز نه ڪري ها! پر زليخا جي پاڪدامني ايتري ته مشهور هئي جو ان جي خلاف اها ڳالهه ٻڌي عورتون به حيرت ۾ پئجي ويون. مولانا محمد ادريس ڏاهري صاحب لکي ٿو ته جيڪڏهن ڪن عالمن بيبي زليخا جي خلاف لکيو آهي يا جملا استعمال ڪيا آهن، ته اها سندن سمجهه جي ڪوتاهي آهي.

هي، ڳالهه خاص ڪري امير گهراڻن جي عورتن کي ڏاڍي ڏکي لڳي ڇاڪاڻ ته ان وقت امير گهراڻن جي غلامن ۽ نوڪرن کي حويليءَ ۾ اچڻ جي اجازت هوندي هئي، انڪري سڀئي عورتون ان ڳالهه کان خائف رهيون ۽ بيبي زليخا ڏي طعنا ڏياري موڪليائون. جڏهن زليخا اها حالت ڏٺي ته هن انهن جي زبان کي روڪڻ لاءِ هڪ تدبير سوچي ۽ شاهي گهراڻي جي هڪ روايت مطابق چاليهن عورتن کي دعوت طعام ڏياري موڪلي ۽ جڏهن اهي زليخا جي گهر ۾ پهتيون انهن جي ويهڻ جي جاءِ نهايت سينگاريل هئي ۽ انهن لاءِ زليخا اهڙا ته لذيذ کاڌا تيار ڪرايا جو انهن نه ڪڏهن ڏٺا ۽ نه ڪڏهن ٻڌا هئا. هرطرف کان نوڪريائيون ڦري

رهيون هيون ۽ خدمت چاڪري ڪري رهيون هيون، مصر جون حسين و جميل 40 عورتون حلقو ٻڌي مَسند تي ويٺيون هيون، جڏهن انهن جي آڏو ڪاتو رکيو ويو ۽ ان ڪاتي سان گڏ ميوا به رکيل هئا ۽ هر هڪ جي هٿ ۾ ڇري به ڏني وئي هئي.

زليخا حضرت يوسف عليه السلام کي عجز ۽ نياز سان عرض ڪيو ته اي منهنجي اکين جا نور تنهنجي تمنا ۽ عشق منهنجي دل ۾ گهر ڪري ويو آهي. ماڻهن ۾ تنهنجي محبت جي ڪري خوار ٿي رهي آهيان، مون کي طعنا ملي رهيا آهن، مان تسليم ٿي ڪيان ته مان تنهنجين نظرن ۾ خوار بلڪ بي اعتبار آهيان ليڪن هن خواري ۽ بي اعتباريءَ سان مون کي مصري عورتن جي سامهون وڌيڪ رسوا ۽ شرمسار نه ڪيو. زليخا جي عجز ۽ نياز وارين ڳالهين جي سبب يوسف عليه السلام جي دل ذرا نرم ٿي ۽ زليخا حضرت يوسف کي بهترين پوشاڪ پهرائي. سندس چيلهه جيڪا نهايت سنهي هئي ان تي سونو ڪمربند ٻڌو. مٿي مبارڪ تي هيرن جواهرن ۽ موتين سان جڙيل تاج رکيو، جنهن مان دل کي خوش ڪندڙ هزارين ترورا ۽ چمڪاٽ نظر اچي رهيا هئا ۽ جوتي تي لعل ۽ موتي لڳل هئا، پوءِ زليخا، يوسف عليه السلام کي عرض ڪيو ته انهن سڀني جي سامهون نڪري اچ، پوءِ زليخا عورتن کي چيو ته ميوا ڪٽي کائو. ايتري ۾ يوسف عليه السلام جن ٻاهر نڪتا ته عورتن پنهنجا هٿ وڍي ڇڏيا.

منبه پنهنجي پيءُ کان روايت آندي آهي ته جن عورتن هٿ وڍيا هئا، انهن مان 19 مري ويون. باقي جيڪي 21 بچيون، اهي يوسف عليه السلام جي پويان لڳيون ۽ کين عرض ڪيائون ته اسين به مصر جون حسينائون آهيون. تون زليخا کي پنهنجو ڪر يا اسان مان جيڪا توکي پسند اچي، ان سان پيار ڪر!

ليڪن يوسف عليه السلام ڪنهن ڏانهن به اک کڻي نه ڏٺو، پوءِ انهن عورتن هار کائڻ بعد زليخا سان گڏجي فيصلو ڪيو ته عزيز مصر کي چيئون ته يوسف جيل جو حقدار آهي ۽ کيس جيل موڪليو وڃي، آخر عزيز مصر پنهنجي ناموس بچائڻ لاءِ يوسف عليه السلام کي جيل موڪليو ۽ ان سان گڏ ٻن ٻين شخصن جن تي اهو الزام لڳايو ويو ته هنن ڪاڌي ۾ زهر ملائي عزيز مصر ۽ بادشاهه کي ختم ڪرڻ ٿي چاهيو، انهن مان هڪ انگورن مان رس ڪڍندو هو ۽ ٻيو بورچيخانو سنڀاليندو هو. حضرت يوسف کي جيل واري ڳالهه پسند آئي ڇاڪاڻ ته جڏهن مصر جي حسينائن خلوت ۾ هر هڪ يوسف عليه السلام کي برائيءَ جي دعوت ڏني ته يوسف عليه السلام دعا گهري هئي ته:

"اي پروردگار جنهن ڪم جي لاءِ هيءَ عورتون مون کي دعوت ڏين ٿيون، ان جي مقابلي ۾ مون کي قيد وڌيڪ پسند آهي. اگر تون مون کان انهن جي فريب کي نه هٽائيندين ته مان انهن جي فريب ۾ اچي ويندس ۽ نادانن ۾ داخل ٿي پوندس. جيتوڻيڪ عزيز مصر کي به خبر هئي ته حضرت يوسف عليه السلام جو ڪردار بي داغ آهي، تنهن هوندي به ان خواريءَ کان بچڻ جي لاءِ ۽ عورت جي خواهش تي حضرت يوسف کي جيل موڪلڻ جو حڪم صادر ڪيو هو."

نقل آهي ته عزيز مصر جا ٽي قيد خانا (جيل) هئا:

(1) سجن العذاب هڪ تهه خانو هو، جنهن ۾ نانگ ۽ وڇون هوندا هئا ۽ رات ڏينهن اونداهه هئي.

(2) سجن القتل- اهو به زمين جي اندر 40 گز هو. بادشاهه جنهن تي سخت ناراض ٿيندو هو ته ان کي ان جيل ۾ وڌو ويندو هو جو تهه تائين پهچڻ کان اڳ مري ويندو هو.

(3) سجن العافيت: اهو محل جي بلڪل ويجهو هو ۽ جنهن ۾ پنهنجي خاص ماڻهوءَ تي ناراضگيءَ جي صورت ۾ ان کي ان جيل ۾ وڌو ويندو، هيءُ جيل زمين تي چند جاين تي مشتمل هو.

حضرت يوسف عليه السلام کي سجن العافية ۾ وڌو ويو هو. ليڪن جيل موڪلڻ کان اڳ ۾ زليخا جيل خانه جي عملدار کي نئون جدا مڪان تيار

ڪرڻ جو حڪم ڪري ڇڏيو هو. جڏهن حضرت يوسف عليه السلام جيل ۾ اندر داخل ٿيو ته بسم الله الرحمن الرحيم پڙهي اندر داخل ٿيو ته اتي موجود سڀ قيدي سندس زيارت لاءِ اچي گڏ ٿيا. يوسف عليه السلام زمين تي ويهي روئڻ لڳو ته جبرئيل عليه السلام نازل ٿيو ۽ کيس چيائين ته اي يوسف عليه السلام توهان ته جيل ۾ اچڻ لاءِ دعا گهري هئي ته پوءِ روئڻ ڇا لاءِ! حضرت يوسف عليه السلام چيو ته جيل جي خوف کان نه ٿو روئان بلڪ ان لاءِ ٿو روئان ته نماز پڙهڻ جي جاءِ نه آهي. حضرت جبرئيل الله پاڪ جي حڪم سان کيس ٻڌايو ته توکي جيل خاني ۾ عام اجازت آهي جتي چاهين نماز ادا ڪري سگهين ٿو. الله تعاليٰ تنهنجي خاطر جيل خاني جي اندر ٻاهر جي چاليهه گز زمين پاڪ ڪري ڇڏي آهي ۽ يوسف عليه السلام نماز جي هڪ جڳهه مقرر ڪئي ۽ صرف جمع جي رات جيل خاني جي دروازي وٽ نماز ادا ڪندو هو.

قيدخاني ۾ ٻن قيدين خواب ڏٺو. هڪ بيان ڪيو ته هو خواب ۾ شراب نپوڙي رهيو آهي. ٻئي ڏٺو ته سندس مٿي تي ماني آهي، جنهن کي پکي پيا کائين. انهن حضرت يوسف عليه السلام کان تعبير پڇيو ۽ حضرت يوسف عليه السلام پهريائين انهن کي الله پاڪ جي وحدانيت ۽ دين جي دعوت ڏني ۽ پوءِ تعبير ٻڌايو ته هڪڙو وجي بادشاهه کي شراب پياريندو ۽ ٻيو ڦاهيءَ چڙهندو ۽ ان کي پکي کائيندا. پهريون خاموش رهيو جڏهن ته ٻئي ڦاهيءَ واري چيو ته اسان خواب ڏٺو ئي نه آهي ۽ کلڻ لڳا. يوسف عليه السلام چيو ته منهنجي زبان مان جيڪي الفاظ نڪري ويا، اهي تقدير جو فيصلو بنجي ويا. واقعي انهن خواب ڪو نه ڏٺو هو ليڪن قدرتي فيصلو ٿي ويو. پوءِ اهي جنهن وقت آزاد ٿيا ته بچڻ واري قيديءَ کي چيائين ته بادشاهه سان منهنجي بيڏوهي هئڻ جو سارو احوال ڪجانءِ پوءِ شيطان ان کان اها ڳالهه وساري ڇڏي. واقعي ٿيو به ائين جو هڪ ڦاسيءَ تي چڙهي ويو ۽ باقي هڪ بچي ويو ليڪن ان کان حضرت يوسف عليه السلام واري ڳالهه بلڪل وسري وئي. بادشاهه خواب ڏٺو ته هڪ سُڪل ۽ خشڪ نهر مان سَتَ ٿلهيون ڳئون نڪتيون ۽ ڪناري تي اچي بيٺيون ته اتي اڳ ئي سَتَ ڏٻريون ڳئون بيٺيون هيون جن ٿلهين ڳئن کي ساري جو سارو کائي (جڻ ڳهي ويون) ويون. ۽ سَتَ ساوا سنگ ۽ سَتَ سُڪل سنگ ڏٺا جڏهن سڪل سنگ ساون سنگن کي لڳا ته ساوا سنگ به سڪي ويا. هيءُ بادشاهي خواب هو ان جي تعبير جو اهتمام به ايترو ڪيو ويو ليڪن ڪنهن به نجوميءَ خواب جو تعبير نه ٻڌايو صرف ايترو چيائون ته خواب تمام خراب آهي. پوءِ خواب جو تعبير جڏهن ناممڪن ٿيو ته جيل مان آزاد ٿيل ٻن شخصن مان بچي ويل شخص کي يوسف عليه السلام واري ڳالهه ياد اچي وئي ۽ هن بادشاهه سان ڳالهه ڪئي ۽ ٻڌايو ته يوسف ئي هن خواب جو تعبير ڪري سگهي ٿو، پوءِ بادشاهه هن کي حضرت يوسف عليه السلام ڏانهن تعبير لاءِ موڪليو. حضرت يوسف تعبير اهڙي نموني ڪرڻ شروع ڪيو جو الله پاڪ جي طرفان عطا ڪيل علم ۽ حڪمت جا دفتر کلي پيا. صرف خواب جو تعبير ئي نه ٻڌايائين، پر نظام سلطنت جو پورو نظام قانون سمجهائي ڇڏيائين.

خواب جو تعبير: اي مصر وارؤ اوهان 7 سال مسلسل پوک پوکيندؤ، هر قسم جي پوک ڪڻڪ، ٻاجهري، جوئر، ساريون، مڪئي ۽ باغات وغيره انهن مان سنگن ۾ رهڻ جهڙا اناج سنگن ۾ ئي ڇڏي سرڪاري گدامن ۾ گڏ ڪرائجو ۽ صرف ايترو ڪڍجو جيترو کائي سگهو. تجربو آهي ته جيستائين اناج سنگن ۾ هوندو، ته نه پراڻو ٿيندو ۽ نه ان کي ڪيڙو وغيره لڳندو. ان بعد اهڙا 7 سال سخت ايندا (يعني ڏڪار وارا) پوءِ وري سڪار وارا سال ايندا. اهڙا مينهن وسندا جو پوکون پليون ٿينديون اهڙا ميوا ٿيندا جو ماڻهو انگور نپوڙي انهن مان رس ڪڍندا."

بادشاهي سفير خواب جو تعبير حضرت يوسف عليه السلام کان ٻڌي اچي بادشاه کي ٻڌايو.

بادشاھ ڏٺو تہ حضرت يوسف عليه السلام نہ صرف خواب جو تعبير ٻڌايو آهي بلڪ تدبير بہ ٻڌائي آهي ۽ گڏوگڏ خوشخبري بہ ڏني آهي، جنهن مان حضرت يوسف عليه السلام جي علمي ڪمال ۽ وسعت معلومات ۽ انتظامي صلاحتين جي خبر پئي ٿي. پوءِ بادشاھ قاصد کي چيو تہ حضرت يوسف عليه السلام کي جيل مان وٺي اچ. ڪن مفسرن حضورپاڪ صلي الله عليه وسلم جن جي هڪ حديث مبارڪ بيان ڪندي لکيو آهي تہ حضور پاڪ جن فرمايو تہ: ”اخي يوسف عليه السلام تي الله تعاليٰ رحم فرمائي جو هو اگر اذڪرني عندربڪ (منهنجو ذڪر ڪجانءِ پنهنجي مربيءَ وٽ) انهن بنهي آزاد ٿيندڙن مان (جيڪي حضرت يوسف عليه السلام سان جيل ۾ گڏ هئا) هڪ کي نہ چئي ها تہ هو جيل ۾ 5 سالن ڪانپوءِ 7 سال وڌيڪ جيل ۾ نہ رهي ها.“ حضرت يوسف عليه السلام اذڪرني عند ربلڪ جي اعداء حروف ابجد جي مطابق 12 سال جيل ۾ رهيو.

جڏهن ساٿس جيل ۾ رهندڙ ٻن شخصن 5 سال رهڻ بعد خواب ڏٺو ۽ پوءِ هو آزاد ٿي ويا تہ ان وقت حضرت يوسف عليه السلام چيو (هڪ کي) اذڪرني عندربڪ تہ ان بعد 7 سال وڌيڪ جيل ۾ رهيو. ڪن مفڪرن ان حديث کي ضعيف قرار ڏيندي حضرت يوسف عليه طرفان اذڪرني عندربڪ چوڻ کان انڪار ڪيو آهي تہ حضرت يوسف عليه السلام ائين نہ ٿي چئي سگهيو ڇاڪاڻ تہ سندن الله تي وڌيڪ توڪل هئي ۽ پاڻ عورتن جي ڦندي ۾ ڦاسڻ کان جيل وڃڻ جي دعا گهري هئي.

بادشاھ خواب جي تعبير ٻڌڻ بعد قاصد کي حڪم ڪيو تہ حضرت يوسف کي آزاد ڪري منهنجي سامهون آڻيو وڃي ۽ قاصد حضرت يوسف عليه السلام کي اچي عرض ڪيو تہ حضرت اوهان کي بادشاه آزاد ڪري ڇڏيو آهي ۽ پنهنجي دربار ۾ اچڻ جي دعوت ڏني آهي، تہ حضرت يوسف عليه السلام چيو تہ: ”مان هن قيدخاني کان ٻاهر قدم نہ رکندس، جيستائين منهنجي مقدمي جي تحقيق نہ ڪئي ويندي“

حضرت مولانا جامي رحمت الله عليه جن فرمايو آهي تہ:

(1) بگفتامن چہ آيم سوئي شاهي، ڪہ چون من بي ڪس رابي گناهي.

يعني اي بادشاہ مان تو ڏي ڪيئن اچان

(2) بزندان سالها محبوس ڪردست- ز آثار ڪرم مايوس ڪر دست.

يعني (توهان) مون کي هڪ عرصي تائين قيد ۾ رکيو ۽ پنهنجي آثار ڪرم کان محروم رکيوَ.

(3) اگر خواهد ڪہ من بيرون نهم پائي- ازين غمخانہ ڪو ارل بفرمائي

يعني اگر هو (بادشاھ) چاهي ٿو تہ ان کي چئو تہ مان جيل کان ٻاهر اچان تہ هن غمخانہ کان نڪري اچان تہ ان کي چئو تہ (4) ڪہ آناني ڪہ جون دوير ببدبند

نصيرت در رحم ڪفها بريدند

انهن عورتن کي حڪم فرمائي جن منهنجو مُنهن ڏسي حيرت مان پنهنجا هٿ ڪٽيا.

(5) ڪہ جرم من چہ بود ازمن ديدند- چرا رختم سوئي زندان ڪشيدند

يعني ان کان پڇو تہ ان ڪهڙو منهنجو گناھ ڏٺو، جنهن سبب ان مون کي جيل موڪلي ڇڏيو.

(6)بودڪين سرشود برشاه روشن- ڪہ پاڪست ازخيانت دامن من

يعني- اهو بہ ان لاءِ تہ جيئن بادشاھ جي سامهون واضح ٿي وڃي تہ برائيءَ کان منهنجو دامن پاڪ آهي.

(7) مرا بہ گرزنم ثقب خزائن- ڪہ هاشم درفراش خانہ خائن

يعني- مان چوري ڪرڻ کي ترجيح ڏيان ٿو. نسبت ان گناھ جي تہ بادشاهي حرم خاني ۾ خيانت ڪيان.

(يوسف زليخا فيوض رحمٰن پارہ 12- ص 867)

قرآن حڪيم ۾ آهي.

ترجمو: ”جڏهن قاصد ان (يوسف) وٽ ويو تہ ان

چيو تہ پنهنجي آقا وٽ واپس وڃ ۽ ان کان پڇو تہ انهن عورتن جو ڇا حال آهي، جن پنهنجا هٿ وڍي ڇڏيا هئا. بيشڪ منهنجو پروردگار انهن جي مڪرن ۽ فريبن کان خوب واقف آهي.“

بادشاهہ قاصد جي احوال تي انهن عورتن ۽ بيبي زليخا کي دربار ۾ گهرايو ۽ کانئن پڇيائين: اوهان جڏهن يوسف کان نفساني خواهش طلب ڪئي تہ ان وقت اوهان جو معاملو ڪيئن هو؟ عورتن چيو تہ الله لاءِ پاڪائي آهي تہ اسان کي ان لاءِ برائيءَ جو علم نہ آهي ۽ نہ برائي محسوس ٿي. پوءِ زليخا بہ چيو تہ:

ترجمو: عزيز جي زال چيو تہ هينئر حق ظاهر ٿيو آهي، مون ان کان نفساني خواهش طلب ڪئي هئي ۽ يقينن اهو سچن مان آهي. ۽ چيائين تہ منهنجي غلطي آهي، مان غلطيءَ جو اقرار ڪريان ٿي. يوسف پاڪ، صاف ۽ سچن پاڻهن مان آهي، ان جو ڪوبہ قصور نہ آهي.

عورتن ۽ بيبي زليخا جي اقرار بعد بادشاهہ حضرت يوسف عليه السلام کي گهرايو. بادشاهہ جو نالو ريان بن وليد هو. يوسف عليه السلام جيل مان نڪرڻ وقت سڀني جيل وارن لاءِ هيءَ دعا گهري.

ترجمو: يا الله انهن مان سٺن پاڻهن جون دليون نرم فرماءِ

جيل جي دروازي تي لکيائين:

ترجمو: هي آزمائش جون منزلون ۽ جيئرن جون قبرون، دشمنن جون خواريون ۽ دوستن کي آزمائڻ جا ذريعا آهن. حضرت يوسف عليه السلام، بادشاه جي دربار تي اچي فرمايايو:

ترجمو: ”يعني مون لاءِ منهنجو رب مخلوق جي شر کان ڪافي آهي، ان جي پناهہ غالب ۽ ثنا وڏي آهي. ان ڪانسواءِ ڪو بہ عبادت جي لائق نہ آهي.“

حضرت يوسف عليه السلام عربيءَ ۾ سلام ۽ عبرانيءَ ۾ دعا گهري تہ بادشاهہ حضرت يوسف عليه السلام کي چيو تہ هي ڪهڙيون ٻوليون آهن؟ حضرت يوسف عليه السلام جواب ڏنو تہ هيءُ عربي ۽ عبراني ٻوليون آهن. پوءِ بادشاهہ حضرت يوسف عليه السلام کان روبرو خواب جو تعبير ٻڌو تہ حيرت ۾ پئجي ويو. ۽ پوءِ بادشاهہ جيڪو 70 ٻوليون ڄاڻندو هو، تنهن حضرت يوسف عليه السلام کان انهن 70 ٻولين ۾ سوال پڇيا ۽ جنهن ٻوليءَ ۾ بادشاهہ سوال ڪيو ٿي تہ حضرت يوسف عليه السلام ان ئي ٻوليءَ ۾ ڪيس جواب ڏنو ٿي. واضح رهي تہ حضرت يوسف عليه السلام 900 ٻوليون زمين وارن انسانن جون ڄاڻندو هو، 900 ٻوليون آسمانن وارن جون ڄاڻندو هو. 900 ٻولين پکين جون ۽ 900 ٻولين ڪيڙن ۽ جيتن جون ڄاڻندو هو.

حضرت مجاهد فرمايو آهي تہ بادشاهہ حضرت يوسف عليه السلام وٽ دين حق کي قبول ڪري مسلمان ٿيو ۽ ان سان گڏ بيشمار ٻين ماڻهن بہ دين حق قبول ڪيو ان لاءِ جو حضرت يوسف عليه السلام انهن ماڻهن ڏانهن نبي ڪري موڪليو ويو هو.

مصر جي بادشاهہ حضرت يوسف عليه السلام کي چيو تہ اي سچا بزرگ توهان اڄ کان پوءِ اسان وٽ وڏي مرتبي ۽ وڏي عزت ۽ وڏي مانَ وارا ٿي رهندا ۽ اسان توهان کي هر معاملي ۾ امين مقرر ڪري ڇڏيون ٿا، تہ حضرت يوسف عليه السلام فرمايو تہ مون کي پنهنجي ملڪي خزاني تي مقرر ڪيو (يعني وزير خزانہ بڻايو) بيشڪ مان ان خزاني جي حفاظت ڪرڻ ۽ ملڪي معاملات کان پوريءَ طرح واقف آهيان. بادشاهہ حضرت يوسف عليه السلام کي خزانن جو مالڪ بڻائي ڇڏيو. ان سال ئي قطفير، عزيز مصر وفات ڪئي.

هڪ طرف حضرت يوسف عليه السلام خزانن جو مالڪ بڻجي ويو ۽ هن زراعت تي وڏو ڌيان ڏنو ۽ آبادگارن کي گهڻو ڪجهہ نوازيو تہ هو زراعت جو ڪم زور ۽ ڌيان سان ڪن. تہ ٻئي طرف بيبي زليخا عزيز مصر جي وفات بعد محل ڇڏي هڪ هنڌ وڃي اڪيلائپ ۾ جهوپڙي اڏي حضرت يوسف عليه السلام جي ياد ۾ (يعني اصلي عزيز مصر جي

ياد ۾) وڃي رهي ۽ پنهنجي ملڪيت، هيرا، ياقوت وغيره يوسف جي نالي تي ضرورتمندن ۾ ورهايا. ۽ پنهنجو سڀ ڪجهه لٽائي ڇڏيائين.

جڏهن زليخا تنگ ٿي پئي ته پنهنجي "بُتَ" جنهن جي هوءَ عبادت ڪندي هئي، ان کي چيائين ته توکي مون تي رحم نه آيو ۽ منهنجي ڪهڙي حالت ٿي وئي آهي تو منهنجي ڪا به مدد نه ڪئي. هاڻي مان توکان بيزار آهيان، ائين چئي "بُتَ" کي اڇلائي ڇڏيائين.

حضرت يوسف عليه السلام جو ڪلمون پڙهيائين ۽ چيائين ته مان ان خداوند ڪريم تي ايمان آڻيان ٿي جو حضرت يوسف جو رب آهي ۽ ان بعد صبح شام الله تعاليٰ جي ذڪر ۾ مشغول رهي. ان بعد حضرت يوسف عليه السلام حسب دستور گهوڙي تي سوار ٿي اچي رهيو هو ته زليخا هيءُ لفظ چيا:

ترجمو: "يعني پاڪ آهي اها ذات، جنهن بادشاهن کي گناهن جي شامت جي ڪري غلا ۽ غلامن کي عبادت ۽ اطاعت جي برڪت سان بادشاهه بنائي ڇڏيو." الله تعاليٰ هَوا کي حڪم ڪيو ته زليخا جا اهي لفظ يوسف جي ڪنن ۾ پهچاءِ ۽ حضرت يوسف عليه السلام جي ڪنن ۾ بيبي زليخا جا مٺيان لفظ پهتا. جن مٿس اهڙو اثر ڪيو جو سندس اکين مان ڳوڙها وهي نڪتا ۽ زليخا جا لفظ ٻڌي هڪ غلام کي حڪم ڪيائين ته پوڙهيءَ جو مقصد پورو ڪر. غلام زليخا وٽ پهچي ڪيس چيو ته توهان جي ڪهڙي حاجت آهي؟ ته زليخا فرمايو ته منهنجو ڪم يا حاجت صرف يوسف عليه السلام ۾ آهي ۽ پوڙهي (زليخا) کي غلام قصرِ شاهي ۾ پهچايو. حضرت يوسف عليه السلام جڏهن (ٻاهران) گهر موٽي آيو ته بادشاهي ڪپڙا لاهي دُرويشانه ڪپڙا پهري عبادت الهيٰءَ ۾ مشغول ٿي ويو، ته اتي هن کي پوڙهي ياد آئي ۽ غلام کي گهرائي کانئس پڇيائين ته پوڙهيءَ جي حاجت پوري ڪئي؟ غلام وراڻيو ته پوڙهي چئي پئي ته منهنجو ڪم صرف يوسف پورو ڪري سگهي ٿو. انڪري مان ان پوڙهيءَ کي توهان جي محل شاهيءَ ۾ اچي وهاريو آهي. پوءِ يوسف عليه السلام غلام کي فرمايو ته پوڙهيءَ کي وٺي اچ. پوڙهي حاضر ٿي چيو ته اسلام عليڪم! يوسف عليه السلام جيڪو ڪنڌ جهڪائي ويٺو هو تنهن تي رقت طاري ٿي وئي ۽ وعليڪم السلام چئي فرمايائين اي پوڙهي مون کي اُهي ئي لفظ ورائي ٻڌاءِ جيڪي هَوا جي ذريعي منهنجن ڪنن تائين پهتا هئا. بيبي زليخا چيو ته مون عرض ڪيو هو ته:

ترجمو: حضرت يوسف عليه السلام فرمايو: سَچ ٿي سچ آهي ليڪن هاڻي ٻڌاءِ تنهنجو ڪهڙو ڪم آهي؟ زليخا عرض ڪيو ته حضرت توهان جلدي مون کي وساري ڇڏيو؟ ته يوسف عليه السلام فرمايو ته توهان ڪير آهيو. مان توهان کي نه سڃاڻو! زليخا چيو ته مان اهو انسان آهيان جو جڏهن مون توکي ڏٺو ته سڀڪجهه وساري صرف توکي ئي چونڊيم ۽ توهان لاءِ ساري جواني ۽ خزانا ختم ڪري ڇڏيم. مان اها ئي زليخا آهيان، تنهنجي جدائيءَ جي ڪري مون لاءِ دنيا مصيبت جو گهر بنجي وئي آهي.

زليخا جو حال ٻڌي حضرت يوسف روئي ڏنو ۽ ڪيس چيائين ته زليخا تنهنجو حسن وڪمال ۽ شاهي حشمت ڪيڏانهن وئي. زليخا چيو ته مون کان ان ذات سڀ ڪجهه کسي ورتو، جنهن توکي قيدخاني مان ڪڍي هن وڏي بادشاهيءَ جو مالڪ بنائي ڇڏيو آهي.

حضرت يوسف عليه السلام چيو ته زليخا ڇا ضرورت آهي. زليخا عرض ڪيو ته ضرورت پوري ڪندين؟ حضرت يوسف چيو ته انشاءَ الله تعاليٰ پوري ڪندس! زليخا عرض ڪيو ته منهنجون ٽي ضرورتون آهن.

(1) الله تعاليٰ کان دعا گهرو ته منهنجون اکيون واپس اچن يعني نظر واپس اچي.

(2) منهنجو اڳوڻو حسن و جمال واپس اچي

(3) مون کي وري جواني اچي.

حضرت يوسف عليه السلام دعا گهري ته

زليخا جون اکيون روشن ٿي ويون، حسن ۽ جمال بہ واپس اچي ويس ۽ نوجوان ٿي پئي. پوءِ زليخا وري عرض ڪيس تہ توهان هاڻي مون سان نڪاح ڪيو. ان تي حضرت يوسف عليه السلام خاموش ٿي پنهنجو مٿو مبارڪ جُهڪائي ويٺو تہ جبرئيل عليه السلام نازل ٿيو ۽ حضرت يوسف عليه السلام کي فرمايائين تہ الله تعاليٰ توهان لاءِ سلام ڏنا آهن ۽ فرمايو آهي تہ زليخا جي اها آرزو (نڪاح ڪرڻ واري) بہ پوري ڪر. اڄ تائين زليخا توکي تدبير ۽ حيلي سان حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ليڪن محروم رهي ۽ هاڻي هيءَ مون (الله) کان گهري ٿي ۽ تنهنجي ٿي ڪري تنهنجي الله تي ايمان آندائين، انڪري ان جي اُميد پوري ڪر. حضرت يوسف عليه السلام اهو رباني حڪم ٻڌي بادشاهه سان ڳالهه ڪئي ۽ بادشاهه مصر جي سمورن اميرن کي دعوت ڏئي وليمو ڪيو. جنهن ۾ ملائڪ بہ شريڪ ٿيا ۽ ملائڪ گهوٽ- ڪنوار لاءِ بهشتي وڳا کڻي آيا ۽ عرض ڪيائون تہ الله تعاليٰ هي ڪپڙن جا جوڙا موڪليا آهن ۽ شادي مبارڪ بہ ڏني آهي ۽ اهڙي طرح الله جي حڪم سان حضرت يوسف عليه السلام جو بيبي زليخا سان نڪاح ٿي ويو.

حضرت يوسف عليه السلام جي تاجپوشي:

حضرت ابن عباس رضي الله عنه جن کان روايت آهي تہ جڏهن سال کان هڪ ڏينهن وڌيڪ ٿيو تہ بادشاهه "جشن شاهانہ" ملهايو ۽ ان ۾ حضرت يوسف عليه السلام کي گهرائي هڪ سوني تخت تي وهاريو جنهن تي موتين ۽ ياقوتن جو جڙاءُ هو. ان سوني تخت جي ڊيگهہ 30 هٿ ۽ ويڪر 10 هٿ هئي ان تي ٽيهہ بهترين قالين وڇايل هيون ۽ انهن جي مٿان 7 سنهيون چادرون وڇايل هيون ۽ پاسن کان ريشم لڳل هئس. حضرت يوسف عليه السلام جو رنگ برف وانگر ۽ چهرو مبارڪ چوڏهين جي چنڊ وانگر چمڪندڙ هو. تخت تي ويهڻ کانپوءِ يوسف عليه السلام کي تاج پهرايو ويو. ۽ سندس ڪلهن تي بادشاهه پنهنجي تلوار رکي ۽ نيازمندي ۽ عقيدت سان ڪيس تمام بادشاهي ڪنجيون سندس حوالي ڪيون. ان وقت مصر جي گاديءَ جو هنڌ ممفس (منف) هو، جنهن جا آثار اڄ بہ قاهره جي ڏکڻ ۾ 14 ميلن جي مفاصلي تي ملن ٿا. (تفسيرالقرآن (جلد ٻيون)، صفحو 424- ابوالاعليٰ مودودي)

جڏهن حضرت يوسف عليه السلام مصر ۾ آيو هو تہ ان وقت راڄڌاني جو هنڌ "عميسس" هو جو تهذيب وتمدن جو وڏو مرڪز هو. اهو شهر ان هنڌ ئي هو جتي هن وقت "صان" جو شهر آهي. ان هنڌ عميسس جو محل وقوع اڀرندي طرف نيل نديءَ جي ڀرسان هو. (قصص القرآن- ص 288)

تاجپوشي بعد حضرت يوسف عليه السلام 7 سالن ۾ ملڪي معيشت کي ترقي وٺرائڻ تي زور ڏنو، خاص ڪري اناج وارن فصلن تي زور ڏنو. ۽ هارين کي وڌ ۾ وڌ سهولتون ڏنيون ۽ هر سال پيدائش مان گهربل اناج کان ٻچندڙ اناج جي حفاظت لاءِ اناج کي انهن ئي سنگن ۾ رکڻ جو حڪم جاري ٿيندو رهيو ۽ ان اناج لاءِ حضرت يوسف عليه السلام نوان- پراڻا گدام پرائي ڇڏيا. ۽ ملڪ خوشحال ٿي ويو. خير خوشيءَ سان 7 سال سڪار وارا ختم ٿي ويا ۽ هاڻي وري 7 سال ڏڪار وارا آيا جن ۾ برسات بند ٿي وئي ۽ سرسبز علائقن مان ڌوڙ اڏامڻ لڳي، زرخيز زمينون بنجر بڻجي ويون. حضرت يوسف عليه السلام جي تدبير سان جيڪو اناج گودامن ۾ سنگن ۾ ئي محفوظ رکيو ويو هو، اهو راشن بنديءَ تي هلايو ويو ۽ ملڪي ضرورت پوري ڪرڻ سميت ٻاهرين ملڪن جي ضرورتن کي پڻ مناسب قيمت تي ڏنو ويو. انهن ملڪن ۾ ڪنعان جو علائقو پڻ ڏڪار جي پيٽ ۾ اچي ويو هو. ڪنعان مان حضرت يوسف عليه السلام جا ڀائر پڻ اناج خريد ڪرڻ لاءِ مصر پهتا. انهن حضرت يوسف عليه السلام کي ڪو نہ سڃاتو. ڇاڪاڻ تہ هنن جي گمان ۾ بہ اها ڳالهہ ڪا نہ هئي تہ يوسف عليه السلام سون چٽيل ڪرسيءَ تي ويٺل هوندو، حضرت يوسف جي ڀائرن کي عمده جاءِ تي وهاريو ويو. دستر خوان تي قسمين قسمين کاڌا رکرائي انهن کي ڪارايا ويا. حضرت يوسف

راشن جو انتظام ۽ نظرداري پنهنجي هٿ هيٺ رکي هئي. جيئن ته حضرت يوسف جا ڀائر ڏهه هئا انڪري هنن کي ڏهه اُٺ اناج جا ڏنائين، جڏهن ته ڀائرن يارهين ڀاءُ لاءِ به اناج گهريو جنهن لاءِ يارهون اُٺ به ڪاهي آيا هئا، پوءِ حضرت يوسف ته حال احوال مان سڀڪجهه سمجهي ويا هئا. ليڪن هنن کي چيائين ته هن وقت مان اوهان کي يارهين ڀاءُ جو حصو ڏيان ٿو ليڪن آئنده ان ڀاءُ کي به وٺي اچجو، نه ته وري اوهان کي اناج نه ڏنو ويندو. ۽ حضرت يوسف پنهنجن درٻارين کي چيو ته هنن ڪنعانين جي رهواسين اناج جو جيڪو معاوضو ڏنو آهي، اهو به انهن جي اناج ۾ وجهي ڇڏيو ۽ درٻارين ائين ئي ڪيو. جڏهن حضرت يوسف جا ڀائر پنهنجي ڳوٺ پهتا ۽ اُٺن تان سامان لاٿائون ته ڏٺائون ته هنن جيڪو اناج جو معاوضو ڏنو هو، اهو به اناج مان نڪتو. پوءِ جڏهن وري ٻيو ڀيرو اناج وٺڻ لاءِ يوسف جي ڀائرن تياري ڪئي ته هنن حضرت يعقوب عليه السلام کي عرض ڪيو ته ابا جان! بنيامين کي اجازت ڏيو ته وڌيڪ اناج ملندو حضرت يعقوب عليه السلام ڀريان انڪار ڪيو ليڪن گهڻين منٿن ميڙن بعد حضرت يعقوب عليه السلام بنيامين کي مصر ولايت وڃڻ جي اجازت ڏني ۽ يارنهن ڀائر ئي اچي مصر پهتا ته حضرت يوسف عليه السلام کين عزت ڏني ۽ طعام ڪارائڻ وقت ٻه ٻه ڪري وهارڻ جو حڪم ڪيائين جڏهن ٻيا سڀئي ٻه ٻه ٿي ويٺا ته بنيامين اڪيلو ٿي ويٺو ۽ روئي رهيو هو ته ڪاش منهنجو ڀاءُ يوسف زنده هجي ها ته مان به ان سان گڏ وهان هان ۽ گڏجي ڪاڌو کائون هان پوءِ حضرت يوسف بنيامين کي پاڻ سان وهاريو ۽ پاڻ سان گڏ کاڌو کارايو ۽ پوءِ حڪم ڪيائين ته ٻه ٻه هڪ هڪ ڪمري ۾ سمهن (آرام ڪن) ۽ بنيامين اڪيلو آهي، انڪري ان کي منهنجي حوالي ڪيو. پوءِ بنيامين حضرت يوسف عليه السلام سان گڏ رهيو ۽ ڪيس ٻڌايائين ته مان تنهنجو ڀاءُ يوسف آهيان ۽ سڄو احوال ڀائرن جو ڪيس ٻڌايائين ۽ صبر جي تلقين ڪيائين. ۽ ڪانئس والد صاحب ۽ گهرو حالات جي سڄي خبر ورتائين. ان بعد حضرت يوسف بنيامين کي چيو ته واپس ڀائرن ڏي هليو وڃ. بنيامين انڪار ڪيو، پوءِ صلاح مشوره بعد بنيامين ڀائرن ڏي ويو ۽ جڏهن حضرت يوسف جا ڀائر ڪنعان واپس ٿي رهيا هئا ته بنيامين جي سامان ۾ شاهي پيالو حضرت يوسف رکرائي ڇڏيو. جڏهن قافلو ڪجهه اڳتي نڪتو ته پوئتي اهلڪارن ڏنو ته بادشاهه وارو پيالو گهر نه آهي ۽ اهلڪار هن قافلي پويان لڳا ۽ اچي ان کي پهتا ۽ جاچ ڪيائون ته بنيامين جي سامان مان پيالو نڪتو ۽ بنيامين کي حضرت يوسف جي دربار ۾ وٺي آيا، اتي ڀائرن چيو ته هيءُ اسان جو سڳو ڀاءُ نه آهي ۽ هن جو هڪ سڳو ڀاءُ هو، ان به چوري ڪئي هئي جو هُو پنهنجي ڦڦيءَ وٽ رهندو هو، ڪيس ان نپايو هو. ۽ جڏهن حضرت يعقوب پنهنجي ڀيڻ کان ان يوسف جي وڏي ٿيڻ تي ڪانئس گهر ڪئي ته هاڻي مون کي منهنجو پٽ واپس ڪر ته يوسف جي ڦڦيءَ انڪار ڪيو، پر مجبورن هن کي پيءُ ڏانهن روانو ڪيائين ليڪن محبت جي ڪري هن جي چيلهه ۾ حضرت اسحاق عليه السلام جو هڪ قيمتي پٽڪو ٻڌي ڇڏيائين ته چوريءَ جي الزام ۾ يوسف واپس ٿئي ۽ يوسف جي جوان ٿيڻ بعد سندس ڦڦيءَ پٽڪي جي گم ٿيڻ جو سڀني سان ذڪر ڪيو ۽ اهو پٽڪو حضرت يوسف جي چيلهه ۾ ٻڌل نظر آيو ۽ حضرت يعقوب شريعت مطابق حضرت يوسف کي سندس ڦڦيءَ جي حوالي ڪيو ۽ سندس ڦڦي يوسف کي پاڻ وٽ مملوڪ بنائي رهائي ڇڏيو.

اها ڳالهه يوسف جي ڀائرن کي ذهن ۾ هئي انڪري هنن چيو ته بنيامين جو ڀاءُ به چوري ڪئي هئي (معاذ الله) پوءِ ڀائرن حضرت يوسف کي عرض ڪيو ته بنيامين جو والد وڏي عمر جو آهي جيڪو هن جي جدائي برداشت ڪري نه سگهندو، انڪري مهرباني ڪري اسان مان ڪو ان جي بدلي پاڻ وٽ وهاريو، پر حضرت يوسف اها قانون جي انحرافي سمجهي، انڪري ائين ڪرڻ کان جواب ڏنائين. پوءِ ٻين ڀائرن کي وڏي ڀاءُ چيو ته اوهان وڃو ۽ مان

هتي رهان ٿو، پوءِ ٻيا پٽر قافلي سان گڏ ڪنعان پهتا ۽ ساري حقيقت پنهنجي پيءُ کي ٻڌايائون ۽ ثابتيءَ لاءِ عرض ڪيائون ته ڀلي توهان ان ڳوٺ وارن کان پڇو جتي اسان کان جهڙتي ورتي وئي هئي. يا قافلي وارن کان پڇو جيڪو حضرت يعقوب عليه السلام جا پاڙيسري هئا. ڪجهه ڳالهه ٻولهه بعد حضرت يعقوب عليه السلام پٽن کي چيو ته توهان پنهنجي ڀاءُ جنهن کي مصر ۾ ڇڏي آيا آهيو ان کي ڳولي لهو ۽ اتي حضرت يوسف عليه السلام کي به ڳولي لهجو ۽ هڪ خط عزيز مصر ڏانهن به لکي ڏنائين، ته هيءُ خط منهنجو کڻي وڃو ۽ عزيز مصر کي ڏجو.

حضرت يعقوب عليه السلام جو خط بنام عزيز مصر:

”هيءُ يعقوب اسرائيل بن اسحاق بن ابراهيم خليل کان عزيز مصر جي طرف خط آهي. اما بعد ياد رکو ته اسان جي گهراڻي تي الله تعاليٰ جي طرف کان آزمائش ٿيندي رهي آهي. مثال طور: اسان جي ڏاڏي ابراهيم عليه السلام کي باهه جي آڙاهه ذريعي آزمايو ويو ته ان صبر ڪيو. منهنجي چاچي حضرت اسماعيل عليه السلام کي ذبح ڪرڻ سان آزمايو ويو ته ان صبر ڪيو، ۽ مون يعقوب کي منهنجي پٽ يوسف جي گمشدگي ۽ جدائيءَ سان آزمايو ويو جو فراق ۾ پنهنجين اکين جو نور به وڃائي ويٺس ۽ جسم ڪمزور ٿي ويو ليڪن صبر ڪيم. هاڻي وري توهان منهنجو فرزند بنيامين روڪي ڇڏيو آهي ۽ توهان جي خيال ۾ اهو چور آهي ليڪن اسان جو گهراڻو چوري ڪرڻ کان پاڪ آهي. بهتر آهي ته توهان منهنجو فرزند واپس موڪليو جي نه ته مان اهڙي دعا گهرندس جو توهان جي ستن پيڙهين تائين اثر ڪندي“

حضرت يعقوب عليه السلام مٿيون خط ۽ ڪجهه مُوڙي پٽن کي ڏئي کين عزيز مصر ڏانهن روانو ڪيو. ۽ هو مصر ۾ اچي پهريائين پنهنجي ان ڀاءُ يهودا سان مليا جيڪو پاڻهي رهي پيو هو ۽ پوءِ گڏجي وڃي عزيز مصر سان مليا ۽ والد صاحب جو خط کين ڏنو ۽ پنهنجن مشڪلاتن جو ذڪر ڪيو ته اي عزيز مصر هن دفعي اسان وٽ نهايت ٿي ٿوري پونجي آهي، اسين توهان جي پوري قيمت ادا ڪري نه ٿا سگهون. اسان تي ڪرم نوازي ڪري اناج عنايت ڪرڻ فرمايو، الله تعاليٰ توهان کي اجر ۽ ثواب عطا ڪرڻ فرمائيندو.

حضرت يوسف جو خط- بنام حضرت يعقوب:

مصر جي بادشاهه کان يعقوب اسرائيل (بنده خدا) جي طرف هي خط آهي. اما بعد يا شيخ! توهان جو خط مون کي مليو. مون ان کي پڙهيو ۽ ڄاڻ معلوم ٿي توهان ان ۾ پنهنجن ابن ڏاڏن صالحن جو ذڪر ڪرڻ فرمايو آهي ۽ انهن صبر ڪيو آهي ۽ ڪامياب ٿيا آهن. توهان کي عرض ٿو ڪيان ته توهان به صبر ڪرڻ فرمايو“ فقط والسلام.

هيءُ خط جڏهن حضرت يعقوب عليه السلام کي پهتو ته حضرت يعقوب عليه السلام خط ڏسي سڃاتو ته هي خط حضرت يوسف عليه السلام جو لکيل آهي.

”هيءُ خط حضرت يوسف عليه السلام جو ڪنهن وقت حضرت يعقوب عليه السلام وٽ پهتو هو ۽ ڪنهن پهچايو هو، ان جو تفصيل مختلف ڪتابن ۽ تفسير پڙهڻ بعد به مون کي معلوم ٿي نه سگهيو، باقي هنن ٻنهي خطن جو ذڪر مون کي مليو جيڪو هن بيان ۾ مون (راقم الحروف) ڄاڻ خاطر لکي ڇڏيا آهن.“

حضرت يعقوب عليه السلام جن جي طرفان ٿوري پونجي ڏئي پٽن کي عزيز مصر ڏانهن موڪليو ۽ پنهنجن مشڪلاتن جو به ذڪر ڪرڻ به فرمايو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: ”اي عزيز مصر اسان ۽ اسان جو اهل وعيال وڏي تڪليف ۾ ڦاٿل آهي ۽ اسان نهايت ٿورو ملهه کڻي آيا آهيون، توهان اسان کي (ان جي عيوض) پورو اناج ڏيو ۽ خيرات ڪيو جو خدا پاڪ خيرات ڪندڙن کي ثواب عنايت فرمائي ٿو.“ (پ 13 رڪوع 4)

حضرت يوسف عليه السلام کين فرمايو ته: ٻڌايو اهو به توهان کي ياد آهي جو توهان يوسف ۽

ان جي پاڻ سان ڪيو ۽ پوءِ کين "بيعہ نامہ" ڏيکاريو جيڪو انهن سيدنا يوسف کي وڪرو ڪرڻ بعد مالڪ بن ذعر کي لکي ڏنو هو ۽ حضرت يوسف وري مالڪ بن ذعر کان ان وقت ورتو هو جڏهن مالڪ بن ذعر، عزيز مصر کي حضرت يوسف خزانن جي ڍيرن ۾ وڪرو ڪري ڏنو هو. "بيعہ نامہ" ڏسڻ سان برادران عزيز مصر يوسف عليه السلام اهي هٿ اکر سڃاتا ۽ خيال ڪيائون تہ عزيز مصر کي يوسف عليه السلام جي ڪنهن خبر ٻڌائي ۽ سوچيائون تہ هيءُ خود حضرت يوسف تہ نہ آهي. (ايتري ۾) حضرت يوسف نقاب هٽايو ۽ مٿي تان تاج الڳ ڪيو تہ برادران يوسف، يوسف جي شڪل وشمائل ڏسي سڃاتائون ۽ يوسف عليه السلام کي چيائون تہ تون يوسف ٿي آهي؟ تہ حضرت يوسف جن فرمايو تہ: "مان يوسف آهيان ۽ هيءُ بنيامين منهنجو سڳو ڀاءُ آهي. خدا تعاليٰ اسان تي احسان ڪيو آهي جو شخص الله تعاليٰ کان ڊڄي ٿو ۽ صبر ڪري ٿو تہ الله بيشڪ نيڪو ڪارن جو اجر ضايع نہ ٿو ڪري."

يوسف جا ڀائر ڏاڍا پريشان ٿيا ۽ پشيمان ٿيا ۽ معافي گهرڻ لڳا تہ حضرت يوسف کين فرمايو تہ: "اڄ توهان تي ڪا بہ ملامت نہ آهي، الله توهان کي معاف ڪري ۽ اهوئي سڀني مهرباني ڪندڙن کان وڌيڪ مهربان آهي." پوءِ ڪانئن ساري خاندان ۽ والد گراميءَ جو حال احوال ورتو، حضرت يوسف فرمايو تہ: هيءُ منهنجو ڪُڙتو (قميص) کڻي وڃو ۽ والد گرامي جي اکين تي رکندو تہ سندن اکيون کُلنديون ۽ روشن ٿي وينديون ۽ توهان سڀني گهر ڀاتين کي مون وٽ وٺي اچو. حضرت انس بن مالڪ رضي الله عنہ جن کان روايت آهي تہ اها قميص حضرت ابراهيم عليه السلام واري هئي جيڪا کين جبرئيل عليه السلام نمرود طرفان آڳاهہ ۾ وجهڻ وقت پارائي هئي جاڪاڻ تہ نمرود حضرت ابراهيم عليه السلام جي قميص بہ لاهي پوءِ آڳاهہ ۾ وڌو هو. پوءِ اها قميص حضرت اسحاق سانديي رکي جنهن وري پنهنجي فرزند حضرت يعقوب عليه السلام کي ڏني هئي ۽ حضرت يعقوب وري حضرت يوسف کي ڳچيءَ ۾ سون يا چانديءَ ۾ مڙهي پارائي ڇڏي هئي پوءِ اها قميص يوسف جي ڀائرن کڻي مصر کان ڪنعان روانا ٿيا تہ حضرت يعقوب کي يڪدم حضرت يوسف جي خوشبوءِ اچڻ لڳي ۽ پاڻ پاڙي وارن کي ٻڌايائون تہ مون کي يوسف جي خوشبوءِ اچي رهي آهي. واضح رهي تہ مصر ۽ ڪنعان جي وچ ۾ 8 مراحل يعني 80 فرسخ هو. هرهڪ فرسخ ٽن ميلن جي برابر آهي تہ = 240 3+80 ميل ٿيا.

30 ميلن جي هڪ منزل يعني هڪ مرحلہ تہ 3+80 = 240 ميل ٿيا. يعني 240 ميلن تان حضرت يعقوب کي حضرت يوسف جي قميص مان حضرت يوسف جي خوشبوءِ آئي. برادران يوسف جي ڀائرن ۾ وڏي ڀاءُ وٽ قميص هئي، ان وقت ريح صبا الله تعاليٰ کان اجازت گهري تہ قميص کڻي ويندڙ مبشر کان پهريان مون کي اجازت ڏني وڃي تہ ان مبشر کان اڳ مان تنهنجي پياري پيغمبر کي خوشخبري ٻڌايان. الله پاڪ جي اجازت بعد ان ريح صبا حضرت يعقوب کي حضرت يوسف جي ملڻ جي خوشبوءِ ذريعي اچي خبر ڏني. هڪ روايت آهي تہ حضرت يوسف پنهنجي والد بزرگوار ڏانهن قميص رواني ڪرڻ وقت تمام گهڻو سامان ۽ 200 سواريون پڻ روانيون ڪيون تہ جيئن انهن تي سوار ٿي سمورو اهل وعيال جن جو تعداد 93 هو، نوڪر، غلام ۽ ڪنيز وغيره کي ڪنعان کان مصر وٺي اچن. جڏهن برادران يوسف جا ڀائر ڪنعان پهتا تہ يهودا اڳتي وڌي پنهنجي والد بزرگوار کي عرض ڪيو تہ بابا حضور، يوسف زنده آهي، تہ حضرت يعقوب عليه السلام چيس تہ يوسف جو ڇا حال آهي؟ تہ يهودا جواب ڏنس تہ يوسف تہ مصر جو بادشاهہ آهي، تہ يعقوب عليه السلام پڇيس تہ مان شهنشاهيءَ کي ڇا ڪندس مون کي ٻڌاءِ تہ هُو دين تي ڪيئن آهي؟ تہ يهودا چيس تہ هُو دين تي مڪمل قائم آهي. پوءِ حضرت يعقوب عليه السلام جي مُنهن مبارڪ تي رکي تہ سندن اکيون روشن ٿي

ويون. جيئن قرآن پاڪ ۾ اچي ٿو ته:
(ترجمو) "جڏهن خوشخبري ڏيڻ وارو (حضرت يعقوب وٽ) پهتو ته قميص (ڪُرتو) حضرت يعقوب عليه السلام جي مُنهن تي وڌو ۽ هُو (حضرت يعقوب) اکين کان ڏسندڙ ٿي پيو ۽ چوڻ لڳو ته مون توهان کي نه چيو هُو ته مان رب پاڪ جي طرفان اهو ڄاڻان ٿو جو توهان نه ٿا ڄاڻو.

جڏهن حضرت يعقوب مصر جي قريب پهتو ته يوسف عليه السلام کي اطلاع مليو ۽ يوسف عليه السلام ۽ ريان بادشاهه 4000 پيادل فوج ۽ 3000 سوار ۽ شهر جا معززين ۽ عام ماڻهو حضرت يعقوب عليه السلام جي استقبال لاءِ شهر کان ٻاهر پهتا. هر سوار کي چاندي جي ڍال ۽ سون جو جهنڊو ڏنو ويو، ان وقت هيءُ سڀ سواريون ۽ ملڪيت وغيره حضرت يوسف جي ئي ملڪيت هيون. جڏهن حضرت يعقوب عليه السلام جي نظر استقبال ڪندڙ هجوم تي پئي ته ڪين خوشي ٿي. ۽ ساڳئي وقت عجب ۾ پڻ پئجي ويا، ته جبرئيل امين، حضرت يعقوب عليه السلام کي عرض ڪيو ته ٿورو مٿي به نهاريو، توهان استقبالي لشڪر ڏسي تعجب ڪائو پيا جڏهن ته مٿي سڀ ملائڪ سڳورا حاضر آهن جيڪي توهان کي خوش ڏسي پاڻ ملائڪ به خوش نظر اچي رهيا آهن ۽ خوشي ملهائي رهيا آهن.

جڏهن ته اهي ملائڪ توهان جي اڳ حزن ۽ ملال (ڏک) ۾ محزون (ڏکويل) هئا. حضرت يعقوب عليه السلام مٿي نهاري ڏٺو ته ملائڪ به خوشيءَ مان جڻ ته جشن ملهائي رهيا هئا. پوءِ حضرت يعقوب عليه السلام، حضرت جبرئيل عليه السلام کان پڇيو ته انهن ۾ يوسف ڪهڙو آهي؟ حضرت جبرئيل عليه السلام، حضرت يعقوب عليه السلام کي ٻڌايو ته جيڪو ڇٽيءَ جي هيٺان نهايت شان وشوڪت سان اچي رهيو آهي، اهو حضرت يوسف آهي. حضرت يعقوب پنهنجي فرزند حضرت يوسف کي ڏسي سواريءَ تان لهي پيو ۽ يهودا جي ڪلهن تي هٿ رکي پيادل هلڻ لڳو. جڏهن حضرت يعقوب سواريءَ تان لٿو ته جبرئيل عليه السلام حضرت يوسف وٽ حاضر ٿيو ۽ ڪين عرض ڪيائين ته توهان جا والد بزرگوار پيادل هلي رهيا آهن انڪري توهان به سواريءَ تان لهي پيادل هلو. جڏهن حضرت يعقوب ۽ حضرت يوسف هڪٻئي جي ويجهو پهتا ته حضرت يوسف سلام ڪرڻ جو ارادو ڪيو ته جبرئيل عليه السلام ڪين عرض ڪيو ته اي حضرت يوسف سلام ڪرڻ ۾ پهرين پنهنجي والد بزرگوار کي اڳرائي ڪرڻ ڏيو. ڇاڪاڻ ته هو ئي افضل آهي. ۽ پوءِ حضرت يعقوب عليه السلام چيو ته: "اسلام عليڪ يا مُذهِبَ الاحزان" پيءُ پٽ هڪٻئي سان چنبڙي پيا ۽ خوشيءَ مان روئي رهيا هئا ته ملائڪ سڳورا به روئي رهيا هئا. لشڪر تي عجيب ڪيفيت طاري ٿي وئي. خوشيءَ مان گهوڙا به هٽڪڻ لڳا. پوءِ حضرت يوسف سڀني کي چيو ته توهان عزت سان مصر جي شهر ۾ داخل ٿيو ۽ جڏهن قافلو شاهي تخت وٽ پهتو ته يوسف عليه السلام پنهنجي والد بزرگوار ۽ سندس اهل وعيال کي نهايت پروقار طريقي سان دربار شاهيءَ ۾ داخل ڪرڻ جو حڪم صادر ڪرڻ فرمايو ۽ تمام درباري پنهنجين پنهنجين نشستن تي ويٺا. حضرت يعقوب کي تخت شاهي تي نهايت مٿانهينءَ واري جاءِ تي وهاريو ويو. ۽ ٻين کي حسب مراتب نشستن تي وهاريو ويو. پوءِ حضرت يوسف به تخت شاهي تي جلوه گر ٿيڻ فرمايو. ته ان وقت سمورا درباري حسب دستور تخت شاهي جي سامهون تعظيمي سجدي ۾ هليا ويا. ان صورتحال کي ڏسي خاندان يعقوب به سجدي ۾ هليا ويا.

(هن وقت سڀني جي ملڻ ڪري حضرت يعقوب جو پورو خاندان خوش هو. ٻئي طرف ڏڪار واري وقت ماڻهن پهريائين:

پهرين سال ماڻهن درهم ۽ دينار ڏئي اناج خريد ڪيو. ٻئي سال ماڻهن زيور ۽ جواهرات ڏئي اناج خريد ڪيو. ٽئين سال ماڻهن چوپايو مال ۽ جانور ڏئي اناج خريد ڪيو. چوٿين سال ماڻهن پنهنجا غلام ۽ ٻانهيون وڪرو ڪري اناج خريد

کيو. پنجين سال ماڻهن پنهنجيون جاگيرون ۽ ايراضيون وڪرو ڪري اناج خريد ڪيو. ڇهين سال ماڻهن پنهنجو اولاد وڪرو ڪري اناج خريد ڪيو. ستين سال ماڻهن پنهنجو پاڻ وڪرو ڪري غلام بڻيا.

اهڙي طرح مصر ۽ آسپاس ملڪن جا ماڻهو حضرت يوسف عليه السلام جا غلام ٿي ويا ۽ حضرت يوسف عليه السلام جي عظمتن ۽ ڪمال جي تڪميل ٿي. جو ڪين نبوت به ملي، سڀ عوام غلام به بڻيو جو پوءِ ڪير به نه ٿي چئي سگهيو ته يوسف غلام آهي. هاڻي سڀ سندس ئي غلام آهن)

شهر کان ٻاهر ڀرين ملاقات (پيءُ ۽ پٽ جي) ۾ محبت، عظمت تي حاوي رهي، جڏهن ته هتي تخت شاهي وٽ عظمت محبت تي حاوي رهي ۽ سڀ جا سڀ سجده ريز ٿي ويا ۽ حضرت يوسف کي پنهنجي ننڍپڻ وارو خواب ياد اچي ويو ۽ عرض ڪيائين ته بابا حضور! هيءُ ان خواب جو تعبير آهي جو الله پاڪ سچو ڪري ڏيکاريو، پوءِ حضرت يوسف جن حضرت يعقوب کي پنهنجي خاص محل (حويلي) ۾ وٺي ويو ۽ حضرت يوسف جو اولاد، پنهنجي ڏاڏي جي سامهون باادب ٿي اچي بيٺو. حضرت يوسف پنهنجي خاندان جو تعارف ڪرايو. حضرت يعقوب انهن کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ حضرت يوسف، بيبي زليخا سان به پنهنجي پيءُ کي ملايائين ۽ عرض ڪيائين ته هيءُ منهنجو اولاد مون کي بيبي زليخا مان ئي آهي. بيبي زليخا، حضرت يعقوب جا هٿ مبارڪ چميا ۽ عرض ڪيائين ته توهان هن محل ۾ مستقل رهڻ فرمايو. ليڪن حضرت يعقوب عليه السلام بيبي زليخا کي فرمايو ته مون کي هيءُ شاهاڻي رهائش ناپسند آهي ۽ مون کي رهائش لاءِ اهڙي جهوپڙي تيار ڪرائي ڏيو جهڙي جهوپڙي ڪنعان ۾ منهنجي رهڻ لاءِ آهي.

حضرت يوسف کي بيبي زليخا مان ٻه فرزند هئا. هڪ جو نالو افرائيم ۽ ٻئي جو نالو ميشا هو. افرائيم کي وري ٻُون پٽ ۽ رحمت نياڻي پيدا ٿيا. ۽ اها رحمت ئي حضرت ايوب عليه السلام جي گهر واري (يعني زال) ۽ ٻُون مان يوشع پيدا ٿيو جو حضرت موسيٰ عليه السلام جو خاص خليفي طور مشهور آهي.

سيده زليخا کا فراق (اردو ڪتاب) مؤلف خاڪپائي خادمانِ عاليہ مسڪين گمبٽ، خيرپور ميرس ضلع اڪبر اُجڻ سڪندري ڪهڙائي"

جڏهن ته حضرت علامه مولانا محمد ادريس ڏاهري صاحب، حضرت يوسف عليه السلام جي پٽن جا نالا (1) افرائيم ۽ (2) منشا لکيا آهن ۽ رحمت حضرت يوسف عليه السلام جي نياڻي ڪري لکي آهي جيڪا حضرت ايوب عليه السلام جي گهر واري هئي. (احسن البيان في تفسير القرآن، جلد 5، ص 159)

حضرت يوسف عليه السلام پنهنجي والد بزرگوار حضرت يعقوب عليه السلام کي وٺي پنهنجي خزانن سان گڏ ڪاغذ جي ڪارخانن جو به معائنو ڪرايو. (ڪاغذ جي ايجاد به حضرت يوسف عليه السلام جي مرهون منت آهي.) حضرت يعقوب فرمايو ته پٽ يوسف ڪاغذ جي هيترن ڪارخانن جي باوجود توهان مون ڏانهن هڪ خط به نه لکيو. جڏهن ته توهان مون کان 8 مرحلن جي فاصلي تي هُئين. حضرت يوسف عليه السلام فرمايو ته: ابا حضور مون کي خط لکڻ کان حضرت جبرئيل عليه السلام روڪيو هو. حضرت يعقوب فرمايو ته حضرت جبرئيل کان خط لکڻ کان روڪڻ جو سبب پڇ ته حضرت يوسف فرمايو ته بابا حضور توهان خود ان کي گهرائي پڇوس. حضرت يعقوب عليه السلام حضرت جبرئيل کي گهرائي ڪانئس پڇيو ته اي جبرئيل توهان حضرت يوسف کي مون ڏانهن خط لکڻ کان ڇو روڪيو؟ حضرت جبرئيل امين فرمايو ته: الله تعاليٰ توهان کان امتحان وٺڻ ٿي چاهيو ته ڏسان ته حضرت يعقوب ڪيترو ٿو صبر ڪري هيءُ هڪ آزمائش هئي. ان وضاحت ڪانپوءِ ثابت ٿئي ٿو ته حضرت يعقوب ته حضرت يوسف ڏانهن خط لکيو هو ليڪن حضرت يوسف جو

حضرت يعقوب ڏانهن لکيل خط جنهن جو مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان، اهو خط نہ لکيو ويو هو بلڪ ائين ڪن ليکڪن لکي ڇڏيو آهي (والله علم) هڪ روايت مطابق حضرت يعقوب جن حضرت يوسف وٽ 24 سال زنده رهيا ۽ آخر ۾ وصيت ڪئي هئائين تہ ڪيس شام ۾ سندس والد بزرگوار حضرت اسحاق عليه السلام جي پير ۾ رکيو وڃي، پوءِ جڏهن حضرت يعقوب 147 سالن جي عمر ۾ 1689ق.م - ۾ وصال فرمايو تہ سندس مڙهہ صندوق ۾ وجهي حضرت يوسف عليه السلام خود پاڻ کڻائي حضرت ابراهيم ۽ حضرت اسحاق عليه السلام جي مزارن پرسان دفن ڪرايو. اتفاق سان ان ڏينهن "عيص" جو بہ انتقال ٿيو جيڪو حضرت يعقوب جو ڀاءُ هو ۽ امڙ جيجل جي بطن مبارڪ ۾ بہ حضرت يعقوب سان گڏ هو ۽ ٻنهي کي هڪ قبر ۾ گڏ دفن ڪيو ويو. جهڙي طرح ماءُ جي بطن مبارڪ ۾ گڏ هئا. ٻئي هڪ ڏينهن جاڙا جاول هئا، ٻنهي جي عمر هڪ جيتري 147 سال هئي تہ قبر ۾ بہ گڏ رهيا.

حضرت يعقوب عليه السلام جن جو وصال 1689ق.م، ۾ ٿيو تہ سندن جنم جو سال 1836ق.م ٿيندو.

وفات حضرت يوسف عليه السلام:

ڪاشفيءَ لکيو آهي تہ حضرت يوسف کي خواب ۾ سندن والد بزرگوار حضرت يعقوب آيو ۽ ڪيس چئي رهيو هو تہ پٽ يوسف تنهنجي ديدار جو شوق آهي، تن ڏينهن جي اندر مون وٽ پهچي وڃ. پوءِ حضرت يوسف سجاڳ ٿيو تہ سيني گهر ڀاتين کي گڏ ڪيائين (ڪن جو چوڻ آهي تہ بيبي زليخا اڳ ئي وفات ڪري چڪي هئي) ۽ وصيتون ڪيائين ۽ پنهنجي مملڪت جو وليعهد پنهنجي فرزند افرائيم يا (افرائيم) کي مقرر ڪيائين. ڪن روايتن ۾ وري اچي ٿو تہ يهودا کي وليعهد مقرر ڪيائين. پوءِ حضرت يوسف خدا پاڪ جي حضور ۾ عرض ڪيو تہ (قرآن پاڪ ۾ آهي تہ)

ترجمو: اي منهنجا رَب! تحقيق ڏني تو مون کي بادشاهي ۽ مون کي خوابن جو تعبير ڪرڻ سيکاريئي. اي آسمانن ۽ زمين جا ناهيندڙ تون ئي منهنجو ڪارساز آهين. دنيا ۽ آخرة ۾. ۽ مون کي مسلمان ڪري وفات ڪراءِ ۽ شامل ڪر مون کي صالحن سان. ڪن روايتن ۾ اچي ٿو تہ بيبي زليخا ان وقت زنده هئي وصال ڪا نہ ڪري وئي هئي. تنهن جو حضرت يوسف جي دعا ٻڌي تہ چوڻ لڳي تہ.

هڪ فارسي شاعر جي شعر ۾ جنهن جو ترجمو هي آهي:

(1) يا الله! يوسف جي جدائيءَ جي مان طاقت نہ ٿي رکان يا الله يوسف جي روح سان گڏ منهنجو بہ روح گڏ

(2) وفا جي قانون مطابق اهو سنو نہ آهي تہ يوسف دنيا ۾ نہ رهي ۽ مان رهان.

(3) پوءِ يوسف چيو تہ زليخا کي گهرايو. الوداع جي وقت ان کي مون وٽ پهچايو.

(4) پوءِ (جنهن کي يوسف حڪم ڪيو زليخا جي آڻڻ جو) ان چيو تہ زليخا غم جي سبب تمام ضعيف ٿي وئي آهي مٽي ۽ رت ۾ ملي وئي آهي.

(5) ان (زليخا) جي جانِ، اچڻ جي طاقت ئي نہ ٿي رکي، ان (زليخا) کي ان جي حالت تي ئي ڇڏيو.

(6) جبرئيل امين حاضر ٿيو ۽ هڪ صوف کڻي آيو، جنهن ۾ جنت جي باغ جي زينت هئي.

(7) جڏهن حضرت يوسف اهو صوف هٿ تي رکيو ۽ ان کي سنگهيو تہ ان جو روح پرواز ڪري ويو.

(8) جنهن وقت يوسف عليه السلام جو روح ان صوف جي خوشبوءِ سان پرواز ڪري ويو تہ ان وقت حاضرين ۾ شور برپا ٿي ويو.

(9) زليخا پڇيو هيءُ شور ڇا جو آهي، جنهن سان زمين ۽ آسمان پُر ٿي ويا آهن.

(10) انهن چيو تہ بادشاهہ سلامت تخت ڇڏي وصال ڪري ويو.

(11) اها ڳالهہ ٻڌي زليخا ٽي ڏينهن زمين تي ليٽي رهي.

(12) جڏهن چوٿين ڏينهن هوش ۾ آئي ته پوءِ وري اها ئي ڳالهه ٻڌي، ٻيو پيرو بيهوش ٿي وئي.

(13) ٽئين ٽئين ڏينهن بعد ائين ئي ٽي پيرا ٿيندو رهيو.

(14)جڏهن چوٿون پيرو هوش ۾ آئي ته يوسف جي ڳولا ڪيائين.

(15) ٻيبي زليخا کي ان ڪانسواءِ ٻي ڪا به خبر نه ڏني وئي ۽ ان کي خزاني جي طرح مٽيءَ ۾ رکيو ويو.

(16) هڪ ڏک واري گهر مان هڪ جنبش سان ٻاهر آئي ۽ يوسف جي وفات واري جاءِ ڏانهن رواني ٿي.

(17) ڪڏهن مٽي ڪان ڪڏهن پيرن جي طرف چمندي رهي ۽ دل مان آواز ڪندي رهي.

(18) جڏهن ان جو درد ۽ حسرت حد ڪان وڌيو ته خاڪ بوسيءَ جي رسم جي مطابق سِرُ مبارڪ هيٺ ئي رکيو.

(19) پنهنجون اکيون پنهنجين آڱرين سان ئي ڪڍيائين (۽) نرگس کي نرگسدان ڪان ٻاهر ڪڍيو.

(20) نرگس کي مٽي جي پيالي مان ڪڍي مٽيءَ تي رکي ڇڏيو چو ته نرگس مٽيءَ تي ئي پوکڻ بهتر آهي.

(21) زليخا رت سان ڀريل پنهنجو مُنهن مبارڪ مٽيءَ تي رکيو ۽ ڪمزور حال ۾ زمين کي چميو ۽ پنهنجي جَانِ الله پاڪ جي حوالي ڪري ڇڏي.

(22) اهو عاشق سنو آهي جو ان (محبوب) جي جدائيءَ ۾ مري وڃي. دوست جي خلوت گاهه ۾ پنهنجي جان اهڙي طرح ئي ڏجي.

(23) حريفن جڏهن ان جو اهو حال ڏٺو ته آسمان کي چيرڻ واري آهه وفغان بلند ڪئي.

(24) (انهن) ان (زليخا) جي مُنهن کي صاف ڪيو يا ڪرايو ۽ حضرت يوسف جي پر ۾ ڪين دفن ڪري ڇڏيو.

واضح رهي ته حضرت يوسف جي دفنائڻ تي جهڳڙو ٿيو هو ۽ هر ڪنهن پاڙي يا طرف وارا اهو پيا چاهين ته اسان جي پاڙي يا طرف هي بابرڪت شخصيت رکي وڃي. ڇاڪاڻ ته ان ۾ هو پنهنجي خوشحالي پيا سمجهن. بالآخر فيصلو ٿيو ته هڪ سال ڪين هڪ طرف دفن ڪيو وڃي ۽ ٻئي سال ٻئي طرف ڪين دفن ڪيو وڃي.

ڀهريان جنهن طرف حضرت يوسف کي دفن ڪيو ويو ته ان طرف خوشحالي ئي خوشحالي ٿي وئي. پر ٻئي طرف وري قحط سالي ٿي وئي ان ڪانپوءِ سڀني اتفاق ڪيو ته حضرت يوسف عليه السلام جي مزار مبارڪ درياهه مصر جي وچ ۾ هجي، انڪري سنگمرمر جي هڪ صندوق بنائي وئي، جنهن کي زنجيرن ۾ ٻڌي درياهه جي وچ ۾ هيٺ لاهي رکي وئي. هڪ فارسيءَ واري شاعر چيو آهي:

(1) سخت پٿرن ۾ سوراخ ڪري درياهه نيل ۾ رکيو ويو.

(2) هڪ بحرشنائي ۾ غرق ٻيو جدائي ڪان تشنہ لب.

(3) فلڪ جي بيوفائيءَ جو حال ڏسو ته موت ڪان پوءِ ان کي يوسف ڪان جدا ڪري ڇڏيو.

(4) معلوم نه آهي، ان کي عشاق سان ڪينو چو آهي جو انهن جي مرڻ ڪانپوءِ به آسودو نه ٿو ڇڏي.

حضرت موسيٰ عليه السلام جي وقت حضرت يوسف عليه السلام جي مزار مبارڪ:

حضرت عروه بن زبير ڪان روايت آهي ته جڏهن حضرت موسيٰ عليه السلام مصر ڪان بني اسرائيل کي وٺي ٻاهر نڪرڻ جو ارادو ڪيو ته الله پاڪ جو ڪيس حڪم ٿيو ته حضرت يوسف عليه السلام جي جسد اطهر کي به ساڻ کڻي وڃن ۽ اها سندس يعني حضرت يوسف عليه السلام جي

وصيت هئي. گهڻي جاچ باوجود مزار شريف جو پتو نہ پيو. پوءِ حضرت موسيٰ عليه السلام پڙهيو ڏياريو ۽ 900 سالن جي هڪ پوڙهيءَ عورت چيو تہ مون کي خبر آهي. پوءِ حضرت موسيٰ عليه السلام ان پوڙهيءَ جي پٽ سان گڏ ان پوڙهيءَ وٽ پهتو ۽ ان کان خود دريافت ڪيائين تہ پوڙهيءَ ٻڌائڻ لاءِ هيءُ شرط رکيا: (1) دعا ڪريو تہ مان 17 سالن جي نوجوان ٿيان (2) مان جيترو زنده رهي آهيان ايتري اجان بہ عمر ٿئي (3) توهان مون کي پاڻ سان گڏ وٺي هلندؤ. ۽ ڪن روايتن ۾ اچي ٿو تہ پوڙيءَ ٽيون شرط اهو رکيو هو تہ مان توهان سان گڏ بهشت ۾ رهان.

حضرت موسيٰ عليه السلام دعا گهري، ان بعد ان پوڙهيءَ عورت حضرت يوسف عليه السلام جي مزار مبارڪ ڏسي ۽ حضرت موسيٰ عليه السلام نيل نديءَ مان حضرت يوسف عليه السلام جي مزار مبارڪ جيڪا هڪ صندوق جي شڪل ۾ هئي، ان کي ٻاهر ڪيرايو. واضح رهي تہ حضرت يوسف عليه السلام جو مصر ۾ داخل ٿيڻ ۽ حضرت موسيٰ عليه السلام جو مصر کان ٻاهر بني اسرائيل کي ڪڍڻ وارو عرصو 400 سال هو. حضرت موسيٰ عليه السلام جن مزار ڪڍائي اچي سندن بزرگن جي پرسان دفن ڪرايو. حضرت علامہ ڏاهري صاحب لکيو آهي تہ حضرت يعقوب عليه السلام جن جنهن وقت مصر ۾ داخل ٿيا تہ سندن خاندان کي مصر مان وٺي نڪري رهيو هو تہ بني اسرائيل جو تعداد 6 لک 70 هزار مردن ۽ عورتن تي ٻڌل هو.

هيءُ قصو نهايت اهميت وارو آهي ۽ تمام سهڻو قصو آهي، انڪري هن قصي کي ٻين ڪيترين ٻولين ۾ ترجمو پڻ ڪيو ويو تہ جيئن ٻين ٻولين وارا ماڻهو بہ هن قصي کي چڱيءَ طرح سمجهن ۽ ان مان عبرت ۽ فائدو حاصل ڪن. جيئن تہ قصن داستانن، ڪهاڻين ۽ تاريخي واقعن جو انسان جي دل ۽ دماغ تي نهايت گهرو اثر ٿئي ٿو ان ڪري مهذب ۽ متمدن قومن انهن کي سهيڙي محفوظ رکڻ جون ڪوششون ڪنديون آهن. هي قصو جيڪو يوسف زليخا جي نالي سان مشهور آهي ۽ هن کي قرآن پاڪ ۾ "احسن القصص" ڪري سڏيو ويو آهي.

فارسيءَ ۾ يوسف زليخا جي قصي کي سڀ کان پهريان فردوسي (1) (المتوفي 416هہ مطابق 1025ع) مثنوي ۾ لکيو. اها مثنوي شايع شايع ٿيل آهي. ان کانپوءِ (2) مولانا نورالدين جامي (المتوفي 898هہ مطابق 1492ع سنڌي جي رنگ ۾ پيش ڪيو. (3) شيخ عمرالخلوتيءَ 1030هہ مطابق 1620ع ۾ ان جو ترڪي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو. (4) Rozenweing 1842ع ۾ ان جو جرمن زبان ۾ ترجمو ڪيو (5) R. T.H.Griffictk ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو. 1882ع ۾. (6) شيخ حمد الله حمدي 909هہ مطابق 1503ع ۾ ترجمو ڪيو ترڪيءَ ۾. (7) ابن ڪمال پاشا المتوفي 940هہ مطابق 1534ع ۾ ترڪيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

سنڌيءَ ۾ ترجما: (1) سنڌيءَ ۾ يوسف زليخا جو قصو سنہ 1180 مطابق 13ع ڌاري الف اشباع واري قافيي ۾ منظوم ترجمو ڪيو.

الٰهي احمد چئي آهيان عاصي اپارا
ڏڏ ڏوهاري نڪيڻن، عاجز اسارا

اهو قلمي نسخو لنڊن جي مشهور "انڊيا آفيس لئبرري" ۾ محفوظ آهي. جنهن جو ذڪر ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجي ڪتاب "مشهور سنڌي قصا: ٻاهريان قصا ۽ داستان ۾ ڄاڻايو آهي تہ سنڌيءَ ۾ هيءُ قصو اول قرآن شريف جي مثالي روايت جي ترجمي سان عام مُروج هو. محمد ملوڪ پهريون مصنف آهي، جنهن قرآن شريف جي مثالي روايت

جي ترجمي سان هيءُ قصو سنڌيءَ ۾ جوڙيو جو ناقص صورت ۾ "انڊيا آفيس- لئبرري" لنڊن ۾ موجود آهي. ڊاڪٽر حامد علي خانائيءَ لکيو آهي تہ اهو مصنف ملوڪ نہ پر احمد ئي آهي. جو اڳتي هلي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب خود بہ لکيو آهي تہ هيءُ قصو احمد نالي شاعر جو ئي جوڙيل آهي. مسٽر ڪرسٽوفرشيڪل پنهنجي مضمون ۾ بہ احمد شاعر لکيو آهي ۽ ڪاتب محمد ملوڪ آهي. ڊاڪٽر شڪيل، خانبهادر محمد صديق ميمڻ جي حوالي سان ان قصي جي وضاحت ۾ لکي ٿو تہ: "شايد هي احمد شاعر اهو آهي جنهن ملاحسين ڪاشفي جي ڪتاب "روضة الشهداء" جو سنہ 1172هہ مطابق 1758ع ۾ شعري ترجمو ڪيو. ان مان سمجهيو تہ محمد ملوڪ ڪاتب جنهن 1180هہ ۾ وفات ڪئي آهي تہ پوءِ هيءُ قصو 1180هہ کان اڳ احمد نالي شاعر هن قصي جو منظوم ترجمو ڪيو هوندو. (2) مولوي محمد حسين ٺٽوي پنهنجي تصنيف "سيربستان عرف قصص الانبيا" (1177هہ مطابق 1763ع) جوڙي تيار ڪيو. جنهن ۾ پڻ يوسف زليخا جو قصو بيان ڪيل آهي. اهو هيو سنڌيءَ ۾ ترجمو آهي. جڏهن تہ پهريون قصو احمد نالي شاعر جو ئي آهي. مولوي محمد حسين جيتوڻيڪ ڪتاب 1177هہ ۾ لکيو ليڪن 1382هہ ۾ شايع ٿيو. (3) تفسير احسن القصص. مخدوم عبدالله نرئي وارو جنهن جي ولادت 1150 مطابق 1737ع ۾ هڪ ننڍڙي ڳوٺ نرئي ۾ ٿي. مخدوم صاحب 1236هہ 1823ع ۾ وفات ڪئي سندس مزار سري ڳوٺ ۾ آهي. مخدوم عبدالله نرئي واري انهي ترجمي ۽ تفسير کي 26 رمضان المبارڪ 1196هہ مطابق 4 سيپٽمبر 1782ع تي لکي مڪمل ڪيو. هن کي نظم جي صورت ۾ پيش ڪيو ويو آهي. (4) "سنڌي بيت زليخا" جيئن تہ سنڌ اندر هندن مسلمانن ۾ آزاد طبعي اخوت ۽ پائيچاري جو عنصر موجود نظر اچي ٿو. هيءُ قصو "سنڌي بيت زليخا" هندو شاعر "ديوان خوشيرام" جو جوڙيل آهي، جو 1305هہ مطابق 1888ع ۾ شايع ٿيو. وري ٻيو ڀيرو 1889ع ۾ ڇپيو، ان مان ان جي مقبوليت ۽ اهميت جي خبر پئي ٿي (5) "يوسف زليخا" هيءُ قصو ميان عبدالواحد "سائل" بن حاجي محمد لقمان حيدرآبادي جو مثنوي جي انداز ۾ جوڙيل آهي سومر ڏينهن 17 محرم الحرام 1306هہ مطابق 23 سيپٽمبر 1888ع تي لکي پورو ڪيو. هن ڪتاب کي ليٿو پريس جي ماهر خوشنويس ميان علي محمد خلق مخدوم ميان محمد متعلويءَ 30 شوال المڪرم 1313هہ مطابق اپريل 1896ع تي نقل ڪري مڪمل ڪيو جو رئيس ميان عزيز الله ۽ مخدوم ميان عبيدالله جي سعيي ۽ ڪوشش سان ميان عبدالواحد تاجران ڪتب خانہ حيدرآباد سنڌ جي اهتمام سان سنہ 1315هہ مطابق 1897ع ۾ مطبع عزيزي گلدستہ محبوبي ٽنڊي مير حسين علي خان مان ڇپجي پڌرو ٿيو. هي ڪتاب 278 صفحن تي مشتمل آهي. شيخ محمد ابراهيم خليل جو چوڻ آهي تہ هيءُ مثنوي اصل مثنوي جامي تان ورتل آهي، پر ان ۾ قحط وارو قصو وڌايل آهي جو قرآن پاڪ ۾ آيل آهي. (نئين زندگي اپريل 1961ع).

(6) "سنڌي يوسف زليخا منظوم" جي نالي سان سيد غلام مرتضيٰ شاهہ مرتضائي ٺٽوي (المتوفي 1905ع) مثنوي لکي آهي. ڪتاب جي اختتام جو سال 1308هہ مطابق 1890ع ڄاڻايو آهي. هن سموري مثنوي جو تعلق يوسف زليخا سان آهي. هي ڪتاب 1310هہ مطابق 1892ع ۾ ليٿو تي ڇپيو، پوءِ ٻيو ڀيرو 1339هہ مطابق 1920ع ۾ ڇپيو. (7) "يوسف زليخا ۽ اخوان يوسف" هن مثنويءَ جو جوڙيندڙ مولوي غلام الله ولد ميان محمد دائود عباسي آهي، ساڪن چوديرو تعلقو واره ضلع قنبر شهدادڪوٽ هي ڪتاب ٻن ڀاڱن (1) يوسف زليخا

۽ (2) اخوان يوسف ۾ ورهايل آهي جو ويڙهومل کنڊ مل لاڙڪاڻويءَ ڇپايو هو. پهريون ڀاڱو 1318هه مطابق 1900ع ۾ مڪمل ڪيو ۽ 1328هه مطابق 1910ع ۾ ڇپيو. ۽ ٻيو ڀاڱو 1346هه مطابق 1927ع تي پورو ڪيو.

ڊاڪٽر شيخ ابراهيم خليل لکيو آهي ته هيءَ مثنوي بحر وزن کان ڪريل آهي، سلاست ۽ رواني، نالي ماتر به ڪا نه اٿس. (8) "پرت نامه سنڌي يعني يوسف زليخا" هيءَ مثنوي مولانا تاج محمود امروٽي، مولانا جامي جي مثنوي تان اخذ ڪري لکي آهي. سڀ کان پهريان هن مثنوي کي مولانا تاج محمد امروٽيءَ جي هڪ معتقد وڏيري حاجي حاتم خان ڇپرايو. پوءِ مولوي محمد عظيم اٺند ستر شڪارپو واري هن ڪتاب کي 5 ڀيرا ڇپرايو. (9) "يوسف زليخا" هي 33 بيتن تي مشتمل آهي جو سگهڙ محمد ولد جان محمد ڳوٺ ٻاراچاڻي تعلقو شهدادپور جو ويٺل هو، ان جو لکيل هو. سندس ولادت 1383هه مطابق 1866ع ۾ ٿي هئي. (10) "بياض جيلاني" (قصو حضرت يوسف عليه السلام) هيءَ سيد زين العابدين شاهه جيلاني "زينل" (المتوفي 16 جنوري 1976ع جي جوڙيل آهي. هيءَ مثنوي واري انداز ۾ بيان ٿيل آهي جا 7 بابن تي مشتمل آهي. سندس فرزند سيد محمد عارف شاهه جيلاني نورائي شريف واري 1963ع ۾ مدينه پرنٽنگ پريس حيدرآباد مان ڇپرائي پڌري ڪئي. هي هو مختصر يوسف زليخا جي قصن جو تعارف جيڪي سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ منظوم ترجما ڪيا ويا.

يوسف زليخا جا سنڌي نثر ۾ ترجما:

(1) "يوسف زليخا جو وڏو قصو" تاليف ميان عبداللطيف 1899ع ۾ لاهور ۾ ڇپيو.

(2) "چمن دلپذير عرف يوسف زليخا سنڌي" تاليف منشي سلامت راءِ 1901ع ۾ شايع ٿيو.

(3) "يوسف مصري" جوڙيل اديب ۽ صحافي ديوان پرمانند ميوارام جو، جيڪو 1915ع ۾ ڇپيو.

(4) دُريتيم گوهر نايابه تصنيف ميان فتح محمد قريشي کهڙن وارو (المتوفي: 1974ع) هيءَ 1935ع ۾ ڇپيو. سيد حسام الدين راشدي جي قصي ڪانپوءِ هيءَ ڪتاب معياري نثر ۾ اچي ٿو. هن تصنيف جي ديباچي ۾ هي فقرو "حضرت يوسف عليه السلام جو قصو قرآن پاڪ ۾ الله تعاليٰ سٺو قصو ڪري شمار ڪيو آهي. هيءَ اهڙو قصو آهي، جنهن جي هر واقعي ۾ اخلاقي سبق سمايل آهي." خانبهادر محمد صديق ميمڻ جو لکيل آهي.

(5) "يوسف زليخا" هيءَ داستان، رشيد احمد لاشاري جو تاليف ٿيل آهي. هن جو چوٿون ڇاپو 1955ع ۾ ڇپيو. رشيد احمد لاشاري 1970ع ۾ وفات ڪئي. هن داستان کي وري 2000ع ۾ سٺي نموني ڪمپيوٽر ۾ ڪمپوز ڪري ڇپرايو ويو آهي.

(6) "داستان يوسف زليخا" هي داستان ميان گل محمد صوفي آزاد (و- 1948ع) جو لکيل آهي جو 1960ع ۾ پهريان ڇپيو ۽ وري 1965ع ۾ ٻيو ڀيرو ڇپيو.

(7) "شعله عشق" هي انگريزيءَ ۾ ضياء الله جي غلام علي جو لکيل آهي، جنهن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو سندس فرزند مشتاق عليءَ ڪيو آهي.

(8) "احسن القصص" (حضرت يوسف جو قصو) تاليف پروفيسر لطف الله بدوي (وفات: 19 نومبر 1968ع)

ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو (قسط_1)

ساهتيءَ جا مُلا مڪتب

ڪتاب ۽ مڪتب، تعليم ۽ تعلم ۽ درس و تدريس جو پاڻ ۾ منڍ کان وٺي ڳانڍاپو رهيو آهي. الله تعالي پنهنجي موڪليل پيغامبرن کي جا تعليم ۽ تربيت پي ڏني ويئي، سا به ان ڪتاب جي ذريعي ئي هئي، پوءِ اهو ڪتاب ڪڏهن پٿر جي تراشيل تختي تي، ڪڏهن ڪاٺ جي فرحي تي، ڪڏهن وڻن جي پنن تي، ڪڏهن اٺ جي هڏن تي، ڪڏهن سُڪل چمڙي تي، ته وري ڪڏهن سوتي ڪپڙي تي به رقم رهيو آهي ۽ هاڻي هن موجوده ڪاغذي ۽ ڪتابي حالت ۾ اسان وٽ موجود آهي. باقي ڪمپيوٽر جي ترقيءَ کان پوءِ ٿي سگهي ٿو ته اڳتي هلي ان جي ڪتابت ۽ حفاظت جي اجا ڪا ٻي صورت حال به سامهون اچي وڃي، سو ته ايندڙ وقت ئي ٻڌائي سگهي ٿو.

رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم به صحابه ڪرام کي ڪتاب جي تعليم ائين ڏني جو، نه رڳو ڪين تلاوت ڪرڻ سيکاريائون پر ان گڏ قرآن پاڪ جا مطالب ۽ الله جي حڪمتن جا راز پڻ سمجهايا، اهو ئي سبب آهي جو خود الله تعالي فرمائي ٿو ته:

"هو الذي بعث في الاميين رسولا منهم يتلوا عليهم آيته ويزكيهم ويعلمهم الكتب والحكمة"[1]

(يعني الله تعالي موڪليو انهن ڏانهن، منجهائن ئي هڪ رسول، جيڪو تلاوت ڪندو انهن مٿان آيتون، سيکاريندو ڪين ڪتاب ۽ ڏاهپ جي تعليم)

پوءِ جيڪي پاڻ صلي الله عليه وآله وسلم وٽ تعليم وٺڻ لڳا تن ۾ به ٻه گروه هئا، هڪڙا اهي جيڪي رڳو قرآن پاڪ سکندا هئا ۽ ٻيا وري گهڻو ڪري الله جو ذڪر ڪندا هئا، هي بزرگ دنيا وارن وٽ "اصحاب الصفه" جي نالي سان مشهور آهن يعني اهڙا نادار صحابي جن جي گذر بسر جو ڪوئي ذريعو نه هو، هي الله جا متوڪل ٻانها اچي صفي ۾ ويهندا هئا ۽ پاڻ صلي الله عليه وآله وسلم جن کان تعليم ۽ تربيت حاصل ڪري واپس ورندا هئا، ان مان اسان کي به ڳالهيون معلوم ٿين ٿيون:

1- هڪ ته تعليم ۽ تربيت وٺندڙ اڪثر غريب ۽ نادار ئي هوندا آهن، جن جو پنهنجي رب جي مٿان ڀروسي کان سواءِ ٻيو ڪو به ڪمائي جو وسيلو نه هوندو آهي، اڄ به ڏسندؤ ته، تعليم ڏيندڙ، تعليم وٺندڙ، علم جا خادم ۽ دين جا داعي اوهان کي متوڪل ۽ هٿين خالي ڏسڻ ۾ ايندا، پاڻ صلي الله عليه وآله وسلم جن مسجد نبوي ۾ جا علم جي شمع ٻاري تنهن کي اڄ تائين اهي ئي مٿهون روشن رکيو پيا اچن.

2- ٻيو ته مسجد نبوي بابت غور ڪرڻ سان اسان کي معلوم ٿيندو ته، پاڻ صلي الله عليه وآله وسلم جي زماني ۾ سمورا مشورا اتي ئي ٿيندا هئا يعني اسلامي رياست جو وڏي ۾ وڏو پارليامينٽ

[1] القران الڪريم: سورت الجمعه، آيت- 2

هائوس مسجد نبوي هو. لڙائي لاءِ جوانن کي ڏک ڏوڙ ۽ ريهرسل ڪرائي ويندي هئي يعني فوجي ڇانوڻي جو تصور به اتان مليو ٿو، ان سان گڏو گڏ جنگي هٿيار پڻ اتي ئي رکيا ويندا هئا، جنهنڪري مسجد اندر محراب وجود ۾ آيو، يعني هٿيارن رکڻ جي جاءِ، اهڙي طرح جيڪي جنگي قيدي پڪڙيا هئا، تن کي به مسجد جي ٿنڀن سان ٻڌبو هو معني اها ئي جاءِ هئي جوجيل خاني جو ڪم به ڏيندي هئي، ان کان سواءِ هڪ جامع تربيت گاه به هو، جتان قرآن پاڪ جا مفسر، حديث جا حافظ، اسلام جا مبلغ، دين جا واعظ، هدايت جا هادي ۽ نصاح پيدا ٿيا، اهو سندن ئي فيض آهي، جو پاڻ صلي الله عليه وآله وسلم جي وفات کان پوءِ به ساڳي علم جي آبياري واري سنت زنده رهندي پئي اچي ۽ اهو سلسلو قيامت جي ڏينهن تائين جاري ۽ ساري رهندو، جيئن نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جو فرمان آهي ته:

"...... وان العلماءَ ورثه الانبياء، وان الانبياءَ لم يورثوا دينارا و لا درهما، و انما ورثوا العلم، فمن اخذه اخذ بحظ وافر"[3]
(بيشڪ علماء، نبين جا وارث آهن ۽ نبين جو ورثو دينار ۽ درهم نه هوندو آهي، سندن ورثو علم آهي، جيڪو اهو حاصل ڪندو ، ان چڱ دين جو وڏو حصو حاصل ڪيو)

علم وارن لاءِ الله تعالي جو فرمان آهي ته: "والذين أوتوا العلم درجات"[4] (علم وارن جا وڏا درجا آهن) ٻي جاءِ تي ارشاد رباني آهي ته: "قل هل يستوي الذين يعلمون و الذين لا يعلمون"[5] (چئو ته ڇا جيڪي ڄاڻن ٿا ۽ جيڪي نه ٿا ڄاڻن، سي پاڻ ۾ برابر آهن.)

تعليم ۽ تدريس جو سلسلو پاڻ صلي الله عليه وآله وسلم کان وٺي جو هليو آهي، سو اڄ تائين هلندو پيو اچي ۽ سندن نائب به اڄا تائين ان ئي درس و تدريس جي مسند کي سنڀاليندا پيا اچن، اهڙن مڪتبن ۽ مدرسن جي حوالي سان اسان کي قديم زماني ۾ أندلس جو دارالعلوم غرناطه، بغداد جو دارالعلوم نظاميه ۽ مصر جي جامعه ازهرکان سواءِ دمشق، مراڪش، سمرقند، بخارا، آزربائيجان ۽ پوءِ وري نجد حجاز ۽ سنڌ ۾ منصوره، ديبل، سيوستان، بوبڪ ۽ ٺٽو وڏا علم جا آبشار ڏسڻ ۾ اچن ٿا، تنهن وقت ٺٽي کي ته بغداد ثاني به چيو ويندو هو، جو ٻاهرين دنيا جا ڪيترا علم جا پياسي هت اچي پنهنجي علمي اُڄ اُجهائيندا هئا، ان کان پوءِ اسان کي ويجهڙي دؤر ۾ هندوستان اندر ديوبند ۾ مڪتب/مدرسو، سهارنپور ۾ مڪتب/ مدرسو، ڏاٻيل ۾ مڪتب/ مدرسو، رائي بريلي ۾ مڪتب/ مدرسو ۽ دهلي ۾ مڪتب/ مدرسو ملن ٿا، جن دين اسلام جي اشاعت لاءِ وڏو ڪم ڪيو، ڪٿي جو سندن نصاب جو بنياد "درس نظامي" ئي هو پر ان ۾ هر قسم جي علم ۽ فن جي سکيا ڏني ويندي هئي، جو دنيا جي ڪنهن به يونيورسٽي مان فارغ التحصيل هنن جي آڏو بيهي نه سگهندو هو، انهن مڪتبن/ مدرسن مان پڙهي ڪامياب ٿي سَند حاصل ڪرڻ واري کي "مولوي" چيو ويندو هو. هنن مولوين جو ايترو ته علمي ڌاڪو ڄمي ويو هو، جو مسلم ڪاليج علي ڳڙهه ۽ جامعه مليه دهلي جا شاگرد به پاڻ کي "مولوي" سڏائڻ ۾ فخر محسوس ڪندا هئا، جڏهن ته مولوين سان سندن ڪو تڪ ئي نه ملندو هو، سندن ڏاڙهي مُڇون ڪوڙيل، مٿان اگهاڙا، ڪِن ڪِن جي ته پوشاڪ به يورپين هئي پر پوءِ به پنهنجي نالي جي مهڙ ۾ "مولوي" ضرور لکندا هئا. اوهان مسلم ڪاليج علي ڳڙهه جي پراڻن شاگردن جي فهرست ڏسندؤ ته پڙهندڙن ۾ ججهو تعداد "مولوين" جو ڏسڻ ۾ ايندو.

چون ٿا هڪ ڀيري سر سيد احمد خان، دارالعلوم ديوبند جي باني مباني حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوي ڏانهن ويو ته، سائين هاڻي هيئنئن ٿا ڪريون جو مسلم ڪاليج علي ڳڙهه جا شاگرد هڪ هفتو

---

[3] رواه احمد، والترمذي، وابو داؤد، وابن ماجه، والدارمي
[4] القران الڪريم: سورت المجادله، آيت- ١١
[5] القران الڪريم: سورت الزمر، آيت 9

دارالعلوم ۾ پڙهندا ته وري دارالعلوم جا شاگرد هڪ هفتو مسلم ڪاليج ۾ پڙهن ته جيئن ٻنهي ڌرين مان وڇوٽيون ختم ٿين ۽ پوءِ مولانا ان تي راضپو ظاهر ڪيو جو ڪيترو وقت اهو سلسلو به هلندو رهيو.

- **سنڌ ۾ مُلا مڪتب:**

سن 1843ع ۾ جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي ته، هنن هتي تعليم جي ڪميءَ کي ڏيان ۾ رکندي اهڙن اسڪولن جو قيام پي چاهيو، جن ۾ ديني دنياوي ٻئي علم پاڙهيا وڃن، جيڪڏهن انهن اسڪولن ۾ رڳو انگريزي خواندن کي پي رکيائون تڏهن به ڳالهه نه پي ٺهي چو جو وٽن عربي فارسي ۽ ديني علم جي ڄاڻ ڪا مڙئي هئي، سو هنن سمجهيو ته، اهڙن اسڪولن کي مُلا ۽ مولوي ئي ڪامياب ڪري سگهن ٿا، جي نه رڳو عربي فارسي پرسنڌي ٻوليءَ سان گڏ وسيع ديني ۽ اسلامي معومات پڻ رکن ٿا.

انگريز، مولوين جي علميت کان چڱي ريت ۽ ڀلي ڀت واقف هئا، چو ته سن 1853ع ۾ جڏهن سر بارٽل فريئر[1] سنڌي صورت خطي پي جوڙي ته، کيس سنڌ ي ٻولي لاءِ بنيادي ۽ معياري خطي صورت مخدوم ابوالحسن سنڌي[2] واري ئي ملي هئي، جو سندس ڪتاب "مقدمة الصلوٰت"[3] ان وقت به "مخدوم ابوالحسن جي سنڌي" جي نالي سان مشهور هو.[4] انهن مڙني ڳالهين انگريزن کي متاثر ڪيو ته هي ئي ماڻهون آهن جي هر لحاظ کان قابل ۽ ڪارائتا آهن، سو چو نه انهن کان ئي خدمت ورتي وڃي، سندن هي خيال به هو ته، مسلمان پنهنجي اسلامي مدرسن جي ڀيٽ ۾ سرڪاري اسڪولن سان گهڻ رغبت رکن

---

[1] جڏهن سر بارٽر فريئر سنڌ جو ڪمشنر ٿيو ته، ان وقت جي سرڪار ورنيڪيولر ٻوليءَ جو خيال ڪيو، چو ته فارسيءَ سان ته گورن جو لڳ لاڳاپو ڪونه هو، ڪين ئي سنڌي سڪثي، جيئن سنڌين سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ آساني ٿئين، تنهنڪري سڀني ڪامورن لاءِ عام اشتهار ڪڍيائون ته، اڳتي لاءِ دفتر سنڌي ۾ رکيو وڃي، ان حڪم نامي کان پوءِ ديوان ڪندن مل حيدرآبادي، جو ساهتيءَ جي مشهور شهر ڪنڊيارو ۾ مختيارڪار هو، سو جڏهن به ڪا رپورٽ مٿي موڪليندو هو ته، اول فارسي ۾ لکي پوءِ ان جو سنڌي ۾ ترجمو ڪري موڪليندو هو، چون ٿا ته، جڏهن اٺ تي چڙهندو هو تڏهن "ومن يتوكل علي الله فهو حسبه" ۽ جڏهن ڪنهن ڪم جو ارادو ڪندو هو تڏهن "انشاء الله" ضرور چوندو هو.

سن 1852ع ۾ فارسي بند ٿي ۽ سنڌي شروع ٿي، انگريزن کي پنهنجي ڪامورن کي حسابه تاريخ، جاگرافي ۽ ٻيا علم جو سنڌي ۾ سيکارڻا هئا، تنهن لاءِ "مسٽر ايلس" کي مقرر ڪيائون ته، هو انگريزي علمي ڪتابن جا سنڌي ۾ ترجما ڪرائي، تنهن هڪ سال اندر سڄا ڏهه ڪتاب لکرايا (بحواله ملا اسڪول مخزن حيدرآباد سنڌ، ماه جنوري، سال 1933ع، جلد 14، نمبر 1، ص- 18،17،16 (تلخيص)

[2] مخدوم ابوالحسن بن عبدالعزيز ٺٽوي سنڌي يارهين صدي هجري جي پهرين اڌ ۾ ڪنهن سال ٺٽي ۾ پيدا ٿيو، سندس ولادت جو سال اٽڪل 1075ھ/ 1664ع چيو وڃي ٿو. پر ان جو يقيني ثبوت ڪونه ٿو ملي، بلڪ ڪن اهڃاڻن مان سندس ولادت هن سال کان پنجاهه ورهيه اڳ پئي معلوم ٿئي. ترام

[3] مخدوم ابوالحسن جو هي ڪتاب ان وقت عام طورمڪتبن ۾ پاڙهيو ويندو هو، سو سندس وفات بعد مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (ت- 1174ھ/ 1761ع) ان ۾ اصلاح جي ضرورت محسوس ڪئي ۽ "اصلاح مقدمة الصلواة" نالي هڪ ڪتاب فارسي ۾ لکيائين، جنهن ۾ مخدوم ابو الحسن لاءِ نهايت عقيدت ۽ احترام جو اظهار ڪندي "اصلاح" جي لکڻ کي واضح ڪيائين پر مخدوم محمد هاشم جي هڪ ٻئي همعصر ٺٽوي عالم مخدوم محمد قائم سنڌي "اصلاح مقدمة الصلواة" جي رد ۾ هڪ رسالو "الرد علي اصلاح مقدمة الصلواة" عربي ۾ لکيو، هن رد جو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي وري هڪ سخت جواب "حمل السلاح علي معاند الاصلاح" جي نالي سان سن 1152ھ/ 1739ع ۾ لکيو، جنهن جو نالو پوءِ بدلائي "الشفاء الدائم علي اعتراض القائم او تنويرالاصباح علي مسالك الاصلاح" رکيائين. ترام

[4] ياد رکڻ گهرجي ته، اسان جا اڳانا عالم ۽ بزرگ عربيءَ فارسي جي گهڻي ڄاڻ هوندي به پنهنجي مادري ٻولي ۾ لکندا هئا، جيئن مخدوم محمد هاشم ٺٽوي پنهنجا ڪتاب جهڙوڪ: ڪنزالعبرت، بناء الاسلام، مفتاح الصلوٰة ۽ سورت مُلڪ جو تفسيرسنڌي ۾ لکيو، شاهه ڀٽائي جو رسالو سنڌي ۾ هو، ڪڇ جي بزرگن جو ڪتاب "بدرالمنير"، شاهه عبدالڪريم بلڙي واري جو رسالو ۽ بيان العارفين وغيره سنڌي ۾ موجود هئا، ان مان معلوم ٿيو ته، انگريزن جي اچڻ کان اڳ سنڌي لکڻ جو عام رواج هو ۽ سڀ فارسي خوانده مسلمان توڙي هندو، سنڌي لکي ڄاڻندا هئا. ترام

ٿا. ان کان سواءِ ڀهراڙي ۾ هرهنڌ سرڪاري اسڪول کولڻ مشڪل هو پر رعيت سڌارڻ جو حق ۽ بار جو سرڪار تي عائد ٿئي ٿو. تنهن جي حق ادائي لاءِ سرڪار پنهنجو فرض ڄاڻي ٿي ته، اسلامي مدرسن/ مڪتبن ۾ ديني تعليم سان گڏ ضرورت آهر دنياوي تعليم ۽ حساب ڪتاب جاري ڪجي."

ڪٿي جو انگريز عيسائي مذهب جا پيروڪار هئا پر هنن علم، دانش ۽ ڏاهپ جو قدر به ڪيو پي. تڏهن ته ڪين هن ڪم لاءِ مُلا ۽ مولوي ئي نظر آيا پر افسوس ان ڳالهه جو آهي جو اهڙو شاندار ماضي رکندڙ عالمن کي اڄ گهٽ نظر سان ڏٺو پيو وڃي. جڏهن ته "مُلا" اصل ۾ عربي ٻوليءَ جو لفظ "المولىٰ" آهي. جنهن ۾ وقت سان گڏ لفظي ڦير گهير ٿيندي رهي آهي جيئن "المولىٰ" مان "الملا" وري الف لام ڪان سواءِ "ملا" پوءِ عجمين ان ۾ اڳيان پويان "نون" جو اضافو ڪري "منلان" چيو، وري ڪنهن دؤر ۾ صرف پهريون "نون" ختم ٿي ويو ۽ هي لفظ "ملان" طور متعارف ٿيو. نه ته هي عربي لفظ. جنهن جي معنيٰ: سردار، اڳواڻ ۽ وڏو جي آهي."

ڄاڻ ڳهرجي ته اسان جا اڳيان بزرگ ڪيميادان ۽ طبعيات جا ماهر جهڙوڪ ابو نصر فارابي، الخوارزمي ۽ البيروني وغيره سڀ مُلا ۽ مولوي نه هئا ته ٻيا ڪير هئا. ان ڪان سواءِ مشهور صوفي، شاعر ۽ ڪيترن فن جي ڪتابن جو مصنف ملا عبدالرحمٰن جامي(ت- 898هه)، ملا عبدالغفور لاري، اڪبر جي نون رتن ۾ ملا فيضي (ت- 1004هه)، روم جو وڏو عالم ملا جلال(ت- 1273ع)، ملا علي قاري (ت- 1014هه) ۽ ملا محمد حيات سنڌي (ت- 1163) جنهن جو نسل اڄ تائين سعودي عرب ۾ رهندو پيو اچي ۽ "ملا" جي لقب سان مشهور آهي.

ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن جي دؤر ۾ پڻ مُلن جي وڏي عزت هوندي هئي، ان وقت به هي "ملا" ئي سڏبا هئا. هالا، سيوهڻ، بوبڪ، ٺٽي ۽ ٻين ڪيترن شهرن ۾ اڄا به سنڌن اولاد آهي، جو مُلا ڪونجي ٿو."

ان ئي استاد کي عربي ۾ مُلا/ مولوي/ مُعلم ۽ وري فارسي ۾ آخوند/ اُستاد چيو وڃي ٿو، ڪنهن وقت اسان وٽ سنڌ ۾ اهڙي قسم جي ماڻهو کي "آخوند" به چيو ويندو هو يعني مُلا ۽ آخوند ٻئي لفظ گڏ گڏ پيا هلندا هئا. ڏسو هيٺ ڏنل سرڪيولر جو هي عڪس، جو سن 1920ع ۾ جاري ٿيل آهي، تنهن ۾ مُلا اسڪول جي استاد کي "آخوند" پڻ چيو ويو آهي:"

ملا اسڪول مخزن: حيدرآباد سنڌ. ماهه جولاءِ. سال 1920. ص-9

المرادي، محمد خليل: سلک الدرر في اعيان القرن الثاني عشر، طبع بيروت. سال 1988. ص- 63

ملا عبدالرحمٰن جامي سن 898 هه ۾ وفات ڪئي ۽ هرات ۾ مدفون ٿيو. سندس تصنيفات ۾ "الشعة اللمعات، شواهد النبوة، شرح جامي، نفحات الانس ڪان سواءِ ٻيا ڪيترا ڪتاب آهن." ٻرام

ملا عبدالغفور. مٿي ذڪر ڪيل ملا عبدالرحمٰن جامي جو شاگرد آهي، سندس تصنيفات ۾ "حاشية عبدالغفور ۽ پنهنجي استاد ملا جامي جي ڪتاب "نفحات الانس" جو تڪمله لکيائين. استاد جي پيراندي ڪان هرات ۾ مدفون آهي. ٻرام

سندس ڪتابن ۾ سواطع الالهام (تفسير ڪان سواءِ)، موارد الڪلم (اخلاقيات بابت)، مثنوي نل و دمن (هندي ڪان فارسي ۾ ترجمو) ليلي وتني (رياضي بابت) آهن. ٻرام

هي مولوي جلال الدين رومي جي نالي سان به مشهور آهي، سندس تصنيفات ۾ "مثنوي مولوي" گهڻو مشهورآهي، مزار قونيه، ترڪي ۾ آهي. ٻرام

سندس تصنيفات ۾ "مرقات المفاتيح، اربعين حديث ۽ تفسير جلالين" تي حاشيو وغيره. ٻرام

هي اصل عادلپور جي پرسان گهوٽڪي جو رهاڪو هو، نجدي تحريڪ جي باني محمد بن عبدالوهاب ڪان سواءِ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سندس شاگرد آهن. سندس تفصيلي احوال لاءِ ڏسو راقم جو ڪتاب "شيخ محمد حيات سنڌي" طبع سنڌي ادبي بورڊ سال 2009

ملا اسڪول مخزن: حيدرآباد سنڌ. ماهه جولاءِ سال 1931، ج-12، ص- 5

ملا اسڪول مخزن: حيدرآباد سنڌ. ماهه جنوري، سن 1920،نمبر- 1، ج- 2، ص- 32

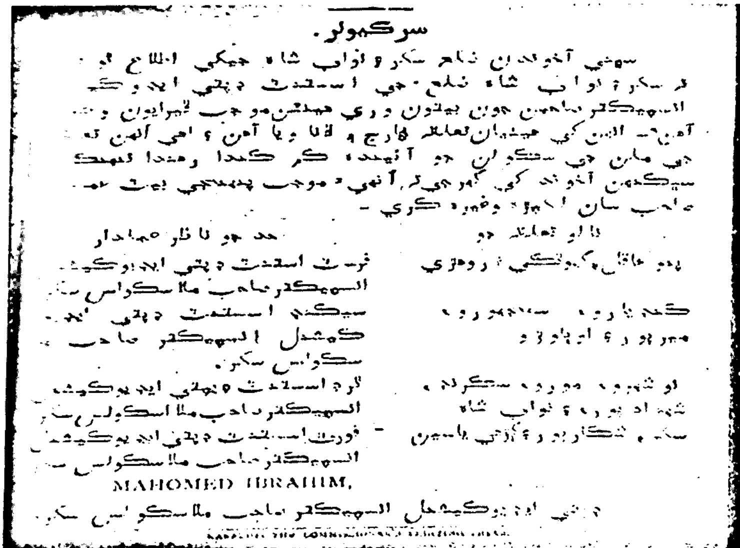
سرڪيولر.

MAHOMED IBRAHIM.

انگريزن مُلا مڪتب واري اها رٿا بندي سن 1870ع کان ئي ڪئي هئي، پر اجا عمل درآمد نه ٿي سگهيو هو جو ان دؤران سنڌ ۾ مسٽر فلٽن تعليم کاتي جو آفيسر ٿي آيو. تنهن ڪجهه اڳڀرائي ڪئي پر نئون ڪم هو، جنهنڪري گهڻو لاڀ نه ملي سگهيو، وري مسٽر جيڪب ڪم کي اڳتي وڌايو. جو سنڌس دؤر ۾ ڪيترا ئي مڪتب رجسٽرڊ ٿي ويا، سندس مقرري واري پهرين سال ئي اهڙن مڪتبن ۾ 262 جو اضافو ٿيو، جن ۾ اٽڪل 9000 هزار شاگرد تعليم پرائي رهيا هئا پر اجا مُلا ڪوڊ نه ٺهي سگهيو هو، جو سن 1907ع ۾ تڏهن وجي ٺهيو، جڏهن مسٽر رائيٽ سنڌ ۾ ايجوڪيشنل انسپيڪٽر ٿي آيو. باقي هن اسڪولن جو باقاعدي ڪم سال 1916ع کان ئي شروع ٿي ٿيو.[25]

- **انتظامي جوڙجڪ:**

هن سڄي نظام کي ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن سنڀاليندو هو، جو ان وقت سندس دفتر پُونا (موجوده هندوستان) ۾ هوندو هو، وٽس نه رڳو انتظامي معاملا هئا پر ان سان گڏ نصاب لاءِ ڪتابن جي منظوري پڻ ڏيندو هو ۽ هتي سڄي سنڌ ٻن حصن ۾ ورهايل هئي: هڪ مٿين سنڌ (Upper Sindh) جنهن ۾

---

[25] ملا اسڪول مخزن. حيدرآباد سنڌ. ماهه جولاءِ 1920ع، ج- 1، نمبر- 2، ص- 9,10

(-) ڪن جو خيال آهي ته سنڌ ۾ مُلا اسڪولن جو ڪولڻ، خلافت تحريڪ جي رد عمل جو نتيجو آهي. جو انگريزن ڏنو ته هن تحريڪ جا اڳوان پير، سيد ۽ ملا مولوي آهن، سو ملا اسڪول کولي ڪين روزگار ڏجي ته، جيئن اها تحريڪ ماٺي ٿي وڃي حالانڪ اها ڳالهه بلڪل غلط آهي. جيئن اسان مٿي چٽي چڪا آهيون ته، سن 1853ع ۾ سنڌي ٻولي جي خطي صورت "سنڌي عربي آئيوٽا" جي نالي سان ٺهي تيار ٿي ته، ان بعد سال 1870ع کان پوءِ ئي ملا اسڪولن جو خاڪو جوڙيو ويو هو. جڏهن ته ان وقت اجا خلافت عثمانيه به برقرار هئي. باقي هن ڳالهه جو انڪار نه ٿو ڪري سگهجي ته خلافتِ عثمانيه کي بحال ڪرائڻ ۾ انگريزن خلاف بغاوت طور "خلافت تحريڪ" ۽ "هجرت تحريڪ" ۾ ملن ۽ مولوين جو ڀرپور ڪردار رهيو آهي ۽ هي مرحلو پوءِ جو آهي جو ته خلافت عثمانيه وڃي سن 1920ع ۾ ٽٽي ۽ ملا اسڪولن جي رٿ گهڻي اڳ جي هئي. تنهنڪري ملا اسڪولن جي قيام کي خلافت ۽ هجرت تحريڪ سان ڳنڍڻ ۾ ڪا به صداقت نه آهي. ادارو

لاڙڪاڻي ۽ گهوٽڪي ڪان وٺي خيرپور ضلعي جي آخري چيڙي تائين، ٻي هيٺين سنڌ (Lower Sindh) جنهن ۾ موجوده ضلعي نوشهرو فيروز ڪان وٺي ڪراچي جي سمنڊ ڪناري تائين. ان وقت سڄي سنڌ لاءِ هڪڙو ئي تعليمي آفيسر هوندو هو، جو (Educational Inspector in Sindh) ۽ وري ٻنهي ڊويزنن لاءِ الڳ الڳ (Deputy Educational Inspector in Upper Sindh) ۽ (Deputy Educational Inspector in Lower Sindh) هو .

- **مُلا مخزن جو اجراءُ:**

ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد پاران انهن اسڪولن ۽ استادن جي فلاح و بهبود لاءِ ۽ هر موقعي، موڙ ۽ تعليمي خبرن ڪان ڪين واقفيت لاءِ ڏيڍ لاءِ جون سن 1920ع ڪان ماهوار ”مُلا مخزن“ جاري ڪيو ويو، جو اٽڪل پنجٽيهه ورهيه ڪن هليو، هن مخزن جا شروعاتي، ماهه جون ۽ جولاءِ سن 1920ع وارا ٻه پرچا ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد مان ۽ ان ڪان پوءِ اٽڪل ٻن سالن تائين يعني ماهه آگسٽ سن 1920ع ڪان ماهه آڪٽوبر سن 1922ع تائين، ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر اپر سنڌ جي سربراهي ۾ جيڪب آباد مان ڪڍيا ويا، ان بعد ماهه نومبر 1922ع ڪان ماهه اپريل سن 1955ع تائين باقاعدي حيدرآباد مان شايع ڪيا ويا. هي مخزن خاص طرح سنڌ جي مُلا مڪتبن لاءِ جاري ٿيو هو، جنهن ۾ ملا اسڪولن جي تعليمي ۽ انتظامي سڌارن بابت هدايتون، ٻارن جي تربيت، حقوق الوالدين، استادن جي فلاح و بهبود، زناني تعليم جي تائيد ۾ مضمون، صحت ۽ سلامتي لاءِ هدايتون، زراعت، واپار، هنرن جي ترقي، عام واقفيت، اسلامي تاريخ، صالحن جي صحبت، ذڪر، مشهور عالمن ۽ فاضلن جون سوانح عمريون، اسلامي احڪام، تهذيب و اخلاق، سنڌي ادب، دينيات متعلق معياري مضمون، اسلامي تصوف، تفسيرالقرآن، احاديث نبوي، آثار قديمه، ملڪي رفتار، ايجادات ۽ نظم و نثر تي مڪمل معلومات ڏني ويندي هئي. خاص ڪري مُلا اسڪولن ۾ نصابي ڪمن ۽ پڙهائي جي فن تي روشني، مختلف نصابي ڪم جهڙوڪ: مادري زبان، لکڻ پڙهڻ، رياضي، تاريخ جاگرافي، سائنس، اسلاميات وغيره ڪيئن پڙهائجن ۽ انهن ڪمن جي پڙهائڻ لاءِ ڪهڙيون امدادي شيون ڪتب آڻجن، ازانسواءِ هن مخزن ۾ ايڊيٽر جا نوٽ، ملڪي خبرون، سائنسي ايجادات، ملا اسڪولن کي سرڪار طرفان مليل گرانٽ جو تفصيل ۽ تعليم کاتي جا هدايتي ۽ اطلاعاتي سرڪيولر پڻ شايع ٿيندا هئا، مطلب ته هي مخزن نه رڳو تربيت يافته ۽ غير تربيت يافته مُلن لاءِ ڪارائتو هو پر علم سان تعلق رکندڙ مڙني ماڻهن لاءِ گهڻو لاڀائتو هو، جڏهن ته سال 1902ع ڪان ماهوار ”اخبار تعليم“ جو ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد جي پرنسيپال راءِ بهادر ديوان تارا چند شوقيرام آڏواڻي (ڄم 1850ع ۽ ديهانت 1938ع) جاري ڪيو هو، سو پڻ ”ملامخزن“ وانگر ساڳي ئي مقصد لاءِ ڪم ۾ ايندو هو.

- **استادن جي تربيت:**

ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد ۾ مُلا مڪتب جي استادن کي ٽن ٽن مهينن جا ڪورس پڻ ڪرايا ويندا هئا ته جيئن منجهن پڙهائڻ جو نئون جوش جذبو، مهارت ۽ اُتساهه پيدا ٿئي. هت اسين سڄي سنڌ جي ٽنهي يعني حيدرآباد، سکر ۽ لاڙڪاڻو ڊويزن[*] جي اسڪولن جي، سن 1930/1931ع واري فهرست جو عڪس ڏئي رهيا آهيون، جنهن مان اسان کي مُلامڪتب، مُلا استادن ۽ ڪين مليل امداد (Grant) جو پتو پوي ٿو:[**]

---

[*] ياد رکڻ گهرجي ته هي روينيو ڊويزن نه پر اسڪولن جي انتظامي ڊويزن آهي. برام

[**] ملا اسڪول مخزن: حيدرآباد سنڌ، ماهه مئي، سال 1931ع، ج 12، مخزن نمبر 5، ص 2 تا 14/ماهه جون، سال 1931، ج- 12، مخزن نمبر 6، ص- 1 تا 11/ماهه نومبر، سال 1931ع، ج 12، مخزن نمبر 11، ص 15 تا 27

حيدرآباد ڊويزن ۾ سال ٣٠-١٩٣١ جي مليل گرانٽ

نمبر وار نمبر	تعلقو	مڪتب	ملا يا ماستر	ساليانو گرانٽ	جاه جي گرانٽ	ريمارڪ
		ضلع ٿرپارڪر				
١	عمرڪوٽ	گهوري ڪوري	خان محمد	١١٠	...	...
٢	〃	محمد عالم پلي	مولوي محمد علي	١٣٠	...	...
٣	〃	سعار ڏنر ساند	عبدالڪريم	٧٥	...	...
٤	〃	رحيم آريسر	ثناء الله	١١٠	...	...
٥	〃	بونهيون	عبدالعليم	١٤٠	...	...
٦	〃	ڪونجهلي	محمد نوح	١٢٠	...	...
٧	〃	عبداللطيف ڦلي	جان محمد	٦٥	...	...
٨	〃	جيلهو	محمد حسن شاه	٣٠٠	...	...
٩	〃	اوڪرارو	محمد طيب	٥٠	...	...
١٠	ساماري	ڏيپي بخش برگڙي	مولوي جان محمد	٢٨٥	...	...
١١	〃	ڪنڀرو	شاه محمد	٩٠	...	...
١٢	〃	ابراهيم ڪالرو	محراب	٨٠	١٠٠	...
١٣	〃	عمر پنهيرو	مولوي محمد عثمان	١٥٠	...	..
١٤	〃	آرارو پلي	محمد صالح	١٩٥	...	...
١٥	〃	گوٺ قاسم	محمد قاسم	٨٠	...	...
١٦	〃	ڪالو لشاري	دين محمد	٦٥	...	..
١٧	سانگهڙ	خان محمد نارېجو	محمد شريف	١٥٠	١٠٠	..
١٨	〃	ڏيپي پرتو راجپر	مولوي محمد حسن	٣٠٥	...	..
١٩	〃	غلام قادر نارېجو	مولوي محمد حسن	١١٠	...	...
٢٠	کپرو	ميرو مري	محمد ڪامل	١١٥	...	..
٢١	ميرپور خاص	دولت لغاري	صاحب خان	٢٠٦	...	...
٢٢	〃	ڪمال لغاري	اميد علي	١٩٥	١٠٠	..
٢٣	〃	صالح هاليپوٽو	محمد عثمان	٣٥	...	..

١٢. ملا سڪولس مخزن نمبر ٥، مهينو ٥، سن ١٦٣١ع. ٣

تعلقو	مڪتب	ملا يا منشي	ساليائي خرچي گرانٽ	گرانٽ	ريمارڪ
ميرپور خاص	حاجي قادر بخش	غلام رسول	۸۰	...	...
شمس آباد	حاجي مبين	مولوي محمد ابراهيم	۱۱۵	...	...
"	ديهه نمبر ۳۳۳	صدرالدين	۸۵	...	...
"	سهد لڪماري	احمد	۵۰	...	...
"	جرنڙو	مولوي محمد قاسم	۱۴۵	...	...
ڏگري	ديهه نمبر ۱۴۴	مولوي عبدالحي	۲۰۰	...	...
"	ديهه نمبر ۱۸۰	ولي محمد	۵۵	۱۰۰	...
"	ديهه نمبر ۱۸۴	مراد علي	۱۷۰	...	...
"	ڏگري زنانو	الهداد	۱۰۵	...	...
"	ديهه نمبر ۳۱۹	حافظ ڄام	۷۰	...	...
مٺي	علو ڪولڙيو	عبدالمطلب	۱۸۰	...	...
"	ڪارو آمريو	محمود صديق	۸۰	۱۰۰	...
"	لڌڙو	محمد الياس	۱۱۵	...	...
"	سرحدين سنگراسي	يامين	۱۱۰	۱۰۰	...
"	وڪڙيو	لقمان	۱۱۵	...	...
"	چامن جو ٽڙ ۲	نمبرو	۵۰	...	...
"	صالح جهنجهي	حاجي عبدالله	۹۵	...	...
"	سگهرور	جمال الدين	۶۵	...	...
ڏيپلو	ڏيپلو مردانو نمبر ۱	علي بخش	۱۴۰	...	...
"	ڏيپلو زنانو نمبر ۲	مولوي احمد	۳۵	...	...
ڇاڇرو	ميراسر	مولوي محمد حسن	۱۹۵	...	...
"	شاڪريو	مولوي محمد سليمان	۱۰۰	...	...
"	راواسر	مولوي عبدالحق	۴۰	...	...
"	راواسر زنانو	مولوي عبدالحق	۱۰۵	...	...
"	دائڙي	الهڏنو	۱۸۵	...	...
"	ڏاڻ جو ٽڙ	مولوي عبدالواحد	۹۰	...	...

ملا ڪلاس مڪتبن نمبر ٿ، مهيا ٿي سن ١٩٣١.

جريان نمبر	تعلقو	مڪتب	ملا يا منشي	ساليانو گرانٽ	خاص گرانٽ
٥٠	ڇاڇرو	سمنهوا	عبدالعليم	٥٠	...
٥١	"	ڄام ڄهڄي	سومار	٥٠	...
٥٢	"	ابراهيم ساند	مير محمد	٦٠	...
٥٣	"	سڀارو	حسنعلي	٦٠	...
٥٤	ننگر پارڪر	پوٺارو	عبدالاحد	١٢٥	١٠٠
٥٥		سعي ڏيرا	الهرکيو	١٩٠	١٥٠
٥٦	"	ساهو ساند	مولوي محمد امين	٧٥	...
٥٧	"	سمي جي ڏيرو	جيرو	٦٥	...
٥٨	"	پهلو	حبيب الله	٨٠	...
٥٩	"	گل راڄڙ	ميٺو	١٠٠	...
٦٠	"	ٻلهاري	عبد الله	١٧٠	...
٦١	"	ڏگهوسر	محمد سليم	٧٠	...
٦٢	"	واگهي جي ويري	فيض محمد	٦٥	...
٦٣	"	ڪيمليون	عبدالخالق	٣٠	...

ضلع حيدرآباد.

جريان نمبر	تعلقو	مڪتب	ملا يا منشي	ساليانو گرانٽ	خاص گرانٽ
١	حيدرآباد	ٽنڊو ڄام	محمد قاسم	٤٠٠	...
٢	"	جمع ڪوسو	مائي مهراز	١١٥	...
٣	"	والو شورو	محمد صالح	١٢٥	...
٤	"	گل محمد هاليپوٽو	مولوي رسول بخش	١٩٠	...
٥	"	نورخان چانڊيو	امداد علي شاه	٥٤	...
٦	"	دوست محمد ڪيريو	عبدالرحمان	١٨٠	...
٧	"	سومرخان خاصخيلي	الهڏنو	١٠٥	...
٨	"	شهمير ٻڙيمار	عبدالرحمان	٢٥	...
٩	گوني	سعد پور نمبر ١	ولي محمد	٢٠٠	...
١٠	"	سعد پور نمبر ٢	حاجي اسماعيل	١١٠	...
١١	"	ملا ڪاليار	محمد طيب	٥٤	...

١٢. ملا سڪولن ... سنه ١٩٣١.

تعلقو	مڪتب	ملا يا معلم	سالياني گرانٽ	... جي گرانٽ	ريمارڪ
گوني	الهڏنر لشاري	حافظ محمد	٨٠	..	..
"	ديه ڏمرڪي	مائي شاه خاتون	١٣٠	..	..
"	لڪڙ	حافظ محمد هارون	١٦٠	..	..
"	صالح محمد لشاري	حافظ محمد عثمان	٤٤	١٠٠	..
"	جنهان سومرو	مولوي محمد هارون	٢٤٤	..	..
"	غلام شاه ٻاگڙائي	مولوي محمد اسماعيل	٢٠٥	..	..
"	سليمان سومرو	مولوي محمود	٢٧٤	..	..
"	ڪانڌ پل	محمد ابراهيم	٦٤	..	..
"	معو شاه	محمد موسيٰ	٩٤	..	..
"	ٻجار ڀمري	حاجي نوح	١٣٤	..	..
"	حاجي محمد علي زؤنر	حاجي يوسف	٧٠	..	..
"	حامد خاصخيلي	ڪمال الدين	٣٠	..	..
"	ٻاگهاي	حافظ محمد	٨٠	..	..
"	خانائي جت	علي محمد	١١٥	.	..
"	ملو ميمڻ	علي محمد	٧٤	..	..
"	دريا خان لغاري	محمد موسيٰ	١١٠	..	..
"	جهنگ ڪاٺيار	محمد يوسف	٦٤	.	..
"	فتح محمد ابڙو	عبدالله	١٢٠	..	..
"	طيب سومرو	احمد	٦٠	..	..
"	خميسو چانڊيو	حافظ گهرام	٣٥	..	..
"	راهو هالپوٽو	امام الدين	٩٥	..	..
"	ٻيرائي وسي	حافظ محمد عثمان	١٦٠	..	..
"	رئيس حاجي ميسر خان نظاماڻي	عبدالحميد	٧٠	..	..
"	الهرکيو شورو	حافظ حسين	٦٠	..	.
"	ٽنڊ لاان	سلطان	٥٤	..	..

ملا سڪولن بابت نمبر ٥، مهنو مي سال ١٩٣١ع. جلد ٢

جريان نمبر	تعلقو	مڪتب	ملا يا معلم	ساليانو گرانٽ	جاءِ جي گرانٽ	ريمارڪ
٣٧	گوني	ٻارڇي	علي محمد	١١٥	..	..
٣٨	"	ڪوڙواه	مولوي محمد	٦٥	..	..
٣٩	هالا	علي مراد جمالي	مولوي عبدالله	٦٠	..	..
٤٠	"	ڏگڙو جمالي	قاضي احمد	٣٥	...	..
٤١	"	هالا پراڻا	يار محمد	١٧٥	..	..
٤٢	"	لقمان ڪوريجو	محمد صالح	٥٠	..	..
٤٣	"	بڪر جمالي	حافظ ڪريمداد	١٩٠	..	..
٤٤	"	الياس انڙيجو	محمد عثمان	١٠٠	١٠٠	..
٤٥	"	خانوٽ	ولي محمد	١٢٥	..	..
٤٦	"	حاجي الله بخش بلال	محمد اسماعيل	٨٠	..	..
٤٧	"	نبي بخش جمالي مردانو	علي محمد	٧٠	..	..
٤٨	"	نبي بخش جمالي	ماڻي چغل	٤٥	..	..
٤٩	ٽنڊو الهيار	غلام حسين لنڊ	حاجي جان محمد	٦٥	..	..
٥٠		داد جروار	محمد عثمان	٢١٥	..	..
٥١	"	صاحب خان جروار	حاجي پيروز	٦٥	..	..
٥٢	"	نبي بخش لشاري	حاجي علي بخش	٧٥		..
٥٣	"	مبارڪ جروار	محمد ابراهيم	١٦٥	..	..
٥٤	"	حاجي مير حسن	حاجي عيسيٰ	٧٠	..	..
٥٥	"	نصير مدد والي	حاجي صالح	٤٠	..	..
٥٦	"	شير خان لنڊ	محمد داشر	١٢٥	..	..
٥٧	"	قاضي نور محمد	جان محمد	٢٨٠	..	..
٥٨	"	جرار ٽيبو	يار محمد	٨٠	..	..
٥٩	"	علي محمد لغاري	حاجي غلام حيدر	٣٥	..	..
٦٠	"	علي خان لغاري	محمد عمر	١٠٥		..
٦١	"	بهادر خان جلبالي	محمد موسيٰ	٤٥	..	..
٦٢	ماتلي	ڏتو دائيداڻو	محمد عرس	٢٩٠		..
٦٣	"	احمد ڏرس	غلام محمد	١٠٥		..

۱۲. ملا سڪولن مڪتبن نمبر ۵، ڀهڻو مي سن ۱۹۳۱ع. ۷

نمبر	تعلقو	مڪتب	ملا يا معلم	سالياني گرانٽ	جلدي گرانٽ	ريمارڪ
	ٽنڊو	راجو نظامائي نمبر ۱	گوهر علي	۱۰۵	..	..
	"	راجو نظامائي نمبر ۲	مائي راسخي	۴۰	..	..
	"	پيروز لغاري	محمد اسماعيل	۱۲۰	..	..
	"	رتو لغاري	عبدالوهاب	۴۰	..	..
	"	پير سخي عثمان	غلام حيدر	۱۷۰	..	..
	"	ٽنڊو غلام علي	حيدر شاه	۲۰۵	..	..
	"	محمد درس	مولوي عبدالحق	۶۵	..	..
	"	گلاب لغاري	مائي صحعو	۳۰	..	..
	"	کهر	الهي بخش	۹۰	..	..
	"	شيخ پرڪيو	محمد هارون	۴۵	..	..
	"	شاديان ڪوسو	دريا خان	۶۰	..	..
	"	ڀجار لاکير	خان محمد	۵۰	..	..
	"	صديق وڏاو	علي محمد	۷۵	..	..
	"	احمد ٻگهاڻي	محمد هارون	۸۰	..	
	"	محمد خان جروار	ملا محمد	۹۰	..	..
	ٽنڊو باگو	حاجي ولي محمد لغاري	محمد حسن	۱۱۰	..	..
	"	مراد خان ٽالپر	حاجي خدا بخش	۳۷۰	..	..
	"	نر سيتو	الهڏنو	۴۵	..	..
	"	آرائين	محمد الياس	۵۰	..	..
	"	جمعو جوکيو	علي اڪبر	۹۰	۱۰۰	..
	"	ڪاريائين	شهمير	۹۰	..	..
	"	فقير محمد نهڙيو	مهر شاه	۷۰	..	..
	"	معو ماڇي	حاجي ابراهيم شاه	۴۰	..	..
	بدين	عالم خان برڪزي	محمد موسيٰ	۱۵۰	..	..
	"	رب	مولوي تاج محمد	۲۲۵	..	..
	"	غلام حسين جمالي	اميد علي	۱۰۰	..	..

٨ ملا ڪلاس مدرسن نمبر ٥، ڀهوڻي سنه ١٩٣١ع. جلد

جريان نمبر	تعلقو	مڪتب	ملا يا معلم	ساليانو گرانٽ	ڄاه جي گرانٽ	ويمر
٩٠	بدين	طيب ساند	مولوي عبدالرحيم	٣٠	...	...
٩١	"	لنڊو گامون	ڪميٽي	٩٠	١٠٠	...
٩٢	"	حاجي آدم مهراڻ پوٽو	مولوي عبدالرحيم	٨٠	...	...
٩٣	"	بدين	مولوي عبدالوهاب	١١٥	...	...
٩٤	"	ود	محمد يوسف	٣٥	...	...
٩٥	"	حسين خان لنڊ	عبدالواحد	١١٥	١٥٠	...
٩٦	"	ميمون ملوڪ	مولوي عبدالله	١٨٠	...	...
٩٧	"	پير محمد	محمد صالح	٥٥	...	...
٩٨	"	نور محمد گراڙو	مولوي محمد عثمان	١٠٠	...	...
٩٩	"	گل محمد خاصخيلي	عبدالغفور	٥٠	...	...
١٠٠	"	سيد بهادر شاهه	مولوي محمد هاشم	٥٠	...	...
١٠١	"	حاجي بادر ڀورو	محمد رحيم	٥٠	...	...
١٠٢	"	پير بخش فاروقي	محمد صالح	٩٠	...	...
١٠٣	"	حاجي ملن نوهيار	محمد يعقوب	٣٥	...	...
١٠٤	"	ٻاٽا	ڪريم بخش	٣٥	...	...
		ضلع ڪراچي				
١	تعلقو ڪراچي	غازي بروهي	محمد عثمان	٥٠	...	...
٢		اولڊ ٿاٽو	صالح محمد	٢٠	...	...
٣	"	مراد ميمڻ نمبر ١	آدم	١٨٠	...	...
٤	"	مراد ميمڻ نمبر ٢	حاجي عيسيٰ	١٦٠	...	...
٥	"	غلام محمد ڳوٺ	آدم	٧٠	...	...
٦	"	لياڻي بروهي	پير محمد	١١٥	...	...
٧	"	صالح محمد شورو	ماڻي حاجران	٣٥	٥٠	...
٨	"	معارو ڏرو	عبدالله	٩٠	...	...
٩	"	آسو هنڊو	دوست محمد	١٣٥	...	...
١٠	"	الهه بخش بروهي	ملا موسيٰ	١٧٠	...	...

سنڌ ١٢ ا. ملا اسڪولس مخزن نمبر ٥، مهمو مين سن ١٩٣١ع. ٩

سيريل نمبر	تعلقو	مڪتب	ملا يا ماستر	ساليانو گرانٽ	باهه جي گرانٽ	ريمارڪ
	تعلقو ڪراچي	ڪمال جوکيو	جان محمد	٧٥	...	...
		عارب ڪاڙو	عارب	٥٥	...	...
١٣	"	ابراهيم حيدر نمبر ٢	محمد شاه	٣٤٥	...	...
١٤	"	حاجي الهڏنو	حاجي الهڏنو	٥٠	...	...
	"	ابراهيم جوکيو	اسحاق	٥٥	...	...
	"	حاجي عيسيٰ بلوچ	داد محمد	٢٢٥	...	...
	ٺٽو	زنگي گڏو	حاجي محمد	٦٠	...	...
	"	هالار	آدم	٢١٠	...	...
	"	پيرو نارڇو	علي محمد	١٢٥	...	...
	"	پيرو گڏو	رضا محمد	٥٠	...	...
	"	نور محمد شاه	امام ڏنو شاه	١١٠	...	...
	"	سونڊا	محمد محفوظ	١١٥	...	...
	"	ملوڪ جاکرو	محمد وريل	٨٥	...	...
	"	جنگ‌ٻڙي	حافظ محمد اسماعيل	٨٥	...	...
	"	طيب ميمڻ	محمد عثمان پيروز	٨٥	...	...
	"	اميد علي سومرو	محمد عثمان الهورکيو	٦٠	...	...
	"	محمد جتن پلي	محمد ابراهيم	٩٥	...	...
	"	ڇڄورو ٻيلو	محمد ابراهيم	٨٠	...	...
	"	الهدي ڏوماڻي	گلو شاه	٢٥	...	...
	ميرپور ساڪرو	سليمان درس	غلام حسين	٥٠	...	...
		اميد علي گبول	ملا واد رحش	١٠٠	...	...
	"	احمد خان مرگهر	مولوي صالح محمد	١٣٥	...	...
	"	صاحو گبول	غلام محمد	٢٠٠	...	...
	"	سليمان پليجو	مولوي محمد عارف	٨٥	...	...
	"	شاهي خان	پيرخان	١١٥	...	...
	"	سومار شورو	اسحاق	١٤٠	١٠٠	...
	"	مولوي ابوبڪر	غلام رسول	٥٥	...	...

L (IV) 145—2

۱۰ ملا سڪولس بحران لمبر ۽ مهڙوءِ سنہ ۱۹۳۱. جـ

جر يان نمبر	تعلقو	مڪتب	ملا يا مڪتبيھر	سالياني جاءِ جي گرانٽ	گرانٽ	ريمارڪ
۳۸	ميرپور ساڪرو	حاجي امام بخش	ڏاڏنو	۹۵	۱۰۰	..
۳۹		نبي بخش جانديو	شير محمد	۱۴۰	...	..
۴۰	"	مولوي محمد هاشم	محمد اسماعيل	۱۰۰	...	.
۴۱	"	عبدالرحيم ڪاتيار	احمد ڪاتيار	۱۰۵	...	..
۴۲	"	حبيب جوکيو	صالح محمد	۱۲۰	...	—
۴۳	"	حامد خان جوکيو	محمد صديق	۷۰	...	—
۴۴	"	لڏو شورو	محمد صديق	۰	...	.
۴۵	"	غلام الله	ٻاجهل	۳۵	...	—
۴۶	"	حاجي محمد جوکيو	محمد عمر	۹۰	...	—
۴۷	"	حاجي اسماعيل جمالي	حسين علي	۶۰	...	..
۴۸	"	ڪيرو	محمد الياس	۴۰	...	..
۴۹	"	سليمان برند	محمد موسائي	۵۰	...	..
۵۰	"	پائي خان	صاحبڏنو	۳۰	...	—
۵۱	"	سيٺ گدو مل	پير محمد	۶۰	...	..
۵۲	"	احمد گدو	عمر	۴۰	...	..
۵۳	گهوڙاٻاري	شاهپور مولوي نوشاه	محمد	۱۳۵	...	..
۵۴	"	عبدالله خان جلهاڻي	حاجي نگيو	۳۰	...	..
۵۵	"	علي محمد ڪيهر	محمد عوسائي	۵	...	..
۵۶	"	رتول	واحد ڏنو	۳۲۵	...	.
۵۷	"	رئيس پيروز خان	احمد	۱۱۰	...	—
۵۸	"	برگڙي	شهداد خان	۷۵	...	.
۵۹	"	حاجي صالح اروچ	شهبيگ	۹۰	...	.
۶۰	"	حبس هارون	حاجي عبدالرحمان	۴۰	...	.
۶۱	"	سچو جت	شفيع محمد	۴۰	...	.
۶۲	"	محمد ڏيتو	محمد ابراهيم	۳۰	...	
۶۳	"	پالڪي	مولوي محمد عمر	۸۵	...	
۶۴	ڪوهستان	دوار جوکيو	عباس	۵۰	...	

١٢. ملا سڪولس مخزن نمبر ٥، مهوڙي سن ١٩٣١. ١١

تعلقو	مڪتب	ملا يا معلم	ساليانو گرانٽ	چاهه جي گرانٽ	ريمارڪ
ڪوهستان	ٽالو بولا خان	مائي آمعر	١٢٢	٧٥	...
"	چار واري نمبر ٢	محمد موسيٰ	١٥٥	١٢٥	...
"	مول	پيارو	٦٠	...	...
"	ڏماچ نمبر ٢	مستي خان	١٨٠	...	...
"	ٻچو گدو	علي محمد	١٨٥	...	...
"	جمعه پالاري	ڏنل بخش	١٠٥	٥٠	...
"	اوباهيه شيخ	پهل	٧٥	...	...
"	راهو پالاري	محمد پريل	١٣٠	...	...
"	جمعه گدو	حاجي هارون	١٥٥	...	...
"	اونگ پالاري	صاحبڏنو	٦٥	...	...
"	ٻچل پالاري	عبدالله	٧٠	...	...
"	لوهاچ	مولوي نور محمد	١٣٠	...	...
"	ڏماچ نمبر ١	مولوي غلام محمد	١٩٥	١٢٥	...
"	لونگ وڏيرو	مولوي حاجي نورمحمد	٣٠	...	...
"	حاجي گل محمد شورو	ڏنل بخش	٣٠	...	...
"	صاحبڏنو پالاري	ڏنل بخش	٣٠	...	...
ٺٽو/جهڏ	سوهو ماڇهيد	مولوي عبدالڪريم	١٣٠	...	...
"	نلمرو ڏيٺو	محمد عيسيٰ	٢٥٠	...	...
"	گولاڙا	غلام صديق	٢١٠	...	...
"	ڪومائي	آخوند عبدالله	٦٠	...	...
گهوڙي	ارباب عبدالله	حبيب الله	١٢٥	...	...
"	ٽنڊو حافظ شاهه	مولوي محمد حسين	٢٢٥	...	...
"	راجو نظاماڻي	مولوي عبدالله	٦٥	...	...
ميرپور	درملوڪ شاهه	عبدالرحيم	١٢٥	...	...
[illegible]	مگيلدو گوگو	عبدالرحمان	١٣٠	...	...
"	يوسف پليجو مڪان پيلو ڏني	سائين محمد شاهه	٢٥	...	...

۱۴ ملا ڪلاس مڪتبن نمبر ڏ، مدد ملي سن ۱۹۳۱ع.

جدول نمبر	تعلقو	مڪتب	ملا يا معلم	ساليانی گرانٽ	حاجي گرانٽ	
۹۱	ميرپور بٺورو	موسو سهتو	حافظ قيصر	۲۵	...	
۹۲		حاجي طاهر سومرو	مائي آمنهر	۷۰	...	
۹۳	"	حاجي جڙيو زؤنر	مولوي محمد حسين	۵۵	...	
۹۴	"	قادر بخش جت	خير محمد	۵۰	...	
۹۵	سجاول	أڳ بگهاڻا	حاجي آدم	۲۵	...	
۹۶	"	وڪيا	محمد يوسف	۲۰	...	
۹۷	جاتي	مغاڻين نمبر ۱	حاجي عبدالله	۱۷۵	...	
۹۸	"	مولوي محمد خاصخيلي	مولوي محمد	۸۰	...	
۹۹	شاهبندر	عمر دل	محمد	۱۱۵	...	
۱۰۰	"	فتح علي جتوئي	ولي محمد	۱۹۵	...	
۱۰۱	"	سيد سوين شاه	مراد	۳۵	...	
۱۰۲	"	حاجي عارب ڪيهر	محمد عاقل	۵۵	...	
		(ميونسپل حد اندر مڪتب).				
۱	ڪراچي شهر	بغدادي لين	حاجي آديتو	۱۰۳۲	...	
۲		نئو آباد	عبدالله	۱۰۹۲	...	
۳	"	ڪياماڙي	عبدالغني	۴۷۷	...	
۴	"	کڏو مدرسو	محمد حسين	۳۰۰	...	
۵	"	جاڪيواڙا	حاجي الياس	۴۵۰	...	
۶	"	گوليمار مردانو	مياندادا	۴۰۸	...	
۷	"	شيرشاه لائن مردانو	فتح محمد	۱۰۳۲	...	
۸	"	شاه بيگ لائن مردانو	محمد عمر	۵۸۷	...	
۹	"	رانگيواڙو	عبدالرحمان	۷۴۴	...	
۱۰	"	ڪعري اسلاميه	سليمان دائود	۱۱۸۹	...	
۱۱	"	ڪلان ڪورٽ	غلام الهي	۳۶۸	...	
۱۲	"	رام سوامي	غلام محمد	۱۷۲	...	
۱۳	"	مدهوترو	محمد ابراهيم	۱۸۸	...	

۱۳

ملا ڪلاس مڪتبن نمبر ٿي مهتو مي سن ۱۹۳۱ع

تعلقو	مڪتب	ملا يا مشير	اسلامي گرانٽ	تعليم جي گرانٽ	ريمارڪ
〃	نيو ڪمهار واڙا	عبدالله	۲۶۸	...	...
〃	نو آباد زنانو	عبدالله	۴۳۰	...	...
〃	اوڪائي ميمن	ڏاڏا ايوب	۴۰۵	...	...
〃	شومبگ لائن زنانو	محمد عمر	۴۸۵	...	...
〃	شيرشاه لائن زنانو	فتاح محمد	۷۰	...	...
〃	نو آباد بلڊنگ هائوس نمبر ۷۷	مائي آشي	۳۹۰	...	...
〃	گوليمار زنانو	مهانداد	۸۰	...	...
〃	مدرسه اسلاميه جمشيد ڪوارٽر	محمد خليل	۹۰	...	...
ٺٽو جونسپار	ٺٽو ايڊيڊ	محمد عمر	۴۲۵	...	...
ڪوٽڙي	ڪوٽڙي زنانو	شمس الدين	۵۳۰	...	...
حيدرآباد	ٽنڊو ولي محمد	عبدالله	۳۴۰	...	...
〃	باغ حاجي ٻلي	محمد جعفر	۴۷۰	..	..
〃	فقير جو پڙ	محمد شاه	۲۹۰	..	..
〃	مسجد مير ڪرمعلي	مولوي گل محمد	۳۰۰	...	..
〃	الهندو ڪاڇو	حڪيم شمس الدين	۵۰۰	...	..
〃	لطيفي مدرسه تلائو نمبر ۲	مولوي عبدالعزيز	۱۱۰	...	...
〃	انجمن اسلام جامع مسجد صدر بازار	محمد يوسف	۵۹۵	..	..
〃	نيو سرو گهاٽ	محمد حسين	۹۰	..	..
〃	ٽنڊو مير غلام حسين	محمد عثمان	۲۱۰	..	..
ٽنڊو محمد خان	ٽنڊو محمد خان	حافظ امداد علي	۱۳۵	..	...

۱۴

ملا سڪولس مڪتبن نمبر ۵، مهنو مي سنه ۱۹۳۱.

جريان نمبر	تعلقو	مڪتب	ملا يا مئنيجر	ساليانيءَ جاءِ جي گرانٽ	گرانٽ	ر
۳۴	ٽنڊو الهيار	ٽنڊو الهيار	محمد صالح	۳۲۵	..	
۳۵	ميونسپل	ٽنڊو الهيار	محمد هاشم	۱۷۵	..	
۳۶	نصرپور	نصرپور نمبر ۱	حافظ اسحاق	۱۳۵	..	
۳۷	"	نصرپور نمبر ۲	محمد بخش	۶۱۰	..	
۳۸	هالا	هالا نوان مردانو	عبدالرحمان	۱۰۲۵	..	
۳۹	"	هالا نوان نائيت	عبدالرحمان	۲۹۰	..	
۴۰	"	هالا نوان گرلس سڪول	حافظ محمد	۲۲۰	..	
۴۱	"	مٽياري	حافظ محمد	۴۷۰	..	
۴۲	عمرڪوٽ ميونسپل	عمرڪوٽ مدرسه اسلام	حيدر علي شاه	۲۶۵	..	

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

نحمده و نصلي علىٰ رسوله الكريم.

لسٽ ملا سڪولن جي ساليانه گرانٽ جي، ڊويزن سکر.

سال ۱۹۳۰-۳۱ع.

نمبر	نالو ملا جو	نالو سڪول جو	تعلقو	ساليانی گرانٽ
		ميونسپال.		
	عبدالرزاق	گهوٽڪي	گهوٽڪي	۱۶۰
	حبيب الله خان	گڙهي ياسين	گڙهي ياسين	۴۰۵
	ڪرم عليشاه	سکر	سکر	۱۲۵
	سردار عليشاه	"	"	۲۵۵
	امير بخش	"	"	۳۵۰
	حڪيم غلام حيدر	شڪارپور	شڪارپور	۴۳۹
	خليفه غلام حيدر	"	"	۴۹۰
	حاجي شاهه	"	"	....
	عبدالڪريم	"	"	۱۲۵
		لوڪل بورڊ.		
	محمد ابراهيم	آباد لاڪا	سکر	۲۵۰
	عبدالله	ڏاريجا	"	۲۰
	عبدالحڪيم	قبو جامع شريف	"	۱۶۰
	حافظ محمد مرزان	رسعر	"	۲۰
	مولوي سليمان	دين پور	"	۱۰۰
	حافظ اسماعيل	دل	"	۸۲

L (17) 214—1

٢ ملا سڪولس مخزن نمبر ٦، موخه جون سنه ١٩٣١ع. جلد

نمبر	نالو ملا جو	نالو سڪول جو	تعلقو	سالياني
٧	عبدالرحيم	دلاور مهر	سکر	٣٠
٨	غلام حسين	دراڙو مهر	”	١١٠
٩	محمد هاشم	هوتي	”	٥٢
١٠	امام بخش	ساپا	”	١٥٠
١١	سليمان	مزار	”	٨٠
١٢	عبدالڪريم	ميالي	”	٥٠
١٣	محمد بخش	سيٺي	”	٢٥٠
١٤	نبي بخش	باگڙجي	”	٤٨٠
١٥	محمد صديق	عالم ڪومارو	”	٣٠
١٦	محمد سومر	لشڪري	”	٥٠
١٧	بلاول	کنڊو واهڻ	”	٩٥
١٨	عبدالغني	محبوب گوٺ	”	٢٤
١٩	الهه ڏاڏو باهيو	ناهر	شڪارپور	٩٠
٢٠	گل محمد	ڏاهريو	”	٣٠
٢١	ڪيهڙ شاهه	نون	”	٥٠
٢٢	ملا ساحن	پيروز شاهه بليلائي	”	١٩٠
٢٣	غلام قادر	شيخ محمد اندهڙ	”	٩١٥
٢٤	مالڪڏنو	ميرڏهو	”	٥٥
٢٥	خدا بخش	سچل آريجو	”	٤٠
٢٦	عبدالرسول	الله بخش سومرو	”	٩٥
٢٧	خدا بخش	راڄي	”	٩٠
٢٨	عبدالواحد	گوڙو ڀوڙ	”	٤٩٠
٢٩	محمد صديق	غازي ڀوڙ	”	٢٥
٣٠	پدم جل	مورو ماڙي	”	٣٠

ملا سڪولن مڪتبن نمبر ٦، ڀيڻو ... سن ١٩٣١ع ٣

سالياني گرانٽ	تعلقو	نالو ڳوٺ جو	نالو ملا جو	نمبر
٣٥	شڪارپور	جليسر ٻکيڇا	محمد بخش	
٩٥	"	نور محمد شجراه	مولوي حزب الله شاه	
٢٤٢	"	شاه پور	اڪرم شاه	
٦٠	"	ڳوٺي ٻڊل	غلام حيدر	
٤٠	"	همايون	مائي سهل	
١٣٥	"	خانپور	محمل ٻڊيل	
٣٠	"	صاحبڏنو ڪڙ	شفيع محمد	
٣٠	"	آڊل خان ڪاڪيپوٽو	عبدالحڪيم	
٣٠	"	مسو ٻهڙ	عبدالله	
٣٨٥	ڳوٺي ياسين	حبيب جکزو	محمد صديق	
١٠٠	"	ڪاڪيپوٽو	محمد قاسم	
١٣٠	"	"	الهداد	
...	"	سالار جکزو	جمال الدين	
١١٨	"	قائم ودي	سلطان شاه	
٣٠٠	"	شاه قلي پور	حافظ خوش محمد	
٣٥	"	لطف آباد	بهرام	
٢٦٧	"	جهد و ديرو	مولوي محمد مبارڪ	
٩٠	"	عليخان	مولوي يارمحمد	
٧٥	"	جوڻيڇا ٻگرا	نيڪ محمد	
١٧٣	"	جهها	محمد جعل	
٦٠	"	مصري واهڻ	مائي بصران	
٦٥	"	مهالي رب	ڪريم بخش	
١٣٠	"	پير جنڊلو	غلام مصطفى	
٣٠	"	ٻليالي کهڙ	روشن محمد	

٤ ملا اسڪولس مڪتبن نمبر ٦ مهني جون سن ١٩٣١ع.

ڄاڻايل نمبر	نالو ملا جو	نالو اسڪول جو	تعلقو
٥٥	ملا سوڍو	ڪاڪيپوٽو	ڳڙهي ياسين
٥٦	محمد رمضان	ڏوڳي جاکري	"
٥٧	قادر بخش	مرزاپور	"
٥٨	حبيب الله	ڪوٽ عبدالله	"
٥٩	دوست محمد	ويسر	"
٦٠	مولوي محمد هاشم	ٺٽون ڳوٺ	"
٦١	مولوي عبدالله	ٻاڏاڄي	پنوعاقل
٦٢	محمد عظيم	مارڪ جاڄڙ	"
٦٣	الهه وڌايو	ڳاڙهڪو	"
٦٤	محمد رمضان	خدا بخش مهالو	"
٦٥	شير محمد	ڦلاڻي	"
٦٦	محمد صديق	امان الله انڍڙ	"
٦٧	محمد عالم	شير محمد بلو	"
٦٨	مظفرالدين	قادو انڍڙ	"
٦٩	امام بخش	جيجهرو	"
٧٠	ملا سونو	خاصو	"
٧١	محمد صالح	شاهپور	"
٧٢	محمد رمضان	جواريو مهالو	"
٧٣	عبدالحڪيم	پيرو انڍڙ	"
٧٤	عبدالرحمان	ڳڙهي قادر بخش	"
٧٥	محمد موسيٰ	دادلوءِ	"
٧٦	محمد عالم	ڪمال انڍڙ	"
٧٧	محمد عالم	سومر ڏڪڻ	"
٧٨	مائي نواز خاتون	ڳوٺ هارون	"

١٢. ملا اسڪولس مخزن نمبر ٦، مهينو جون سنه ١٩٣١ع. ٥

نمبر	نالو ملا جو	نالو اسڪول جو	تعلقو	ساليانو گرانٽ
	عبدالحق	مونالي	پنو عاقل	۹۸
	غلام محي الدين	ميان بيگ	"	۲۳۲
	محمد ملوڪ	جمع بالو	"	۷۸
	ملان سبز	ديرو ڏاريجو	"	۱۳۵
	محمد هارون	پنوهاري	"	۱۳۰
	محمد ايوب	مهر گوٺ	"	۱۱۵
	محمد ابراهيم	سلطان پور	"	۷۸
	محمد مبارڪ	نوراجا	"	۱۱۰
	مولوي احمد الدين	سعابو ابڙ	"	۲۴۰
	نظام الدين	حسين جاڄ	"	۲۶۶
	شفيع محمد	ميران جو ڏڙو	گهوٽڪي	۹۲
	محمد عثمان	ڏڙي	"	۰۰۰
	محمد بخش	محمد خان گهوٽو	"	۱۵۸
	محمد حسن	صاحب خان گهوٽو	"	۱۵۵
	شمس محمد	حسين ٻيلي	"	۳۰۵
	جمال الدين	ٻگل گهوٽو	"	۷۵
	عبدالله	جلال خان گهوٽو	"	۱۰۵
	محمد عظيم	دوست محمد بلو	"	۳۵۰
	عمري	شير مهر	"	۰۰۰
	[illegible] الله	عبدالله ڏڪڻ	"	۱۱۰
	محمد هاشم	علي مهر	"	۷۰
	[illegible] محمد قاسم	مالڪ جاڄ	"	۸۰
	عبدالحليم	عادلپور	"	۱۵۲
	[illegible] محمد	لنڊو حسن	"	۹۰

٦

ٻالا سڪولس مخزن نمبر ٢، موجوده سال ١٩٣١ع.

سـ	تعلقو	نالو سڪول جو	نالو ملا جو	حروان نمبر
	گهوٽڪي	عمر ڪلوار	محمد حسن	١٠٣
	"	خان محمد ڪلهوڙو	حاجي ڪريم بخش	١٠٤
	"	ملٽري	ولي محمد	١٠٥
	"	ممدو ڏاهر	محمد پنهل	١٠٦
	"	جنگلاڻي	عطا محمد	١٠٧
	"	حاجي رجب ڏنڊو	نور محمد	١٠٨
	"	وڏڻ مهر	مولوي سراج الدين	١٠٩
	"	ڏامڇي	فيض محمد	١١٠
	"	ملان چڊو	غلام رسول	١١١
	"	لنڊجياري اڪو	محمد الياس	١١٢
	ميرپور ماٿيلو	دودو ناڻيچو	محمد عالم	١١٣
	"	پير بخش گبول	خداوند بخش	١١٤
	"	پير بخش پڻافي	حبيب الله	١١٥
	"	سونو پڻافي	فيض محمد	١٠٦
	"	ونگو	الهه جڙيو	١١٧
	"	الهداد ڏڪڻ	غلام رسول شاهه	١١٨
	"	رامن خان لنڊ	محمد جديسر	١١٩
	"	مولوي بهاول الدين	خان محمد	١٢٠
	"	ڏنو ماڪو	غلام محمد	١٢١
	"	علي لغاري	مولوي الاهي بخش	١٢٢
	"	ناٿو گبول	الهداد	١٢٣
	روهڙي	جتو پرڙو	محمد پريل	١٢٤
	"	ڪوٽ مير محمد	امان الله	١٢٥
	"	عمر ڪاهو	نواب علي شاهه	١٢٦

ڊ ۱۲. ملا سڪولس محڪمن نمبر ۲، موهو جون سنه ۱۹۳۱ع. ۷

...ي نمبر	نالو ملا جو	نالو سڪول جو	تعلقو	ساليانو گرانٽ
۱۲۷	بادل	محمد صادق ڪانهر	روهڙي	۱۴۲
۱۲۸	محمد مراد	ڏهرڪي	اٻاوڙو	۱۰۰
۱۲۹	مولوي محمود	"	"	۵۰
۱۳۰	حاجي احمد	فتاح پور	"	۹۰
		ضلع نواب شاه.		
[illegible]	محمد پريل	ڀرواڙي	ڪنڊيارو	۱۴۰
[illegible]	محمد عرس.	سومر چنڙ	"	۳۰۲
[illegible]	محمد صديق	عليم	"	۱۱۰
[illegible]	نور محمد شاه	محڪشير سيال	"	۳۰
[illegible]	عبدالرؤف	بازيد پور	"	۱۴۵
[illegible]	دوست علي	خالواهڻ	"	۳۸۰
[illegible]	امام بخش.	"	"	۲۱۵
[illegible]	احمد	ٻهارو ملا	"	۳۰۵
[illegible]	حبيب الله	محمد خان آگرو	"	۳۲۰
۱۰	محمد جعفر	محمد علي ميمڻ	"	۳۳۵
[illegible]	محمد صديق	ڏيهلو پراڻو	"	۱۹۷
[illegible]	عبدالغفور	مٽالي حاجي مير بحر	"	۱۳۰
[illegible]	محمد اسماعيل	سبب ڏنو ر	"	۷۵
[illegible]	محمد ارباب	نبهندو اجڙ	"	۹۰
[illegible]	محمد ملوڪ	حامد اجڙ	"	۲۱۸
[illegible]	محمد راڻل	ٻکو مگريو	"	۷۵
	رضا محمد	سانول مگريو	"	۱۰۰
	مولا بخش	محمد خان رند	"	۱۰۰

ادل سومرو

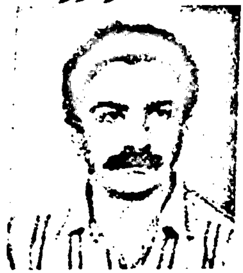

غزل

تو بنا هي گيت ٿو سُڏڪو لڳي، تون ڏئين ٿي ٿهڪ منهنجي حال تي،
گهر ٻہ پنهنجو اوپرو جڻ ٿو لڳي. منهنجي دل ۾ جڻ تہ ٿو ڪوڪو لڳي.

مصنوعي لفظن سان ڪن ٿا آجيان، پاڻ ٿو پنهنجي ڪري واڪاڻ هُو،
ڪوبہ ناهي جو هتي پنهنجو لڳي. آدمي ڪيڏو نہ ٿو هلڪو لڳي.

هرڪو جملو جڻ تہ ٿو حملو ڪري، مان وڇوڙي جون ڪيان ٿو ڳالهيون،
دوستيءَ جو هي نئو لهجو لڳي. توڪي دوست! ٿو اِهو چرچو لڳي.

"مونکي تنهنجي آهہ وڻندي شاعري"، بددعا مون کي نٿي تون ڏئي سگهين،
سِڀ اِها تنهنجي مون کي تمغو لڳي. خط هي مون کي نئو تنهنجو لڳي.

پيار جي دنيا جو پنهنجو رنگ آ، "پاڻ گڏجي گهارينداسين زندگي"،
درد ٻي محبوب جو تحفو لڳي. ڳالهہ ٿي هاڻي اها سپنو لڳي،

شاعري

ڪنهن به شيءِ ڪنهن به عمل جو جڏهن تقابلي جائزو وٺبو آهي، ته ان کي ٽن دورن ۾ ورهائبو آهي. ماضيءَ حال ۽ مستقبل ۾ - ۽ ان کان پوءِ ڪو نتيجو ڪڍبو آهي ۽ ائين ٿي جيڪڏهن اسان سنڌي شاعريءَ کي ٽن دورن ۾ ورهائينداسين ته ان جو نتيجو ايڏو سولو نه نڪرندو! سڀ کان پهرين ته سنڌ جي اوائلي شاعري جيڪا سيني به سيني منتقل ٿيندي رهي آهي ان شاعريءَ جي جيڪڏهن توهان- اسان کي سهيڙ ڪرڻي پوندي ته، اُن لاءِ اسان کي سنڌ جي ڀرارين ڏانهن ڏسڻو پوندو ۽ سنڌو دريا جي ڪناري سان رهندڙ اوائلي ڳوٺن جي ماڻهن سان ملڻو پوندو ۽ خانه بدوشن (اهي جيڪي سنڌ جي سيني تي ڪڏهن ڪنهن ڪنڌ ته ڪڏهن ڪناري رهندا پيا اچن) سان رهاڻيون رچائڻيون پونديون ۽ انهن کان سنڌ جي اوائلي ادب کي دريافت ڪرڻو پوندو ۽ توهان کي اهو ڏسي ڏاڍي حيرت ٿيندي ته، سنڌ جا ڪجهه امڙا به علائقا آهن، جتي رابطي جي رسي ڀرارڙي توڙي ڳوٺ ۽ شهر کان ڪٽيل آهي ۽ امڙا علائقا ٻئي هنڌ به هوندا، جيڪي مون ڏٺا آهن اُهي ڪيرٿر جي پٽي ۾ آهن ۽ اُتان جي ماڻهن وٽ لوڪ ادب ته پاورفل آهي جو، انهن جي زباني جڏهن توهان اُهو ٻڌو ته، ڏندين آڱريون اچي وڃن ۽ اُهي ماڻهو نج سنڌي ٻوليءَ جي واهپي کان ويندي، قصي گوئي ۾ به پنهنجو مٽ پاڻ آهن، چوڻ جو مقصد ته، سنڌي ادب شاهوڪار آهي ۽ ان جي سهيڙ ضرور آهي ته، جيئن اسان اِهو ڪاٿو ڪري سگهون ته سنڌي ادب ماضيءَ جي پيٽ ۾، حال ۾ ڪٿي بيٺو آهي ۽ ان جو آئيندو ڪٿي دنگ ڪندو. ان منطق تي ضرور سوچجي!

احمد شاڪر

ڪتاب: "روشني آهيون اسين"
ص 5 تان ڪنيل

امداد حُسيني

نظم

رَهبرن رهزني ڪئي توسان
رهزنن رهبري ڪئي تنهنجي
حال محرم اُلا ڪيئي جن کي
تن وجي مخبري ڪئي تنهنجي!

جن کي تو ڄاڻ وارو وڻ سمجهيو
سي سنڌ پير لاءِ ڪاٺ ٿيا
تنهنجي ٻاران ڪُڇي سگهيا ٿي جي
سي سڀئي موت جهڙي ماٺ ٿيا!

وِهُ ڪئورو پري ڏٺئون توکي
هِڪَ ٿي تِڪَ پي وڃڻ جي لئه
زهر زم زم ڪري ڏٺئون توکي
ائين ماري ڇڏيئون جيڻ جو چئي.

غزل

نانءُ تنهنجو لکي رهيو آهيان،
نانءُ تنهنجو پڙهي رهيو آهيان.

زخم تي هٿ ڌري ڇڏيو آهي،
مُرڪندي لُڙڪ پي رهيو آهيان.

آڳ ٿي ماڪَ، آڳ ٿي مُکڙي،
ڏس تہ روئي کِلي رهيو آهيان.

ماڳ آهي نہ آهہ ناهہ پَتو،
مارڳ آهي هلي رهيو آهيان.

ڪو ڳُڏائي اهو وڃي هُن کي،
زندگي آهہ جي رهيو آهيان.

وقت جي آڱرين ۾ سگريٽ جنءَ،
مان مسلسل دُکي رهيو آهيان.

زندگي تو سوا سڄڻ سائين،
زهر آهي تہ پي رهيو آهيان.

آڳ جو پاڻ آهيان "امداد"،
ڏسُ اُن جو ٻُجي رهيو آهيان.

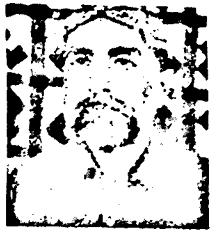

خليل عارف سومرو

غزل

هڪ حُسن جي پَري ڪيا مستان ڪيترا،
موهي وڏا سنتس جي تہ مُسڪان ڪيترا.
رُخ تان نقاب واءُ جو جهوٽي پري ڪيو،
ٿيا شاهڪار حُسن تي حيران ڪيترا.
هڪڙي گهڙي اچين هلو پرين پيرڙا پري،
مُنهنجي بچي پوڻ جا ها امڪان ڪيترا.
توئي علاج مُنهنجي ڦٽن جو نہ پئي گهريو،
ورنہ اُداس دل جا هلو درمانُ ڪيترا.
منزل نہ عشق مائي نہ سپنا سچا ٿيا،
رهجي ويا اڌورا هئہ ارمانُ ڪيترا.
هر چوٽ منهنجي دل جي وٺي روپ لفظ جو،
آهن اي درد تنهنجا بہ احسانُ ڪيترا.
عيب آ، گناهہ آهي، شريعت خلاف آ،
هڪ پيار جي ڪهاڻي جا عنوانُ ڪيترا.
مدفون جي سبق کي وساري ويهي رهيا،
گادي نشين ٿو ڏسان نادانُ ڪيترا.
افسوس دل اسان جي سُڃاڻي سگهي نہ سي،
انسان جي شڪل ۾ ها شيطانُ ڪيترا.
هن قوم کي تباهہ اُنهن ڪري ڇڏيو،
ٿين ٿورڙي ٿا ڳالهہ تي، نُقصان ڪيترا.
مهمان نوازي ڳالهہ ڀلي آ مگر هتي،
ٻنجي وڃن ٿا بورچي مهمانُ ڪيترا.
ڪنهن کي نصيب ناهي هتي ساهہ سُک جو ڪو،
هن دور ۾ وطن ٿا پريشانُ ڪيترا.
مون لاٽ ٻاٽ ۾ جلائي رکي سدا،
مُنهنجي مٿان ڪٿي آيا طوفانُ ڪيترا.
”عارف“ لکيا غزل بہ ٿي هُن تي تہ جا ٿيو،
هن تي شاعرن جا ها ديوانُ ڪيترا.

غزل

اٿين، بڇيو آهيان وڃي جهانُ ۾،
جيئن سَڙيل سگريٽ خاڪ دانِ ۾.
چنڊ هُن کي مون ڇيو جو پيار ۾،
هُو، اُڏري پئي ٿي آسمانُ ۾.
هُو، مُنهنجو ڪُل جهانُ ٿي ويندي
ڪونہ هو اڳ ۾ اِهو گمانُ ۾.
هِيءَ مون کي جا الائي آ ٿيو
هر گهڙي هُو ٿي رهي ڌيانُ ۾.
لفظ هن جا ٿا وڻن سُنا لڳن،
ماکي ۽ مِصري اٿس زبانُ ۾.
مان رهان ٿو شاعريءَ جي شهر ۾،
ڳولجو مون کي نہ پئي جهانُ ۾.
چنڊ هڪڙو هنجهہ مُنهنجي ۾ سُتل،
چنڊ پيو چمڪي ٿو آسمانُ ۾.
فاتڊن جي وقت هرڪو ٿو اچي،
ڪونہ ٿو ويجهي اچي ڌيانُ ۾.
تنهنجو چهرو ٿو ڏسان نماز ۾،
وِجهہ نہ پُوڄا وقت امتحانُ ۾.
روز ”عارف“ ذڪر ٿيندو ٿو رهي،
ڪُجهہ تہ آهي مُنهنجي داستانُ ۾.

غزل

تُنهنجي مون ڏي جو ڌيانُ پيو ٿُٽي،
مُنهنجي سپنن جو جهانُ پيو ٿُٽي.
تُنهنجي محفل رات هئي رقيب سان،
مون مٿان هو آسمانُ پيو ٿُٽي.
لوڀ لالچ آ صفا بُري بَلا،
پئسي خاطر خاندانُ پيو ٿُٽي.
سنڌ ڌرتي جو قسم ڪنيو اٿئي،
هاڻ مُنهنجو آ گمانُ پيو ٿُٽي.
جنهن ڪياپو ڏات ۽ ضمير کي،
اُن جو آهي مانُ نشانُ پيو ٿُٽي.
دل صفا نازڪ ۽ چوٽ زبري هئي،
شيشي جو ”عارف“ مَڪانُ پيو ٿُٽي.

ڪوثر هالائي

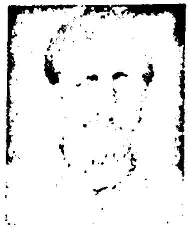

(بابا سوز هالائيءَ کي پيش)

بيت

هُو جو پنڌ ۾ گهوٽ جي، رسندو هو پاڙي
هڪڙي ڏهاڙي، هو هليو ويو هتان.
اُسريا کهڙي پار ڏي، وري وڻجارا،
کهڙا ڪنارا، کهڙيون ٻيڙيون ٿا پڇو؟
هن جي ذات گلاب جي، خوشبوءِ جي ڏارا،
گيت ستار، چمڪيا هرگس گلم تي.
هن شاعري جي شهر ۾، ٻڙ جو وڻ هيو،
هُو به جڻ هيو، ٻڙ جي ان وڻ وانگيان.
جنم جنم جون ڳالهيون، تنهنجون سنتوءِ سان،
ڪنهنجون سنتوءِ سان، هاڻ ڪنداسين ڳالهيون.
گڏي ڪستوريءَ[1] ۾، سُڄ سَمَئَ[2] سارو،
ڪويل ڪڏارو، ڳايو تنهنجي گيت سان.
رنگ رتا پيچرا، درشن ڏارو ڏارَ[3]،
تنهنجي سار پچار، روئون وڻنا راهه ۾.
توکي ورهاڱي جا هٿا، اڃان تازا ڦٽ،
وڇوڙي جا گس گهٽ، توکي وسريا ڪين ڪي.
ساز ۽ آواز[4] جو، آهي پڙاڏو
اڀاڳي آڏو کهڙي ويل اچي وئي.
موتيءَ داڻا ذات جا، اڄ به جرڪن ٿا

وَر وَر مرڪن ها، ڪوتا تنهنجي ڪاڄ ۾.
اڃان به تنهنجي ذات جا، ٻرن ٿا ڏيئا
ڳائين گيت ليئا، آتا آهن گونج لئہ
درياهه بادشاهه[5] سان هٿا، تنهنجا قول قرارَ،
اڻ ڳڻيا اسرارَ، سيني سمايا "سوز" تو.
تنهنجي گيتن جون ٽيون، ملئيون اڄ ڇوليون،
جهليون سين جهوليون، ويون سڀ وهي ويون.
موڪلائيءَ جا ٻه ٽي، ٻول ته ٻولين ها.
"گُل"[6] جي ۽ "سوز" جي، مِٺي هئي ساڃي،
جن جي دل واڃي، رچناڻن جي ديس سانءِ

وائي

سرءُ رُت جي راتہ
وايون وڇورن جون.

سانوڻ رت ڪان اڳ پڳي،
لڙڪن جي برساتہ
وايون وڇورن جون.

هاڻي ڪيڏارو پئي،
ڳائي تنهنجي ذاتہ
وايون وڇورن جون.

ڏيا جو هر ڏيک هئي،
تنهنجي ذات صفاتہ
وايون وڇورن جون.

بهارن سان آخري
ٿي نہ ملاقاتہ
وايون وڇورن جون.

[1] گڏي ڪستوري- جتي قبرستان ۾ سوز صاحب ابدي آرامي آهي.
[2] سمئہ- وقت
[3] رنگ رتا پيچرا ۽ درشن ڏارو ڏار- ٻئي سوز جا شعري مجموعا
[4] ساز ۽ آواز- سوز صاحب جي نثري تصنيف.
[5] درياهه بادشاهه- شاعر جو شهر سنتوءِ جي ڪپ تي واقع آهي.
[6] گُل- جديد غزل جو باني خليفو گل هالائي.

ياسين ڪنير

پاڻي

سنڌ سُڪي ٿي پاڻي ڪونهي،
ملڪ ۾ راڻو راڻي ڪونهي.

پاڻيءَ تي ٻه پهرا آهن،
هيٺن جو ڪو ساٿي ڪونهي.
ٻچڙو ٻچڙو اڄ ۾ بُک ۾،
سک ۾ ڪائي نياڻي ڪونهي.
هاري ڪُومي لڙڪن لارون،
مُرڪ نماڻن ماڻي ڪونهي.
هرڪو ماندو آ هيڪانڊو،
ڪنهن جي درد ڪهاڻي ڪونهي؟
ڏاريو آخر ڏاريو آهي،
قوم ڪري ٿي واڪا ڪوڪون،
پر ٿي دانهن اگهاڻي ڪونهي.
پاڻي آ "ياسين" پري پر،
ڳالهه اها پُراڻي ڪونهي.

◙

چؤسٽا

اوهان جو ٻي خدا حافظ اسان جو ٻي خدا حافظ
سلامت شل رهي ساري جهان جو ٻي خدا حافظ
ادا "ياسين" ڪنير ٻاڙن پيٽن ۾ ٻچڙن جو
اَبي جو ٻي خدا حافظ اَمان جو ٻي خدا حافظ

•••

پنهنجو حق وٺڻ جائز آ،
حق جي لاءِ وڙهڻ جائز آ.
سنڌ "ڪنير ياسين" هجي خوش،
سنڌ لئه ساهه ڏيڻ جائز آ.

•••

ووٽ وٺڻ پوتلر وري اڄ آيو آ،
ڪوڙا ڪئي اقرار وري اڄ آيو آ.
خالي ڳالهيون نعرا ڏنا "ياسين" سنڌس،
چريو ڪرڻ سنسار وري اڄ آيو آ.

•••

بزدل اسان نه آهيون،
ڏاڍا دلير آهيون،
هوشو ۽ هيمون هردم،
دودا دلير آهيون.
هيءَ سنڌ سون آهي،
"ياسين" سڀئي سونا،
سنڌڙي امڙ جا سنڌي،
ٻچڙا دلير آهيون.

◙

رحيمداد جوڳي

تون گلن جي پري آهين!

مان تنهنجو عاشق آهيان
منهنجي دل اڃا به چوي ٿي،
سڀني ڏينهن مان توکي سوچيان ٿو،
تون گلن جي پري آهين!
۽ مان تنهنجو شهزادو
بهار جا ڏينهن به شرمائن ٿا
تون ڪيڏو خوبصورت آهين
شاعر جي نظمن ۾ ساهه پيو!
ڪڪرن به جواني ماڻي،
ڌرتي ٿي رقص ڪري
ٻاڪر ۾ ڪيڏو مزو آهي!
تنهنجا ٽهڪ جاڙين اکين ۾ تڙن ٿا!
وقت نمن جي ٻور جيان ڇڻي ٿو!
تون سهيلين سان اڪيلي لڳين ٿي!
مان مالهي آهيان باغ جو
ٻاڦ ڪلي موڪلايون ٿا
ته وري ملنداسين
خوابن جو شهر خوبصورت آهي!
مان ڏنو آسمان ڏي
تارا تارا مرڪي رهيا آهن،
چنڊ مان جواني تنهنجي ڳٽن جيان ڇمڪي رهي آهي

نثري نظم

زمين
۽ آسمان جي وچ ۾
درد پيوند ٿيندو آهي
ٻارڙن جون اکيون
خلا جهڙيون آهن
وقت
خاموشيءَ سان گذرندو ٿو رهي
ماڻهوءَ ۾ شور سمنڊ جهڙو آهي
هڪ ٿڌي ساهه سان
ماڻهو مري سگهي ٿو
تون آخر
ڪڏهن موٽي ايندين،
ٻنيءَ جا
وڻ به توکي ياد ڪن ٿا
تون
سمجهين ڇو نه ٿي
سڀئي ڇوڪريون
ضدي ڇو هونديون آهن
اونهاري جا
سڀئي ڏينهن ٻور ڳنڍن ٿا
دل چوي ٿي
سنڌوءَ ڪناري گهُمجي
ڪالهه
ٻن شاهه تان موٽي آيو آهيان
اڄ
سچل سڏي ٿو!

فراغ جانوري

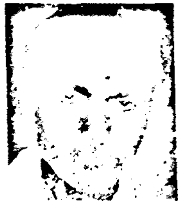

غزل

وري حق جو ڪلمو پڙهي ٿا ڏسون،
نئين ريت سوريءَ چڙهي ٿا ڏسون.

نہ ڪا ڪاڪ ڪنڌي نہ مومل ڪٿي،
محبت جي اُجڙيل مڙهي ٿا ڏسون.

سچائي جو جڳ کي کپي ٿو ثبوت،
وري ڪنهن ڪوهاڙيءَ ڪڙهي ٿا ڏسون.

نہ زلفي رهيو ڪونہ ڪا بي نظير،
سياست جي اُجڙيل ڳڙهي ٿا ڏسون.

چون ٿا سکن جو پريان ماڳ آ،
ڏکن جا جبل سڀ چڙهي ٿا ڏسون.

ائين ٿي سياست ڪُهي لوڪ کي،
هٿي ٿو نہ ڪوئي چڙهي ٿا ڏسون.

هتان پر پرين جي پڇاڻ "فراغ"،
اکين ۾ ئي پنهنجي لڙهي ٿا ڏسون.

غزل

سونهن سچ ساڃاهہ سان آهن ٻڪيا،
نيڻ اُجري راهہ سان آهن ٻڪيا.

تنهنجي چاهت ۾ گهٽا مومل مٽي،
ڪاڪ جي آڙاهہ سان آهن ٻڪيا.

ڪي ڏکي احساس دل جي روئندي،
اڄ وڃي الله سان آهن ٻڪيا.

چڻ صدين کان پوءِ وڇڙيل هن مليا،
نيڻ ائين درياهہ سان آهن ٻڪيا.

سنڌ سان چاهت ڪرڻ جي ڏوهہ ۾،
سور ڪيڏا ساهہ سان آهن ٻڪيا.

دوستن جا دڳ ڇڏي ڪي بيوقوف،
دشمنن جي راهہ سان آهن ٻڪيا.

خواب جهاڳي جهنگ اوندهہ جا "فراغ"،
روشنيءَ جي راهہ سان آهن ٻڪيا.

غزل

ڪنهن الائي رات سڏڪا پئي پريا،
چڻ سڄي ڪائنات سڏڪا پئي پريا.

خواب تاري جان ٽُٽو هو اوچتو،
دل سندي جذبات سڏڪا پئي پريا.

ڳوٺ اُجري پيار جا اُجڙيل ڏسي،
جيئري جي جهات سڏڪا پئي پريا.

وقت خود کان ئي وڇوڙي هوس ويو،
هڪ مسافر رات سڏڪا پئي پريا.

چو نٿا ماڻهو وڃن اُجرو شعور،
ڏاهپي جي ذات سڏڪا پئي پريا.

ماٺ جي ماحول ۾ ڪو درد هو،
سانت ۾ ئي سانت سڏڪا پئي پريا.

سنڌ جي بدحال تي سوچي "فراغ"،
مون ۾ منهنجي ذات سڏڪا پئي پريا.

امين ڀٽو

غزل

پن ڇڻ هئي يا دل جي موسم اُداس هئي،
گل جي مٿان ٿي برسي شبنم اُداس هئي.

ميلاپ جي گهڙي ۾ مالي جڏهن ويئين،
چوري جو چير جي پر چم چم اُداس هئي.

وڻ جي ودڻ جو مرثيو پڙهيو پئي هوا،
پنڇين جي پٽ پرين هر اک نم اُداس هئي.

مون کي لڳو لڳن ۾ پريو هو لوڻ ويو،
جڏهن ڏٺي مون پنهنجي جانم اُداس هئي.

تنهنجي هي گفتگو ۾ آيو زهر ڪٿان،
منهنجي اکين مان وهندڙ رم جهم اُداس هئي.

غزل

توڙي وچ ۾ ڪا جدائي ڪانہ آ،
هاڻ رغبت پر اهائي ڪانہ آ.

آئون تنهنجو ٿي ازل ڪان ها چري،
تومان ويئي جو چريائي ڪانہ آ.

ڪو تہ آهي جيڪو تاريندو وچي،
ڪنهن بہ ٻوڙڻ ڪان گهٽائي ڪانہ آ.

تنهن ڪري توکي وڃائي هو ڇڏيو،
هاڻو مون ۾ ئي سچائي ڪانہ آ.

روز جي جڪتاڻ ڇا جي لئہ رکون،
ء جدا ٿيڻ ۾ برائي ڪانہ آ.

قيد تنهنجي زلف ۾ اڄ ٻي "امين"،
مون ڪٿي حاصل رهائي ڪانہ آ.

ارباب علي "عادل" چوهاڻ

غزل

قبوليو جان من منهنجي، اچي هڪوار مهماني،
وڌايو شان ۽ شوڪت، ڪيو منئلر احساني.

سدائين آسري ۾ ڏينهن ۽ راتيون پيون گذرن،
ڪڏهن ايندو اڱڻ منهنجي وري سو يلر دل جاني،

قدم هيڪر گهمايو قرب، سڪ چاهت جا گهر منهنجي،
انئي مَنُ محبتي منهنجو ۽ پڻ سنسلر لاثاني.

اٿوَ پرچڻ پرين پيارو، ملڻ محبوب موچارو،
رسامي ۾ رکيو چاهي، ڇڏيو تڪرار ناداني.

نڀائڻ ريت آ، پنهنجي قُٺائڻ ڪينڪي چاٿون،
اڪين سان پس اچي همدم، اسان جو پيلر سلطاني.

نہ رل ۾ هندَ رولاڪن جان، حقيقت حال ٻڌ مون کان،
رڳو مون وٽ سچڻ سهڻا، انئي سهڪلر خاقاني.

ٻتائي پل ڇڏن جڳ کي، شهر جا روڊ ۽ رستا،
پرين تي پيلر ۾ شاهدہ سڄي ديوار ديواني.

چمن چاهت پريو پنهنجو، نہ اهڙو ڪٿ مٽا ملندہ
عنبر خوشبوءِ ڪستوريءِ ونڊندو مهڪلر مستاني.

نہ مون کان وڌ ڪو ڏيندو يا اُلفت ملڪ ۾ مڻوا،
اچا چاهت ڏسي "عادل" وڏي پوءِ چو نہ حيراني.

غزل

گلڙن جي نڙڻ لئہ هڪ گلزار ضروري آ،
گلشن لئہ وري مالهي هوشيلر ضروري آ.

پڪنڪ بہ ملهايون، ٿلہ تفريح بہ ڪيون ٿا سہ،
تن نينهن نظارن جي سنبلر ضروري آ.

ٻارن ۾ چهر سائي، گل ڦل جون قطارون پڻ
۽ چانوَ بہ هر وڻ جي چوڏار ضروري آ.

هر ٻار، ٻڍي، ناري جي سير ۽ تفريح لئہ
هر شهر ۾ هڪ گلشن دلدار ضروري آ.

اکڙين کي اچي فرحت، دل کي بہ رسي راحت،
قدرت جو پسڻ سارو اسرار ضروري آ.

بلبل جون مٺيون ٻاتيون، پکڙين جون سنيون لاٿيون،
ڪوئل جي من موهيندڙ، ڪونجار ضروري آ.

ٻولن ٿا پکي پيارا، گلزار جي هر وڻ تي،
پر باغ ۾ طوطن جي چونگار ضروري آ.

باغن ۾ چمن، ٻيرين، انبن ۽ ٻمن، ٽالهين،
ٻڙ گهاٽي، پپر جهڙي وڻڪار ضروري آ.

خوشبوءِ اچي "عادل"، هر سال جي موسم ۾،
پر مند بهار جهڙيءِ هبڪار ضروري آ.

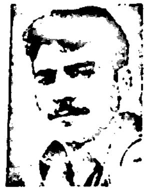

خالد احمداڻي

غزل

اوهان مُکن تي نقاب سانديا،
نوان اسان لاءِ عذاب سانديا!

اوهان جون نظرون ڇڏيون هٽائي،
اسان وجي پوءِ شراب سانديا!

رچي رڱن ۾ ويا اسان جي،
اوهان هي کهڙا شباب سانديا!

اوهان نه آيا مگر سنجها جو،
اسان هٽن ۾ گلاب سانديا!

اوهان کي حاصل ڪرڻ جا جانان!
اکين ۾ ڪيڏا خواب سانديا!

اوهان وٽان ڪئين ملن وفا جا،
اوهان جفا جا ڪتاب سانديا!

غزل

ڪونه برسيا ڪڪر ريگزارن مٿان،
رات ساري ٻريا ديپ جارن مٿان!

ڇوڙ جانان ڇتا، گيت ڳائي لتا،
واهه ڪينچل ڪري تنهنجي وارن مٿان!

تنهنجي آمد جي لاءِ، اڄ ڏسي ڪيترا،
ڦول اُٿي رکيم تنهنجي چارن مٿان!

سج لهندو ويو سانوري سانجهه جو،
هُو بينا هئا ٻئي ڪنارن مٿان!

خود خدا پي پيو هُن کي ڏسندو رهيو،
جوڪري پئي رني ڪا مزارن مٿان!

مٺي ڪان اڳ ۾ روئي ڳاٽي پئي ڇيو،
منهنجون ناهن مياروُن ادارن مٿان!

هُن کي جُهي ائين مون کي محسوس ٿيو،
پير بجلي جي جڻ آهي تارن مٿان!

هُن جي هٿ جو ڪنگڻ، هورڙيان اک ڇنيڻ،
ياد هُن جي لٽي آبشارن مٿان!

هي ته آهن فقط چيت ’خالد‘ رڳو،
پير پنهنجا سدا هِن ترارن مٿان!

سيد سراج

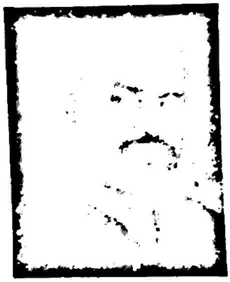

وائي

زندگيءَ جي ڪلهه شلهَ،
تو سوا ڏڙڪي نه سگهندي

چنڊ تارا ۽ هوائون ڇا خيالن جي اُڏامَ،
زندگيءَ جي ڪلهه شلهَ،
تو سوا ڏڙڪي نه سگهندي

راتِ ڪان ڪويل ڏکي آ، انب جي ٻي چين لامَ،
زندگيءَ جي ڪلهه شلهَ،
تو سوا ڏڙڪي نه سگهندي

تو سوا سڀ ڪوڙ آهي، سڀ اُجايا خيال خلمَ،
زندگيءَ جي ڪلهه شلهَ،
تو سوا ڏڙڪي نه سگهندي

غزل

ماڻهو ماڻهو مان پَريو،
رشتو اطميناڻ پريو.

هو رومال تي پيار لکي،
ڏاڳن ۾ اَرمان پريو.

سِٽ هڪڙي ئي ڪافي آ،
جو ٿا پوءِ ديوان پريو.

صرف نه اوڙي مظلومن،
آهُن ۾ طوفان پريو.

تجربي تي ويا آهيون،
رنگ ڏيو عنوان پريو.

مرتضيٰ جمالي

غزل

زندگي مختصر بچي آهي،
پلڪ ۾ اڄ بہ سا وٺي آهي.
دل اندر روح آ انهي لئہ جو،
حسرتن جي ميت ڪجي آهي.
خواب هاڻي ڏسڻ ڇڏيو اکڙيون،
ڪانہ تعبير ڪا ملي آهي.
ڪونہ آيو کِلڻ خوشين ۾ آ،
پرورش جو غمن ۾ ٿي آهي.
شاعري ۾ اوتي ڇڏيم پنهنجي،
چوٽ جا ”مرتضيٰ“ لڳي آهي.

غزل

هُن سِوا نہ عيد عيد آ،
هر اميد ٿي شهيد آ.
چو نوان مان ويس اڄ ڪيان،
درد دل اندر شديد آ.
بي وفا صنم جي لئہ نہ رو،
دوستن ڪئي تاڪيد آ.
آ مريد هرڪو پيسي جو،
پيار هِت ڪبو خريد آ.
هي ڇئي ساقي ڏنم ڪٽي،
جلم غم جي لئہ مفيد آ.

غزل

هو اکين ڪان لڇي پڳي دل تي،
پوءِ قبضو ڪري وٺي دل تي.
ڪيس آهيان مداح جَنمن ڪان،
جو تہ آهي يڪو رهي دل تي.
ڪير پرچائي ڪير آ منهنجو،
هُن سِوا دل بہ آ رني دل تي.
مون سنلس جي وڇوڙي ۾ آهي،
درد مان شاعري لکي دل تي.
ڪو مقابل نہ سونهن ۾ سنڌ جو،
سنڌ ٿي ڇانيل رهي رڳي دل تي.

وائي

مون سان مِل تون پاڻ،
ڳالهيون ٿينديون رُوبرو.
وچ وارن جي ڳالهہ تي،
ڪَٽندي نہ ڇڪتاڻ،
ڳالهيون ٿينديون رُوبرو.

غلطي ڪنهن جي بہ هئي،
ساري پوندي ڇاڻ،
ڳالهيون ٿينديون رُوبرو.

جاني منهنجي ڀاڳ جو،
آهين تون سرواڻ،
ڳالهيون ٿينديون رُوبرو.

چاهين تو چاهت رهي،
اڄ هاڻي جو هاڻ،
ڳالهيون ٿينديون رُوبرو.

عبدالقادر ڪٽي

سچل سائين تون

اگهائين عرض هي آزيون سچل سرڪار سائين تون،
سگهو لهه سار ۽ سنڀار هيڻن هر وار سائين تون.

ڪٿيو آسون اميدون سي، اوهان در پاند پايون ٿا،
ڏيکڻ سان دلربا ديرو اندر جي آهه اُجهايون ٿا،

مِٽايو مرض مريضن جا، مُحب مهندار سائين تون.
خدا جا پاڪ پيار ٻُڌ پُڪارون هي پياسين جون،

ڪريون ٿا پل اندر پوريون، اميدون تن اداسين جون،
ڏيکايو دردوندن کي پنهنجو ديدار سائين تون.

سڻو هي سوال، هيٺا ٿيا حال، ڀلا ڪر ڀال ڀُلين جا،
سوالين سڏ سڻي ٿيو گڏ، لاهيو دک درد دلين جا،ل

اهوجهن تن تہ اگهلن جا، اجها آڌار سائين تون.
پيرين پيادا ڪري پنڌڙو پنڻ پينار اچ آيا،

اوهان در دين جو دائم وٺڻ دينار اچ آيا،
نشانبر نام نالي سان آهين نروار سائين تون.

درازا شهر جا در در وڻن ٻوٽا ٿا وڻ ٽڻ گل،
هتي هبڪار جون هوليون هتي هبڪار جا هُل هُل،

آهين گل ڦل گلڙن جيئن گُل و گلزار سائين تون.
عبدالوهاب فاروقي ملي تو کي آ اسراري،

اوهان کي سوڀ ۽ سرسي بلاشڪ بخش ڪئي ياري،
منهنجي سهٽي تہ امڙ سنڌ جو، سپهہ سالار سائين تون.

خوشيون ٿيون خيرپور ۾ اڄ ڪلي خوش ٿي ڏيان ڪيرون،
وسي روضي مٿي رحمت لڳن هينئڙي پيون هيرون،

هينئين ۾ پيو هُرين هر هر هينئين جا هار سائين تون.
چوي "قادر" ڪرم ڪريون ڪوجهن ڪوڙن ڪميڻن تي،

ڦڪي ڏيو کي وجهي ڦيٿا سنڌ هن سور پيٽن تي،
رلي تن ٻاڳ رنڙين ۽ يتيمن يار سائين تون.

آهي هر چيز هٿ تنهنجي

آهي هر چيز هٿ تنهنجي، خلق خالق ڏٺي مولا،
گهُران ٿو ٻلجهه ٻلجهارا، مهر توکان گهڻي مولا.
قدرت تنهنجي قوي سمجهان سارن کان مٿي،
آئون اٻرو آهيان آسي تنهنجا وڙ وارڻ کان مٿي،
تون ٻقادار بيشڪ ٻيون سڀ پرزا پٽي مولا.
ڪل شيءِ لقب تنهنجو قل ڪان قرارو هيڪڙو،
پارڪو پرڪين پروڙين پر پاڪ پرور هيڪڙو،
والقمر واليل ۾ تنهنجي واڪاڻ وٺي مولا.
ڪن صبح ۽ شام ٿا سبحان الله روح ۽ پڻ رڳون،
طلب تنهنجي تات تن ۾ تنهنجي تاري ٿا تڳون،
ڪِير تنهنجي قرب جو هينئين منجهه چڏ هٽي مولا.
ڏيان داور تون ڏٺي هن 'قادر ڪٽي' جو داد ڪر،
پنهنجي قوي ڪورٽ اندر، داخل سنڌ فرياد ڪر،
اگهائي عاجزيون آگا سنڌ، آهون سٺي مولا.

تون ايندين سهٽل يار ڪڏهن...

تارا بہ لٿا ٽيڙو بہ لڙيا، تون ايندين سهٽل يار ڪڏهن،
ور وڇوڙي واٻو وڙيس پر ٿيندي وصل جي وار ڪڏهن.
ڪاڙو تنهنجو منجهہ قلب ڀساهہ ڪا بجلي اڪ بہ لب،
تن ۾ تنهنجي تانگ طلب تات بہ لهندي تار ڪڏهن.
توڏي نيڻن نرت نگاهہ آٽي توکي شال الله،
سڪ اندر ۾ سيني ساهہ ڪٽندي نِرت نيهار ڪڏهن.
سانوڻ ويا هي آيو سيارو، پرت اندر ۾ ڪِريو پارو،
خوب خزان جو وريو وارو، وسندي بوند بهار ڪڏهن.
محب مصر جا ماهہ ڪنعاني، جوت ڀسائي جلوا جاني،
تولڪ دلڙي دوست ديواني، ٿيندو دم ديدار ڪڏهن.
'ڪٽي' نہ 'قادر' دم سهي روح نہ توري راس رهي،
هڪ لوڏ بہ تنهنجي لک لهي، گس گام ڪندي گلزار ڪڏهن.

زين ڪوسو

غزل

قلم تنهنجي ۾ ڪندا آيا ڪٿان؟
نرم هٿڙن ۾ ڏنڊا آيا ڪٿان؟

خون لفظن جو اگر تو ناهي ڪيو،
پوءِ ڪاغذ تي ڇنڊا آيا ڪٿان؟

ادب ۾ ڏس بي ادب پيا ڪاهجي،
عقل جا ايڏا انڌا آيا ڪٿان؟

گارگند آهي شيوو جن جو،
گفتگو ۾ اهڙا گندا آيا ڪٿان؟

سنگت جا جن لتاڙيا سڀ قاعدا،
ڪوڪلا سي ڪنڌا آيا ڪٿان؟

ماڻهپائي جن وڃائي ”زين“ آ،
بي وڙا هي بندا آيا ڪٿان؟

غزل

رکي ڪاون پير،
تو اچان توڏي سڪي.

ڪونه سڄاڻان ڳوٺ ۾،
ڪنهن سان اير نه پير،
تو اچان توڏي سڪي.

رات سناٽي ۾ ٻڌي،
ڇر ڇر ڇمڪي ڇير،
تو اچان توڏي سڪي.

وڃائي ويهان ٿو سمڪ،
جڏهن ڪرين ٿي دير،
تو اچان توڏي سڪي.

تون وٽ آهن سرس سک،
مون وٽ ڏکن ڍير،
تو اچان توڏي سڪي.

متان ڪرين پنڌ پرين،
پٿون ٿين نه پير،
تو اچان توڏي سڪي.

تون آهين اُجرو اڇو،
مان هان مير ئي مير،
تو اچان توڏي سڪي.

ڇرڪ پريم اڄ اوچتو،
خدا ڪندو خير،
ٿو اچان توڏي سڪي.

خادم حسين علوي

غزل

منزلِ مقصود لئه منزل کي سارِيندا هلو،
چاهه جي انداز کي دل سان چاهيندا هلو.

نااُميدي ڪفر يارو سوچ ۾ بس پختگي،
حوصلن ۾ جوش ۽ جذبات آڻيندا هلو.

هر گهڙي دل کي سُڪون ملندوئي رهندو دوستو،
دلربا جي ديد سان نيڻن کي ٺاريندا هلو.

زندگي هر حال ۾ گهارڻ مناسب ٿو لڳي،
لوڻ وانگي آب ۾ سوچُن کي ڳارِيندا هلو.

گلستانُ ۾ هر طرف آهن بپا اڄ رونقون،
"فصل گل آهي گلابي گيت ڳائيندا هلو.

حوصلا مضبوط جيڪر پو ته آسان منزلون،
نفرتن کي وارَ هڪڙي سان مارِيندا هلو.

ڪا خوشي ناهي زماني ۾ مگر اي دوستو،
بيقراري کي بلا جا لاءِ سانديندا هلو.

ڪير آ جو راهه ۾ "همدم" رڪاوٽ ٿو وجهي،
بي خطر هلندا هلو ۽ ماڻ مائيندا هلو.

غزل

مريض عشق لئه يارو جهان ۾ ڪا دوا ناهي،
دوا ناهي ته پوءِ هُن لئه ڪنهين پرڪا شفا ناهي.

زمانو ڇا زمانو هو جدا هڪ پل نه گهارڻ هو،
اسان لئه هُن جي دل ۾ ڇو محبت اڄ اُها ناهي.

اجائي گفتگو ناهي حقيقت صاف آ ظاهر،
چوان ٿو برملا يارو جهان ۾ ڪا وفا ناهي.

ڪري ظلم و ستم هر هر تنّهن بہ دلربا سنّجي،
تقاضا عشق جي آهي مگر هُن ڪا پڇا ناهي.

وسارڻ سان نہ ٿو وسري گهڙي پل دلربا مون کان،
بظاهر هُو جدا آهي حقيقت ۾ جدا ناهي.

سدائين زندگي ڏاڍي محبت ۾ گذاري سون،
"مگر اڄ سا شناسائي اوهان وٽ ڇو صفا ناهي".

الاجي ڇو ته هرڪو حُسن تي نازان رهي هردم،
جواني حُسن ۽ جوبن مٺا رهڻو سدا ناهي.

زماني کي خبر ڪهڙي صنم جي دل اندر ڇاهي،
بظاهر هو خفا آهي حقيقت ۾ خفا ناهي.

وفا بدلي جفائون ڪن تنّهن پي باوفا سنّجن،
جهان ۾ دوستو تن لئه ڇوان ڇا سزا ناهي.

ڀلو ٿر هر گهڙي "همدم" رهي مايوس يارو،
خدا جو سُنهن تي منهنجي دل ۾ هُن لئه ڪا دغا ناهي.

گهايل لغاري

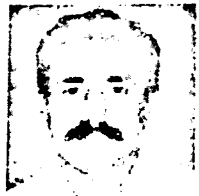

غزل

منهنجي دل جي جناب خاني ۾،
ڪوڙ سارا عذاب خاني ۾.

مان سدائين مست مست ٿو رهان،
تنهنجي اک جي شراب خاني ۾.

حسن جي نور کي ڏٺوسين پئي،
ننڊ! تنهنجي ٿي خواب خاني ۾.

عڪس خوابن جو ميڻجي ويندو،
مان رڪان ڪيئن آب خاني ۾.

حسن ڏِسبو ڪڏهن آئيني ۾،
ڪجهه لڪائي حجاب خاني ۾.

تون جو عملن سچو رهيو ناهين،
تنهنجا نظريا خراب خاني ۾.

هڪ نظر ۾ "نظر" جهپي ويو دل،
چڻ رهيو آ عقاب خاني ۾.

اک حيا ۾ پڏل ڏٺي "گهايل"،
راهه ويندي نقاب خاني ۾.

غزل

پيار مون کي انيڪ ڏي پيارا،
هاڻ! لڙهيل کي ٽيڪ ڏي پيارا.
خوش مون ۾ رهي نه ڪو بقي،
اهڙي چاهت جو پيڪ ڏي پيارا.
تب تنهنجو نه ڪٿ وجهي ساڙي
ائين نه جلون جو سيڪ ڏي پيارا.
منهنجي جيون ۾ چانورو ٿا ڪن،
زلفن کي چوڙي چيڪ ڏي پيارا.
سنڌ لاءِ جاڳ چوچڙي بڻجي،
دشمنن کي ڪو سيڪ ڏي پيارا.
محبتون اڄ ڪٿي وڃي "گهايل"،
تون ڪري دل ۾ پيڪ ڏي پيارا.

غزل

سونهن ڪيڏو سُرور آندو آ،
عشق مون ۾ شعور آندو آ.
هي اَنا جي تباهه ڪاري جو
اُلفتن ۾ فتور آندو آ.
دلبري ڪاڻ ٿي ملي ڪٿ پي،
من ۾ ماڻهن ڪلور آندو آ.
مون خدا کي ڏٺو آ بندي ۾،
نينهن نيڻن ۾ نور آندو آ.
احمقن پيار ڪان ڪري نفرت
زندگين ۾ نتور آندو آ.
سونهن! پاڻي سگهيس نه مان توکي،
پر اثر تو ضرور آندو آ.
زلف آرس پچين ٿا "گهايل"،
حُسن ڪيڏو غرور آندو آ.

امتياز عادل سومرو

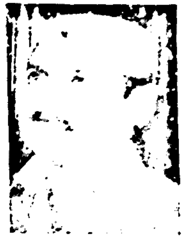

غزل

تنهنجو آخر پيار وساري ڪيئن ڇڏيان،
پلڻ ئي پنهنجو پلڻ کي ماري ڪيئن ڇڏيان!

توکي ڪهڙا روز گلن جا تحفا ڏيان،
سورج آڏو ڏيئا ٻاري ڪيئن ڇڏيان!

تحريرون تبديل ڪري ميٽي ٻه ڇڏيان،
تقدير کي پر ميساري ڪيئن ڇڏيان!

صدقي تنهنجي نالي تان سر ساهه ڪيان،
تنهنجو نالو دل تان واري ڪيئن ڇڏيان!

پهر گهڙي پل ساعت سيڪنڊ مشڪل آ،
توکان ڌار حياتي گهاري ڪيئن ڇڏيان!

آڳ هجي ها، آڻي آب وسايان ها،
عشق تي پاڻي هاري ٺاري ڪيئن ڇڏيان!

توکان ٿي مان ڌاري گهاري ڪيئن ڇڏيان،
دل آڏو ديوار ڏياري ڪيئن ڇڏيان!

دَر تان ڪيئن مان موٽائي مهمان ڇڏيان،
دل تان تنهنجون يادون ٽاري ڪيئن ڇڏيان!

توکي ڪهڙي ڳالهين ۾ ترُ ترسايان،
توکي منٿ ۾ چار بيهاري ڪيئن ڇڏيان!

هفتو ڏينهن مهينو "عادل" سولو آ،
توريءَ ساري عمر گذاري ڪيئن ڇڏيان!

جبار "تاثير" سومرو

غزل

ڦٽ ويا آهن ڇُٽي پَر! ويڻ سي وِسرن نٿا.
سُور ۽ صَدما اڃان پيا دل منجهان نڪرن نٿا.

ڏوهه منهنجو هو اُهو جو دل ڏئي دلڙي وَتي،
جهيڙا جهڳڙا اڄ پيا آهن، سي اڃان نبرن نٿا

سمجهي مهمان دل جي گهرڙي ۾ ٽڪائي مون ڇڏيا،
درد آهن پيا سُتا ڪاڏي اڃان اُسرن نٿا.

ڪوئلا سِگريءَ ۾ ٻاري ڪلفتن کي ساڙجي،
ڦوڪي ڦوڪي مان ٿڪو هان ڪوئلا ٻجرن نٿا.

منهنجي سيني تي ٻه اُجلايا ويا اڀر گهٽا،
دل جي باغيچي ۾ پوڪيل سي سَلا اُپرن نٿا.

حسن جي بازار ۾ ٿيون حسرتون نيلام ٿين،
پَرسي ڪوليندي خريدڻ لاءِ ڪي سنبرن نٿا.

پڃري ۾ پاڻي رکيا "تاثير" هِن سهٽا پکي،
ڪوليو در آ تن جو پو پيءِ، هِي اڃان اُڏرن نٿا.

امداد حسيني

پرينءَ جي پڳهارَ
بادل جمالي

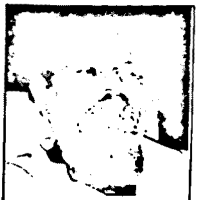
مدد علي سنڌي

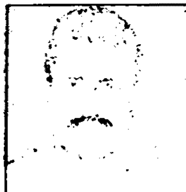
ايوب عمراڻي

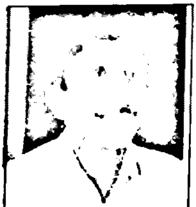
بهادر ٿالپر

ڏي وٺ ۽ نڌيڻ جي شادي
عباس سارنگ

ڪهاڻيون

رچرڊ برٽن "The Book of Thousand Night" ۾ لکيو تہ جيئن تہ (ڪهاڻيون) سڄي دنيا ۾ وڌن ٿيون، انڪري عجب ناهي جو قصا گوئي جي شروعات تڏهن کان ٿي. جڏهن انسان پيرن تي بيهڻ سکيو" رچرڊ برٽن جي مٿئين راءِ مان ائين لڳي ٿو تہ قصا گوئي / ڪهاڻي انسان جي شروعاتي ڏينهاڙن کان هلندي اچي ٿي. ان دوران ڪهاڻيءَ ڪيترائي مرحلا طئي ڪيا آهن. جديد سنڌي ڪهاڻيءَ جي شروعات 1930ع جي ڏهاڪي ۾ ٿي، جنهن جي شروعات ڪهاڻي "ادو عبدالرحمان" کان ٿي جنهن جو ڪهاڻيڪار امر لال هنگوراڻي هو، هي ڪهاڻي دنيا جي ڪيترن ئي ٻولين ۾ ترجمو ٿي آهي، ان کان پهريان 1914ع ۾ ماهوار رسالن ۾ طبعزاد ۽ ترجمو ٿيل ڪهاڻيون بہ ڇپجڻ لڳيون. ان دور جي لکيل ڪهاڻي "حرمکي" جا اهم جاءِ واري ٿي. جنهن کي سنڌي جي پهرين اصلوڪي ڪهاڻي سمجهيو وڃي ٿو. 1930ع جي ڏهاڪي کان اڄ تائين سنڌي ڪهاڻي پنهنجو پاڻ ملهايو آهي ۽ ڪيترن ڪهاڻيڪارن ان کي پنهنجي عروج تي پهچايو آهي، اڄ بہ ڪيترن ئي ڪهاڻين کي اهم حيثيت حاصل آهي.

هر دور ۾ سنڌ جي مٿان ڪيترائي جبر جا دور آيا، انهن دورن جي عڪاسي ڪهاڻيڪارن پنهنجي ڪهاڻيءَ جي ڪردارن جي ذريعي ڪئي، جا جابجا سماجي مسئلا، طبقاتي تضاد، سياسي ۽ اقتصادي اڻ برابريون، ڪاروڪاري جو رجحان ۽ غربت ۾ پيڙجندڙ طبقو، انهن موضوعن سنڌي ڪهاڻيڪارن کي لکڻ لاءِ اُتساهہ ڏنو ۽ انهن ڪهاڻيڪارن خوبصورت ڪهاڻيون لکيون، انهن مسئلن جي نہ صرف نشاندهي ڪئي وئي پر انهن جي حل لاءِ واٽ بہ ڏسي.

ٻہ اکر: پارس حميد

ڪتاب: 'پنل اکڙيون'

ص 20 تان ورتل

امداد حُسيني

پپر جو وڻ

[نوٽ: اهيءَ ڪهاڻي مون ڪڏهن لکي هئي ياد نہ اٿم، پر اهو ضرور ياد اٿم تہ ”نئين دور جي باھ“ ڪهاڻي مان 1973ع ۾ لکي هئي جيڪا مارچ 1973ع ۾ ”سوجهرو“ ۾ ڇپي هئي. اٺين 70 جو ڏهاڪو ”امداد حسيني“ شاعر جو ڪهاڻيڪار ”سانول“ بڻجڻ جو ڏهاڪو هو. ان کان بہ گهڻو اڳي منهنجي پهرين ڪهاڻي ”ڪاسائي“ هڪ رسالي ”فلمي دنيا“ ۾ ڇپي هئي. ان جي ڇپجڻ کان گهڻو پوءِ اسان جي دوست ”محبوب“ شيخ ٻڌايو تہ اهو رسالو هو ڪيندو هو!

مون تقريباً ٻہ ڏزن کن ڪهاڻيون لکيون هونديون جيڪي مختلف مخزنن، جهڙوڪ: مهراڻ، سهڻي، نئون نيلو، ڪلاڪار، عبرت مئگزين وغيره ۾ ڇپيل آهن، جيڪي سحر سڀ هٿيڪيون ڪري هڪ فائيل جي صورت ۾ منهنجي حوالي ڪيون هيون، جيئن انهن جي پريس ڪاپي ٺاهيان ۽ هڪ اڌ اڌوري ڪهاڻيءَ کي پورو ڪيان ۽ اهو پورو فائيل ئي هيٺ مٿي ٿي ويو. جنهن جو مون کان وڌيڪ سحر کي ڏک آهي! ”پپر جو وڻ“ شايد 77 يا 78 ۾ لکيل آهي.]

گهٽيءَ مان:

ڏاپ ڏاپ روشنيءَ واري گهٽيءَ مان ٿڙندڙ قدمن جو آواز ويجهو اچي ٿو...

اڄ هو ڏاڍو پيتل آهي

۽ پنهنجي گهر جي ڳولا ۾ آهي، هن کي لڳي ٿو هو صدين کان پنهنجي گهر جي ڳولا ۾ آهي. ان ڳولا ۾ هلندو ٿو وڃي. گهٽيءَ مان ٻي گهٽي ڦُٽندي ٿي وڃي. ۽ هو ٿڙندڙ قدمن کي نيڪ رکڻ جا جتن ڪندو وڌيڪ ٿڙندو هلندو ٿو وڃي: پر، هن جو گهر هو بہ سهي!؟

هو پل کن بيهي کُليل هوا ۾ اونهو ساهہ ٿو کڻي: ’ٻہ بہ اھا هير ئي تہ وڃي رهي آهي، حيدرآباد سنڌ جي!‘

ڪجهہ وِکن کان پوءِ، هو گهٽيءَ جو موڙ مُڙي وڏي رستي تي اچي ويندو. اُتي موڙ وٽ پپر جو وڻ بيٺل آهي ۽ ان جي پاسي ۾ هڪ بينچ پيل آهي، ان بينچ تي ويهي هُو پرهہ پسندو... پپر تي جهرڪين جي چِر چِر ٻڌندو...

هير گهُلي رهي آهي. ان جي معنيٰ پرهہ اُئي ڪِي آئي!

انهيءَ وڻ سان... بينچ سان... هن جون انيڪ سارونيون سلهاڙيل آهن.

اجا ڪالهہ... ڪالهہ؟!

ها... ڪالهہ ئي تہ

”ري“ ۽ هن انهيءَ وڻ جي چوڌاري پنهنجون ٻانهون ڦهلايون هيون. ”ري“ ڪاپي هٿ ۾ هن جو ساڄو هٿ پڪڙڻ هن جي ڪاپي هٿ پڪڙڻ جا... ان وڻ جي ٿُڙ کي ماپڻ جا جتن ڪيا هئا... ٻانهون جيڪي انبر کي ڀاڪر ۾ ڀري وٺنديون آهن... پر، انهيءَ وڻ جي ٿُڙ کي ماپڻ ۾ هزار جتن ڪندي بہ... واڇهہ وجهندي بہ، اسڦل ئي رهيون هيون.

پلا پيءَ جي وارن سان پريل چانيءَ کي بہ ڪڏهن ماپي سگهبو آهي؟!

ٻنهي... هن ۽ ”ري“. بارش بند ٿيڻ کان پوءِ، انهيءَ وڻ جي ٽارين کي ڏونداڙيو هو!! هو ڪالهہ... ڪالهوڻي ڪالهہ!! هُنن... ”ري“ ۽ هُن. انهيءَ وڻ جي ٿُڙ تي چاقوءَ سان پنهنجو نالو کُرڙيو هو!!

اھا ڪالهہ...ڪالهوڻي...ها...ڪالهوڻي ڪالهہ!!

ڪالهوڙي ڪالهه ٿي تہ هُن اُنهيءَ وڻ جي هڪ ٽاريءَ کي، ٽپ ڏئي جهڪائي ورتو هو. ۽ 'ري' وارن مان ڳاڙهي ربن کولي، اُنهيءَ ٽاريءَ ۾ ٻڌي هئي ۽ اکيون بند ڪري، من ئي من ۾ ٻنهي... هُن ۽ 'ري'... ڪا دعا گهري هئي. ڪا مراد مڱي هئي! ۽ پوءِ، ٻنهي هُن ۽ 'ري' اکيون کولي، سڀ ڪان پهرين هڪٻئي کي ڏٺو. مرڪيو ۽ هٿ هٿ ۾ ڏيئي، بينچ تي پرسان ٿي وينا هئا... ان ئي بينچ تي ويهي هُن ۽ 'ري' ساهتيہ تي، ڪلا تي، سپيتا تي، لطيف تي، سلميءَ تي، سچل تي، سانگيءَ تي، بيوس تي... نہ ڪُنندڙ بحث ڪيا هئا. سڄي سنڌ ۾ رُلڻ جا پروگرام ناهيا هئا. سنڌ جي آئيندي جا جاڳندين اکين جا سپنا ڏٺا هئا. انهيءَ بينچ تي ئي هنن 'ري' جي ڪتاب "لوڪ ڪلا- امر ڪلا" جا پروف ڏٺا هئا. ان ڪتاب تي ٻہ اکر لالچند امرڏني مل لکيا هئا.

هُو هلڻ ٿو لڳي. ٿڙندڙ قدمن سان موڙ ڏانهن وڌڻ ٿو لڳي. جيئن ئي موڙ مُڙي ٿو تہ جهڙوڪر ڏانوڻ ڏائجي ٿا وڃنس...

وڻ وڍجي چڪو آهي، اُن جو لاهہ بہ نڪتو پيو آهي، هاڻي اُن هنڌ رڳو هڪ ڪنڌو آهي.

بينچ بہ اُکڙيل آهي ۽ ان هنڌ پان جي مانڊڻي ڪُتل آهي، هُو سوچي ٿو 'هن کي نشا تہ نہ ٿيا آهن؟

هُو ڪنهن ٻيءَ گهٽيءَ ۾ تہ نہ اچي ويو آهي!

يا ماڳهين ڪنهن ٻئي شهر... ٻئي ديس...!!!!'

نئون ڪتاب

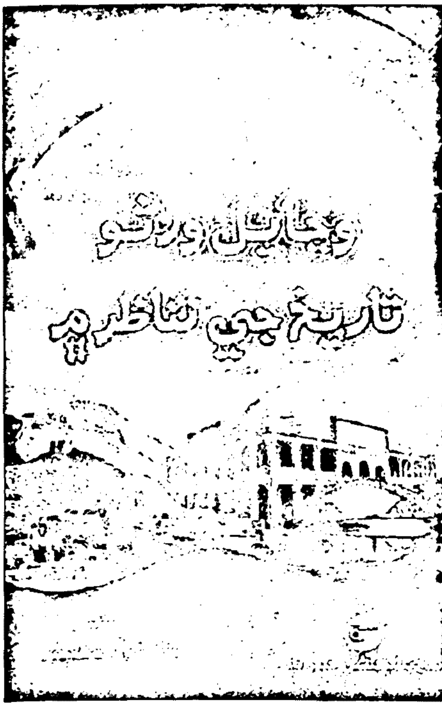

ڪتاب: وچايل ورثو تاريخ جي تناظر ۾
مصنف: شاهنواز مهيسر
ڇاپو پهريون: 2018ع
قيمت: -/300 رپيا
ڇپائيندڙ: سچ پبليڪيشن حيدرآباد.

بادل جمالي

پرينءَ جي پڳهارَ

اجا صبح جا اٺ ٿيا هئا. جو سڀ گهر ڀاتي، سهي سنهيري هن جي انتظار ۾ گڏ ٿي ويهي رهيا. هر ڪنهن پنهنجا پنهنجا مسئلا ۽ مطالبا سوچي رکيا هئا. ڪجهه ملڻ جي آس ۾، هر ڪوئي پُراميد هو.

ڊگهي سفر کان پوءِ رات دير سان پهچڻ جي ڪري، هن جي ننڊ پوري نہ ٿي هئي، انڪري اجا تائين ليٽيو پيو هو. ٻار ٿوري ٿوري دير کان پوءِ، بهاني سان دريءَ جي پرسان گذرندي، جهاتي پائي، هڪ نظر هُن تي بہ وجهندا رهيا ۽ هر دفعي اچي سُرٻاٽن ۾ ڪونہ ڪو نئون انڪشاف ڪندا رهيا.

"هاڻي پاسو ورايو اٿس."

"چادر لاهي گوڏن ۾ ڏني اٿس."

"مٿو کنهيو اٿس، پاڻيان ٿو تہ جاڳيو آهي."

نون ۾ ٻہ چار منٽ باقي هئا، جو هُو کٽ تي اُٿي ويٺو. منهن تي هٿ ڦيرائي، اکيون مهٽي، ڊگهي اوٻاسي ڏنائين. وارن کي هٿن سان جائيتو ڪري، کٽ تان لٿو، چپل کي پيرن ۾ ڦاسائي، ٻاهر نڪري آيو.

"لک بسم الله، ڪروڙ بسم الله منهنجي بابي کي."

استقبالي ڪئمپ مان امڙ جون دعائون ڪنين پيس، پر ڌيان ڪونہ ڏنائين سڌو وڃي "پوئيءَ" ۾ گهڙيو... فارغ ٿي نڪتو، تہ ماڻس پاڻيءَ جو ڪوُنرو ۽ صابڻ جي چيٽ، هٿ منهن ڌوئڻ لاءِ ڏنس. منهن اگهڻ لاءِ پوتيءَ جو پلئہ ڏيندي، غور سان ڏنائينس.

"پرين پٽ، هن ڀيري ڪجهه لٽل ٿو لڳين. ٺيڪ تہ آهين نہ؟"

"ٺيڪ آهيان امان، سفر جي ڪري شايد ائين لڳندو هجان!"

مُنهن اگهي واندو مَس ٿيو، تہ ويٺلن ڪٺي مٿس پيار ڀريو حملو ڪيو، ٽنگن کان وٺي، ڪُلهن تائين ڪيس وڪوڙي ويا.

"ائي امان، هاڻي بس بہ ڪريو ڪٺي، ماڪوڙن جيان چنبڙي ويا آهيو منهنجي ٻچي کي، سک سان ويهڻ تہ ڏيوس."

هُو پيٽن جي مٿي تي هٿ رکي، کيڪاريندي، اڳتي وڌي ويو. پيءُ کي پيرن تي هٿ رکي، ڀاڪر پائي، وڏي ڀاوُ سان مليو.

"بابا سائين ڪيئن آهي اوهان جي طبعيت؟"

"اڙي يار، ڪهڙيون ٿو طبعيتون پڇين... اسين آهيون هاڻي سائيڪل جي پراڻي ٽيوب وانگر، جنهن کي چتيءَ مٿان چتي لڳل هوندي آهي، ڪڏهن ڪو نئون پنچر ٿو لڳيس، تہ ڪڏهن پراڻو ٿو اُکليس. مڙئي ڦيٺو پيو ڦري يار..."

"چو ڀلا، دوا ڪانہ ورتي هيو ڇا؟ ڊاڪٽر جو موڪليا هئا مانوَ؟"

"پٽ انهن ڊاڪٽرن مان، ڪجهه پراڻين پرچين تي دوائون ورتيون هئائين. ڪجهه ڏيئن کي ڏنائين. ڪجهه پاڻ گُبوڦتا ڪيائين."

"ڀيلي تون تہ ماٺ ڪر. سدائين سرڪاري وڪيل وانگر سندرو ٻڌيو بيٺي آهين... ابا ڏيئن کي آئون نہ ڏيندس، تہ ڪير ڏيندن؟ هنن جا بيمار ۽ بکيا مُنهن ڏسي، مون کي پنهنجا سُور وسريو ٿا وڃن. سچي ڳالهہ اِها اٿئي پرين..."

"پٽ هيءُ سڀ پنهنجي گهرن ۽ وَرَن واريون آهن، پوءِ بہ اسان وٽ پيون آهن، اسان کي پنهنجا سُور ٿورا آهن، جو..."

"امان، وَرن سان پڇي تہ ڪون٘ہ ويون آهيون نہ؟ ڏسي وائسي سُڄن سان سَنگ ڪيا اٿوَ، ان ۾ اسان جو ڏوهہ تہ ڪونهي."

"هاڻي اِهي طعنا ٽُنڪا ڇڏيو ڪٿي، ڇانهن جو ڏُک پيڻاريو، مٿي ۾ سور پئجي ويو آهي."

"ڇانهيون ڪوڙ منهنجي پرينءَ لاءِ، ڇوڪر گلاب کي ڏوڪڙ ڏي تہ ڪير ۽ پاپا وٺي اچي. سڀ نيراني وِيئا آهن."

"اهو سلمان ڪنڌي ۾ نٿو ملي ڇا امان؟"

"ملندو هو پٽ، پر هفتو ڪن ٿيندو، جو دوڪان واري اوڏر بند ڪري ڇڏي. چئي ٿو ڏوڪڙ گهٽا ٿي ويا آهن، پهرين اُهي ڏيو."

هُو ڪمري ۾ ويو. سؤ وارو نوٽ ڪڍي گلاب کي ڏنائين.

"ابا گلاب خان، هڪڙي ٿيلهي پاپن جي آڻجانءِ، باقي جيڪي بچن، تن جو ڪير وٺي اچجانءِ. ڪير سَنو هادي بخش جي دوڪان تان ملندئي، ٻئي پاسي نہ وڃجانءِ."

نانيءَ ڏوهٽي کي خاص هدايتون ڏيئي روانو ڪيو... ڇانهہ پيئندي هُو پيٺن سان مخاطب ٿيو:

"ادي راڻي ڏي خبر، خوش آهين، ٻار ٻچا خوش اٿئي؟"

"اڙي ادا، ڪهڙيون ٿو خبرون پڇين خوشيءَ جون، سچ پڇين تہ خوشي لفظ بہ تو وٽان پيا ٻڌون. مڙئي ساهہ کڻون پيا..."

"ڇو ڀلا، ايڏي مايوس ڇو پئي لڳين، آهي تہ خير نہ؟"

"مايوسي ڇون٘ہ ٿيندي ڀاءُ، سال کان وٺي مڙس ڪاري ڪامڻ ۾ ورتو پيو آهي. گهر جو الهہ تلهہ هن جي علاج تي لڳي ويو آهي. ڪو فرق ئي نٿو ٿئي. نہ ڪڏهن هُن جي مائٽن وٽان ڪا مدد ملي آهي، نہ ئي منهنجي مائٽن ڪو ٽڪو ڏنو آهي. ڇنجي تہ ڇا ڇنجي، ڪنهن کي ڇنجي...؟"

"پنهنجي سورن جي تہ ڳالهہ ئي نٿي ڪيان ڀاءُ، ٻارڻ ويٺي لوڙيان. هي ننڍڙا ٻچا روز بيمار آهن. ڪڏهن نزلو زڪام، ڪڏهن بخار تہ ڪڏهن پيٽ خراب. روپئي ٻن جي خرچيءَ لاءِ، سڄو سڄو ڏينهن روئي ٿا گذارين، مون وٽ هجي تہ ڏيان، ڪنهن کان گهران؟ ڪير ڏيندو مون دکيءَ کي...؟"

وڏي ڀيڻ جا سور ٻڌي، ٿلو شوڪارو ڀري، وري ٻيءَ ڀيڻ سان مخاطب ٿيو.

"ميران تون ڪيئن آهين ڀيڻ؟"

"پرين ڀاءُ. اسين بہ ادي راڻيءَ وانگر وَڍيا پيا آهيون، نہ پڇ اسان کان حال. ٻڌي ڏک ٿيندئي...!"

بشيران بہ پنهنجي واري جي انتظار ۾ پريو ويٺي هئي، پر ان کان ڪون٘ہ پڇيائين. اُٿي ڪمري ۾ ويو. سمورا پئسا ڪڍي آيو. سؤ جو نوٽ گلاب کي ڏيندي چيائين:

"ٻارن کي دوڪان تي وٺي وڃ. نوٽ ڀڃرائي، ڏهہ ڏهہ روپيا هنن کي ڏي. باقي ويهہ روپيا بچندئي، سي آڻي زينب کي ڏجانءِ."

زينب سڀني کان پري، ان ڏيتي ليتيءَ کان لاتعلق ٿيو ويٺي هئي، سؤٽ جي اوچتي سخاوت تي مُرڪي پيئي. هُن سؤ وارو نوٽ ڪڍي هرهڪ ڀيڻ کي ڏنو، تہ هنن جا لٽل مُنهن، اجا ئي لهي ويا، پر ڪجهہ چئي نہ سگهيون. ماءُ اهو سمورو لقاءُ، ڏاڍي غور سان پئي ڏٺو، هُن کان برداشت نہ ٿيو:

"پٽ تنهنجون ڀيڻون صبح کان وٺي ٻارن سميت تنهنجي انتظار ۾ ويٺيون هيون، هِنن جي حال جي خبر بہ اٿئي. هڪڙي سؤ مان ڇا ٿيندنِ؟ گهٽ ۾ گهٽ، پنج پنج سؤ تہ ڏين، جو هِنن جي ڪنهن ڪم ۾ تہ اچن. ۽ زينت ڏيءَ کي بہ سؤ تہ خرچي ڏي. جواڻ وياءُ آهي، ٻارن وانگر ويهہ روپيا هن کي ڏيئي، ميار ٿو لاهين، ائين نہ ڪر پٽ...!"

"امان تون پنج سؤ ٿي چوين آئون تہ ڀيڻن کي هزار ڏيڻ لاءِ بہ تيار آهيان وري اوهان واري رقم کٽندي، تہ دانهون ڪندؤ."

"اسان واري رقم نہ کٽاءِ پٽ، تو وٽ گنج لڳا پيا آهن، پنهنجي ٻاران ڏين، دعائون ڏيندئي."

ماءُ جي ڳالهہ تي جواب ڏيڻ ضروري نہ سمجهيائين. هزار وارا ڪجهہ نوٽ پيءُ کي ڏيندي چيائين:

"بابا، مون وٽ اجهو هي وڃي بچيا آهن، هيءُ وٺ مون کان نہ تہ اِهي بہ ويندا خرچ ٿي."

پيءُ چار ئي نوٽ الڳ الڳ ڪري، اکين سامهون جهلي ڏٺا. وري انهن کي ملائي، هن کي ڏيکاريندي، جهيڻي آواز ۾ چيائين:

"هِنن مان ڇا ٿيندو ابا؟ هيءُ تہ رڳو اٽي لاءِ بہ پورا ڪونہ پوندا. بجلي ۽ گئس جا بل، دوڪان جو ڪٽتو، دوائن جو خرچ، ٻارن جون خرچيون، ماڻهن جي اوڌر. حساب ڪر تہ ڏهن هزارن ۾ بہ گذارو مشڪل ٿيندو. رڳو چار هزار ڏيئي جند ٿو ڇڏائين، آءٌ مڙهو مڙس ڪٿان آٽي پوري ڪندس...؟"

"ابا، خبر بہ اٿئي، تہ منهنجي پگهار آهي ئي ڏهہ هزار ان مان ڪراچيءَ جهڙي گورخ شهر ۾ رهي، گذارو بہ ٿو ڪيان، تہ هر مهيني اوهان کي بہ رقم موڪليان ٿو. وڌيڪ ڇا ڪريان؟"

"پٽ، ڪراچيءَ ۾ رڳو تون ڪونہ ٿو رهين، پنهنجي ٿر جا ٻيا بہ ڪيترائي نوجوان رهن ٿا. اهي تہ ماڻهن کي مالامال ڪيو وڃيا آهن. ڪن مينهون ورتيون آهن، تہ ڪن ڪيلي جا ٺيڪا ورتا آهن. تون پنهنجيون عياشيون ڇڏين تہ سترين نہ. تنهنجي پگهار تہ اسپتال جون نرسون کايو ٿيون وڃن، باقي بچت..."

"ڇا...؟ ڇا...؟ اهو ڇا پيو چوين ابا...؟"

هو ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو، پيءُ کي جملو پورو ڪرڻ نہ ڏنائين:

"آءٌ نرسن سان عياشي ٿو ڪيان، اهو تون ٿو چوين ابا...!!" هيڏانهن... هيڏانهن منهنجي مُنهن ۾ تہ ڏس. هيءُ منهن توکي عياش ماڻهوءَ جو ٿو لڳي...؟ ٻڌاءِ ابا...؟ ان کان چڱو هو، تہ گولي هڻي ڇڏين ها. پر اهڙو غليظ بهتان نہ هڻين ها مون تي...!!"

هن جي جوابي وار تي پٽس ٿورو جهڪو ٿيو، هو تڏهن بہ جوش مان ڏڪندو رهيو. ماڻس اُٿي هِن وٽ آئي، ڪيس ٺارڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي.

"ٿڌو ٿيءُ پٽ، صبر ڪر. مڙهي جو بلڊ پريشر وڌي ٿو وڃي، تہ پوءِ اچي ڪاري جي خبر ئي نٿي پويس. وٺو "گُل ٽُڪي" اٿ منهنجا پرين. وهنجي تيار ٿيءُ وڃي دوستن سان مل. سڀ تنهنجي انتظار ۾ هوندا. شاباس پٽ..." ماءُ جي دلاسي کان پوءِ بہ هو ڪڙهندو رهيو.

"آءٌ ڪراچيءَ ۾ ڪلمورو تہ ڪونہ لڳو آهيان، جو نوٽن ۾ ڪيڏندو هجان. آءٌ تہ هڪ ننڍڙي خانگي اسپتال ۾ خسيس گارڊ آهيان، "گارڊ". يعني چوڪيدار، جنهن وٽ نہ رشوت آهي، نہ ڦرمار، نہ بونس آهي، نہ ڪميشن فقط سُڪي پگهار آهي. جيئن پرئي درياهہ ۾ بہ ڪتي کي جڀ تي پاڻي هوندو آهي...!

آءٌ بہ انسان آهيان، نوجوان آهيان، منهنجي بہ دل ڪري ٿي تہ عمدا وڳا پايان، پلا بوٽ پايان، ٽچ موبائل کڻي گهمان، آهي ڪنهن کي منهنجي خواهشن جو خيال...؟ جڏهن بہ ٿو اچان، تہ ڦر ڦران تي زور هوندو اٿو. هر وقت ڳجهن وانگر پٽيندا ٿا رهو...!!"

هُو زور زور سان ڳالهائيندو، ٻاهر نڪري ويو. ڳوٺ ۾ ڳوليندو رهيو، تہ ڪو موٽر سائيڪل وارو دوست ملي وڃيس، جيڪو ڪيس روڊ تائين ڇڏي اچي... ڪجھ دير کان پوءِ، مايوس ٿي موٽي آيو... پنهنجا ٻڙيل پڪڙيل ڪپڙا ڳوڙهي ٿيلهي ۾ وجهي، بنا ٻڌائڻ ۽ موڪلائڻ جي ائين ڪٺي منهن ڪري نڪتو... ڏر تتيءَ ۾ وزني ٿيلهو کڻي، اڍائي ڪلوميٽر پنڌ ڪندي هُو اندران توڙي ٻاهران ڇَرغي جيان ٽانڊن تي پچندو رهيو...

•••

ڪراچيءَ پهچي، اسپتالِ جي ڪينٽين ۾ هٿ منهن ڌوئي، ٿڌي پاڻيءَ جا بہ گلاس پي، سامت ۾ آيو. تہ بہ گِرهہ مانيءَ جا هڻي ورتائين. ٿيلهو کوليائين، تہ ڪپڙن جي وچ مان پلاسٽڪ جي ٿيلهي

ملبس، ان ۾ پٽس کي ڏنل چارئي نوٽ صحيح سلامت، ويڙهي رکيل هئا. ۽ هڪ چٺي به هئي.

"پرين پٽ، ٽن مهينن کان پوءِ خير سان آيو آهين، اسان اهو وقت هڪڙو هڪڙو ڏينهن ڳڻي، تنهنجي انتظار ۾ گذاريو آهي. اسان جي لاءِ تون "انڌي جي لٺ" آهين. معصوم ٻارن وانگر، هر ڳالهه ۾ توڏانهن ٿا ڏسون توکان ئي ٿا گهرون- اڄ خبر پئي ته اسان جي ڪري تون پنهنجين خواهشن جي نڙيءَ تي لت ڏيو بيٺو آهين. ننڍين ننڍين شين لاءِ به پاڻ کي سڪائين ٿو. اسين توکي ڳجهن وانگر پٽيندا ٿا رهون...!!"

اهو ٻڌي، سچ پچ ته اسان پنهنجي نظرن ۾ ئي ڪِري پيا آهيون. بيشڪ تون اسان کي پالين ٿو، ڳارائين پيئارين ٿو، تنهنجو اهو احسان لاهي نٿا سگهون. پر پٽ، ان احسان جي بدلي، ماءُ پيءُ کي پادر ۾ پاٽي ته نه پيئار...!!! دل تي پٿر رکي، تنهنجي ڏنل رقم، واپس ڪيون پيا، پلي تون پنهنجا شوق پورا ڪر. عمدا وڳا پاءِ، پلا بوٽ پاءِ، ٽچ موبائل ڪٺي گهم. اِها غربت، بک ۽ بيماريون ننڍي لاڪون اسان کي ورثي ۾ مليون آهن، پيا اِنهن سان ڳن وڍ ڏينداسون. شال سدائين سکيو ستابو هجين، ڪڏهن ڪوسو واءُ نه لڳيئي، اسان جي دعا اِها ائي پرين.

فقط تنهنجو بابا

چٺي پڙهندي، هٿ ڏڪڻ لڳس، ضمير ملامت ڪرڻ لڳس. ندامت جا ڳوڙها ڳڙي پيس. ويڙهيل هنڌ تي آهلجي پيو. وڏا وڏا ساهه کڻي، اندر جي باهه کي ٺارڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. اکيون اُگهي، چٺيءَ کي بيهر ڏٺائين، ته اُن جي مٿان، پيءُ جو ضعيف ۽ ڏنڌلو چهرو ترندي نظر آيس. سوچيائين "اُها ڪيڏي نه منحوس گهڙي هئي، جنهن ۾ هن ماءُ پيءُ کي ڳجهن سان تشبيهه ڏني هئي...! اهو چوڻ کان اڳ، منهنجي زبان ڪيچي چو نه وئي! آءٌ گونگو چو نه ٿي ويس...!!

پڇتاءَ جي پُور ۾، هُو اندرئي اندر پَڄندو پُرندو رهيو... ٽيلهو کٽي، ان گهڙيءَ واپس وريو. آڌيءَ رات گهر پهچي، پيءُ جي قدمن ۾ ڪري پيو.

"بابا سائين، معاف ڪر مون کي... دنياداريءَ جي چڪرن ۾ اچي، آءٌ گمراهه ٿي ويو هئس. خبر ناهي ڇا ڇا بڪواس ڪئي هيم. مون کي ان جي سزا ڏين ها. مارين ها، موڇڙا هڻين ها، مون تي اهو تنهنجو حق هو بابا سائين. ان جي اَبتڙ، پئسا واپس ڪري، پاڻ کي سزا ڏني اٿوَ. اوهان ته ڪو ڏوهه ڪونه ڪيو هو..."

هن جون ڳالهيون ٻڌي، پٽس جو اندر پرجي آيو، پر هُو ڪجهه چئي نه سگهيو. ڳيتون ڏيندي، ڳوڙهن کي روڪڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو.

"چپ چو آهين بابا سائين؟ مار مون کي، ڪاوڙ ڇنڊ پنهنجي. ڪجهه ته ڳالهاءِ..."

"ڇا ڳالهايان پٽ؟ تون منهنجو جاني جگر ۽ پرين پيارو پٽ آهين. ڇٺن ڏيئن کان پوءِ ڄائو هئين. بابا مرحوم جو نالو "پيارو خان" توتي رکيم، پر ڪڏهن به تنهنجو نالو وٺي ڪونه سگهيس. ڪوڙ مان توکي "پرين" سڏيندو هئس، اڄ تائين ان ڪوڏائي نالي سان سڏياءِ ٿو... مون سڄي ڄمار مزدوري ڪئي آهي پٽ. سيئين ۽ مالڪن جا دڙڪا، داٻا...۽ ڪڏهن ڪڏهن ته گاريون به ڪاڏيون اٿم، پر اوهان کي لڪاءُ ڪونه ڏنو هوندم. سدائين پنهنجي ڪمائي، ڪِلندي مُرڪندي اوهان تي خرچ ڪئي هوندم. ڪنهن ڪاوڙ پري گهڙيءَ ۾ به ڪونه چيو هوندم ته مون کي ڳجهن جيان پٽيو ٿا...!"

"مڃان ٿو بابا سائين، مون کان غلطي ٿي آهي، تمام وڏي غلطي. بخش ڪر مون کي هي هٿ ٿو ٻڌان... ڪراچيءَ پهچي ٽيلهو ڪوليم، ته پئسن سان گڏ، تنهنجي چٺي ڏٺم، ته ويهڻ وِهه ٿي آيم، ان مهل ئي ڪٺي پوئتي پڳس توکان معافي وٺڻ لاءِ..."

"مون توکي معاف ڪري ڇڏيو پرين... پوڙهي پيءُ جي ڪاوڙ آهي، پاٽيءَ جي ڦوٽي وانگر گهڙي کن لاءِ. هونئن به اسين آهيون هاٽي پوپاڙي، وارا پاڇا. هوريان هوريان رڙهندا وڃون پنهنجيءَ منزل ڏانهن، ڏسندي ئي ڏسندي، ڪيڏي مهل غائب ٿي ويندا سون، قصو ختم...!"

”نہ ڪر اهڙيون ڳالهيون بابا يار، هان؛ تو ٺليءَ... الله توکي وڏي ڄمار ڏئي، اسان جي مٿان سدائين تنهنجو هٿ سلامت رهي. هي ڏک سک تہ وقتي مامرا آهن، ويندا گذري بابا سائين... امان ڪاڻ لاءِ آهي ڪجهہ؟“

”ڪوڙ پٽ، پاڃي ٺوري بڇيل آهي، مانيون گهڙي ٿي وٺان. تون هٿ مُنهن ڌوئي سولو ٿيءُ. امان زينب، سوٽهن ڪي پاڻي پري ڏي.“

هوءَ پاڻيءَ جو ڪوڻرو پري، صابڻ ڪٽي آئي.

”ٽوال ڪٿي آهي؟“ هن کُهري لهجي ۾ پڇيس.

”سوٽہ، ٽوال تہ آهي ڪونہ، منهنجي پوتيءَ سان مُنهن اگهجانءِ.“

”ڪونہ ٿو اُگهان تنهنجي پوتيءَ سان مُنهن، تون پلي وڃ.“

چڙپ ڪائي، ڏک ۾ پرجي، هوءَ پوئتي موٽي...

•••

صبح جو پرين اُٿيو، تہ پيٽيون اڃا نہ پهتيون هيون، چانهہ پيئندي، موقعو ڏسي پٽس مطلب واري ڳالهہ ڇوري.

”رب جا لک شڪرانا، جو تون نوڪريءَ سان لڳو آهين ابا. سڄي گهر جو بار ڪنيو بيٺو آهين. منهنجي صلاح آهي، تہ هاڻي تنهنجي شادي ڪرائي ونجي، تہ اِها اونءُ بہ لهي پوي.“

”اِهو اُبتو ڳڙڪو وري ڪيئن ڪاڏو اٿئي ابا...؟“

هُو پيءُ جي ڳالهہ تي چڙڪي پيو.

”شادي ڪا ٻاراٽي راند ڪانهي، جو گهڙيءَ پل ۾ ڪري ونجي. شاديءَ لاءِ گهڻو ڪجهہ کپي ٿو. منهنجيءَ پگهار مان تہ پيٽ نٿو پلجي، سُڄائيءَ ۾ کهڙي ڇوڪري منهنجو ساٿ ڏيندي؟“

”کهڙي ڇوڪري ڇو پٽ، تنهنجي جواڻ جماڻ مڱ، سوٽ زينب خير سان ويٺي آهي. نڪاح جا بہ ٻول پڙهائي، سير ميل ڪرائي ونداسون. وڏيڪ ٻرامي ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانهي. گهوٽ ۽ ڪنوار لاءِ ڪپڙن جا بہ جوڙا ٺهراڻا پوندا، سي ٺهرائي ونبا.“

”ابا، حالي تہ مون کي شاديءَ جو شوق آهي ئي ڪونہ. مٿان وري زينب سان، تہ سوال ئي نٿو پيدا ٿئي. هن جو رشتو پلي ڪٿي ٻئي هنڌ ڪرائي ڇڏيو.“

”ڇوين ڇا ٿو پرين، دماغ تہ جاءِ اٿئي نہ؟“

پٽس چڙي پيو، هُو ڪٽ تي ويٺي ويٺي اُپو ٿيندو ويو.

”ٻنڌڻن ڪان وٺي هيءَ تنهنجي نالي ٿيل آهي. سڄي راڄ کي خبر آهي. ڇاڇهين مرهيات ڪان پوءِ، هِن جي ماءُ وڄي پيو حق ڪيو هو. هيءَ ان وقت پنجن سالن جي هئي. تڏهن ڪان وٺي اسان سان رهي پئي. هينئر ڪهڙي مُنهن سان هِن جو هٿ، ڪنهن ٻئي کي ڏيون؟ ماڻهو ٿُوٿُو ڪونہ ڪندا اسان تي...؟ اجايو ضد نہ ڪر. اهو ڪم اڄ ئي ڪري ٿا وٺون...“

”نہ بابا نہ، آءٌ اڳي ئي پريشان آهيان، پنهنجي مسئلن ۾، مون کي وڌيڪ پريشان نہ ڪر. امان، سمجهاءِ نہ بابا کي...“

”پٽ پٽهين صحيح ٿو چوي. اسان سڀني گڏجي اهو فيصلو ڪيو آهي.“

ڏينهن چڙهيو، تہ هن جون پيٽيون بہ پهچي ويون. ٺوري اشاري ملڻ سان، هنن سِهرن ۽ لاڏن جا ڌَس لائي ڏنا. سانجهيءَ واريءَ نماز ڪان پوءِ، ڪجهہ ويجهن عزيزن کي سڏي، مولويءَ کي گهرائي، پرينءَ جو زينب سان نڪاح ڪرايو ويو. موڪلاڻي بہ اتي جو اتي ڪرائي ويئي. گهوٽ ۽ ڪنوار جي ڪٽ کي ڪمري ۾ رکي، ٻاقي ٻيا ڪنولا ٻاهر مَنهہ هيٺ رکيا ويا.

شاديءَ جي پهرين رات بہ گهوٽ جي مَن ۾ نہ شاديءَ وارو جوش جاڳيو، نہ ئي ڪنوار لاءِ ڪو موهہ پيدا ٿيو. زينب جون ڪنواريون خواهشون گهوٽ جي مِٺن ٻولن ۽ هٿن جي ڇهاءُ لاءِ ٿرسنديون رهيون. هُن جي سرد مهري ۽ لاتعلقيءَ کي ڏسي، لاچار خود ڪنوار کي ئي ڳالهائڻو پيو.

"سؤٽ، اِئنو پري ڇپ ڇاپ ويٺو آهين، نڪاح ٿيو آهي، آءٌ ڪنوار آهيان تنهنجي. دل نٿي ڪري ته مون سان ڳالهائي؟"

"ڇا ڳالهايان، آءٌ هيئنر شاديءَ جي موڊ ۾ بلڪل ڪونه هئس. بابا زبردستي ڪرائي آهي."

"ڪيئن به ٿي، پر ٿي ويئي نه، هاڻي ته خوش ٿيءُ."

"هر ڪم جي ڪرڻ جو هڪ خاص وقت هوندو آهي. زينب، ڪڪڙ کي ڪاري هيٺ بند ڪري، اُميد ڪجي. ته اُها آنو ڏيندي، اهو ڪڪڙ سان ظلم ۽ پاڻ کي دوکو ڏيڻ جي برابر هوندو. جڏهن آنو ڏيڻ جو وقت ايندو ته بنا ڪاري جي به ڏيئي ڇڏيندي. تيستائين ته صبر ڪرڻ گهرجي نه."

"اهي ڳالهيون منهنجي سمجهه ۾ نٿيون اچن. آءٌ اڄ به تنهنجي آهيان ته سڀاڻي به تنهنجي. وڌيڪ تنهنجي مرضي."

هُوءَ منهن ورائي، گونگا ڳوڙها ڳاڙيندي رهي... صبح جو اُٿي، رسمي طور گهوٽ جي وهنجڻ لاءِ پاڻي پري رکيائين، بستري تي چادر بدلايائين، پاڻ به وهنجي ڪپڙا بدلايائين. وارن مان پاڻي ڇنڊيائين پئي، ته سندس منهن ۾ ڏسي، سَٽس مُرڪندي چيو:

"ڪنوار، گهوٽ ماڻڻ جون مبارڪون هُجنئي...!"

خير سڳاليءَ جو اهو ننڍڙو جملو، هن کي طنز ۾ ٻڌل تير جيان لڳو، جيڪو سندس دل، دماغ بلڪ پوري وجود کي، رتوڇاڻ ڪري ويو... مُنهن هيٺ ڪري، شرمائڻ جو ناٽڪ ڪندي، هُوءَ تيزيءَ سان اُتان ٽري ويئي. هاڻ پرجي آيس. لمحي لاءِ به اُتي بيهي ها، ته شايد رانيائڻ ڪري روئي پوي ها... چانهه پيئندي، ماءُ پيءُ نوٽ ڪري ورتو ته گهوٽ ۽ ڪنوار جي مُنهن تي اُها ٻهڪ ڪانهي، جيڪا شاديءَ جي شروعاتي ڏينهن ۾ نوجوانن جي مُنهن مان ٻڪندي آهي.

"پٽ، گهوٽ ڪنوار ٻئي چپ چپ آهيو، آهي ته خير نه...؟"

"ها بابا سائين. اوهان جون اُميدون پُنيون. باقي سڀ خير آهي."

پرينءَ جي جواب تي هُو ڇرڪي پيا. سمجهي ويا ته ڪا ڳڙٻڙ ضرور آهي.

"پٽ، مرادون رڳو اسان جون ڇو، اوهان جون به پُنيون آهن، ڇو ٿو اهڙيون ڳالهيون ڪرين؟ ڪنوار کي ڏک ڪونه ٿيندو؟"

"بابا، آءٌ ته اوهان کي پرچائڻ آيو هئس. زوراوري ڪري ڪنوار منهنجي ڳچيءَ ۾ وجهي ڇڏي اٿوَ. هِن سان شاديءَ کان ته مون سدائين، انڪار پئي ڪيو. شادي آءٌ ضرور ڪيان ها، پر پنهنجي مرضيءَ سان. ان جي ذميواري به پاڻ کڻان ها. مهيني کان پوءِ هيءَ اُرهه پوتيءَ جو پلئه ڏيئي گهمندي، روز ڊاڪٽر وٽ ويٺي هوندي، ڪير خرچن کي منهن ڏيندو؟"

"دل نه لاهه پرين، اچڻ وارو پنهنجي حصي جي روزي به ڪنيو ٿو اچي. توتي بار ڪونه ٿيندو. ٿي سگهي ٿو، ته ٻار جي ڀاڳ جي مُهابي تنهنجي پگهار وڌي وڃي. اهو به ٿي سگهي ٿو ته توکي ٻي ڪا سرڪاري نوڪري ملي وڃي، جنهن جي پگهار به چڱي هجي...!"

"سڀ ڇوڻ جون ڳالهيون آهن اَبا. اِها پگهار به الائي ڪنهن جي ڀاڳ ۾ پئي ملي. ماٺهو يونيورسٽي ۽ ڪمپيوٽر جون ڊگريون کڻي، پٽيوالي ۽ چوڪيداري لاءِ ڌڪا پيا کائين. مئٽرڪ پاس کي اڄ ڪير ٿو پڇي."

"رب جي ذات مان مايوس نه ٿيءُ پرين. دل ۾ سدائين چڱي اُميد رک. هُو ڏيڻ تي ٿو اچي، ته اُٻڙهيل کي به نوازي ٿو ڇڏي. تون ته وري به مئٽرڪ پاس آهين."

***

هُو موڪل پوري ڪري آفيس پهتو. هميشه جيان سڀ کان اول رسيپشن تي سسٽر شهلا سان ئي ملاقات ٿيس:

"هيلو وڏيرا خان، موڪل پوري ڪري پهتو آهين؟ (هوءَ هِن کي وڏيرا خان چوندي هئي).

”ها، موڪل ورتي پوري ٿي.“

”اڙي هي ڇا، هٿن سان گڏ پيرن کي به مينڌي هڻي آيو آهين...! آهي ته خير نه؟“

شهلا ڀرپور حيرت جو اظهار ڪيو.

”ها، خير ئي آهي، بس، هي ٿورو ائين ئي...“

هو وضاحت ڪرڻ کان لنوائي ويو.

”چانهه جو موڊ آهي؟“

شهلا مرڪندي کانئس پڇيو.

”ٿورو ترس، مئنيجر اڄ راؤنڊ هڻي وڃي، پوءِ ويهي پيئنداسين. آنٽي ڪيئن آهي؟“

”ٺيڪ آهي، روز ٿي تنهنجو پڇي. اڄ هلي مل جائينس.“

”آءٌ راؤنڊ لڳائي ٿو اچان...“

هو ٽيلارو ڪندو، اسٽاف سان هيلو هاءِ ڪندو، مينڌيءَ بابت سوالن جا جواب ڏيندو رهيو. شام جو شهلا سان گڏ سندس گهر پهتو، ته هن جي ماءُ مينڌيءَ بابت ڪيترائي سوال پڇيا.

”پٽ سنڌي ماڻهو مينڌي ڪن خاص موقعن تي ئي هڻندا آهن. گهڻو ڪري ته شاديءَ جي موقعي تي، يا وري ڪي مڱڻيءَ جي موقعي تي به هڻندا آهن. باقي عام حالتن ۾ ته مرد مينڌي ڪونه لڳائيندا آهن.“

”آنٽي اوهان صحيح ٿيون چئو، دراصل... اصل ۾ گهر وارا ڀهرئين کان ئي تياري ڪيو ويٺا هئا. منهنجي پهچڻ سان ئي ڪٿي رسم ڪري ورتائون.“

”ڪهڙي رسم پٽ؟“

شهلا جي ماءُ وڏي تشويش مان پڇيو.

”شاديءَ جي.“

شادي لفظ ٻڌڻ سان ئي هن کي وڏو جهٽڪو لڳو! منهن جو رنگ ئي بدلجي ويس.

”منهنجي مڱڻي ننڍي هوندي کان ئي، منهنجي سؤٽ زينب سان ٿيل هئي. هن ڀيري نڪاح ڪرائي، سِر ميل ڪرائي ڇڏيائون.“

شهلا چانهه ۽ بسڪٽ کڻي آئي، تڏهن به ماڻس جڻ ته لاتعلق ٿي رهي.

”موڊ جو خراب آهي امي؟ وڏيرو خان اسان وٽ آيو آهي، هن سان ڪِلي، خوش ٿي ڳالهاءِ. موڊ ٺيڪ ڪر.“

”ڇا ٿيو منهنجي موڊ کي، ٺيڪ ته آهيان.“

”ڪچھ تو ہے، جس کی پردہ داری ہے“.

شهلا شرارت مان شعر پڙهيو. ماڻس هن جي سادگيءَ تي چڙي پئي. رڙ ڪري چيائينس:

”ڪجهه سمجهين به ٿي بيوقوف! وڏيرو خان شادي ڪري آيو اٿئي...!!“

”ڇا...!!!“

شهلا کان اوچتي رڙ نڪري ويئي. پرين هنن جي ردِ عمل تي حيران ٿي ويو.

”اِهي سنڌي وڏيرا، سدائين ائين ئي ڪندا آهن. اُٺ وانگر جيڏانهن مُنهن، تيڏانهن منزل. پنيان ڪير مري يا بچي، هنن جو ڪجهه نه وڃي...“

”آنٽي اوهان جو اوچتو پريشان ٿي وڃڻ، منهنجي سمجهه ۾ نٿو اچي. ٿوري وضاحت ڪندؤ؟“

”پٽ هاڻي ڇا وضاحت ڪجي، وضاحتن جو وقت ويو گذري... توسان ملي، شهلا ڏاڍي خوش ٿي هئي. هر وقت تنهنجيون تعريفون ڪندي هئي، اصل ۾ هيءَ توکي پسند ڪرڻ لڳي هئي. مون به چاهيو پئي، ته اوهان جي شادي ٿي وڃي. اجنبي شهر ۾، نوڪريءَ سان گڏ، توکي ڇوڪري به ملي وڃي. ۽ بونس ۾ نهيل نڪيل گهر به. شهلا جي پندرهن هزارن واري پگهار ۾ تو وارا ڏهه هزار به شامل ٿي وڃن، ته ٺيڪ ٺيڪ رقم ٿي پوندي. زندگي سک ۽ سڪون سان گذرندي، پر وقت اهڙو ڪو ڦيرو کاڌو. جو اسان جون حسرتون، حسرتون ئي رهجي ويون...“

”چاهيو ته شايد مون به اهوئي پئي آنٽي، پر نه ته آءٌ ان جو اظهار ڪري سگهيس، نه وري شهلا طرفان ئي ڪو اهڙو اشارو مليو.“

”اڇا ته شروعات هئي پٽ. اڳتي هلي سڀ ڪجهه ٿي پوي ها! پر توکان صبر نه ٿيو. خدا توکي خوش رکي. اسان جي نصيب ۾ نه هئين تون...“

ماحول ڏاڍو اُداس ٿي ويو. انڪري هن موڪلائڻ ئي بهتر سمجهيو.

”آءٌ هاڻي اجازت وٺندس آنٽي. شهلا کي سڏ ڪيو ته موڪلائي وڃانس. آهي ڪٿي؟“

”وڃي ڪنهن ڪنڊ پاسي ۾ پنهنجي قسمت تي روئندي هوندي، هن جي ذهن تان اهو صدمو سڄي زندگي ڪونه لهندو! پڻ ناراض نه ٿين ته هڪڙي ڳالهه چوانءِ...؟“

”حڪم ڪريو، ناراض ڇو ٿيندس؟“

”تون واقعي شهلا کي چاهين ٿو، ته هيءُ اڄ به توسان شادي ڪري سگهي ٿي، پر ان لاءِ توکي پنهنجي وفاداريءَ جو ثبوت ڏيڻو پوندو...“

”وفاداريءَ جو ثبوت... مثال طور ڇا...؟“

”پهرئين گهر واريءَ کي طلاق ڏيڻي پوندئي...!!“

جملي ٻڌڻ سان، پرينءَ جي اندر مان باهه جو شعلو ڀڙڪو ڏيئي اٿيو، جيڪو سندس نس نس ۾ اُماڙيون پري ويو...!!! هُو قاتل اکين سان ڪيس ڏسندي، بنا ڪجهه چوڻ جي ٻاهر نڪري ويو.

***

شهلا پرينءَ جي دوستيءَ کي ڄڻ ته ڪنهن جي نظر لڳي ويئي. هُو هڪ ٻئي کان پري پري رهڻ لڳا. جيڪو اسپتال جي پوري اسٽاف محسوس ڪري ورتو هو. پرين رائونڊ ڪندي، ڊسپينسريءَ وٽان لنگهيو، ته سِسٽر اُلفت جي مٿس نظر پئجي ويئي:

”گارڊ صاحب، ڪڏهن ته منٿ اسان وٽ به ويهو. پري کان ئي جهاتي پائي هليا ٿا وڃو.“

هُو بنا ڪجهه چوڻ جي، لڙي اندر ويو، ويهڻ لاءِ ڪيس اسٽول ڏيندي سِسٽر اُلفت پڇيو:

”ڇا پيئندؤ؟“

”ٿئنڪيو سِسٽر، آءٌ ڪو مهمان ڪونه آهيان، ڪيئن سڏيو اٿوَ؟“ هيڏي هوڏي نهاري، هُن رازدارانه انداز ۾ پڇيس:

”اڄڪلهه سِسٽر شهلا ۽ اوهان ڪجهه پري پري ٿا نظر اچو. ڇا تان ناراض آهيو؟“

”ڪا ناراضگي ڪانهي، پهرئين وانگر ئي آهيون.“

”پهرئين وانگر ته ڪونه آهيو. نٽا ٻڌائڻ چاهيو، ته ڀلي نه ٻڌايو، پر ڪا ڳالهه آهي ضرور. اِها مائي ميڪ اپ جو سهارو وٺي، ڇوڪري ٿيڻ جي ڪوشش ڪري پيئي، پر ڇوڪري اٿوَ ڪانه! ٽيهن جي پيٽي واري ”اڌڙوٽ“ اٿوَ. ٻه پيرا مڱڻو ٿيو هيس، ٻئي پيرا ٽُٽي ويس. هينئر واندي آهي، ته لڳي آهي اوهان جي پويان، ان کان بچجو...!“

”اهو ٻڌائڻ لاءِ مون کي سڏيو اٿوَ؟“

هُو ڪاوڙ مان اُٿي بيٺو.

”هُوءَ اوهان جي دوست آهي، اوهان سان گڏ ڪم ٿي ڪري، دوست جو ڪجهه ته لحاظ ڪريو.“

هُو ٻاهر نڪري ويو، سِسٽر اُلفت ٻڙ ٻڙ ڪندي پنهنجي ڪم ۾ لڳي ويئي.

***

شاديءَ کان پوءِ بنا پروگرام جي ٻه پرينءَ ڳوٺ جا ٻه ٽي چڪر ڏنا. ڪجهه مهينن پڄاڻان خوشخبري مليس ته ”هُو پيءُ ٿيڻ وارو آهي.“ ان ڳالهه ڪيس زينب ڏانهن ڪجهه وڌيڪ مائل ڪري ڇڏيو. آخر اهو وقت به اچي ويو، جنهن جو سڀني کي انتظار هو، دائي ڀاڳل کي سڏايو ويو، جنهن زينب کي تپاسي چيو:

”پريشانيءَ جي ڪا ڳالهه ڪانهي، ويهه ۾ پنج ڇهه ڪلاڪ لڳي سگهن ٿا. سڀ دعا ڪريو ته خير ٿئي.“

پرينءَ کي فون ڪري، پئسا ڪٺي فوراً پهچڻ لاءِ چيو ويو. دائيءَ جي سنوڻ سانت آڌ مَک ۽ پٽ پٽان ۾ پورو ڏينهن گذري ويو. ان دوران هوءَ ڪين تسليون ڏيندي رهي. ٻئي طرف زينب جي حالت جيئن پوءِ، تيئن نازڪ ٿيندي ويئي، هوءَ تڪليف کان لڳاتار دانهون ڪندي رهي. نيٺ آڌيءَ رات ڌاري دائيءَ هٿ ڪنيو ۽ صلاح ڏني ته ”مائيءَ کي هينئر جو هينئر شهر ڪٺائي وڃو ڪنهن وڏي ڊاڪٽرياڻيءَ وٽ، متان ٻار کي ڪو نقصان نه ٿي پوي.“

پاڙي مان ڪجهه پئسا اوڌر وٺي، صبح جو زينب کي اسپتال پهچايو ويو. ڊاڪٽرياڻيءَ ٻڌايو ته:

"ٻار پيٽ ۾ ڪمزور ٿي ويو آهي. مائيءَ جي زندگيءَ کي سخت خطرو آهي. آپريشن ڪرڻو پوندو. پنجويهه هزار رپيا پهرئين جمع ڪرايو."

"ڊاڪٽرصاحب، اسان مسڪين ماڻهو آهيون، ايڏي وڏي رقم نه ڏيئي سگهنداسون. مهرباني ڪري اسان سان ڪجهه رعايت ڪريو."

"بابا، اهي رعايتي پئسا ٻڌاياٿمانوَ. نٿا ڏيئي سگهو، ته ڪمرو خالي ڪريو. ٻيا ماڻهو ويٺا آهن، انتظار ۾..."

"ڊاڪٽر صاحب، اسان کي ڪجهه مهلت ڏيو. اسان جو ماڻهو پئسا کڻي ڪراچيءَ مان اچڻو آهي."

اسپتال مان ڪنهن جي موبائل تان فون ڪري، پرينءَ کي سڄي صورتحال ٻڌائي ويئي. ڳوٺ جي مسڪين نياڻيءَ جي خبر ٻڌي، ڪن خدا ترس ماڻهن مسجد مان اعلان ڪري، چندو گڏ ڪرڻ شروع ڪيو. پرينءَ جون سر توڙ ڪوششون به ڪارگر ثابت نه ٿي سگهيون. مجبوريءَ هن جي پيرن ۾ ڏانوڻ وجهي ڇڏيا. ٻه دفعا انڪار ٻڌڻ کان پوءِ، مَردينَ ڪُسندي، هُو ٽيون ڀيرو درخواست کڻي مئنيجر وٽ پهتو. وڏي بحث ۽ ايلازن کان پوءِ وري به هن کي انڪار ڪيو ويو. هُو روئڻهارڪو ٿي، پنهنجي اسٽول تي اچي ويهي رهيو. سندس حالت ڏسي شهلا هن وٽ هلي آئي:

"مئنيجر ڇو پئي گوڙ ڪيو؟ ڇا مسئلو آهي؟"

"بس، ائين ئي گوڙ ڪرڻ ته هن جي پراڻي عادت آهي."

"تڏهن به، اصل ڳالهه ٻڌائين ڇو نٿو. آخر پريشان ڇو آهين؟"

"وائيف جي ڊليوري آهي. آپريشن ٿيندو، مئنيجر کان هفتي جي موڪل ۽ مهيني جي پگهار ايڊوانس گهريم، اُن تان ڇڙي پيئي... ههڙي وقت ۾ به آءٌ پنهنجي ٻچن لاءِ ڪجهه نٿو ڪري سگهان، ته ٺُڪ هڻي اهڙي نوڪري کي آءٌ استعيفا ٿو ڏيان..."

"ايڏو جذباتي نه ٿيءُ وڏيرا خان، نوڪريون اڄڪلهه ملن ڪٿي ٿيون؟ نوجوان آهين، مڙس ٿي حالتن کي منهن ڏي... موڪل جي نئين درخواست کڻي مئنيجر ڏي وڃ. جيترا ڏينهن به خوشيءَ سان ڏئي ٿي، وٺينس. پئسا توکي آءٌ ٿي ڏيان."

پرينءَ جهڪي سان مُنهن کڻي هن ڏانهن ڏٺو. پنهنجي اکين ۽ ڪنن تي اعتبار نه پيو اچيس! جڻ ٻاڻ ۾ لاٽ نظر اچي ويس...!!

****

هُو واءُ مينهن ڪندو، پنهنجي شهر جي ٻڌايل اسپتال پهتو. ڪمري ۾ سندس ماءُ، پيءُ ۽ ڀيڻ ميران اُداس ويٺا هئا.

"خير ته آهي، سڀ پريشان ٿا لڳو...؟"

"خير ڪونهي پرين، تنهنجي ڪنوار موڪلائي ويئي! زينب اسان کان رُسي ويئي ابا...!!"

ماڻس اوچنگار سان ڪيس خبر ڏني، هن جي جسم ۾ سيڪو ٻوڙي ويو، ڪمري ۾ وري روڄ شروع ٿي ويو. هن زال جي مُنهن تان چادر هٽائي ڏٺو، سندس ڄاڙي ٻنيءَ سان ڇڪي ٻڌل هئي. اکيون اندر لهي ويون هئس. رنگ زرد ٿي چڪو هئس. ننڍڙو پٽ، ڪپڙي ۾ ويڙهيو، ماءُ جي پاسي ۾ ستل هو. مُنهن سُجيل هئس، هُو هِن جي ٻانهن ۾ اچي ڪِلي ها، مُرڪي ها، شرارتون ڪري ها، هِن جي مُنهن ۾ نهاري هُونگريون ڏئي ها، ته هِن جا سڀ ٿڪ لهي وڃن ها، پر افسوس ائين نه ٿي سگهيو... هِن جو هٿ، غير ارادي طور ڪجهي ويو، پٽ جي پيشانيءَ کي ڇُهي ڏنائين، جيڪا ٿڌي ٿي چڪي هئي. دل جُهبو کاڌس. مُنهن ڍڪي سُڏڪن ۾ ٻڏي ويو...

"پرين، تو زينب سان وفا نه ڪئي پٽ، تنهنجي نڪاح ۾ اچڻ کان پوءِ به هن کي سک نصيب نه ٿيو."

"مون ته شاديءَ کان ئي انڪار ڪيو هو ابا. اوهان ضد ڪري مون کي ڦاسايو، سچ ته اهو آهي ته زينب کي مارائڻ ۾ اوهان جو به هٿ آهي...!"

"آهستي ڳالهاءِ، ماڻهو ٻڌن پيا. تماشو نہ ڪر هتي. اها چيڙي نبيري ڳوٺ هلي ڪجانءِ. توکي ڦهريون پيرو فون ڪيوسون، اڄ ان کي چوٿون ڏينهن آهي. پئسا ڪٿي وقت تي پهچين ها، تہ اسان جا ٻچا بچي نہ پون ها...؟"

"مون پنهنجي وسان ڪونہ گهٽايو ابا، پر آءٌ بہ هئس واڳونءَ جي وات ۾، جڏهن موڪل منظور ٿئي، جڏهن پئسا ملن. اِنهن ٽن ڏينهن ۾ مون جيڪا لوڙ لوڙي آهي، سا مون کي خبر، يا منهنجي خدا کي، آخر ۾ تنگ ٿي سوچيو هئم تہ نيٽي جيٽيءَ واري پل تان بيهي، سمنڊ ۾ ٽو ٽپو ڏيان، پر ڪنهن بچائي ورتو."

"اهڙي بيوقوفي متان ڪرين ابا. اسين توسان گڏ ڪونہ آهيون. پاڻ کي جهل، اسين هتي خالي هٿين ويٺا هئاسون. ڳوٺ وارن کي خبر پئي، تہ ويچارن گهٽايو ڪونہ. چندا ڪري ڪالهہ تيرنهن هزار روپيا پچائي ويا. ماڻهين بہ هتي جهولي جهلي، ماڻهن کي ايلاز ڪيا، اڍائي هزار ڪن هِن کي بہ مليا. اُهي ڳڏائي ڏناسون، تڏهن آپريشن ٿيو. مائيءَ کي مڇيءَ وانگر چيري، ڊاڪٽرياڻي تہ وڃي گهر ۾ آرامي ٿي، اسان جي نياڻيءَ لُڇندي، دانهون ڪندي، آڌيءَ رات جو دم ڏنو...!!"

"اِها مائي چوڻ لاءِ تہ ڀلي ڊاڪٽرياڻي هجي، پر اصل ۾ تہ ڏائڻ جي بہ ڏائڻ آهي! رحم جو ذُڪو بہ دل ۾ ڪونہ اٿس. ماءُ پٽ کي مارڻ کان پوءِ بہ لاش ڪڍڻ نٿي ڏي. رهيل ڏهہ هزار اڃا بہ گهري پئي."

"ماڻهين سچ ٿي چوي پٽ، ڏوڪڙ اٿئي، تہ وڃي هڻي اچينس مُنهن ۾، تہ ٻڪرون هِن دوزخ مان..."

هو ڊاڪٽرياڻيءَ جي رَويي بابت ٻڌي، چڙ ۾ ڀرجي، آفيس ڏانهن روانو ٿيو. آفيس تائين پهچندي، هڪ مهذب ۽ شريف انسان وانگر، سموري ڪاوڙ پي ويو. پئسا ڏيندي ۽ ٿڌي انداز ۾ چيائين:

"آءٌ زينب جو مڙس آهيان مئڊم. هي اوهان جي بل جا باقي پئسا."

پئسا ڳڻي "ٺيڪ" چئي مئڊم ٽيبل جي خاني ۾ رکيا، هُو وڃڻ لاءِ مڙيو تہ پويان آواز آيس:

"انتهائي لاپرواهہ ۽ غيرذميدار ماڻهو آهيو اوهين ڳوٺاڻا... مريضہ کي اڻڄاڻ داين هٿان ڦٽائي، ڦٽائي، مرٽينگ ڪري، پوءِ ڪٽي ٿا اچو اسان وٽ تہ هاڻي بچايوس. وقت تي پهچايوس ها، تہ بچي نہ پوي ها؟ جڏهن پالي نٿا سگهو، تہ پوءِ ڄڻيو ڇو ٿا...؟"

"اوهان بلڪل درست فرمايو آهي مئڊم."

طعنو ٻڌي، هن جي اندر ۾ دٻيل باهہ ڀڀهر ٻڙڪي پيئي. ويندي ويندي دروازي ۾ بيهي جواب ڏنائينس:

"اسان ۾ ٿورو بہ شعور هجي ها، تہ پنهنجيءَ عورت کي ڪنهن ساک واريءَ اسپتال ۾ داخل ڪرايون ها، جتي ماءُ سان گڏ ٻار بہ بچي پوي ها. اسان وڏي بيوقوفي ڪئي، جو ڪوس گهر کي اسپتال سمجهي، پنهنجي مائيءَ کي ڪاسائيءَ حوالي ڪري، هٿن سان مارايوسون...!"

مئڊم سان ان لهجي ۾ اڳ ڪنهن بہ نہ ڳالهايو هو. هُوءَ حيرت مان ڪيس ڏسندي رهي.

"دولت جي لالچ ۾ اچي، ڪي ڊاڪٽر تہ جلادن کان بہ ٻہ وِکون اڳتي نڪري ويا آهن. ماڻهو مارڻ کان پوءِ، هُو ان جي وارثن کان، لاش جي بہ قيمت وصول ڪندا آهن، اهڙن جلادن کي، چوڪ تي ٽنگي ڦاسي ڏيئي ڇڏڻ گهرجي تہ جيئن دنيا ڏسي ۽ عبرت حاصل ڪري...!!!"

هُو ڳالهہ پوري ڪري، هليو بہ ويو، پر مئڊم اڃا تائين دروازي ۾ اکيون وجهي، بي حس ۽ حرڪت ويٺي رهي جهڙوڪر ڪنهن کانئس چُرڻ پُرڻ واري طاقت ڦُري، ڪيس بيجان بت بڻائي ڇڏيو هجي...

مدد علي سنڌي

هينئڙو ڪچي تند جيئن

اها سياري جي هڪ سرد شام هئي. آسمان تي ڪٿي ڪٿي ڇڊا ڇڊا اڇا ڪڪر پئي تريا. سيءُ به ڇوي ته اڄ نه پوان، ڪڏهن پوان. مون پنهنجي گهر جي ورانڊي ۾ گڏين راند پئي ڪيڏي، پريان سگريءَ ۾ اگر پئي ٻريا، جو امي ۽ ناني امان، سهي سنهري اڇي منهنجي پر ۾ بيٺيون.

”ناني امان ڪيڏانهن ٿيون وڃو، مون کي به وٺي هلو!“

مون گڏين مان هٿ ڪڍي ڪٿي نانيءَ جي برقعي کي پڪڙيو، ”مهناز ولايت مان موٽي آئي آهي، اسين وڃون ٿا کيس ڪيڪارڻ.“ اميءَ چيو.

مون، جو آپا مهناز جو ولايت مان واپس ورڻ جو ٻڌو ته روئڻ لڳس. ڇاڪاڻ جو ڪيترن ڏينهن کان مهناز آپا جون ڪوڙ ساريون ڳالهيون ٻڌيون هيم. اميءَ وارن جي واتان، انهيءَ سبب ذهن ۾ انيڪ شڪليون ڇٽي ڇڏيون هيم.

مون کي پٽ تي ليٽڙيون پائيندي ڏسي، ناني اُٺاري وڃي سنبرائي تيار ڪيو. نيري چڊي، بڪلن سان، ۽ پنڀڻي بشرٽ پائي ٽپا ڏيندو، ناني ۽ اميءَ کان به ٻه وکون اڳتي ڪٽندو وڃي وڪٽوريا گاڏيءَ ۾ ويٺس. وڪٽوريا هلڻ شروع ڪيو ته مان گاڏيءَ جي پوئين دريءَ جو ڇمڙو ڪٽي رستي تي ڏسڻ لڳس. اِنهن ڏينهن ۾ حيدرآباد جي رستن جي ڳالهه ئي اور هئي. نه ايتري گهڻي ٽريفڪ، نه ساهه گهٽيندڙ انهن جو دونهون، نه رڪشائن جي ڦٽ ڦٽ، نه سوزڪيون! موٽرون به ايڪڙ ٻيڪڙ. رستن تي فقط وڪٽوريا گاڏيون، ٽانگا ۽ سائيڪلون- فوٽ پاٿ رستن کان گهٽ مٿي، جنهن جي ٻنهي پاسن کان پپر ۽ ٻڙ جا گهاٽا وڻ، تلڪ چاڙهيءَ کان اسٽيشن روڊ انهن وڻن سان ڀريل هوندو هو.

رسالا روڊ جي ٻنهي ڪنڊن تي وڏا شاهي باغ (هڪڙو، حيدر چوڪ وٽ ۽ ٻيو هاڻ جتي گول بلڊنگ آهي) جنهن ۾ اوچا اوچا وڻ، سائي سائي ڇٻر، پاڻيءَ جا تلاءَ ۽ ڦوهارا- روز شام جو اسين انهن باغن ۾ سير ڪرڻ ويندا هئاسين.

وڏي گاڏي، سيشن ڪورٽ کان ٿيندي، پنڌين پاسي کان بمبئي بيڪريءَ ۾ گهڙي، ته مان نانيءَ امان سان گڏ لهي اندر هليو ويس. امان جن جڏهن به ڪنهن پنهنجي سينڌ وارن وٽ هلندا هئا ته ڀرئين اڇي اٽان ڪيڪ وٺندا هئا. (پڪي ساڳ جا ٺهيل ڪٻٽ، جن جي شيشن مان منجهن رکيل ڪيڪ پيا نظر ايندا هئا. جڏهن ته شيشي جون وڏيون وڏيون گول برنيون بسڪوٽن سان سدائين سٽيل هونديون هيون).

وڏي گاڏي وري هلڻ لڳي ته مان ٻيهر دريءَ مان ڪنٽونمينٽ جي رستن کي ڏسڻ لڳس. ڊگهي رستي تي سواءِ وڻن مان ڪِريل سڪل پنن جي، جيڪي هوا ۾ اُڏامي رهيا هئا، ٻيو ڪجهه به نه هو. گاڏي صدر مان ٿيندي اچي هڪ ڳاڙهي پٿر جي ٺهيل شاهي ٻه ماڙ جاءِ وٽ بيٺي ته اسان لهي ڏاڪڻ چڙهي مٿي ٿياسين. اهو هو آپا مهناز وارن جو شاهي گهر، جيڪو گهر نه، پر محلات هوندو هو. سڄو ڳاڙهي پٿر سان جڙيل. ان جاءِ جا سوين ته صُفا هوندا هئا. هيٺ مٿي ٺهيل ان جاءِ جا ٻه در هوندا هئا. هڪ جو رخ ڏکڻ ۽ ٻئي جو اوڀر ڏي. وڏين اوچين ڪاٺ جي ڇتين وارا صفا، ورانڊا، سنگمرمر جون ڏاڪڻيون، وڏا وڏا روشندان، جن ۾ رنگين شيشا ڏينهن جو اُس ۾ تجلا پيا ڏيندا هئا. سنگمرمر جا اڇا اڇا شينهن، جيڪي پنهنجي ڪُلهن تي ان جاءِ جي خوبصورت ڇتين جا بار کنيو، آئي ويئي کي پيا تڪيندا هئا. مٿي

ڳڌ تي سنگمرمر جي ٻارنهن- دري ته پري کان پئي ڏسڻ ۾ ايندي هئي، ٻه ماڙ شاهي عمارت ۾ اولهندي پاسي کان اڱڻ ۽ اڀرندي پاسي کان ننڍڙو باغ هو، جنهن ۾ پاسن کان نم ۽ گيدوڙي (ليسوڙي) جا وڻ، ۽ انهن جي وچ ۾ هڪ سهڻو ڦوهارو هو، جنهن مان پاڻي ڦوهارا ڪيو هيٺ تلاءَ ۾ پيو پوندو هو.

اهو جادوئي محل پڪ ڪنهن شهزاديءَ پنهنجي رهڻ لاءِ جوڙايو هوندو. روز رات جو امي ۽ ناني امان کان گل بڪاؤلي، مومل راڻي ۽ گل ڦل راڻيءَ واريون آکاڻيون ٻڌي منهنجي تصور ۾ ٻه سدائين فقط محل، شهزاديون ۽ ديو رڇيل هوندا هئا. سهڻي ۽ ڪومل شهزادي، جنهن کي هڪ وڏو ديوَ هڪ شاهي محلات ۾ قيد ڪيو ويٺو هوندو هو، جنهن کي ڇڏائڻ ۾ اچي هڪڙو شهزادو ماري، سندس جند آجي ڪرائيندو هو.

امي، اڱڻ ۾ ڪنهن سان ڀاڪر پائي ملي ته مان هن کي ڏسڻ لڳس. امي، مهناز آپا جي سس سان ڳالهائي رهي هئي. هوءَ اسان کي ورانڊي ۾ وٺي هلي، جنهن ۾ سڀ کان پهريائين هڪ شاهي صفو هو، جنهن کي ڊرائينگ روم ڪري ڪوٺيو ويندو هو. (۽ اُنهن ڏينهن ۾ مون لاءِ اهو لفظ ڊرائينگ روم ٻه ڪيڏو نه موهيندڙ هو.) ڊرائينگ روم پراڻي وڪٽورين دور جي فرنيچر سان ڀريل هو. ڪوچ، شيشي جون ٽپايون، ميزون، (سائيڊ ٽيبلون)، ڇتي ڇت ۾ جهاڙ- بلب! (جن جون تارون ڏسڻ ۾ ڪونه اينديون هيون، فقط ڪارن لوهي ٻٽڻن سان ٻتيون ٻرنديون هيون. جن جي ٻارڻ سان اڇيون اڇيون پٽيون روشن ٿي وينديون هيون. مان جڏهن ٻه ان ڊرائينگ روم ۾ ويهندو هوس، ته عجب کائيندو هوس ته بنا تارن جي آخرڪار اهي ٻتيون ڪيئن ٿيون ٻرن! اجا انبر گرائونڊ بجليءَ جي تارن جو رواج ڪونه هو!)

”مهناز ڪٿي آهي؟“ اميءَ پڇيو.

”ويٺي آهي، پنهنجي ڪمري ۾!“ آپا مهناز جي سس نڪ کي موڙو ڏيندي چيو، ”گهرائي ٿي وڃانس!“ ائين چئي هوءَ وري ٻه اميءَ سان ڳالهين ۾ مشغول ٿي ويئي. هوءَ اميءَ جي ننڍپڻ جي ساهيڙي هئي. ساڻس گڏ مڪتب ۾ پڙهي هئي، انڪري سندس ڳالهين کُٽڻ جو نالو ئي نٿي ورتو، ۽ مون سندن اهي ڳالهيون ٻڌڻ بدران، ويٺي ويٺي نانيءَ امان کي ٽپائي ڏنو. سندس چولو ڇڪي ڇڪي ڪيس اُٿڻ لاءِ ڪنڌ سان اشارا: ”هل، هل مون کي هلي آپا مهناز ڏيکار!“

منهنجي ٽپائي ڏيڻ تي، امان مون کي وٺي هلي آپا مهناز ڏانهن. ڊرائينگ روم مان جي هڪ ننڍڙو اڱڻ هو، جنهن کي لتاڙي هڪ ننڍڙي ڪمري مان ٽپندا، هڪ وڏي صفي جي در وٽ بيناسين.

سامهون پڪي ساڳ جو ٿهيل در هو، جنهن جي مٿان رنگين شيشا لڳل هئا، جيڪي اندر ٻرندڙ روشنيءَ ۾ پئي چمڪيا. در کي کولي اندر ٿياسين ته جهاڙ جي روشنيءَ ۾ ڀڪندڙ صفو اسان جي اکين آڏو هو. منهنجي سامهون ڊبل بيڊ تي هڪ اڇي رنگ جي خوبصورت عورت (شهزادي!!) ليٽيل هئي، جنهن جي هٿن ۾ ڪوئي ڪتاب هو، ۾ جنهن جا نيڻ سندس ڪابي پاسي واريءَ دريءَ جي ٻاهران پکڙيل اونداهيءَ کي تکي رهيا هئا. مون اميءَ جي واتان جيڪي ٻه آکاڻيون ٻڌيون هيون. انهن قصن ڪهاڻين جي شهزادي، پنهنجي سموري، سونهن، ڪوملتا ۽ سينگار سان منهنجي آڏو هئي. هوءَ اسان کي ڏسي اُٿي اچي ڏاڍي قرب سان ناني امان سان گڏي! (سرو قد، ڊگها ڪارا وار، گهرا ۽ نيرا نيڻ، بيضوي مُکڙو، گُلاب جي گُل جهڙا ڳاڙها ڇپ).

مون کي ائين ڳُم سُم پاڻ ڏي تڪيندو ڏسي ڪٽي ٻانهن کان جهليائين.

”ماسي شاني جو پٽ آهي نه!“ نانيءَ کان پڇيائين.

”ها، امان! ڏس نه توکي ڪيئن پيو تڪي، توسان ملڻ لاءِ اصل آتو هو!“ امان ڪيس ٻڌايو.

”صفا پنهنجي ماءُ تي ويو آهي!“ ائين چئي مون کي ڊبل بيڊ تي پنهنجي ڪڇ ۾ ويهاريائين ۽ ناني امان سان ڳالهيون ڪرڻ لڳي ته مان سندس صُفي ۾ رکيل شين کي ڏسڻ لڳس.

آپا مهناز، ڪيترا ورهيہ پنهنجي مڙس سان گڏ ولايت مان رهي واپس وري هئي، انهيءَ ڪري سندس صفو بہ عجيب عجيب شين سان سينگاريل هو- ٻبل بيڊ، پاسي کان سائيڊ ٽيبلون، پٽين تي پينٽنگس، ڪاٺ جي وڏن فريمن ۾ بند، هڪ ڪنڊ ۾ شيشي جو ڪبٽ جنهن جي هڪ حصي ۾ ڪتابہ پئي ۾ گُڏيون ۽ رانديڪا رکيل ۽ پريان هڪ ميز ٽائيپ، جنهن ۾ تارون لڳل هيون. (پوءِ خبر پئي تہ اها ٽننگ مشين هئي، جيڪا آپا مهناز حيدرآباد ۾ سڀ کان پهرين پهرين لنڊن مان آندي هئي ۽ اها سال 1957ع جو زمانو هو!!) صفي جا اپرندي پاسي هڪ شاهي گيلري هئي، جنهن تي لڙڪيل ڳاڙها ريشمي پڙدا، ريشمي رسيءَ سان ٻڌل هئا، جنهن مان هيٺ باغ ۾ بيٺل وڻن جون ٽاريون، هوا ۾ لڏندي ڏسڻ ۾ پئي آيون. ٻاهر آڪاس تي اونداهي ڇانئجي چڪي هئي ۽ هيٺ اسٽريٽ لائيٽ جا بلب ڪڏهوڪو ٻري چڪا هئا. دريءَ مان سياري جي ٿڌي هوا لنگهي اچي اسان کي ڇُهي رهي هئي ۽ مون آپا مهناز جي ڪچ ۾ ويٺي ويٺي کيس ڏٺو. سندس چهرو چوڏهينءَ جي چنڊ جيان روشن هو ۽ سندس نيرن، گهرن نيڻن ۾ اٿاهہ گهرائي هئي. (ها، سموريون، شهزاديون اهڙيون ئي هونديون، شهزادي گل بڪاولي، گل ڦل راڻي، مومل، اميءَ جون سهريون ٻڌائي آکاڻيون ۽ انهن آکاڻين جون شهزاديون اچي منهنجي سامهون بيٺيون!)

”ڇا نالو آ تنهنجو؟“ هن منهنجي ڪاڏيءَ کي پنهنجي سهڻي، اڇي هٿ سان ڇهندي چيو.

مون ڏٺو: سندس خوبصورت هٿن جا ننهن وڌايل هئا، جيڪي ڳاڙهيءَ نيل پالش ۾ پئي چمڪيا. مون لڄي ٿيندي نالو ٻڌايو تہ چوڻ لڳي، ”توکي مان مٺو سڏيندس... ڇا سڏيندس؟... ٻڌاءِ نہ بابا؟“

مون لڄ وچان ڪجهہ بہ نہ ڪُڇيو، تہ کِلڻ لڳي. سندس موتين جهڙا ڏند، ۽ گلابي چپ- مان ڪنڌ کڻي کيس تڪڻ لڳس ۽ اميءَ جي ٻڌايل گُل ڦل راڻيءَ جي ڪهاڻيءَ کي سارڻ لڳس... (رات جو امي کي ٻڌائيندس، تہ گل ڦل راڻي، ديوَ جي ٻنڌڻن مان پاڻ ڇڏائي، پنهنجي محل ۾ موٽي آئي آهي).

۽ اها هئي آپا مهناز سان منهنجي پهرئين گڏجاڻي/ ملاقات، جنهن منهنجي ڪچڙي ذهن تي سندس لاءِ سمجهہ ۾ نہ ايندڙ طلسماتي انيڪ جنين جي جهرمر لائي ڏني. منهنجي عمر ان مهل اٽڪل ست سال اٺ سال مس هوندي، پر مون کي اڃا تائين سندس شخصيت جا سمورا رنگ ۽ روپ ياد بيٺا آهن. آپا مهناز حيدرآباد جي اعليٰ سوسائٽيءَ جي هڪ ذهين عورت هئي. ان وقت جي سول لائينس واري سوسائٽيءَ ۾ مشڪل سان ڪائي ٻي عورت فيشن، سونهن ۽ سينگار ۾ ساڻس برميچي سگهي هوندي. جيم خاني جي محفلن کان وٺندي ڪاڄن ٽائين، سندس سونهن ۽ سندرتا جي هاڪ پکڙيل هوندي هئي. سندس پيڪا سول لائينس ۽ ساهرا شهر ۾ رهندا هئا. آپا مهناز جو مڙس شهر جو ناميارو ڊاڪٽر هو، جيڪو تازو لنڊن مان نئين نئين ڊگري وٺي آيو هو ۽ سال 1957ع واري حيدرآباد ۾ اهوئي جڳ ڀترو ڊاڪٽر هوندو هو. سندس سَهُري کي انگريزن جي زماني ۾ خانبهادريءَ جو لقب مليل هو، جيڪو سدائين انهيءَ جاءِ جي وڏي ۽ ڊگهي ورانڊي ۾ آرام ڪرسيءَ تي اهليو چُروٽ پيو ڇڪيندو هو. اسان جا ساڻن پراڻا ڪٽنبي رستا هوندا هئا. انڪري پاڻ ۾ گهٽي اچ وَڃ هوندي هئي. اُهو ڏينهن خالي نہ هوندو هو، جو اسان مان هنن ڏي، ۽ هنن مان ڪوئي اسان ڏي نہ ورندو هو. امان جن هلندا هئا تہ سڄو سڄو ڏينهن آپا مهناز وارن وٽ گذاريندا هئا ۽ هُو اسان وٽ ايندا هئا تہ سانجهيءَ ٽاڻي پنهنجي گهر ورندا هئا. (عجب جهڙو زمانو هو- زندگيءَ جي سمورين ڳالهين تي اڃا مشيني زندگيءَ پنهنجا اثر نہ والاريا هئا، ۽ اڄ ڏک فقط انهيءَ ڳالهہ جو رهيو آهي، جو محبتن ۽ قربتن جا اِهي ويجها ناتا الائي ڪهڙي پاسي منهن ڏيئي هليا ويا، جن جو ڪوئي پرو پتو پوي- جن ۾ چاهہ ۽ موهہ هوندو هو اهڙو جو انسانن جا مُک وٽندا پيا هئا هڪ ٻئي کي!!)

۽ جيئن جيئن مان آپا مهناز وٽ گهڻو وڃڻ لڳس، تيئن تيئن اسان جو پاڻ ۾ ڳانڍاپو بہ ويو گهاٽو ٿيندو. مون کي هوءَ پلئيندي بہ ڏاڍو هئي. مان هڪ نہ ٻئي ڏينهن ساڻس ملڻ ويندو هئس. ناني امان

اڪثر دوا سندس مڙس کان وٺڻ هلندي هئي ته مان به هن سان گڏجي ويندو هئس. (آپا مهناز جي مڙس جي اسپتال به انهيءَ شاهي عمارت جي هيٺين حصي ۾ هوندي هئي!) ناني امان، سندس مڙس کان دوا وٺندي هئي، ۽ مان آپا مهناز وٽ مٺي وجهي راند ڪندو هوس.

آپا مهناز جو صفو جاءِ جي اڳياڙيءَ کان هوندو هو، جنهن جي آڏو هڪ شاهي گيلري (فرانسيسي طرز جي) هوندي هئي، جنهن کي وٽڻ. جون تاريون پيون ڇهنديون هيون. تيز هوا جي جهوٽن ۾ انهن وٽن جا سُڪل ۽ ساوا پن ڇٽي هيٺ ڦوهاري ۾ پيا ڪِرندا هئا. ڳاڙهي پٿر جي ان شاهي گيلريءَ ۾ مان ويهي راند ڪندو هوس- هيٺ ڦوهاري جي پاڻيءَ ۾ ترندڙ پنن کي ڏسي خوش ٿيندو هوس ۽ آپا مهناز منهنجي پرسان آرام ڪرسي وجهي ويهندي هئي. گيلريءَ جي هيٺان ننڍڙو باغ هوندو هو، جنهن ۾ ٻه- چار نم ۽ ليسوڙيءَ جا گهاٽا وڻ ۽ انهن جي وچ ۾ سنگمرمر جو ننهيل ڦوهارو، جنهن مان پاڻي نڪري تلاءُ ۾ وڃي پوندو هو. ان جي چئني پاسن کان سائي سائي ڇٻر ۽ پريان جاءِ جو شيشم جو شاهي ڪارو در هو، جيڪو پريان کان ڪنهن محل جو در پيو ڀاسندو هو. انهيءَ در آڏو رستو هوندو هو، جتان پپر جي وڻ هيٺان ڪنهن ڪنهن مهل ڪوئي ٽانگو لنگهندو هو ته ان جو آواز به اُتي پيو ايندو هو. ڪڏهن ڪڏهن مان ۽ آپا مهناز انهيءَ گيلريءَ جي ڪنهڙي تي ٻوڙي، هيٺ تلاءُ کي ڏسندا هئاسين. تيز هوائون اسان جي پرسان لنگهي، آپا مهناز جا ڊگها وار اُڏائي، وٽن ۾ شور ڪنديون هليون ويندون هيون. مان اُن مهل آپا مهناز جي مُک ۾ نهاريندو هوس، جيڪا ٻئي هٿ پنهنجي ڳلن تي رکي، هيٺ پاڻيءَ کي پئي تڪيندي هئي. هڪ پيري مان ۽ آپا مهناز گيلريءَ ۾ وينا هئاسين. هوءَ جڏهن به چپ هوندي هئي ته سگريٽ دکائي مٺي نيري آڪاس ۾ نهاريندي هئي. اُن ڏينهن به هوءَ سگريٽ کي هڪ سهڻي هولڊر ۾ وجهي لائيٽر سان دُکائي، سگريٽ جا ننڍا ننڍا ڪش هڻي سامهون وٽن جي چوٽين کي ڏسڻ لڳي. مان جيڪو سندس پر ۾ ويٺو هوس، ڪيس سگريٽ ڇڪيندي ڏسي چوڻ لڳس، ”آپي، توهان اِهو نه پيئندا ڪريو؟“

اِهو ٻڌي هن مُرڪي مون ڏانهن نهاريو. هوءَ اُن مهل وهنجي اچي ٻاهر ويٺي هئي، سندس ڪارا ۽ ڊگها وار ڪُلهن تي پئي لڙڪيا. انهن کي هڪ هٿ سان پري ڪندي مون کي ٻانهن کان جهلي پنهنجي ويجهو آڻي چوڻ لڳي، ”ڇو متو توکي اهو سٺو نٿو لڳي ڇا!“

مون ڪنڌ سان هاڪار ڪئي ته منهنجي وارن کي پنهنجين سهڻين آڱرين سان سنواريندي چوڻ لڳي، ”ڇڱو، هاڻ نه پيئنديس!“

مان ڪنڌ هيٺ ڪري سندس پدم جهڙن پيرن کي ڏسڻ لڳس. آپا مهناز جا هٿ پير به ڏاڍا سهڻا هوندا هئا. (عورتون چونديون هيون ته مهناز جهڙو حُسن به اسان تمام گهٽ ڏٺو!)

سندس ڊگهيون ۽ سنهيون آڱريون، ۽ انهن آڱرين جا وڏايل ننهن جن کي هوءَ ڳاڙهي نيل پالش هڻندي هئي، روشنيءَ ۾ سدائين پيا چمڪندا هئا. (۽ مون سدائين سندس هٿن ۽ پيرن جي ننهن کي ڳاڙهي نيل پالش ۾ چمڪندي ڏٺو.) اوچتو مون سندس پيرن کي ڏسندي چيو، ”آپي توهان هي پنهنجي هٿن جا ننهن به ولايت مان نهرائي آيا آهيو نه؟“

اهو ٻڌي هوءَ کِلڻ لڳي، ”ڇو توکي وڻن ٿا ڇا؟“

مان سندس هٿن جي وڏايل ڳاڙهن ننهن کي ڏسندي پنهنجا ننڍڙا ٻئي هٿ سندس آڏو ڪندي چوڻ لڳس، ”آپي، منهنجا ننهن به توهين ائين ٺاهيو، مان گهر وڃي اِنهن کي ڳاڙهو ڪندس!“

هوءَ ٽهڪ ڏيئي کِلڻ لڳي ته مان لڄي ٿي ويس. هن کِلندي کِلندي چيو، ”هل، ته تنهنجي ننهن کي پالش ڪريان!“ ائين چئي هوءَ مون کي اُٿاري اندر بيڊ روم ۾ وٺي هلي. سندس ڊريسنگ ٽيبل ڳاڙهي رنگ جي هئي، جنهن ۾ بيلجم جي شيشي آڏو قسمين قسمين جون انيڪ شيشيون رکيل هيون. هڪ شيشي کڻي چوڻ لڳي، ”ڪهڙو رنگ هڻان؟“

"آپي توهان کي ڪهڙو رنگ وڻندو آهي؟" مون وراڻيو.

"ڳاڙهو... مون کي ڳاڙهو رنگ وڻندو آ." هوءَ پنهنجي رڱيل ننهن کي ڏسي چوڻ لڳي.

"مون کي بہ اهوئي هٽو!"

هن هڪدم منهنجي مُک ۾ نهاريو.

"توکي مَتو اِهو رنگ بہ منهنجي ڪري وڻي ٿو نہ؟"

مون ڪنڌ ڌوڻيو تہ وري بہ کِلي چوڻ لڳي، "چڱو هاڻ اچ تہ تنهنجي ننهن کي نيل پالش هڻان."

ائين چئي هوءَ ڊريسنگ ٽيبل وٽ اسٽول تي ويهي منهنجي هٿ کي پنهنجي هٿ ۾ جهلي، ننهن کي پالش هڻڻ لڳي ۽ مان سامهون آرسيءَ ۾ ڪيس ۽ پاڻ کي ڏسڻ لڳس.

اوچتو هڪ شخص بيڊ روم ۾ تڪڙو اندر گهڙي آيو. سوٽيڊ بوٽيڊ، بت پريل، رنگ صاف پر چپ تمام ٿلها. آپا مهناز، جنهن جي چپن ۾ انڪيل هولبر جو سگريٽ ڌکي پورو ٿيڻ تي هو، منهنجي هٿ کي نيل پالش هڻندي، هڪ نهار مٿس ٻوڙائي، وري پنهنجي ڪم ۾ مشغول ٿي ويئي. بيڊ روم ۾ گهڙي ايندڙ شخص مون کي الائي چو نہ وڻيو. اُن مهل مون کي اُنهيءَ شخص کان ڏاڍو ڀؤ ٿيو. مان ڊنل ۽ هيسيل نظرن سان ڏانهس ڏسڻ لڳس، جيڪو وارڊ روب مان ڪائي شيءِ ڳولي رهيو هو. اوچتو هن ڪا شيءِ وارڊ روب مان ڪڍي ڪوٽ جي کيسي ۾ وڌي ۽ اچي اسان جي پر ۾ بيهنو تہ مان وڌيڪ ڊڄي، آپا مهناز سان لڳي بيٺس.

"چا پيو ٿئي؟" هن جو آواز بہ ڏاڍو ڳرو هو (تيز، تِکو ۽ انساني جذبي کان خالي...!)

"چو ڊاڪٽر صاحب، ڪا شيءِ کپيوَ چا، جو هن مهل مٿي آيا آهيو؟" آپا مهناز بنا ڪنڌ کڻي کيس نهارڻ جي، وري بہ منهنجي ٻئي هٿ جي ننهن کي نيل پالش هڻڻ ۾ مشغول رهي.

"هي ڪير آهي؟" هن پڇيو.

"ماسي شانيءَ جو پٽ آهي!" آپي وراڻيو.

"نيڪ آهي... نيڪ آهي" هن تِکو ٿيندي چيو، "پر تون سگريٽ گهٽ ڇڪيندي ڪر!"

"مان پنهنجي چڱي- مدي سڀ چڱيءَ ريت ڄاڻان ٿي. اوهين مهرباني ڪري ڪا بہ ڳڻتي نہ ڪريو." آپا مهناز منهنجي ڇيچ جي ننهن کي نهايت ئي خوبصورتيءَ سان پالش ڪندي چيو.

اوچتو الائي اُنهيءَ شخص کي ڇا ٿيو، جو هو آپا مهناز سان تِکو تِکو ٿي ڳالهائڻ لڳو، هوءَ بہ کيس تِکيون وراڻيون ڏيڻ لڳي تہ اهو شخص ڪاوڙ مان زور زور سان پٽ تي لتون هڻندو هيٺ هليو ويو.

۽ اهو هو آپا مهناز جو مڙس، جنهن کي پهريون پيرو مون انهيءَ حالت ۾ ڏٺو. آپا مهناز ۽ سندس مڙس جي سڀاءُ ۾ ڪا وڏي وڇوٽي هئي. پر منهنجو ڪچڙو ذهن ان مهل انهيءَ وڇوٽيءَ کي ڪٿهن بہ سمجهي نہ سگهيو.

هڪ ڀيري اسان جي گهر آپيءَ جي سَس آيل هجي. امي ۽ هُن ويٺي ڪٽ تي ڳالهيون ڪيون ۽ مان پرسان پيل پينگهي جي مٿان سرائيءَ تي چڙهيو ويٺو هئس. منهنجي هٿن ۾ نانيءَ اُمان جو ناهيل 'چتون ڪينهوڙو' هو، (ڪنهن زماني ۾ ننڍڙي چاول ٻار لاءِ چتون ڪينهوڙو رنگين ڪپڙي مان ناهيو ويندو هو، جنهن جي اندر ڪپهہ پري، ٻاهر گوٽي ۽ ستارن جو ڪم ڪيو ويندو هو، جيڪو ٻار جي لوڏڻي ۾ ٽنگي ڇڏيندا هئا). جنهن کي مان پينگهي جي مُني ۾ ٻڌي رهيو هوس. اوچتو ويٺي ويٺي مون محسوس ڪيو تہ آپا مهناز جي سَس جي واتان مهناز جو نالو نڪتو، تہ مون هڪدم پنهنجا ڪن سندس ڳالهين تي ڌريا. آپا مهناز جي سَس آپيءَ جون گِلائون ڪري رهي هئي. هن چيو پئي، "مائي زالون هجن اهڙيون، هيترا سک ڏنا ائس، تہ بہ کيس مڙس جي اصل شڪل نٿي وڻي. نِپٽيءَ کي ولايت وٺي ويو، تہ اتان تہ هيڪلي هيڪلي هلي آئي. وري کيس وٺي ويو ۽ هاڻ هيترا ورهيہ اتي گذاري آئي آهي، تہ بہ مُنهن ئي ڪانہ ٿي ڏئيس!"

"توهان کي زوريءَ شادي نہ ڪرڻ کپندي هئي." اميءَ وراڻيو.

"تہ پوءِ ڇا ڪريون ها- سوٽائي سؤنہ ڏي وٽ جا سگ. اسان کي ڪهڙي ڄاڻ تہ هيءَ ڪنهن

ٻني سان نينهن لايو ويٺي آهي. منهنجو پٽ ته هو ولايت، هاڻ ته مڙسس کي به هر شيءِ جو پرو پئجي ويو آهي.“ ائين چوندي هن ٻه چار ڪڙا لفظ آپا مهناز لاءِ چيا. هن جو ائين چوڻ ۽ مان جيڪو مٿي پينگهي تي ويٺو هوس، اُتان رڙ ڪئي:

”اوهان سڀ آپيءَ کان سڙو ٿا!“

منهنجو ائين چوڻ، جڻ ٻنيور کي باهه وڪوڙي ويئي. امي مون کي چڙٻ ڏني:

”شرم نٿو اچئي وڏن جي وچ ۾ ڳالهائيندي؟“

آپيءَ جي سَس جيڪا اهو لقاءُ ڏسي ٿوري ڍلجي ويئي هئي، چوڻ لڳي، ”مائي ڇڏيوس ڪٿي، هن جو ٻه ڪو ڏوهه ڪونهي.“ مان کارن مان پينگهي تان هيٺ لهي، اتي ئي چٽون ڪينهوڙي کي ڦٽو ڪري، صُفي مان ٻاهر نڪرڻ لڳس، ته آپا مهناز جي سَس جو ٽڪو ٻُڌم، ”هيڏڙي نينگر کي به ڪٿي پنهنجو مطيع بڻايو اٿس!“

ٻاهر اڱڻ ۾ نڪري وڃي پنهنجي هرٽيءَ وٽ ويٺس. جڏهن ٻه ڪنهن سان رسندو هوس ته وڃي انهيءَ هرٽي وٽ روئندو هوس. اِن واقعي کان پوءِ جڏهن به آپا مهناز جي سَس اسان جي گهر ايندي هئي، ته منهنجي اڳيان اصل هڪ لفظ به نه ڳالهائيندي هئي.

هاڻ جيئن جيئن ڏينهن لنگهندا ويا، منهنجي چڪ آپا مهناز سان ويئي وڌندي، سندس آرٽسٽڪ سڀاءُ جا انيڪ رنگ هوندا هئا. سندس بيڊ روم کي ڏسي انهيءَ سڀاءُ جو اولڙو پيو پسبو هو. کيس گلن سان خاص ڪري موتئي جي گلن سان ته بيحد موهه هوندو هو. هوءَ موتئي جي گلن کي ’رابيل‘ ڪري ڪوٺيندي هئي ۽ مون رابيل لفظ به پهريون ڀيرو سندس واتان ٻُڌو! هوءَ گهڻو ڪري شام جي مهل وانگوڙي ۾ موتئي جا گجرا هٽندي هئي. سندس بيڊ روم ۾ داخل ٿيندي ئي گلن جي سڳنڌ ايندي هئي. انهيءَ بيڊ روم جي ٻن ڪنڊن کان وڏا وڏا اٽالين گلدان رکيل هوندا هئا، جن ۾ روز سندس نوڪرياڻي گل بدلائيندي هئي. انهيءَ بيڊ روم جي اڇين اڇين ڀتين تي ڪيترين سهڻين پينٽگس

ٽنگيل هونديون هيون. وٽس وڃبو هو ته ڪڏهن ٽٽنگ پئي ڪندي هئي يا پنهنجي ٽٽنگ مشين تي ڪڏهن ڪوئي ڪتاب پئي پڙهندي هئي ته ڪڏهن ستار پئي وڄائيندي هئي. هوءَ ستار وڄائڻ ڪڏهن ۽ ڪٿي سکي، اهو ياد نه اٿم، ۽ نه ڪڏهن اهو ڪانئس پڇيم، پر کيس چڱيءَ ريت ستار وڄائيندي ڪڏهن ٻُڌم، اهو چٽيءَ ريت ياد بيٺو اٿم.

پهريون ڀيرو جڏهن مان سينٽ بوناونچر ۾ داخل ٿيس، (جيڪو سندس گهر جي ويجهو هوندو هو) ته پهرئين ئي ڏينهن روئي روئي ڪٿي هيٺا حال ڪيم. منهنجا اِهي پرڪار ڏسي اسان جي نوڪر يارو مون کي وڃي آپا مهناز وٽ ڇڏي آيو.

اُن مهل صبح جا ڏهه- يارنهن وڳا هوندا. مان سندس بيڊ روم ۾ آلين اکين سان گهڙيس ته هن هيٺ غاليچي تي ستار پئي وڄايو. کيس ڪاري رنگ جي ساڙهي پهريل هئي، جنهن تي ستارن جو ڪم ٿيل هو، بيڊ روم ۾ اڌ اونداهي ۽ اڌ روشني هئي. درين جا پردا مٿي ٿيل نه هئا، پر روشندانن جا رنگين شيشا تجلا ڏيئي پئي چمڪيا، جن ۾ آپيءَ جي ڪاري ساڙهيءَ ۾ لڳل ستارن جي ڪم به پئي تجلا ڏنا- پريان گلدانن ۾ موتئي جا گل پيا هئا، جن جي مهڪار سان سڄو صفو واسجي ويو هو. هوءَ مون کي اُن مهل ايتري ته وڻي، جو مان پنهنجو روئڻ وساري وڃي هُن جي قدمن ۾ ويٺس. سندس نيڻ ٻوٽيل هئا ۽ سڄي وايومنڊل تي ستار جو اُداس ۽ وٽندڙ آواز ڇانيل هو. اوچتو ستار وڄائيندي وڄائيندي هن کي ڪنهن جي هئڻ جو احساس ٿيو، پنهنجا نيڻ ٻٽي مون تي نهار وڌائين. ستار جو آواز بند ٿيو ته بيڊ روم ۾ هڪ عجيب چپ ڇانئجي ويئي. مان جيڪو سندس مُک ۾ نهاري رهيو هوس، کيس پاڻ ڏانهن ڏسندي لڄي ٿي ويس. هن ستار هڪ طرف رکيو ۽ مون ڏانهن ڏسي مُرڪڻ لڳي.

”آپي مان نه پڙهندس!“ مون روئڻهارڪو ٿيندي چيو.

مون کي اسڪول ٻريس ۾ ڏسي سمجهي ويئي ته مان اسڪول مان هليو آيو آهيان.

"نہ مٺو، ائين نہ چئبو آ." هن ٻانهن وڌائي مون کي پنهنجي پر ۾ ويهاريندي چيو، "تون پڙهندين ۽ هڪ ڏينهن لکي پڙهي وڏو ماڻهو ٿيندين!"

مان جيڪو اڳي ئي پريو ويٺو هوس، تنهن سڏڪا ڀري ڪٽي سندس هنج ۾ منهن لڪايو.

هوءَ پنهنجي آڱرين سان منهنجا وار سنوارڻ لڳي، تہ مون چيو، "آپي مون کي اسڪول کان ڊپ ٿو لڳي!"

"چريا! ڇو ڇا ٿيو آ اسڪول کي- سٺو تہ آهي تنهنجو اسڪول!"

"نہ آپي مان نہ پڙهندس. اصل ڪڏهن بہ نہ پڙهندس!"

"نہ پڙهندين؟"

مون ناڪار ۾ ڪنڌ لوڏيو تہ مُرڪي چوڻ لڳي، "نہ پڙهندين تہ وڏو ماڻهو ڪيئن ٿيندين. نہ مٺو، تون لکي پڙهي وڏو ٿي، تہ پوءِ مان تو وٽ هلي رهنديس!" (هڪ ڀيري مون ڪيس چيو هو، "آپي، توهان هلي اسان وٽ رهو. هتي هي سڀ اوهان سان وڙهن ٿا!")

مان چپ چاپ سندس هنج ۾ مُنهن لڪائي ويٺو رهيس. هوءَ منهنجا وار ڏاهي چوڻ لڳي، "ڪيئن مٺو، پڙهندين نہ؟"

مان ڪنڌ لوڏي چوڻ لڳس. "ها آپي، مان پڙهندس ۽ پوءِ جڏهن وڏو ماڻهو ٿيان تہ پوءِ توهان هلي اسان وٽ رهجو!"

هن اهو ٻڌي کِلندي منهنجي نرڙ تي مٺي ڏني ۽ چوڻ لڳي، "چڱو، هاڻ ائين ٿا ڪٽي ڪريون تہ تون روز شام جو اچي مون وٽ پڙهہ. مان توکي A.B.C.D سيکاريندس! ايندين نہ؟"

"ها!" مون خوش ٿيندي چيو.

هن کِلي منهنجا ڳوڙها پنهنجي هٿ سان اگهيا، تہ مون ڪيس چيو، "آپي، توهان اهو ڇا پئي وڄايو؟"

"هي...هي ستار آهي!" هن جي چپن تي مُرڪ وري آئي، "ڇو توکي وٽي ٿو انهيءَ جو آواز؟"

"سچي آپي، توهان ڏاڍو سٺو پئي وڄايو. توهان ان کي وري وڄايو!" مون ائين چئي سندس پر ۾ رکيل عاج لڳل ستار جي تارن کي ڇهيو.

هن ڪجهہ پل سوچيو، ۽ پوءِ ستار کڻي هوريان هوريان ڪائي ڌُن ڇيڙي. آپا مهناز ستار بہ ڏاڍو سٺو وڄائيندي هئي. مان ڳَم سُم ٿي ڪيس ٻڌڻ لڳس. هوءَ ستار وڄائيندي پئي ويئي ۽ مان ڀنڊ ڀڇڻ ٿيو، سندس خوبصورت ۽ نازڪ آڱرين کي تارن تي هلندي ڏسندو پئي ويس. (اڄ انهيءَ ڳالهہ کي انهيءَ اُداس ستار جي ڌُن کي نہ وساري سگهيو آهيان).

اوچتو ستار وڄائيندي وڄائيندي هن جي نيڻن مان لُڙڪ ٽمڻ لڳا. هن جي نيڻن مان لُڙڪ وهي اچي سندس ڳلن تي بيهنا تہ مان ڊڄي ويس. هڪدم اُٿي پنهنجن ٻنهي هٿن سان سندس ڳوڙها اگهي چوڻ لڳس، "آپي نہ روئو، آپي نہ روئو!"

۽ هوءَ ستار وڄائڻ بند ڪري منهنجي ننڍڙن هٿن کي پنهنجن نيڻن تي رکي سڏڪا ڀري روئڻ لڳي.

انهيءَ رات، جڏهن آڪاس تي ستارن پنهنجي جهرمر لاتي، تہ مان امڙ جي پر ۾ ليٽي مٿي ٽمڪندڙ ستارن کي تڪڻ لڳس. مون کي هڪ ٽِڪ آسمان ۾ تڪيندي ڏسي امي چوڻ لڳي، "پٽ، آسمان ۾ نہ ڏسبو آ. نہ تہ ننڊ ۾ ڊڄندين!"

"ڇو ڀلا؟ ڇا آهي آسمان ۾؟ اڃا تہ ٽيڙو بہ ڪونہ ڪِڙيا آهن، پنهنجي اڱڻ مٿان، مان تہ ڪونہ ٿو ڊڄان!" مون ضد ڪندي ڪاوڙ مان چيو.

"پٽ ضد ناهي ڪبو." امي منهنجي وارن کي سنواريندي چيو، "ڀلا ڇو اڄ ڪا آکاڻي ٻڌندين ڇا؟"

مان پنهنجا ٻئي هٿ مٿي هينان ڏيندي، لڳاتار تارن کي ڏسندي چوڻ لڳس، "امي، هُو مون کي جيڪا ڳل ڦل راڻي واري آکاڻي ٻڌائيندي آهين نہ، جنهن ۾ شهزاديءَ کي هڪ ديو وڏي محلات ۾ ڪٽي پنهنجي بند ۾ رکيو آهي، اها وري ٻڌاءِ!"

"اها تہ ڪوڙ ڀيرا ٻُڌي اٿئي!" امي مُرڪي چوڻ لڳي.

"بس، اُهائي آکاڻي وٽيم ٿي." مون ڪجهه ويچاريندي چيو، "ڀلا امي، اِها شهزادي، ديوَ جي بند مان ڪڏهن آجي ٿيندي؟" ائين چئي، اميءَ پيرانٽي نموني آکاڻي ٻڌائڻ شروع ڪئي، ۽ منهنجا نيڻ آکاڻي ٻڌندي ٻڌندي الائي ڪهڙيءَ مهل ٻوٽجي ويا. انهيءَ رات مون ڪيترا ڀيرا ڀوائتا سپنا ڏٺا ۽ ڇرڪ ڀري اُٿي ويٺس ۽ سڄي رات ننڊ ۾ وڦلندو رهيس.

"راتهه متو خواب ۾ ڊنو آهي!" ورندي ڏينهن صبح جو اميءَ، ناني امان کي چيو، جيڪا کير جو گلاس جهليو منهنجي سرانديءَ کان بيٺي هئي. ناني وڏي منهنجي ٻرڙ کي هٿ لاتو تہ اهو ٻريو پئي. بخار جو ٻڌندي ئي سڄي گهر ۾ ڦڙڦوٽ پئجي ويئي. هڪدم پاڙي واري ڊاڪٽر عزيز احمد کي گهرايو ويو. جنهن اچي سُئي هنئي ۽ دوا ڏني. منهنجو اسڪول وڃڻ بند شام جو ناني امان بخاري شاهه مان مائي ٻچل کان وڃي فال ڪيرائي پليتون لکرائي آئي. (چينيءَ جي سلسرن تي زعفران سان ڪجهه آيتون لکيون وينديون هيون. روز صبح جو سويل انهن ۾ ٿورو پاڻي اوتي، اهو پاڻي پياريو ويندو هو.)

ٻہ چار ڏينهن آپا مهناز وٽ نہ ويس، تہ هڪ شام جو اچي اسان جي گهر نڪتي. مان اُن مهل تازو بخار مان اُٿيو هوس، ۽ وهنجي سَهنجي شاپنگ سينٽر تان بخار مان اُٿڻ جي خوشيءَ ۾ ورتل پوپٽن واري بشرٽ ۽ ڪاري بخمل جي چڊي (ٻن پٽين واري) پهريو، اڱڻ ۾ پئي ڦريس. (حيدرآباد شهر ۾ اُن وقت ريڊي ميڊ ڪپڙن جو فقط هڪ وڏو دڪان هوندو هو، جنهن ۾ طرحين طرحين ٻارن توڙي وڏن جا ريڊي ميڊ ڪپڙا ۽ ڪاسميٽڪس پريا پيا هوندا هئا. اهو دوڪان تلڪ چاڙهيءَ مٿان جتي هاڻ هوٽل جبيس آهي، اُن جي پر ۾ هوندو هو.)

ڪيس ڏسندي ڊُڪ پائي وڃي ساڻس ڀاڪر پائي مليس. هن کي آسماني رنگ جي ساڙهي پهريل هئي، جنهن تي ڦرمچ جو سهڻو ڪم ٿيل هو ۽ پيرن ۾ ڊگهي ڪڙيءَ وارو سينڊل پيل هو. مان خوش خوش ڪيس هٿ مان وٺي وڃي پنهنجي هرڙي وٽ وٺي ويس. پنهنجون سموريون گڏيون، (جيڪي گهٽ ۾ گهٽ 70-80 سال پراڻيون هيون)، ڇتون ڪينهوڙو ۽ ٽپ دوران ورتل رانديڪا ڏيکاريم.

هُن مون لاءِ چاڪليٽن جي هڪ سهڻي پيتي آندي هئي، جيڪا مون انهيءَ مهل وڃي ڪٻٽ ۾ لِڪائي رکي. امي مون کي خوش ٿيندي ڏسي، آپا مهناز کي چوڻ لڳي، "هيترن ڏيهاڙن کان پوءِ اڄهو کِليو آهي، توکي ڏسي." اهو ٻڌي هوءَ مُرڪڻ لڳي. اُن شام هوءَ مون کي پاڻ سان گڏ گهمائڻ وٺي هلي. اسان جي گهر جي ٻاهران سندس موٽر بيٺي هئي. مان ٽپا ڏيندو ساڻس گڏ هلڻ لڳس. هن مون کي ڪار جو در کولي اڳين سيٽ تي ويهاري، پاڻ اچي ڊرائيونگ سيٽ تي ويٺي ۽ مان خوش خوش ڪيس موٽر ڊرائيونگ ڪندي ڏسڻ لڳس. (انهيءَ وقت حيدرآباد شهر ۾ ايڪڙ ٻيڪڙ موٽر ڪارون هونديون هيون).

حيدرآباد مان رستا شام جي ڏنڌلڪي ۾ ويڙهيل هئا. فوٽ پاٿن تي ماڻهن چهل قدمي پئي ڪئي. رستي تي بيٺل بجليءَ جي ٿنڀن ۾ لڳل بجليءَ جا بلب ٻرڻ شروع ٿي ويا ۽ اسان جي موٽر هوريان هوريان ڏامر جي رستي تان هلندي پئي ويئي. موٽر جڏهن گاڏي کاتي واري باغ کان مُڙي، ٽڏي سڙڪ ڏي هلڻ لڳي تہ هن مون کان پڇيو، "متو، ڪيڏانهن گهمڻ هلندين؟"

مان جيڪو اُن مهل دريءَ مان باغ جي اوچن وڻن کي ڏسي رهيو هوس، گد گد ٿيندي چوڻ لڳس، "آپي، جتي بہ وٺي هلو، اوهان جي مرضي!"

پويان باغ ۾ جهرڪين جو شور، شام جي اونداهي مهل ڏاڍو عجب پئي لڳو. مان سيٽ کي ٽيڪ ڏيئي ويٺس تہ ڪنهن مهل وري اُبو ٽي سامهون باغ کي ٽي ڏسڻ لڳس. موٽر جڏهن سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس (نو وديالیہ) وٽان لنگهي تہ ٽاور جو گهڙيال ٽڪاؤ هڻي رهيو هو. پاسي کان سيشن ڪورٽ جي عمارت، اڱڻ ۾ بيٺل وڻن سان ڏاڍي ڀوائتي پئي لڳي. اسان جي ساڄي پاسي سيشن ڪورٽ ۽ کاٻي پاسي سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس (نو وديالي) جو عمارت جي ٽاور، سندس اڳيان شاهي

باغ ۾ ان جو لوهي جنگلو هو- سج شام جي ڏنڌلڪي ۾ ويڙهيل نظر اچي رهيا هئا. جن جي وچ ۾ ننڍڙو رستو هو، (تڏهن اجا اهو رستو ويڪرو نہ ڪيو ويو هو، ڪورٽ جي اڳيان ۾ اولڊ ڪئمپس جي لان کي گڏائي) جنهن تان اسان جي موٽر آهستي آهستي هلندي پئي ويئي. سامهون رستو ڏکڻ ۾ سنسان هو، جنهن تان ڪنهن ڪنهن مهل ڪا وڏي گاڏي يا ٽانگو لنگهيو ٿي. ڪورٽ کان ٿورو اڳيان ويندي ڪابي پاسي کان سول لائينس جو بنگلو نمبر پهريون هو، جنهن جي اڳنڊ ۾ ڪيترين گٿون ٻڌل هيون. مان اهو سمورو ڏيک ڏاڍي موهہ سان ڏسي رهيو هوس. اسان جي سامهون ڊاڪ بنگلو ۾ ان جي پريان جيمر خانو، هو جنهن جي مٿان ٻريل بتي پري کان ڏسڻ ۾ پئي آئي. موٽر جڏهن پريم پارڪ وٽ پهتي تہ مون آپيءَ کي ٻڌايو: ”آپي، اسين پريم پارڪ ۾ اسين پنهنجي متوءَ کي ڪلب گهمائينداسين.“ مان ڌيان سان پريم پارڪ جي وڻن هيٺ چاڙهيءَ تي پٿر جي ٺهيل بينچن ۾ سول لائينس ڏانهن ويندڙ رستي تي ٻوٻينا جي قطارن کي ڏسڻ لڳس.

گاڏي جڏهن سامهون جيمر خانہ ڪلب جي اندر گهڙي تہ مان ڪلب جي عمارت کي ڏسڻ لڳس. جنهن جي اڳيان ڪيترا وڻ هئا، جن جي وچ مان شام جي ٿڌي هوا لنگهندي پئي ويئي ۾ عمارت جي مٿان ٻريل بلب هوا ۾ لُڏي رهيو هو.

هن موٽر هلي نم جي گهاٽي وڻ هيٺان بيهاري ۾ در کولي هيٺ لهي، منهنجي پاسي وارو در کولي مون کي ڪلب جي اندر وٺي هلڻ لڳي. اسان جي مٿان رات جي اونداهي ڇانئجي رهي هئي. اسان جي ڪابي پاسي کان ڪيترا وڻ بيٺل هئا، جن جا پاڇا ڏاڍا ڀوائتا پئي لڳا.

اسين ڏاڪڻيون چڙهي مٿي ٿياسين تہ سامهون هڪ شاهي لان نظر آيو، جنهن جي اوچن وڻن جي هيٺان ڪيترين ڪرسيون ۾ ميزون پيل هيون، جن جي آڏو ڪيترا مرد ۾ عورتون ويٺل هئا. (1897ع ۾ ڪولونيل دور جي ٺهرايل جيمر خاني واري زندگي سال 1958ع ۾ اجوڪي جيمر خاني واري ماحول کان اور هئي). اسين لان لتاڙي اندر وراندي ۾ داخل ٿياسين- هڪ پاسي بليئرڊ روم هو، جنهن ۾ ڪيترا سوٽيڊ بوٽيڊ مرد وات ۾ چروٽ/ پائيپ ۾ هٿن ۾ ڊگهيون ڪانيون جهليو، هڪ شاهي ميز جي چوگرد بيٺل هئا.

”هي، ڇا پيا ڪن؟“ مون اوچتو آپا مهناز کان پڇيو.

”هيءَ راند آهي- بليئرڊ.“ هن وراڻيو ۾ مون کي هٿ کان جهلي بار روم (جتي هاڻ ڊرائنگ هال آهي) کان پاسو ڪري، ليڊيز هال ڏانهن وٺي هلڻ لڳي. ليڊيز هال- هڪ شاهي ڪمرو هو، جيڪو وڪٽورين دور جي فرنيچر سان ڀريل هو، هيٺ غاليچو، وڏين ٻانهن وارا ڪوچ، ميزون، ٽپايون، ڪرسيون، سامهون ٻُخارو جنهن جي مٿان ٽامي جي گلدانن ۾ تازا گل مهڪي رهيا هئا. هال ۾ ڪيترين خوش پوشاڪ عورتون ويٺل هيون ۾ سڄو هال طرحين طرحين جي سينٽن جي سڳنڌ سان واسجي ويو هو.

آپيءَ مون کي وٺي هلي ڪرسيءَ تي ويهاريو، تہ ڪيترين عورتون اچي ساڻس مليون. هوءَ عورتن سان وش ڪري اچي منهنجي ڀر ۾ پيل ڪرسيءَ تي ويٺي.

”ٻاهر هلي لان ۾ ويهون!“ هن مون کي لڄي ٿيندي ڏسي چيو. مون ڪنڌ سان هاڪار ڪئي تہ هوءَ مُرڪي پئي. مان سچ پچ تہ عورتن جي هيڏي ساري ميڙ ۾ لڄي ٿيندو پئي ويس. هوءَ مون کي هٿ کان وٺي ٻاهر آئي. وراندي ۾ ڪجهہ ٻار ٻہ هئا، جن کي ڏسي هوءَ چوڻ لڳي: ”ڏس متو، هي ٻار ڪيئن نہ پيا هِتي ڦِرن ۾ تون پيو لڄي ٿين!“

ٻاهر لان ۾ هڪ ٻئي کان پري پري رکيل ميزن جي چوگرد ڪرسين تي ڪيترا جوڙا ويٺل هئا. جن سان ڪجهہ ٻار ٻہ گڏ هئا. لان ۾ بيٺل وڻن مان اونهاري جي ٿڌي ٿڌي هوا گهوگهٽ ڪندي پئي ويئي. ڪلب جون سموريون بتيون ٻري چڪيون هيون، جن جي مٿان آڪاس تي ڇٻن ڇٻن ڪرن جي وچ ۾ ڪٽان ڪٽان، ڪي ٻٽڪيل تارا لياڪا پائي اسان کي ڏسي رهيا هئا.

آپا مهناز مون کي هڪ ٽيبل وٽ ڪرسيءَ تي ويهاري پاڻ منهنجي سامهون ويهي سگريٽ دکائي ان جا ننڍا ننڍا ڪش هڻڻ لڳي. اڇي ڊريس پهريل هڪ بيرو اچي اسان جي پر ۾ بيٺو تہ کيس چپس، سينڊوچز ۽ آئيس ڪريم جو آرڊر ڏيئي وري سگريٽ ڇڪڻ لڳي.

"نہ آپي، مون کي تہ ڏاڍو مزو پيو اچي هتي!" مون کيس چيو. اسان جي مٿان حيدرآباد جي اونهاري جي رات پنهنجي پوري مهڪ سان ماحول تي ڇانئجندي پئي ويئي. هوا ۾ گلن جي مهڪ هئي. پريان عورتن، مردن ۽ ٻارن جي ڳالهائڻ جو هلڪڙو آواز اسان تائين آيو پئي ۽ هوءَ الائي ڪهڙي ويچار ۾ گم، سگريٽ جا ڪش هڻي رهي هئي. اوچتو مون رات جي تيزيءَ سان پکڙجندڙ اونداهيءَ ۾ جيم خاني جي لان ۾ اڌ اونداهي ۽ روشنيءَ ۾ ڏسي رهي هئي. مٿي آڪاس هاڻ ڪڪرن سان صاف ٿي چڪو هو، جنهن ۾ آرهڙ جو چنڊ ۽ تارا ٽِم ٽِم ڪري رهيا هئا ۽ هوءَ لڳاتار سگريٽ ڇڪيندي کُليل آڪاس کي تڪي رهي هئي. (مون ان مهل هلڪي هلڪي روشنيءَ ۾ سندس مُک ڏانهن ڏسندي سوچيو هو- وڏو ٿي مان آپا مهناز سان شادي ڪندس ۽ کيس هلي پاڻ وٽ رهائيندس!)

۽ پوءِ مون وري روز شام جو آپا مهناز وٽ وڃڻ شروع ڪيو. هوءَ مون کي شام جو ويهي پڙهائيندي هئي. ڪڏهن سندس بيڊ روم ۾ تہ، ڪڏهن مٿي ڪُڏ تي اچي سنگمرمر جي ٻارنهن- دريءَ ۾ مان روز وٽس ويندو هوس. انهيءَ عرصي ۾ ڪيترا ڀيرا سندس مڙس سان مڪاميلو ٿيو، پر نہ هن مون سان ڳالهايو، نہ مون سندس ويجهو ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي. هڪ لڳا مون کي چٽيءَ ريت ياد آهي، منهنجي ٻانهن تي ڳاڙهو داغ ٿي پيو هو. (شايد چمڙيءَ جي ڪائي بيماري هئي). آپا مهناز جو اهو داغ ڏٺو، تہ مون کان پڇيائين، "متو هي ڇا ٿيو اٿئي؟"

"آپي، هن ۾ خارش بہ ٿئي ٿي، پائوڊر بہ هنيو اٿم، تہ بہ ڪري ٿو،" مون کيس ٻڌايو. هوءَ اهو ٻڌي مون کي هيٺ وٺي هلي. ان مهل شام جا پنج يا ڇهہ هوندا. هيٺ اڱڻ ۾ سندس مڙس واش- بيسن ۾ ڏندڻ ڪري رهيو هو. آپا مهناز، هڪدم مڙس کي چيو، "ڏسو، ننڍڙي کي هيءُ داغ ٿي پيو آهي. توهان ڪائي دوا لکي ڏيو؟"

مون ٻانهن اڳيان وڌائي، تہ هن ڏندڻ ڏيندي، نهايت ئي ڪاوڙ مان ڇڙٻ ڏني، "مان هتي ڪنهن بہ مريض کي ڪونہ ڏسندو آهيان. ڏيکارڻو اٿوَ تہ صبح جو اسپتال موڪليوس!"

مان ڇڙٻ ٻڌي پوئتي وريس. منهنجي نيڻن مان ڳوڙها وهي آيا. آپا مهناز ان مهل کيس ڪوبہ جواب نہ ڏنو. ڪاوڙ مان مون کي ٻانهن کان وٺي پنهنجي بيڊ روم ۾ هلي، ڪبٽ مان ڪٽي ڪورا جي دٻي مان پائوڊر ڪڍي منهنجي ٻانهن تي هڻڻ لڳي. منهنجي نيڻن ۾ ڳوڙها ڏسي، انهن کي پنهنجي هٿن سان اگهندي، مون کي هيٺ وٺي آئي. ڦوهاري جي ڪنهڙي تي ويهي اسين ڦوهاري مان نڪرندڙ پاڻي ڏسڻ لڳاسين. سندس چهرو ڪاوڙ مان ٽامڻي هڻي ويو هو، ان مهل ۽ مون ڪڏهن بہ کيس ايترو ڪاوڙيل نہ ڏٺو.

مون کي ياد آهي، آپا مهناز کي سير سفر جو بہ ڏاڍو شوق هوندو هو. قدرت جي سهڻن نظارن ڏسڻ جو تہ کيس عجب موھ هوندو هو. مان شام جو وٽس پڙهڻ ويندو هوس. رات جو ڪڏهن سندس ڊرائيور عمر مون کي موٽر ۾ گهر ڇڏي ويندو هو، تہ ڪڏهن ناني أمان مون کي وٺڻ ايندي هئي.

چيٽ جي چانڊوڪيءَ ۾ هوءَ گهٽو ڪري مٿي ڪُڏ تي اِنهيءَ سنگمرمر جي ٻارنهن دريءَ ۾ هلي ويهندي هئي. رات جي سانت ۾ اوپر کان چنڊ آهستي آهستي ڪڙندو هو ۽ آڪاس ۾ ڪنهن ڪنهن مهل ڪائي ٽينيهر رڙيون ڪندي هئي، ۽ پريان شهر جا منگهہ، انهن جا پاچا ۽ ماڙيون، هر شيءِ ڪنهن سپني جي ماحول جيان طلسمي لڳندي هئي- ۽ هوءَ آرام ڪرسيءَ کي ٽيڪ ڏيئي پولار ۾ نهاريندي رهندي هئي. (أن مهل هوءَ بتيون گل ڪرائي ڇڏيندي هئي).

هر سياري جي مند ۾ هوءَ منجهر ڍنڍ گهمڻ ويندي هئي، جتي سندس ماروٽ ڪيس شڪار ڪرائڻ وٺي ويندو هو. (منهنجي ذهن تي اڃا تائين سندس اهو فوٽو به اُڪريو پيو آهي، جيڪو سندس پيڪي گهر جي گول ڪمري ۾ پٽ تي ٽنگيل هوندو هو، جنهن ۾ هوءَ رائيڊنگ جي فل ويس ۾ گهوڙي تي ويٺل نظر ايندي هئي).

هڪ پيري سندس اباڻي گهر ۾ ڪوئي ڪاڄ هو. سندس اباڻو گهر سول لائينس ۾ هوندو هو. تمام وڏو بنگلو، جنهن جي ٻنهي پاسن ڪان لان هوندي هئي، ۽ پاسن ڪان زيتون، اَنب ۽ نِم جا وڻ هوندا هئا ۽ اهو ڪاڄ رات جو انهيءَ ڪليل شاهي لان ۾ هو، جنهن ۾ تنبو لڳل هئا. ٻاهر هلڪي هلڪي ٿڌ هئي. لان ۾ هڪ طرف ٽيبلون رکيل هيون، جن تي اڇيون چادرون وڇايل هيون، ته ٻئي طرف لڳل تنبوءَ ۾ عورتن جي ويهڻ جو انتظام رکيل هو، آپا مهناز جي ڪٽنب جون ڇوڪريون پاسي وارن بنگلن جي ڇوڪرين سان گڏجي شيشي جي گلاسن ۾ اڇا رومال (نيپڪن) ويڙهي رکي رهيون هيون، ۽ مان وراندي ۾ آپا مهناز جي ڪڍ پئي ڦريس. اَمي پاسي واري گول ڪمري (ڊرائينگ روم) ۾ پنهنجي پراڻين ساهيڙين سان ڪچهري پئي ڪئي، جيڪو عورتن سان ڀريل هو ۽ آپا مهناز سنيرڻ جي تيارين ۾ هئي. هوءَ اُنهيءَ مهل اندران وڃي ڳاڙهي رنگ جي ساڙهي اوڍي آئي هئي، جنهن تي هرمُچ جو ڪم ٿيل هو. قدرت ڪيس سونهن ئي اهڙي ڏني هئي، جو هر لباس سندس بت تي ٺهڪندو هو. انهيءَ مهل به هوءَ ڳاڙهي ساڙهيءَ ۾ ڏاڍي سهڻي پئي لڳي. سندس ڊگها ۽ ڪارا وار جن کي هن چوٽين ۾ به نه ٻڌو هو، چيله تائين پئي لڙڪيا.

”هل مٺو ته مان سنيري وٺان!“ هن ماڻس جي صفي مان ٻاهر نڪري مون کي چيو.

مان جيڪو سندس اوسيڙي ۾ وراندي ۾ بيٺو هوس، جهٽ ۾ سندس هٿ پڪڙي ساڻس اندر هلڻ لڳس. هوءَ مون کي اندر ڊريسنگ روم ۾ وٺي هلي. انهيءَ ڊريسنگ روم جو لنگهه سندس ماءُ جي صفي مان هو- اندر سندس ماءُ ڪاٺ جي صندل تي نماز پئي پڙهي. اسين اندر هلياسين ته هن سلام ورائي اسان کي ڏٺو. ڊريسنگ روم ۾ پهچندي هن مون کي اسٽول تي ويهاريو ۽ پاڻ ڊريسنگ ٽيبل آڏو بيهي برش ڪڍي ڦٽي ڏيڻ لڳي. ننڍڙي ڊريسنگ روم ۾ ڊريسنگ ٽيبل، ڪيترا ڪاٺ جا ڪٻٽ، (وارڊ روب) هئا، جن کي ڏسندي، مون ڪنهن ڪنهن مهل ڪيس ڦٽي ڏيندي پئي ڏٺو. اوچتو هوءَ ڦٽي ڏيندي ڏيندي ڏاڍي سهڻي سُر ۾ ڳائڻ لڳي. اها شاهه سائينءَ جي سُر سسئيءَ مان ڪافي هئي:

”لائـي ته ويـا، مُئي کـي لـوري،
هيءَ گهوري، منهنجي جندڙي جتن تان!“

(سندس خوبصورت آواز ۾ مون ڀيريون پيرو سنڌي ڪلام به ان وقت ٻڌو. وقت جي بي رحم پلن ۾، اهو پل ۽ اهو آواز ڪڏهن ڪڏهن منهنجي ڪنن ۾ پيو سُرندو آهي).

مون پٽ کي ٽيڪ ڏيئي، اسٽول تي ويٺي سندس اهو راڳ ٻڌو، ته اوچتو ڊريسنگ روم جو در کولي، آپا مهناز جي ماءُ لنگهي آئي، آپا مهناز ڪيس ڏٺو ته ڦٽي ڏيڻ بند ڪري ڪيس آرسيءَ مان ڏسڻ لڳي، جيڪا سندس پويان اچي بيٺي هئي.

”مهناز!“ هن آهستي ڪيس سڏيو.

آپا مهناز جي ماءُ جي گنڀير اکين تي عينڪ پيل هئي، جنهن مان سندس اکيون ڏيءَ تي پونديون اچي مون تي بيٺيون. ”پٽ، تون هلي ٻاهر ويهه، ته اسين اچون ٿا!“ هن منهنجي وارن تي هٿ ڦيريندي چيو.

”نه اَمان، هيءُ ويٺو هجي.“ آپا مهناز ڪجهه تيز ٿيندي چيو، ”توهان کي جيڪي ڪجهه چوڻو هجي، هن جي اڳيان ئي چئي ڏيو.“

”تنهنجي پويان مٺو اصل ڇيلو ٿيو پيو ڦري.“ آپا مهناز جي ماءُ ٿورو مُرڪي چوڻ لڳي، ”ماڻس چوندي آهي ته هي منهنجو ڏيئڙي پٽ آهي، تڏهن ته مهناز، توسان ايڏي دل اٿس!“

”اَمي، هي منهنجو اصل جُهٽ اٿئي. مون کي هن جي وندر آهي!“ آپا مهناز مون کي پيار جي نهار سان ڏسندي چيو.

"ڪجهه پلن جي چپ رهڻ کان پوءِ ماڻس ڪيس وري سڏ ڪيو:
"مهناز!"
"امي، چؤ نہ. ڇا ٿا چوڻ چاهيو توهين!" آپا مهناز، برش جي ڏندن تي هٿ ڦيريندي چوڻ لڳي.
"ڏيءُ، تون پنهنجي چڱي ۽ مدي پاڻ سمجهين ٿي، مان توکي وڌيڪ ڇا چوان." ماڻس آهستي آهستي چوڻ شروع ڪيو، "۽ چوڻ بہ گهڻو ڪجهه چاهيان ٿي، پر چونديس فقط اهو تہ جيڪي ڪجهه ٿيو، سو ٿيو، هاڻ حالتن سان ٺاهہ ڪر!"
"ٺاهہ!" آپا مهناز جي منهن جو رنگ لهندو ويو، امي، ٺاهہ ڪنهن سان ڪريان، پنهنجي پاڻ سان، حالتن سان يا زندگيءَ سان؟"
"مهناز تون سمجهين ڇو نٿي؟" ماڻس سندس ڪُلهي تي هٿ رکندي چيو.
آپا مهناز ڪنڌ ورائي، ماءُ کي چوڻ لڳي، "امي، مون توهان کي اڳي، بہ چيو هو، ۽ اها ڳالهہ اڄ وري بہ توهان کي ٻڌائي ڇڏيان، تہ توهان اِنهيءَ شخص سان شادي ڪرائي، منهنجي حياتي تباهہ ڪري ڇڏي، مري وينديس تہ پوءِ ياد ڪندؤ، منهنجي اِها ڳالهہ!" سندس آواز ڪاوڙ ۽ ڏک وچان ڀرجي آيو.
اوچتو ماڻس اڳيان وڌي ڪيس ڀاڪر پاتو، تہ هوءَ ماءُ جي ڇاتيءَ ۾ منهن لڪائي ڪنهن ننڍڙي ٻار جيان سڏڪا ڀري روئڻ لڳي. "بس ڪر. مهناز نہ روءِ." ماڻس ڪيس چپ ڪرائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي.
مون اسٽول تي ويٺي اهو سمورو لقاءُ ڏٺو.
ڪا مهل چپ چپات رهي، جنهن ۾ فقط آپا مهناز جي سڏڪن جو آواز هو، جيڪو رکي رکي گونجي رهيو هو.
"مهناز، هاڻ ٿي بہ ڇا ٿو سگهي!" سندس ماءُ ڪيس چوڻ لڳي، "تون ڪوشش ڪري پنهنجي گهر کي تباهہ ٿيڻ نہ ڏي، هُن مُئي سان بہ فون تي نہ ڳالهائيندي ڪر. تنهنجي سَس هڪ هڪ ڳالهہ تنهنجي مڙس کي ويهي ٻڌائي آهي."
آپا مهناز ڪا بہ ورندي نہ ڏني. اوچتو، هُن ساڄي هٿ سان پنهنجي نيڻن مان وهندڙ ڳوڙهن کي اُگهيو، ۽ مون ڏانهن ڏٺو، جو مان ڪيس هِيسيل هِيسيل نهار سان ڏسي رهيو هوس.
"اڄ متو ٻاهر ٿا هلون!" هن منهنجي ڪُلهي کان وٺي مون کي اسٽول تان اُٿڻ لاءِ چيو. مان جيڪو اڳي ئي انهيءَ وايومنڊل ۾ هيسجي ويو هوس، يڪدم سندس هٿ پڪڙي ساڻس ٻاهر هلڻ لڳس.
"ڪيڏانهن ٿي وڃين مهناز؟" سندس ماءُ پويان وراڻيو.
"اِتي ئي آهيان، امي وينديس ڪيڏانهن!" هن آهستي چيو، ۽ مون کي ٻاهر وٺي آئي. ٻاهر ورانڊي ۾ ريفريجريٽر رکيل هو، جنهن مان هڪ شيشي جي ٿڌي بوتل ڪڍي، انهيءَ مان پاڻي پيئڻ لڳي. مون ان مهل ڪيس عجب مان ڏٺو، جيڪا اهڙي سيءَ ۾ بہ ايڏو ٿڌو پاڻي پي رهي هئي.
ٻاهر لان ۾ چوڪرين جو شور هو، جيڪي نيپڪن ٺاهي، هاڻ پاڻ ۾ زور زور سان ڳالهائي رهيون هيون. نوڪر لان ۾ پئي ڦريا. زالون اچڻ شروع ٿيڻ لڳيون هيون. پريان تنبوءَ ۾ حاجياڻي چُني شيدياڻي پنهنجي پارٽيءَ سان اچي ويٺي هئي. ڏينهن اڃا پورو نہ ٿيو هو، جنهن جي ڪري سج جي روشني اڃا باقي هئي، پر لان جي وڻن ۾ ڪاچ سبب لڳايل بلبن جي جهالر (مرچيون)، هينئر کان ئي ڪنهن ٻاري ڇڏي هئي.
اسين ورانڊي جون ڏاڪڻيون لهي هيٺ لان ۾ آياسين تہ آپا مهناز کي چوڪريون وڪوڙي ويون. هوءَ ساڻن ڳالهائيندي، لان لتاڙي، ٽِڪو ٽِڪو مون کي پاڻ سان وٺي بنگلي جي لوهي گيٽ ڏانهن هلڻ لڳي، تہ مون پڇيو، "آپي، ڪيڏانهن ٿا هلو؟"

”ٻاهر ٽا هلون ٽڪريءَ تي هوا کائڻ. مٺو، هتي تہ منهنجو ساهہ ٿو مُنجهي!“ هن چيو.

۽ مان چپ چاپ ساڻس هلندو، بنگلي جو لوهي گيٽ اُکري ٻاهر هليو آيس.

ٻاهر سول لائينس جي رستن مٿان، شام آهستي آهستي لهي رهي هئي، ۽ مان آپاز مهناز سان گڏ واڪ ڪري رهيو هوس. شام سموري وايومنڊل تي پنهنجن سمورن رنگن سان ڇانئجندي پئي وئي ۽ هوءَ سامهون ٽنبو جهانيان واري ٽڪريءَ، ڏانهن ننڍيون ننڍيون وِکون کڻندي پئي وئي.

(حيدرآباد شهر جون سانجهيون اڄ بہ وڻندڙ آهن، پر سول لائينس حيدرآباد جي شام اڄ کان ويهہ-ٻاويهہ ورهيہ اڳ اور هوندي هئي. اڄوڪي سول لائينس ۽ سال 1959-58ع واري سول لائينس ۾ وڏو فرق هو. سول لائينس جي ٻنهي رستن تي سَرنهن جا وڻ، انهن جي پاسي کان ٻوڊينا جون سايون سايون قطارون، ۽ اِنهن سان گڏوگڏ سيمينٽ ۽ پٿر جون بينچون، پريم پارڪ کان بہ اڳيان ڊاڪ بنگلي تائين پکڙيل هونديون هيون، پريم پارڪ، ان ۾ وڏا وڏا وڻ ڇبر، ۽ انهيءَ جي اڳيان ٽڪري، روز صبح ۽ شام هوا خوريءَ لاءِ ايندڙ ماڻهو، پريم پارڪ مان ٿي، پٿر ۽ سيمينٽ جي بينچن تي گهڙيءَ پل لاءِ ويهي ٿڪ ڀڃيندا هئا. گلن ۽ وڻن جي هٻڪار ۾ رچيل هئا. انهيءَ وڻندڙ شام جي ماحول کي ڇٽني ٻلسن کان مهڪائي ڇڏيندي هئي. پنهنجي سڳند سان).

اسين پنڌ ڪندا پئي وياسين ۽ مان آسپاس جي وايومنڊل کي ڏاڍي ڌيان سان ڏسي رهيو هوس. ٻنهي ٻلسن کان اڏيل بنگلن مان ڪنهن ڪنهن مهل ماڻهن جا آواز اچي وري گم ٿيو پئي ويا. ٿورو پنڌ ڪري اسين ٽڪريءَ تي پهتاسين. (ٽنبو جهانيان واري اها شاهي ٽڪري، سول لائينس جي ڇيڙي تي هوندي هئي، ۽ اڄ اها ٽڪري بہ معدوم ٿي وئي آهي، جو انهي سموري ٽڪريءَ تي بنگلا ٺهي ويا آهن).

۽ انهيءَ ٽڪري تي بيهي هوءَ اولهہ ڏي ٻڏندڙ سج کي ڏسڻ لڳي.

اسان جي ڇٽني ٻاسن کان شام جو سمورا رنگ ۽ روپ هڪ هڪ ٿي وايومنڊل تي ڇانئجندا پئي ويا. سامهون اولهہ ڏي ڄام شوري وارين ٽڪرين ۾ ڳاڙهو سج لڙيو پئي ۽ آڪاس تي ڄڻ ڪنهن کهنبو رنگ هاري ڇڏيو هو. هيٺ ٽنڊو جهانيان هو، جتي وڻن ۾ جهرڪين جي چين چين، مٿي آڪاس تي آکيرن ڏانهن ويندڙ پکين، ابابيلن ۽ سِرڙين جا ولر هئا. مان ڪنڌ ورائي وڻن ڏانهن تڪڻ لڳس. اسان جي پويان، ڪنهن بنگلي ۾ ڪوئي ريڊيو زور زور سان وڄائي رهيو هو، جنهن جو آواز هوا جي هندوري تي ڪنهن مهل آيو ٿي ۽ وري گم ٿي پئي ويو. مان سامهون ٽنڊي جهانيان جي اڇي مقبري کي ڏسڻ لڳس، جنهن سان لاڳو ڪچن گهرن مان نڪرندڙ دونهون آهستي آهستي مٿي شام جي آڪاس ۾ گُم ٿيندو پئي ويو ۽ آپا مهناز چپ چاپ الائي ڪهڙن ويچارن ۾ گُم، شفق جي بدلجندڙ رنگن کي تڪي رهي هئي- (۽ آڪاس مان اونداهي، آهستي آهستي لهڻ جي تيارين ۾ مشغول هئي!)

مون کي ان مهل، شام جي پکڙجندڙ اونداهيءَ، کي ڏسي الائي ڪهڙو پڙ ٿيو، جو مون کٽي آپا مهناز جي ساڙهيءَ جو پلاند پڪڙيو، پر کيس ان جي ڪا لکا نہ پيئي. مون ڪنڌ کڻي کيس ڏٺو. هوءَ پولار ۾ تڪيندي پئي وئي. سندس مکڙو ڏاڍو ڏکويل ۽ اُداس هو، ان مهل ۽ اکين جي گهرائيءَ ۾ ڪا پري جي نهار ۽ سندس مَن ۾ ڪائي اُڻ تُڻ هئي.

مون ان مهل شفق جي انيڪ رنگن جي روشنيءَ ۾ سندس مُک تي هڪ عجيب اُداسي محسوس ڪئي ۽ مون سوچيو، ’سموريون

شهزاديون، ديوَن جي بند ۾، ائين ئي ڏکويل ۽ ملول هونديون، مومل، سومل، گل ڦل راڻي!'

اوچتو هن مون کان پڇيو، ”متو، ڏچين پيو ڇا؟“

”نه آپي!“ مون ڪوڙ ڳالهايو، ”توهان جو مون سان گڏ آهيو!“

مون ڪنڌ مٿي ڪٽي ڪيس وراڻي ڏني، ۽ هوءَ وري سامهون شفق جي رنگن کي ڏسڻ ۾ گم ٿي ويئي- لهندڙ سج جون لامون، نيڪ اسان جي سامهون هيون. اوچتو، ڪجهه پلن کان پوءِ سج اولهه ۾ ٻُبي هنئي نه سڄي وايومنڊل تي ڊپ جهڙي ماٺ ڇانئجي ويئي، پکي پکڻ، سڀ چپ ٿي ويا. ٿڌي ٿڌي هوا اسان جي ۾ مان لنگهندي پئي ويئي، جنهن ۾ آپا مهناز جا ڪليل وار اُڏامي رهيا هئا ۽ آڪاس مان لهي ايندڙ ڏنڌلڪو، اونداهيءَ سان گڏ سرمئي شام کي ڳڙڪائيندو ٿي ويو.

هن اوچتو هڪ ڊگهو ساهه کنيو، ۽ مون کي ٻانهن کان وٺي پوئتي وري، اسين ننڍڙيون ننڍڙيون وِکون کڻندا واپس وري رهيا هئاسين. سندس هٿ منهنجي ڪُلهي تي هو، ۽ سامهون سول لائينس جي رستن تي لڳل اسٽريٽ لائيٽس جي ڊگهي قطار جا بلب ڪنڌوڪو ٻري اُٿيا هئا، جن جي جهيٽي روشنيءَ ۾ سڄو رستو سنسان هو، جنهن تي تيز هلندڙ هوا ۾ وڻن مان ڇڻيل پن اُڏامي رهيا هئا. پريان ڪنهن وڻن جي سڪل پنن جي ڍير کي باهه ڏيئي ڇڏي هئي، جنهن جو دونهون شام جي اونداهي آڪاس ۾ شامل ٿي رهيو هو، وڻن جي سڪل پنن جي سڙڻ جو واس هوا ۾ شامل ٿي اسان تائين پهچي رهيو هو، اسان جي ٻنهي پاسن کان اَڏيل بنگلن ۾ هوريان هوريان بتيون ٻرنديون پئي ويون، ۽ هوءَ ڪنڌ نمائي، پنڌ ڪندي هلي رهي هئي.

اسين جڏهن واپس بنگلي جي لوهي گيٽ وٽ پهتاسين نه سرمئي شام رات جي اونداهي جي پيٽ ۾ اچي ويئي هئي. مٿي آڪاس جي ڪارڻ ۽ نيراڻ ۾ رات جا ستارا ٻڏل نظر پئي آيا. اندر لان ۾ عورتن ۽ ٻارن جو گوڙ هو. رات جي تيزيءَ سان پکڙجندڙ اونداهيءَ ۾ ڪاچ واري تنبوءَ ۾ لڳايل سموريون بتيون جڳ مڳ جڳ مڳ ڪيو ٻريون پئي، جنهن جي وچ ۾ ڳِلم مٿان وڇايل غاليچي تي مشهور ڳائڻي حاجياڻي ڇُٽي پنهنجي درديلي آواز ۾ ڏوهيڙو ڏيئي رهي هئي:

لڙيو سج لکن ۾، راسيون رتائين،
مون کي مارياڻين، آيل اونداهي ڪري!

انهيءَ واقعي جي ڪجهه مهينن کان پوءِ اوچتو بابا جي بدلي، لاهور ٿي، نه اسان به اوڏانهن وڃڻ جي تياري ڪئي- منهنجي دل، وسلمي وئي. حيدرآباد شهر ۾ رانديون ڪندي ڏينهن گذريا هيم، ان کي ۽ آپا مهناز کي ڇڏيندي من وسامندو ٿي ويو- مون اصل روڄ ٻاري ڏنو، نه مان لاهور نه هلندس. آپا مهناز وٽ رهي پڙهندس. مون کي هِتي ڇڏي وڃو.

مون کي ياد آهي، آپا مهناز اسان سان موڪلائڻ لاءِ اسان جي گهر آئي نه مان ڊُڪ ڀائي وڃي ڪيس ڀاڪر پائي روئڻ لڳس. آپا مهناز، منهنجا ڳوڙها اُگهندي، چوڻ لڳي:

”نه متو، سنا ٻار نه روئندا ڪونه آهن! تون لاهور وڃ، مان توسان اتي به ملڻ ايندس.“

”نه آپي، توهان به هلو اسان سان،“ مون سڏڪا ڀريندي چيو.

”متو تون لکي پڙهي وڏو ماڻهو ٿي، نه پوءِ مان اچي تو وٽ رهنديس. ڏس ياد ڪونه اٿئي پنهنجو واعدو!“ هوءَ مون کي پرچائيندي اندر وٺي وڃڻ لڳي، نه مان وڌيڪ روئڻ لڳس.

۽ اهڙيءَ ريت پورا ڏهه ورهيه ٽڪڙا ٽڪڙا اکين اڳيان لنگهي ويا، اونهارو ويو نه سيارو آيو، چيٽ، سانوڻ، سرءُ، مون اهي سموريون مُندون لاهور جي مهڪ ڀريل هوائن ۾ گهاري ڇڏيون. سال 1968ع

جي ڳالهه آهي، مان انهيءَ زماني ۾ ميٽرڪ ۾ پڙهندو هوس، جو بابا سرڪاري نوڪريءَ تان رٽائر ٿيو ۽ اسين، واپس حيدرآباد ورياسين.

حيدرآباد آياسين، ته اوچتو ئي اوچتو خبر پئي، ته آپا مهناز کي ڪينسر ٿي پئي آهي (اجرج جهڙي ڳالهه آهي ته سندس ستارو به 'ڪينسر' هو. سندس جنم 3 جولاءِ تي ٿيو هو) ۽ هن علاج لاءِ ولايت وڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو آهي.

هوءَ منهنجي ننڍي هوندي جو آدرش هئي منهنجي ننڍپڻ جي يادگيرين جي سمورا رنگ رتا سپنا، هن جي رنگن سان چٽيل هئا. مان ڪيس پهريون پيرو ڏسڻ ويس.

(ڏهن- ٻارنهن سالن ۾ حيدرآباد جو نقشو ئي بدلجي ويو هو. رستن تي هانءُ ڦاڙيندڙ ٽريفڪ جو گوڙ، رستن تان وڻ غائب، فوٽ پاٿن جي نالي نشان جو پرو ئي نٿي پيو. سول لائينس ڏانهن ويندي رسالا روڊ تان ٻئي سهڻا باغ گم ٿي ويا هئا- حيدر چوڪ واري باغ جي جاءِ تي هڪڙو ڦڏو پارڪ ۽ ٻئي هنڌ تي اوچي گول بلڊنگ بيٺي هئي. سول لائينس جي رستن تان ٻوڏينا جون سايون سايون قطارون، بينچن سان گڏ ڪنهن ٻئي جهان ۾ وڃي پهتيون هيون ۽ سڀ کان سهڻيون پريم پاڪ ۾ فليٽ ۽ هٽ اڏجي رهيا هئا!) اهائي سول لائينس هئي، اهائي حيدرآباد، پر الائي ڇو سڀ ڪجهه عجيب عجيب لڳي رهيو هو، سندس بنگلي ۾ گهڙيس ته هر طرف کان ماٺ ئي ماٺ لڳي پئي هئي. در وٽ آپا مهناز جي ماءُ منهن ۾ گڏجي ويئي. ٻوڙي سندس پيرن تي هٿ رکي نالو ٻڌايم ته ٻاڪر پائي منهنجي مٿي کي ملي ڏيئي اچي سڏڪن ۾ پئي- منهنجي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. ڪيترن ورهين جي وڇوڙي کان پوءِ مان پنهنجي ننڍي هوندي جي انهيءَ آدرش کي ڏسڻ پئي ويس. جنهن منهنجي ذهن جي ڪئنواس تي عجيب عجيب رنگ رتا انيڪ سپنا چٽي ڇڏيا هئا، جنهن جي لاءِ مون من ئي من ۾ الائي ڪيترا واريءَ جا محل ناهي ۽ پوءِ پوري ڇڏيا هئا. مان ڪنڌ هيٺ ڪيو، آپيءَ جي ماءُ جي ڪڍ لڳو ويس. هوءَ مون کي پنهنجي صفي ۾ وٺي هلي، جتي آپا مهناز ترسيل هئي، صفي جي ٻاهران اهوئي ساڳيو ڪاٺ جو صندل پيو هو، جنهن تي سندس ماءُ ويهي نماز پڙهندي هئي. انهيءَ ساڳئي صندل تي آپا مهناز جو مڙس ويٺو هو. سندس ڪنڌ هيٺ هو، ۽ هو ڪنهن ويچار ۾ گم هو. هن مون ڏانهن نهاريو ئي ڪونه ۽ مان سندس پاسي کان لنگهندو اندر گهڙيس.

اندر صفي ۾ آپا مهناز هالن جي جنديءَ جي پاون واري کٽ تي ليٽيل هئي. سندس مٿان اجرڪ پيل هو، ٻئي هٿ مٿي هيٺان ڏيو هن لڳاتار مٿي ڇت ۾ پئي نهاريو.

"مهناز، ڏس ڪير آيو آ؟" سندس ماءُ جو آواز صفي ۾ گونجيو ته هو ڇرڪي مون ڏانهن نهارڻ لڳي. (خوبصورت چهرو، سرو قد، گهرا ۽ ڪارا نيڻ، سهڻا ۽ ڪير جهڙا اڇا هٿ، ڊگهيون آڱريون ۽ پدم جهڙا پير). مون کي سڃاڻڻ جي ڪيائين ته مون ٻوڙي سندس پير ڇُهيا.

"مٺو آهين نه؟" هن اٺڻ جي ڪئي.

"ها، آپي!" مون روئڻهارڪو ٿيندي چيو.

سندس زرد مُک تي مُرڪ ۽ خوشي وري آئي هڪدم منهنجي وارن تي هٿ ڦيريندي منهنجي لِلاٽ تي مٺي ڏيندي، ماءُ کي چوڻ لڳي، "امان، ڏس مَٺو ڪيڏو نه وڏو ٿي ويو آهي!"

مون ڪنڌ ڪٽي ڏانهس نهاريو جڻ چوڏهينءَ جو چند گرهجي ويو هو. سندس ڳهڻ ۽ نيرن نيٽن هيٺان ڪارا نشان هئا. نه اهو اڳيون مُک، نه اها مُرڪ، نه اهو رنگ نه اهو روپ، مان آلين اکين سان ننڍڙي هوندي جي ڏٺل آپا مهناز کي ڳولڻ لڳس. (جڻ حيدرآباد شهر سان گڏ آپا مهناز کي به ڪائي پراسرار سائي وڪوڙي ويئي هئي).

هن هڪ پيرو مون کي چتائي ڏٺو ۽ پوءِ پڇڻ لڳي، "مٺو، پڙهين نہ پيو نہ؟"

"ها آپي!" مون سندس ڪڇ تي وينِي وينِي نگاهہ ڪئي هيٺ ڪئي.

"مٺو، مون کي اتي ياد ڪندو هُئين؟"

مون لڄي ٿي وراڻي نہ ڏني، تہ مُرڪي چوڻ لڳي، "اسان جو مٺو هيڏو وڏو ٿي ويو آهي، پر ڇوڪرين جيان اڃا پيو لڄي ٿئي!"

ائين چئي هوءَ وهاڻن تي ڪنڌ رکي ليٽي پئي. صفي ۾ هڪ عجيب ماٺ ڇانئجي ويئي. ٻاهر رات جي اونداهيءَ ۾ هوا جا سوسٽ ٻڌڻ ۾ پئي آيا. سامهون دري کليل هئي، جنهن مان جولاءِ جي مهيني جو اونداهو آڪاس ڏسڻ ۾ پئي آيو، جنهن ۾ ڏکڻ جي پاسي کان ستارا ٽِم ٽِم ڪيو پئي ٽمڪيا. دور ڪٿان ڪنهن ڪُتي جي اونائين جو آواز پئي آيو.

پوءِ مان روزانو صبح جو کيس ڏسڻ ويندو هوس. چنبيليءَ جي گلن جو پنهنجي هٿ سان ٺاهيل گلدستو روز سندس هٿن ۾ وجهي ڏيندو هوس. جنهن کي هوءَ پنهنجي سيرانديءَ رکي مُرڪي پوندي هئي.

پڇاڙيءَ پيرو کيس ڏسڻ ويس تہ اها جولاءِ جي ئي هڪ اُداس ۽ سنسان شام هئي. سندس حالت اڳي کان وڌيڪ خراب ٿي ويئي هئي. هوءَ ائين ساڳي ئي کٽ تي ليٽيل هئي. سندس سيرانديءَ کان ماٺس ويٺي وار سنواريا، جنهن جا نيڻ پنل هئا. پويان کان ڪرسيءَ تي سندس مڙس ويٺو هو. آپا مهناز جي ڪٽنب جا سڀ ڀاتي صفي ۾ آيا ۽ ويا پئي.

مون پنل نيڻن سان چتائي آپا مهناز کي ڏٺو، جيڪا نيڻ ٻوٽيو سُتي پئي هئي. منهنجي اچڻ تي پيرن جو کڙڪو ٿيو تہ ٻوٽيل نيڻ کولي مون ڏانهن نهاريائين. گهرن ۽ نيرن نيڻن ۾ ٻرندڙ ڏيئيون، جيڪي ڪڏهن انهن ئي نيڻن ۾ پيون ٻرنديون هيون، انهن ۾ ساڳي جوت نہ رهي هئي. اوچتو هن مُرڪي مون ڏانهن نهاريو. اها مُرڪ هڪ عجيب مُرڪ هئي، جڻ پوهہ جي سياري ۾ اُس جو تجلو.

مون پنل نيڻن جي ٻهار مان کيس ڏٺو: هوءَ منهنجي ننڍڙي هوندي جو اهو املهہ سپنو هئي، جنهن سپني جي ساڀيا، مون سدائين سپني ۾ ئي ڏٺي هئي. هوءَ منهنجي ننڍڙي لاڪي جو هڪ سهڻو آدرش، ڪنهن رانديڪي جيان هئي. مون سوچيو هو: وڏو ٿي کيس انهيءَ بند مان آجو ڪرائيندس. (ها، سموريون شهزاديون ائين ئي هونديون آهن. گل ڦل راڻي، مومل... مون کي ننڍي هوندي ٻڌل آکاڻيون ياد اچي ويون). هن مون کي پڙهايو هو. A.B.C.D سيکاري هئائين. هٿ کان وٺي اوچي سوساٽي هلي ڏيکاري هئائين.

اوچتو هوءَ وري اکيون ٻوٽي سمهي پئي، تہ مون ٻوڙي سندس پيرن کي هٿ لاتو، چوندا آهن تہ استاد ماءُ پيءُ جي برابر هوندو آهي. هوءَ بہ مون کي حياتيءَ جا رنگ رتا انيڪ رنگ ڏيکاري سُونهين ٿي هئي. مان سندس پيرن تي هٿ رکي، آلين اکين سان نديون نديون وِکون کڻندو وراندا لتاڙي لوهي گيٽ اُکري بنگلي کان ٻاهر نڪري آيس.

ٻاهر سول لائينس جي رستن مٿان آرهڙ جي سُرمئي شام پنهنجا رنگ پکيڙي رهي هئي. اسٽريٽ لائيٽس جي جهيٽين بتين ۾ سمورو رستو سُنسان ۽ اُداسيءَ ۾ ويڙهيل هو، جنهن ۾ شام جي هوا سوسٽ ڪندي سَرنهن جا سُڪل ۽ ڇڻيل پن اُڏائي رهي هئي.

◙

ايوب عمراڻي

مسيحا

سمنڊ ڪناري تي پهتو ته هن سوچيو: هڪ ڀيرو وري به ان ڳالهه تي نظرثاني ڪرڻ گهرجي، ڪٿي مان غلط ته نه ڪري ڪري رهيو آهيان.....!

نوڪريءَ پٺيان ڀوڙندي ڪيس ڪئين سال ٿي ويا هئا. نوڪريون هيون ته سهي، پر اهي لکن روپين ۾ وڪامي رهيون هيون ۽ هن وٽ رپيو به نه هو. هن لاءِ بيروزگاري هڪ اهڙو عذاب بڻجي وئي هئي، جنهن جو هن وٽ ڪو به متبادل نه هو، بيمار پوڙهو پيءُ جيڪو بيماريءَ جي بستري تي ڪِرڻ کان پوءِ بخيل ٿي پيو هو، ان جي ڪِل ڪِل ۽ ٽڪ لعنت ڏينهون ڏينهن وڌي وئي هئي. هو اٿندي ويهندي ڪيس نڪمو نالائق ۽ بيڪار هئڻ جا طعنا ڏيندو هو ۽ سندس اندر کي ساڙي رکندو هو. بيروزگار کي بيروزگاريءَ جو طعنو ڏيڻ وقت بيروزگار جي دل تي ڇا گذرندو آهي، اهو صرف ڪو بيروزگار ئي ڄاڻي سگهي ٿو. نوڪرين لاءِ ڀوڙندي ڀوڙندي، انٽرويو ڏيندي هُو جڻ ته اَڌ مئو ٿي چڪو هو.

اهڙي زندگيءَ ۾ ڪيس اڪثر ائين محسوس ٿيندو هو ته هُو ڪنڊائين پيچري تي پيرين اگهاڙو سفر ڪري رهيو آهي. ڪنڊن سندس پير پروڻ ڪري ڇڏيا آهن، پر پوءِ به هُو هلندو ئي رهيو، رت ڳاڙيندو اڳتي وڌي رهيو هو، ٿڪل بکيو ۽ اجارو هوندي به ڪيس اڳتي وڌڻو هو، اڳتي هلڻو هو. سندس ٽي دوست حيدر، قلندر ۽ گل هئا ڪڏهن ڪڏهن هُو انهن وٽ هليو ويندو هو ته ڪيس ڪجهه آٿت ملي ويندي هئي، پر ڪو ڏينهن اهڙو به ايندو جو اهي دوست سندس زخمن تي ڦهو رکڻ بدران انهن تي لوڻ ٻُرڪي ڇڏيندا هئا ۽ پوءِ هُو پنهنجي رتورت زخمن ۽ ادڙيل احساسن سان گهر موٽي ايندو هو ۽ دل ۾ پڪو پهه ڪندو هو ته هاڻي هو انهن دوستن سان ڪڏهن به نه ملندو.

پر.... پوءِ جڏهن سندس ويران دنيا ۾ سونيا آئي ته ڪيس ائين محسوس ٿيو جڻ ويراني ۾ بهار اچي وئي. جڻ سندس رڻ ۽ رڃ جي سفر ۾ اوچتو ڪو خوبصورت نخلستان اچي ويو. جڻ سندس ڪينسرزده زندگيءَ کي اهڙو علاج ملي ويو جو سندس سالن جو لاعلاج روڳ هميشه لاءِ ختم ٿي ويو.

سونيا حد درجي جي سهڻي هئي. جڻ پرين جي ملڪ يا اهڙي سونهن پري جنهن کي قدرت حسن جي اهڃاڻ طور هن دنيا ۾ موڪليو هو. قدرت جو اهو حسين تحفو سندس ئي نصيب ۾ هو. ان ڏينهن کان هن پاڻ کي خوشنصيب سمجهڻ شروع ڪيو هو. هن سونيا سان وعدو ڪيو هو ته نوڪري ملڻ جي ٻئي ڏينهن ئي هُو ڪيس پنهنجي ڪنوار بڻائي گهر وٺي ويندو. سونيا سندس ڪلهي تي ڪنڌ رکي، ساڻس گڏ جيئڻ ۽ گڏ مرڻ جا وعدا ڪيا هئا. سونيا جو پيءُ چاچو غلام به هن تي گهڻو مهربان هو. هن کي خبر هئي ته سونيا سجاد سان بيپناهه پيار ڪري ٿي، ڪيس پنهنجي ڌيءُ جي پيار تي ڪو به اعتراض نه هو. هُو صرف اهو چاهيندو هو ته سجاد سونيا سان شادي ڪري ته، هميشه لاءِ هنن وٽ اچي رهي.

سجاد کي اهو شرط ڪنهن به صورت ۾ منظور نه هو. هُو پنهنجي خاندان کي ڪنهن به صورت ۾ ڇڏڻ لاءِ تيار نه هو. سندس گهر ۾ هن کان سواءِ هڪ نوجوان ڀيڻ، پوڙهو پيءُ ۽ ماءُ رهندا هئا. هن نٿي چاهيو ته هن عمر ۾ هُو پنهنجي پوڙهي ماءُ ۽ ڀيڻ کي ڇڏي هليو وڃي، هن پنهنجي ماءُ پيءُ لاءِ پنهنجي پيار جي قرباني ڏئي ڇڏي هئي. ان ڳالهه تي سونيا هن کان ڪڏهن ڪڏهن ناراض به ٿي ويندي هئي، پر پنهنجي ڳالهه تي هميشه اٽل ئي رهندو هو. هن سونيا کي به انٽرويوءَ جي تياري ڪرائي هئي. سونيا جي پيءُ چاچي غلام چاهيو

پئي ته سندس ڏيءُ نوڪري ڪري سندس پوڙهپڻ جو سهارو بڻجي. سونيا سجاد جي سهاري پڙهندي رهي محنت ڪندي رهي ۽ جڏهين رزلٽ آئي تڏهن سندس نالو پاس ٿيندڙن ۾ ٽاپ تي هو.

سجاد هن ڀيري به هميشه جيان فيل ٿيو هو، جنهن ڏينهن رزلٽ آئي هئي، ان ڏينهن هو دير سان گهر آيو هو، ڪيس خبر هئي ته سندس گهر پهچڻ کان اڳ پڻس اخبار ۾ رزلٽ ڏسي چڪو هوندو ۽ گهر پهچندي ئي هن تي لعنت ملامت جا وسڪارا شروع ٿي ويندا. ان لعنت ملامت کان بچڻ لاءِ هو جيتوڻيڪ گهر دير سان پهتو هو پر پوءِ به پڻس سندس انتظار ڪري رهيو هو، هو جيئن ئي گهر ۾ داخل ٿيو ته سامهون پڻس کي ڏٺائين. پڻس به ڪيس ڏسي ورتو. جيئن ئي پڻس جي هن تي نظر پئي، هن جي مُنهن تي حقارت نما مرڪ تري آئي ۽ پوءِ هن هڪ وڏي رڙ ڪئي جنهن سان ڄڻ ته آسمان لڏي ويو. پڻس رڙ ڪندي، چيو شرم اچڻ کپي توکي، تون هن ڀيري به انٽرويو ۾ فيل ٿيو آهين.“ هن پڻس جي آڏو ڪنڌ جهڪائيندي چيو: ”بابا مان ڇا ڪريان شايد بدنصيب آهيان.“ ان تي پڻس کي اڃا به وڌيڪ ڪاوڙ آئي. ان ڪاوڙ ۾ پڻس ڪيس گهڻو بُرو ڀلو چيو هو، پڻس ايتري ته هن جي تذليل ڪئي جو هن جي دل چاهيو ته ڪاش هو مري وڃي.

زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو هن موت جي خواهش ڪئي هئي. اهڙو موت جيڪو ڪيس بيروزگاريءَ کان بچائي سگهي، پر دنيا ۾ اهڙو ڪو به موت نٿو ٿي سگهي جيڪو ڪنهن کي بيروزگاريءَ مان بچائي سگهي. انڪري پڻس جي ايڏي ساري تذليل سهي به چپ رهيو ۽ پنهنجي بدنصيبيءَ تي اندر ئي اندر ۾ روئي رهيو هو. تڏهن پڻس هڪ اعلان ڪيو، پڻس چيو: ”سجاد تون بدنصيب ئي آهين ۽ بدنصيب ئي رهندين، انڪري تنهنجو انتظار ڪرڻ بدران ڇو نه مان پنهنجي ڏيءُ زيبا کي نوڪري ڪرڻ لاءِ موڪليان.“ هن پڻس کي ڪو به جواب نه ڏنو. چپ چاپ رڌڻي ۾ هليو آيو، جتي ماڻس ڪيس ماني ڏيڻ لاءِ اوسيئڙو ڪري رهي هئي. هن رڌڻي ۾ خاموشيءَ سان سڪل چانور ڪاڌا ۽ پوءِ ورانڊي ۾ پيل چنل کٽ تي سمهي پيو.

پئي ڏينهن ڪيس خبر پئي ته سندس ڀيڻ زيبا کي غيرسرڪاري اداري ۾ نوڪري ملي وئي آهي. هو جيئن ئي گهر پهتو ته پڻس خوشيءَ مان ٽهڪ ڏئي رهيو هو، چئي رهيو هو: ”ڏسو ڏسو منهنجي خوشنصيب ڏيءُ، هيءَ ته پٽن کان به وڌيڪ آهي جيڪا پهرئين ئي انٽرويو ۾ پاس ٿي وئي آهي.“ زيبا پنهنجي نصيب تي مُرڪي رهي هئي. پڻس به ساڻس گڏ مرڪي رهيو هو. ڄڻ چوندو هجي: زيبا تون ئي منهنجي نصيبن واري ڏيءُ آهين. هُو ٻئي جڏا مرڪي رهيا هئا جو اوچتو پڻس جي هُن تي نظر پئي. پڻس جي مرڪندڙ مُنهن تي ڪاوڙ ۽ نفرت جا گهنج چڙهي ويا، ڄڻ چوندو هجي: نياڳا! تون زندگيءَ ۾ ڪڏهن به ڪا ڪاميابي حاصل ڪري نٿو سگهين...... ائين به ڪونه هو ته هن ڪڏهن لکت واري امتحان ۾ ڪاميابي حاصل نه ڪئي هئي. هڪ دفعي ته هن نه صرف لکت واري امتحان ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي، پر ڪيس انٽرويوءَ لاءِ به ڪال اچي وئي. ان ڏينهن پڻس ڏاڍو خوش ٿيو هو. هن جي مٿان لعنت ملامت ختم ٿي وئي هئي. پڻس خوشيءَ مان هر ڪنهن کي چئي رهيو هو: ڏسو ڏسو منهنجو سجاد هن ڀيري ضرورنوڪري ماڻيندو. پر جڏهن هن کان انٽرويو ورتو ويو ته صرف نالو پڇي خانه پوري ڪئي وئي. پوءِ جڏهن آرڊر نڪتا ته انهن ئي سفارشي ماڻهن کي کنيو ويو جن جي مٿي پهچ هئي.

ان ڏينهن کان پڻس جو موڊ خراب ٿيو ته وري درست نه ٿيو. اڄ به پڻس پنهنجي خراب موڊ سان هن تي اشارن ئي اشارن ۾ ڄڻ ته لعنت ملامت ڪري رهيو هو. هُو پڻس جي اشارن جي زبان سمجهندو هو، ڪيس پنهنجي پيءُ جو موڊ ڏسي خبر پئجي ويندي هئي ته اڄ منهنجي بابي جي دل ۾ هن لاءِ ڪهڙا خيال گردش ڪري رهيا آهن. هن سوچيو ته پنهنجي پيءُ کي ٻڌائي ته بابا هن بدبودار سماج ۾ هر ڪم ڪرپشن جي حوالي آهي. سڀ ڪجهه پئسن تي وڪامي ٿو، نوڪريون، عزتون، عصمتون، ايمان، پيار، محبت سڀ ڪجهه پئسن تي وڪامي رهيا آهن، جنهن وٽ پئسو آهي، اهو وڏو ڀاڳن وارو آهي. ڇو ته هتي ڀاڳ ۽ نصيب به پئسن تي وڪامندا آهن......

هُو اهي لفظ پنهنجي پيءُ کي چوڻ جي جرئت نه ڪري سگهيو، ڇو ته ڪيس خبر هئي ته پيءُ سان بحث

ڪرڻ جو مطلب آهي وڌيڪ تذليل برداشت ڪرڻ. هو پيءُ جي وڌيڪ تذليل کان بچڻ لاءِ ڪمري ۾ گهڙيو، ماڻس ماني ڏني، پر هن نه کاڌي. کيس پورو پورو يقين هو ته هن ڪوڙهيءَ سماج کي تبديل ڪرڻ لاءِ ملڪ جو عذاب ڀوڳيندڙ مظلوم عوام هڪ ڏينهن ضرور اٿي کڙو ٿيندو ۽ انهن سمورن ظالم حڪمرانن جو تختو اونڌو ڪري ڇڏيندو جن آد ججڳاد کان مظلومن ۽ حقدارن کي ظلم جي گهاڻي ۾ پيڙهيو آهي.

هن هڪ دفعي سونيا کي به چيو هو ته سونيا ڏسجانءِ انقلاب کان پوءِ ڇا ٿو ٿئي، سمورن ظالمن کي ڪيئن ٿو ڦاهيءَ تي لٽڪايو وڃي. پر سونيا هن سان متفق نه ٿي هئي. سونيا چيو هو: مون کي ته اهڙو ڪو انقلاب پري پري تائين نظر ڪونه ٿو اچي. هن کي سونيا تي ڪاوڙ آئي هئي، پر هو سونيا کي ڪجهه به نه چئي سگهيو.

سندس پيءُ کي نوڪري ڇا ملي، هاڻي زيبا جو جڻ ته محتاج ٿي ويو هو. کيسي جي خرچي لاءِ مجبوريءَ ۾ زيبا جي آڏو هٿ ٽنگڻو پوندو هسو. زيبا ڪنجوسيءَ ۽ ڪروڌ وچان ڪڏهن کيس پئسا ڏيندي هئي ته ڪڏهن ٺپ جواب ڏئي ڇڏيندي هئي. زيبا جي آڏو هٿ ٽنگيندي کيس عجيب تذليل ۽ درد مان گذرڻو پوندو هو. هن ڏٺو ته زيبا جا نخرا ۽ ناز روز بروز وڌي رهيا هئا. هوءَ نت نوان ۽ مهانگا ڪپڙا پائي، ڳوڙهو ميڪ اپ ڪري سنوارجي سينگارجي آفيس ويندي هئي. صاحب جي گاڏي کيس گهران کڻڻ ايندي هئي. تڏهن شڪ جو تير آهستي آهستي، سندس اندر ۾ ڪپڻ شروع ٿيو هو.

هڪ ڏينهن صاحب جي آفيس کان وڃي نڪتو، ان وقت زيبا هڪ عجيب ادا سان مُرڪندي صاحب جي ڪمري ۾ داخل ٿي رهي هئي. سنو ٿيو جو هن کيس نه ڏٺو. آفيس جي در تي بيٺل پٽيوالي کي ڌڪو ڏئي هُو زبردستي اندر ڪاهي پيو. اندر جيڪو منظر هن ڏٺو، ان لاءِ هو ذهني طور تي ڪڏهن به تيار نه هو. هن ڏٺو ته ڪمري ۾ زيبا پاڻ کي ڏسي ڪجهه حيران، پريشان ۽ ششدر ٿي وئي. سجاد کي ائين محسوس ٿيو جڻ سندس تصوراتي دنيا ۾ قيامت اچي وئي آهي ۽ اها ذرا ذرا ٿي رهي آهي. چوطرف وڏا ڌماڪا ٿي رهيا آهن، سڀ ڪجهه سڙي تباهه ۽ برباد ٿي رهيو آهي. هُو بت بڻيو حيرانيءَ مان اُهو اذيتناڪ منظر ڏسي رهيو هو. صاحب ۽ زيبا پهرين ته پريشانيءَ مان ڏڪي ويا، پر پوءِ صاحب کي جڏهن اهو ياد آيو ته هُو عزتون ۽ عصمتون پئسي جي اگهه سان خريد ۽ وڪرو ڪندو آهي. هيءُ آفيس سندس آهي، کيس ڪير به ڪجهه به نٿو ڪري سگهي. تڏهن هن زيبا کي اشارو ڪندي چيو ته کيس پريشان ٿيڻ جي ڪا به ضرورت ناهي. پوءِ هُو سجاد ڏي مُڙيو. رڙ ڪندي چيائين: "منهنجي آفيس ۾ بنا اجازت جي داخل ٿيڻ جي توکي جرئت ڪيئن ٿي؟" سجاد سندس ڳچي پڪڙيندي چيو: "توکي پنهنجي آفيس ۾ بازار حُسن قائم ڪرڻي آهي ته ڀلي ڪر پر ان لاءِ مان توکي ڪنهن به صورت ۾ اها اجازت نه ڏيندس، ته تون منهنجي ڀيڻ کي استعمال ڪرين." ٿوري ئي دير ۾ آفيس اندر ڪيترائي ملازم گڏ ٿي ويا، جن سجاد جا هٿ صاحب جي ڳچيءَ مان ڪيرايا. سجاد گهڻن ماڻهن جي آڏو ڪجهه به نه ڪري سگهيو. هو مسلسل صاحب کي گاريون ڏئي وات مان گَڦ وهائي رهيو هو. آخر ۾ هن صاحب کي ڌمڪي به ڏني ته هو کيس نه ڇڏيندو. پوءِ جڏهن هو گهر پهتو، تڏهن ويل چيئر تي هلندي پٽس سڏيو ۽ کانئس نوڪري نه ملڻ جو سبب پڇيو ۽ کيس نياڳو چئي خوب لعنت ملامت ڪئي. پٽس وري به زيبا جي تعريف ڪئي. "زيبا ڪيڏي نه سياڻي آهي، پهرئين انٽرويو ۾ ئي نوڪري ملي ويس." تڏهن هِن کي جڻ ته وڇونءَ ڏنگ هڻي ڪڍيو. هن ڪاوڙ مان چيو: "بابا زيبا سياڻي انڪري آهي جو ڇوڪري آهي، صاحب کيس نوڪري باصلاحيتِ هجڻ ڪري نه ڏني آهي، هُو هڪ وحشي جانور ۽ حَوس جو مريض آهي، اڄ مون جيڪو منظر آفيس ۾ ڏٺو آهي، اهو توهان کي ٻڌائيندي به مون کي شرم ٿو اچي...."

سجاد جي ڳالهه پٽس کي جڻ ته يارنهن هزار وولٽ جو ڪرنٽ هڻي ڪڍيو. پٽس ڪاوڙ ۾ اچي جيڪو چيو، ان لاءِ هُو ڪڏهن به تيار نه هو. پٽس چيو: "پنهنجي معصوم ڀيڻ ۽ فرشتن جهڙي شخص عاصم صاحب تي اهڙو بيهودو الزام هڻندي شرم نٿو اچئي؟ هينئر جو هينئر منهنجو گهر ڇڏي وڃ، مان توکي عمر ڀر لاءِ بيدخل ٿو ڪريان." پٽس جي ڳالهه ٻڌي

سنڌس معصوم دنيا ۾ ڄڻ هڪ ڀيرو وري قيامت اچي وئي. هن ڪجهه چوڻ چاهيو پئي، پڻس کي سچ ٻڌائڻ چاهيو پئي، پر پڻس هن کي ڪو موقعو ئي نه ڏنو. پڻس جي آواز ۾ اڃا به وڌيڪ تلخي اچي وئي، انتهائي ڪاوڙ مان چيائين: "اڙي اڃا ٻيٺو آهين وڃين ڇو نٿو، اڄ پيءُ ۽ پٽ جو رشتو هميشه لاءِ ختم ٿي ويو."

پيءُ جي اهڙي ورتاءُ تي هن روئڻ چاهيو، پر روئي نه سگهيو. هن سوچيو ته ٺيڪ آهي رشتي جي هن ڪوڙي ڀرم کي ٽٽڻ گهرجي. هُو سڄي عمر پيءُ جي پيار لاءِ تڙپيو هو، اڄ اهو پيءُ سندس آخري اميدن کي مٽائي ڪيس گهر مان نڪري وڃڻ لاءِ چئي رهيو هو ته پوءِ هن گهر ۾ ڪيس رهڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي. هُو گهر مان نڪتو ته ماءُ هن جي سامهون اچي وئي. هن هڪ نظر ماءُ کي ڏٺو ۽ پوءِ ٻاهر نڪري ويو. ڪيس پورو يقين هو ته هاڻي هُو مڪمل طور تي سونيا جي گهر رهڻ جي لائق ٿي ويو آهي.

سونيا جي پيءُ چاچي غلام هن تي جيڪو شرط رکيو هو ته هُو سونيا سان شادي ڪري سگهي ٿو، پر ڪيس پيءُ جو گهر ڇڏي سُهري جي گهر ۾ رهڻو پوندو. اڄ جڏهن ڪيس پڻس گهر مان ڪڍي ڇڏيو. هُو تڪڙو چاچي غلام جي گهر جي در تي آيو. در اندران بند هو، نه ته هُو بنا اجازت جي گهر ۾ داخل ٿي ويندو هو. هن در تي بيهي رنگ وڄائي، بجلي نه هئڻ ڪري لاچار در تي ٺڪ ٺڪ ڪرڻي پيس. ٿوري دير کان پوءِ در کليو ته هن در تي هڪ اوپرو شخص ڏٺو جيڪو حيرانيءَ مان ڪيس گهوري رهيو هو. هن اوپري شخص کي چيو: "مون کي سونيا سان ملڻو آهي." اوپري شخص جيئن ئي سونيا جو نالو ٻڌو، تيئن ڪيس ڄڻ ته باهه لڳي وئي. غضبناڪ نظرن سان سجاد کي گهوريندي چيائين: "سونيا ۾ ڪهڙو ڪم اٿئي؟" هن مرڪندي انتهائي معصوم ادا سان چيو: "سونيا منهنجي زندگي آهي، هوءَ مون سان بي انتها پيار ڪندي آهي، اسان ٻئي جلد شادي ڪرڻ وارا آهيون." سجاد جي ان جواب تي اوپري شخص سندس ڳچي پڪڙيندي چيو: "بڪواس بند ڪر، تون ڇا چئي رهيو آهين سونيا منهنجي زال آهي، مون رات ئي هن سان نڪاح ڪيو آهي ۽ هاڻي مان هميشه هن گهر ۾ ناٺي ٿي رهندس." هن ڪاوڙ مان اوپري شخص کان پاڻ ڇڏايو ۽ سندس ڳچي پڪڙيندي چيو: سونيا صرف منهنجي آهي ۽ منهنجي رهندي" اوچتو هن ڏٺو ته سونيا ڪنوار جي ڳاڙهي جوڙي ۾ انهيءَ ئي وقت آئي ۽ هُن ڪاوڙ مان چيو: "سجاد تون هليو وڃ، مان هاڻي سعيد جي امانت آهيان."

سونيا جا اهي لفظ ٻڌي هن محسوس ڪيو ته ڪائنات ۾ هڪ ڀيرو ٻيهر بگ بئنگ ٿي ويو آهي، ڪهڪشائون ذرا ذرا ٿي رهيون آهن، سج بليڪ هول ٿي رهيو آهي، تارا ٽٽي وکري رهيا آهن. هن جو مٿو چڪرائڻ لڳو. هن سوچيو ته ڇا ائين به ٿي سگهي ٿو جو ساهه کان وڌيڪ پيار ڪندڙ سونيا ائين بيوفائي ڪري ڪنهن ٻئي جي ٿي وڃي. هن سواليه نظرن سان سونيا ڏانهن ڏٺو. سونيا رکو ايترو چيو: "تو تمام گهڻي دير ڪري ڇڏي، ڪا عورت هڪ بکئي ۽ بيروزگار کي آخر ڪيئن ٿي پنهنجو جيون ساٿي بڻائي سگهي؟"

ائين چئي هوءَ نفرت وچان منهن کي موڙو ڏئي هلي وئي. هُو بت بڻيو اڃا به حيران حيران بيٺو رهيو. سندس قدم ڄڻ ته اتي جو اتي ڄمي بيهي رهيا هئا. هن چاهيو ته محبت جي نالي ۾ ان بيوفائيءَ تي دانهون ڪري، ماتم ڪري، فرياد ڪري، پر زماني جي ٺوڪ زنيءَ کي ياد ڪري چپ ٿي ويو. ڪيس خبر هئي ته اڄ جي دور ۾ ڪنهن سچي عاشق کي ڪهڙو نه ذليل ڪيو ويندو آهي. هن پاڻ کي سمجهايو ۽ اتان ذليل ٿي نڪرڻ کان پاسو ڪيو. ڪيس عورت ذات بابت چيل ڳالهيون ياد آيون ته ڪيئن نه هر شاعر ۽ عاشق هر دور ۾ هميشه عورت کي بيوفا سڏيو آهي. پوءِ ڪيس ياد آيو ته جڏهن سندس پنهنجو پيءُ ۽ ماءُ به پنهنجا نه ٿي سگهيا ته سونيا ڪيئن ٿي پنهنجي ٿي سگهي؟ سونيا ته پرائي هئي، ان تي ڪا ميار ئي نٿي رکي سگهجي. پوءِ هُو پنهنجي دوستن وٽ آيو. ڳوٺ جي اوطاق تي اڪثر هُو محفل مچائيندا هئا. سماج جي ناانصافين تي ٽيڪا ٽپڻي ڪندا هئا، هميشه اهڙي انقلاب جي اڳڪٿي ڪندا هئا جيڪو سماج مان سموري ڦرلٽ ۽ ناانصافي ختم ڪري ڇڏيندو. ڪيس دوستن وٽان طعنا به ملندا هئا، پر ڪوڙ سارو قرب ملي ويندو هو ۽ هُو دوستن سان قرب ونڊي پنهنجا سمورا ڏک ۽ عذاب وساري گهر موٽندو

هو. اڄ به هُو دوستن ڏانهن ان ئي اميد سان آيو هو ته سندس ملڻ ۽ سونيا جيڪا ساڻس لاتعلقي ڪئي هئي، ان جو ازالو دوستن جي صحبت ۾ رهي ڪري ڪيو وڃي، پر هُو جيئن ئي اوطاق جي در تي پهتو تڏهن دوستن جا پڙڪا سندس ڪن تي پيا. سندس دل گهريا دوست سندس ئي باري ۾ ڳالهائي رهيا هئا. گل چيو: ”يار سجاد مان ڦاسي ويا آهيون، هڪ بيروزگار، مٿان دوستن تي بار، اسان پنهنجا مسئلا حل ڪريون يا سجاد جي مدد ڪريون.“ ان تي قائم چيو: ”بيرقوف ۽ سُست آهي، نوڪري وٺڻ ئي نٿو چاهي، اهڙي شخص سان دوستي رکي اسان به بدنام ٿي رهيا آهيون.“ هنن کي وارو وٺائيندي حيدر چيو: ”اڄ هُو جيئن ئي اچي ته هن کي سڌي ٻڌائجي، ڪيس چوڻ گهرجي ته هُو اسان جي دوستيءَ جي لائق نه آهي، انڪري آئنده هتي نه ايندو ڪري.“

دوستن جا سندس باري ۾ رايا ٻڌي سندس تاڪ لڳي ويا. هُو جيڪو پنهنجي دوستن کي زندگيءَ جو آخري سهارو سمجهي رهيو هو. اصل ۾ اهي سندس دوست هئا ئي ڪونه، اهي ته دشمن هئا جن کي هُو دوست سمجهڻ جي غلطي ڪري رهيو هو. ڪيس محسوس ٿيو هاڻي سندس دنيا ۾ ڪو به پنهنجو نه آهي. جڏهن دنيا ۾ ڪو پنهنجو رهي ئي نه، ته پوءِ اهڙي زندگيءَ ۾ جِي جا ڪبو؟ هن خودڪشيءَ جو پڪو ارادو ڪيو ۽ سمنڊ ڪناري مرڻ لاءِ نڪري آيو. ڪيس پنهنجي ماضيءَ جو جائزو وٺڻ کان پوءِ پوري پڪ ٿي ته هاڻي هن کي مرڻ ئي گهرجي. هن سمنڊ ڏانهن ڏٺو، سمنڊ جون مست لهرون ڪيس ڳڙڪائي موت جي واديءَ ۾ وٺي وڃڻ لاءِ بلڪل تيار بيٺيون هيون.

هُو جيئن ئي سمنڊ ۾ ٽپو ڏيڻ وارو هو ته اوچتو هن ڪنهن ٻار جون رڙيون ٻڌيون. ٻار دانهون ڪري بچايو بچايو چئي رهيو هو. هن رڙين طرف نهاريو ته ڪيس هڪ ٻالڪ نظر آيو، جنهن کي ڪو بدمعاش اغوا ڪري ڪٿي وڃي رهيو هو. هُو ٻوڙي بدمعاش جي رستي جي رڪاوٽ بڻجي پيو. بجليءَ جي تيزيءَ سان هن بدمعاش کي زوردار ٺونشو هڻي ڪڍيو. بدمعاش ٻار کي ڇڏي هن تي ٽٽي پيو. ٻنهي جي وچ ۾ زبردست ويڙهه شروع ٿي وئي. نيٺ بدمعاش کي پڇاڙي ڪيڻ ۾ هو ڪامياب ٿي ويو.

هُو ٻار ڏانهن مڙيو، هن ٻار سڃاڻي ورتو. اهو وسيم هو. وسيم هن ئي شهر سان واسطو رکندو هو. تمام گهڻو غريب هئڻ ڪري بوٽ پالش ڪري پيٽ پاليندو هو. وسيم شڪر گذار نظرن سان ڪيس ڏسي رهيو هو. اوچتو سندس ذهن ۾ خيال آيو ته هو ڪيڏو نه بيوقوف آهي، سندس ذهن ۾ ڪڏهن به اهو خيال نه آيو ته هُو نوڪري نه ملڻ تي پريشان ٿيڻ بدران بوٽ پالش ڪري پيٽ پالي. زماني جي ستم ظريفين سان مقابلو ڪري دنيا کي اهو ثابت ڪري ڏيکاري ته زندگي ڪيئن گذاربي آهي.

ڪيڏي نه افسوس جي ڳالهه آهي جو حالتن کان شڪست کائي اڄ هُو خودڪشي ڪري رهيو هو، جيڪڏهن هو وسيم جون دانهون نه ٻڌي ها ته هينئر سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ گهوٽا کائيندي موت جي منهن ۾ هليو وڃي ها. تڏهن هن به وسيم ڏانهن شڪر گذار نظرن سان ڏٺو، ڪيس چيائين: ”وسيم! اڄ تو منهنجي زندگي بچائي آهي. تنهنجي وڏي مهرباني.“ ان تي وسيم ويتر حيران ٿي ويو. پوءِ هن وسيم کي پنهنجي زندگيءَ جي سڄي ڪهاڻي ٻڌائي. وسيم سندس ڪهاڻي ٻڌي مرڪيو، چيائين: ”ادا زندگي ته توهان منهنجي بچائي آهي، منهنجي گهر هلو، منهنجي امڙ توهان سان ملي ڏاڍي خوش ٿيندي.“ هُو وسيم جي آڇ ٽاري نه سگهيو. ٻئي ڄڻا گهر ويا. وسيم جي پوڙهي ماءُ سجاد کي ڏسي ڏاڍي خوش ٿي، هوءَ سجاد جي زندگيءَ جي ڪهاڻي ٻڌي اکين مان لڙڪ لاڙي ويٺي. پوءِ هن سجاد کي چيو: ”سجاد پٽ تون هميشه لاءِ هتي ئي رهي پئه، تو منهنجي ٻچڙي جي زندگي بچائي آهي، هاڻي توکي اسان ئي رهائينداسين.“ پوڙهيءَ جي ڳالهه سجاد ٽاري نه سگهيو. رڳو ايترو چيائين: ”امان رهندس.“ پر هڪ شرط سان، شرط هيءَ آهي سڀاڻي کان مان بوٽ پالش جي ڌنڌي تي ويندس ۽ ننڍڙو وسيم اسڪول ويندو.“

وسيم جي ماءُ ان آڇ کي ٺڪرائي نه سگهي، هن ڪنڌ لوڏي هاڪار ڪئي. سجاد جي اکين مان ڳوڙها ڳڙي پيا، پر اهي خوشيءَ جا ڳوڙها هئا.

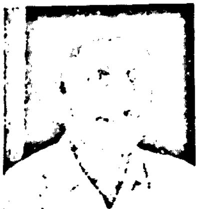

بهادر ٽالپر

خواب جو لمس

هُن گهرو ساهه کنيو ته پر ۾ سُتل سندس نئين نويلي ڪنوار کي محسوس ٿيو ته هُو ڪنهن عجيب سوچ ۾ مبتلا آهي. هوءَ هيڪار ڪجهه به ڪونه ڪُڇي، پر پاڻ به ان موڙ تي ڪنهن سوچ جي طلسم ۾ گهيرجي وئي. هُو کٽ تي ليٽيل رهندي ڇت ۾ مسلسل نهاري رهيو هو. ڇت ۾ موجود هڪ سوراخ مان ستارو نظر اچي رهيو هو. هن کي لڳو آڪاس سوراخ مان ستاري جي اک سان کين ٿي گهوري رهيو آهي.

"آڪاس کي اکيون ٿينديون آهن... ۽ ستارا آڪاس جون اکيون آهن...! ستارا جيتوڻيڪ پٿر جا آهن پر اک وانگر کين ماڻڪي ٿئي. جيڪا سدائين محبوب جي ماڻڪيءَ جيان من موهڻي ۽ چمڪيلي هوندي آهي ۽ عورتون پنهنجي چولي تي ستارا ٽانڪي جڏهن هلنديون آهن ته پريون لڳنديون آهن...!!

هن ائين سوچي پر ۾ سُتل پريءَ ڏانهن ڏٺو... پر مٿي، وري سوراخ ۾ ڏٺائين ته آڪاس کيس ۽ سندس ڪنوار کي ڏسي رهيو هو. هن لڄارو ٿيندي اکين تي پيئي هٿ ڏنا ته ڪائنات کيس معدوم ٿيندي محسوس ٿي. هن ڪائنات کي معدوم ٿيندي نه پئي ڏسڻ چاهيو. اکين تان پنهنجا هٿ هٽائي، اهي هٿ پنهنجي پر ۾ سُتل پري پيڪر جسم تي گهمائڻ لڳو ته ڪنوار کان ڇرڪ نڪري ويو ۽ هوءَ اٽڪل لڄ جي غلاف ۾ ويڙهجي وئي ۽ هٿن مان ڪا لهر پنهنجي دل ۾ لهندي محسوس ڪيائين. هُو به هڪ حسين خواب جي لمس ۾ اچي ويو، پري پيڪر جسم جي خواب سان هم آهنگ هڪ خواب!

هُو ٻاهران آلي مٽي هٿ ڪري، ان سوراخ کي بند ڪرڻ لڳو... هاڻ سوراخ مڪمل بند ٿي چڪو هو ۽ سندس ڪمري جي ڇت ۽ آڪاس ۾ ڪو ربط باقي نه رهيو هو. هُو هاڻ بي ڪٽڪو هو. آڪاس کين ڏسي نه رهيو هو. پر پوءِ به کيس سوراخ جو ڪي قدر ڏک هو... ۽ ان رابطي جي مرڻ جو به... جيڪو آڪاس ۽ سندس ڪمري جي ڇت درميان هو. ماضيءَ ۾ هن جو هڪ دوست سان رابطو ٽٽو هو ته ڪيترو ئي عرصو غمگين رهيو هو ۽ هاڻ هن موڙ تي کيس اهو دلسوز لمحو ياد اچي رهيو هو...! دوست جو جسد خاڪي کٽ تي پيل هو ۽ سندس نڪ جا ٻئي سوراخ جيتوڻيڪ موجود هئا، پر انهن مان ڪا اڻ- لکي هوا به ڪا نه گذري رهي هئي... ۽ پوءِ جڏهن کيس دفنايو ويو، ته سندس قبر کي ڪوبه سوراخ نه ڇڏيو ويو. سندس دوست اندر ڪيئن هو؟ ان بابت تدفين پڄاڻان هُو ڪيترائي تصور تخليق ڪندو اچي گهر پيڙو ٿيو هو. هُو کٽ تي ويهي سوراخ کولڻ لڳو ته ڪنوار جي دل ۾ ڌڪ... ڌڪ... وڌڻ لڳي، جنهن کان هُو قطعي بيخبر هو. هن کي هاڻ لڳو پئي ته ڄڻ هن پنهنجي دوست جي قبر کي هڪ سوراخ ڪري ڇڏيو آهي، جنهن مان تازي هوا اندر وڃي سندس دوست کي جهڙوڪر جيئدان ڏئي رهي آهي...!!

وري کيس دوست پاران هڪ ٻڌايل وارتا ياد اچڻ لڳي، جنهن جو تعلق به سندس دوست سان ئي هو. جڏهن سندس دوست جي شاديءَ جي پهرين رات

هئي ۽ هُو سوراخ ڳوليءَ ٿڪجي مانڊو ٿي سمهي پيو هو... اها سندس سهاڳ رات هئي يا ڪو ڊرامو هو...!! دوست ڪيس ٻڌايو هو ته اهو ڊرامو هو جيڪو سائنس ڪيو ويو هو، جنهن ڊرامي جا سرجڻهار سندس ساهرا هئا...!! اها رات سندس دوست جي زندگي جي سڀ کان وڏي ۽ ڳري رات هئي... جنهن ۾ سندس خواب جو لمس ته ڏاڍو پرڪيف هو، پر ان جو تعبير ڏاڍو اجڙيل اجڙيل هو...!! اکين ۾ اگهر ۽ اندر ۾ ٿر جو ريگستان هو جتي رڳو واري ئي واري ۽ اجاڙ پٽون هيون، جن تي چڙهي هُو پنهنجو پاڻ تي ملامت ڪري رهيو هو.....!!

ان وارتا ڪي ذهن ۾ گهمائڻ سان سندس دل جي ڌڪ... جو توازن به هيٺ مٿي پئي ٿيندو ويو... پر هُو ڪوشش ۾ هو، جيئن هُو پر ۾ سٿل پنهنجي گهر واريءَ ڪي نارمل محسوس ٿئي...!! هن جا هٿ وري به ڪنوار جي جسم جي طواف ۾ هئا ۽ سندس وات مان ڌيمي آواز ۾ لفظ نڪري پراسراريت ڪي ٽوڙي رهيا هئا: "فطرت شايد توکي ۽ مون ڪي فقط انڪري پيدا ڪيو هو ته جيئن سندس وهنوار به هلي ۽ اسان سندس ڳڻ ڳائي هڪ ٻئي سان خوش رهي سگهون!"

هن ائين چئي پنهنجا چپ ڪنوار روزينا جي ساڄي ڳل تي رکيا ته سندس ڳل تي گلاب جو گل ٽڙي پيو... ۽ روزينا وري پنهنجي ٻانهن سندس ڪنڌ هيٺان ڪري اکيون ٻوٽي ڪائنس پڇڻ لڳي: "منهنجي ڳل تي ڳوراڻ محسوس ٿئي پئي...منهنجي ڳل تي اهڙي ڪهڙي شيءِ آهي... جنهنڪري...!" سندس سوال اڌ ۾ رهجي ويو!

وراڻي ۾ ڪيس چيائين: "تنهنجي ڳل تي هڪ گل ڦٽو آهي...اُن جو تعبير ڪري سگهندينءَ؟ آءٌ ان تعبير لاءِ مانڊو آهيان...! سدائين هن ڪمري ۾ اڪيلو گذاريو اٿم...!!"

"عالم تون خواب ته نه ڏسي رهيو آهين...ڳلن تي گل ڦُٽڻ وارو منطق ته گهٽ ۾ گهٽ مون ڪي تنهنجي ئي ايجاد لڳو ٿو...!! گل ته زرخير ۽ نرم زمين ۾ ڦُٽندا آهن..!!" هوءِ ڪيس چئي وئي. "ڇا تنهنجو والدين تنهنجي نانءِ ڪا زرخيز ۽ نرم زمين ته نه ڪئي هئي...جنهن ۾ منهنجي خواب جي تعبير وارو ڪو گل ئي ڦٽي سگهي ها...! توکي سڌ نه آهي ته آءٌ پنهنجي والدين جو اڪيلو پٽ هوس...جنهن ڪي ماءُ صحرا ۾ جنمي اتي ئي مري وئي هئي ۽ بابا مون ڪي گهر ڪٽي اچي ماءُ وانگيان پاليو نپايو هو... آءٌ ته ننڍي لاڪون ماءُ جي محبت لاءِ سڪي ويس...تون اها محبت ڏئي سگهندينءَ؟ آءٌ تو ۾ پنهنجي ماءُ جو پاڇو تلاشي رهيو آهيان....!!"

روزينا جي ڪلهي تي عالم جي اکين مان لڙڪ لڙي ان ڪي آلو ڪري ويا هئا...هوءِ پنهنجي وَر جون اکيون اگهندي پنهنجي اندر ۾ غم جي ڪا ٻرڇي لهندي محسوس ڪري رهي هئي...!! ۽ آهستي آهستي پنهنجي ٻانهن عالم جي ڪنڌ هيٺان سرڪائي رهي هئي...اڃا سندس هٿ عالم جي ڪنڌ هيٺان باقي هو ته هُن هڪ ئي جهٽڪي سان پنهنجو هٿ ڇڪي ورتو...عالم جي ڪنڌ ڪي ڌوڏو آيو ۽ سندس اکيون کُلي ويون...پاسي ۾ ڏنائين، ڪير به ڪونه هو...پر بستري تي سندس غمن وانگيان اڻ ڳڻيا گهنج باقي هئا...جيڪي ڄڻ مٿس ٽهڪ ڏيئي کِلي رهيا هئا... ڇت ۾ ڏنائين، اتي ڪنهن به سوراخ جا اهڃاڻ نه هئا...!!!

عباس سارنگ

ڏي وٺ ۽ ننڍپڻ جي شادي

سين/لاسٽي:1،

ڊاريڪشن/هدايت:

ٻه ننڍڙيون ڇوڪريون، جن جا نالا رحمت ۽ قزبانو آهن، جيڪي پاڻ ۾ گهاٽيون ساهيڙيون به آهن، جن جي عمر اٽڪل ڪا يارنهن يا ٻارنهن سال مس ٿيندي. گهر جي اڱڻ تي رانديون ڪيڏنديون نظر اچن ٿيون. جهڙوڪ گڏين راند، ٽڪلي ميل راند، جهو جهو ماٽي لسي پنهنجي گهاٽي راند ۽ ڪڏهن تيزي ٿُل راند. انهيءَ دوران ٻئي ڇوڪريون ڏاڍيون خوش به نظر اچن ٿيون. بيڪ گرائونڊ ۾ سنڌي ثقافتي موسيقي به ٻڌڻ ۾ اچي ٿي. ائين رانديون ڪندي ڪندي ٻئي ڇوڪريون اسٽيج تان لهي وڃن ٿيون.

سين/لاسٽي:2،

ڊاريڪشن/هدايت:

رحمت ۽ قزبانو جن جي چيلهن تي ننڍڙيون دليون آهن، جيڪي پاڻي ڀرڻ لاءِ گڏ نڪتيون آهن. رستي ۾ ٻيهي ڪري هڪٻئي سان حال احوال اورين ٿيون.

ڊائلاگ/ٻول:

رحمت: قزبانو! تون ماءُ سان پيار وڌيڪ ڪندين آهين يا پيءُ سان ؟

قزبانو: اها به ڪا پڇڻ جي ڳالهه آهي چري، هونئن ته مان ٻنهي سان بيحد پيار ڪندي آهيان، پر بابا ته جاني آ منهنجو جاني....مان ته ان جي لاڏلي ڌيءُ آهيان ۽ بابا جاني به مون سان ڏاڍو پيار ڪندو آهي. پلا چوري تون ٻڌاءِ....!

رحمت: مان به پنهنجي بابا کي گهڻو پائيندي آهيان....۽ اهو ته مون کي هميشه پيار ڏيندو آهي...

قزبانو: ۽ رحمت ان ڏينهن جو تنهنجي پيءُ توکي مار ڏني هئي پوءِ ڪاوڙ نه لڳي هئي توکي هان....؟

رحمت: چا جي ڪاوڙ!!!....اهو انڪري جو مان ان ڏينهن پاڻي ڀرڻ جو نه آئي هيس....بابا جي ڳالهه به غلط ته نه هئي نه .....!!!

قزبانو: هاڻي جلدي اچ ته وري موٽي به هلڻو آهي، اسان ٻنهي جا پائر به ڏاڍا ڏنگا آهن. اهي چنبو هٽڻ ۾ دير ئي نٿا ڪن، پر الا! اسان جا پائر ڪيڏا نه پيارا آهن.

ڊاريڪشن/هدايت:

پاڻي ڀرڻ لاءِ ٻئي اڳتي وڌي وڃن ٿيون......

سين/لاسٽي:3،

ڊاريڪشن/هدايت:

قزبانوءَ جو پيءُ وريام گهر جي اڱڻ تي پنهنجن ڏندن کي ڏندڻ هڻندي گهمي رهيو آهي....ايتري ۾ گهر ٻاهران آواز اچي ٿو....

ڊائلاگ/ٻول:

گلاب خان: وريام خان.. او...ادا وريام خان او!

وريام خان: ادا ڪهڙو....؟ گلاب خان آهين چا....؟

گلاب خان: هائو ادا وريام خان! مان آهيان گلاب خان...

وريام خان: ادا گلاب خان! هليو اچ...پلا ڪو تون ڌاريو آهين چا؟ منهنجو گهر تنهنجو گهر...هڪٻئي کان لڪل آهيون چا....؟

ڊاريڪشن/هدايت:

گلاب خان گهر جي اڱڻ تي اچي ٿو.....۽ جنهن کي پٽڪو ٻڌل آهي ۽ لٺ هٿ ۾ اٿس....

ڊائلاگ/ٻول:

گلاب خان: سلاما ليڪم (السلام عليڪم) پائو وريام خان!

وريام خان: ما ليڪم سلام (وعاليڪم السلام) ادا ڀلي ڪري آئين ...جي آئين ادا گلاب خان.......

گلاب خان: ادا چاڪ، چڱو ڀلو، ٻار ٻچو، ٻور ڍڳو، اوڙو پاڙو سڀ خير....

وريام خان: ادا الله جو شڪر(شڪر) لڳو پيو آهي، تون ٻڌاءِ.... تنهنجي پاسي ڏي سڀ خير آهي... ٻار ٻچو، ٻور ڍڳو، اوڙو پاڙو سڀ خير....

گلاب خان: سڀ خير...سڀ خير....

وريام خان: گهُرجي به خير.... ڪر خبر ادا! ڪيئن اچڻ ٿيو آهي...؟

گلاب خان: ادا وريام! توکي ته خبر آهي، ٿورن ڏينهن کان پوءِ فصل پچڻ وارو آهي، اڳ ۾ اسان سان گڏ زمين جو سمورو ڪم پاڃنهه ۽ منهنجي وڏي ننهن ڪرائيندي هئي. هن پيري پاڃنهه سخت بيمار ٿي پئي آهي ۽ وڏي ڳالهه اها آهي ته زمين جو ڪجهه ٽڪرو پيو به راهڪيءَ تي ڪنيو اٿم. ان جي به ڌار سنيار (سنڀال) ڪرڻي آهي...سوچيم ته ننڍڙي چوڏهن سالن واري پٽ خادم کي هنن ڏينهن ۾ ڪو سڱ ڏسي پرڻائي وٺان ته جيئن ڪم ڪار وارو به ملي پئي ته ڇوڪري خادم جي وري خوشي به ٿي پوي....مائس به بيمار آهي...اکين سان خوشي ڏسي، نوري حياتي تي کهڙو پروسو....

وريام خان: ها ادا چوين ته سچ پيو. پوءِ ڀلا! ڪٿي ڪو سوچيو ٿي سڱ وٺڻ جو...؟

گلاب خان: ادا! اڃا ته ڪٿي به ۽ ڪنهن کان به گهُر ڪونہ ڪئي اٿم....

وريام خان: ادا مان صلاح ڏيان، هيڏي هوڏي ڏسڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي. منهنجي ننڍڙي ڌيءُ قزبانو جو سامائي آهي، پاڻ ۾ به آهيون، ڀلي جوڙي ٿي پوندي ٻنهين جي....

گلاب خان: پر، ادا قزبانو ته ننڍڙي آهي...

وريام خان: سمورو گهر جو ڪم ڪندي آهي، ٻيو ته ننڍپڻ جي شادي اسان جي ريت رسم به آهي. اهي شاديون اسان جي وڏن به ڪيون، مون پاڻ ننڍي لاءِ شادي ڪئي....منهنجي بابا مکڻ خان ۽ منهنجي ڏاڏي ڪرڙ خان به شادي ننڍي لاءِ ئي ته ڪئي هئي....

گلاب خان: ها ادا منهنجي بابا ۽ ڏاڏي به ننڍي لاءِ ئي ته شادي ڪئي هئي....۽ اها ته مون کي به خبر آهي...

وريام خان: پوءِ تون ٻڌاءِ......!

گلاب خان: پوءِ ادا! مان رشتي جي پڪ سمجهان ...؟

وريام خان: ها ادا! پڪ ئي سمجهه.

گلاب خان: ادا! قزبانوءَ جي بدلي ۾ مون توکي تنهنجي پٽ نواب لاءِ پنهنجي ڌيءُ رحمت جو سڱ ڏنو....

وريام خان: ادا ادا! تو ته منهنجي وڏي عزت ڪري ڇڏي..هل ته هلي وات مٺو ڪيون....

ڊاريڪشن/هدايت:

ٻئي خوشي منجهان هڪ ٻئي کي ڀاڪر ۾ پرين ٿا ۽ ڪلندا گهر جي اڱڻ تان ٻاهر نڪري وڃن ٿا.

سين/ڏسٽي:4،

ڊاريڪشن/هدايت:

شاديءَ جي خوشي ۾ سهرو وڄي رهيو آهي. گلاب خان ۽ وريام خان سان گڏ ڪجهه ڳوٺاڻا خوشيءَ منجهان جُهمر هڻي رهيا آهن. سهري جي ختم ٿيڻ سان پاڻ ۾ گلاب خان ۽ وريام خان ڳالهائين ٿا.

ڊائلاگ/ٻول:

گلاب خان: ادا! مبارڪون هجن توکي..

وريام خان: ادا توکي به لک لک مبارڪون هجن....

گلاب خان: ها ادا شڪر (شڪر) آهي جو اسان اڄ ٻنهين گهوٽن کي لانئون ڏينداسين....۽ اسان تان نياڻين جو بار به لهي ويندو. نياڻيون پرايو ڌن. هونئن ئي وڏا چئي ويا آهن ته جيترو جلدي ٿي سگهي، نياڻيءَ کي شينهن ڪلهي چاڙهجي....

وريام خان: ها ادا! اهو به هڪ وڏو بار آهي جيڪو اڄ اسان جي ڪلهن تان هميشہ هميشہ لاءِ لهي ويندو.

ڊاريڪشن/هدايت:

گلاب خان ۽ وريام خان پاڻ ۾ ڳالهائي ئي رهيا هئا ته هڪ نوجوان پڙهيل لکيل ڳوٺ جو ماستر سنڌيار اچي ٿو.

ڊائلاگ/ٻول:

سنڌيار: چاچا السلام عليڪم.

وريام خان: ماليڪم سلام! ابا ماستر خوش آهين؟

سنڌيار: ها چاچا! توهان ڏانهن سڀ خير آهي نه؟

وريام خان: ها ابا الله سائين جو شخر (شڪر) آهي.

سنڌيار: چاچا! توهان پنهنجين جون نياڻيون ٻن ٽن ڏينهن کان اسڪول ڪونه پيون اچن، خير ته آهي نه؟

وريام خان: ابا سنڌيار! هاڻي اهي اسڪول ڪونه اينديون؟

سنڌيار: ڇو چاچا سائين! خير ته آهي نه!

ڊاريڪشن/هدايت:

وريام خان ۽ گلاب خان کلندي ۽ خوش ٿيندي چونس ٿا...

ڊائلاگ/ٻول:

وريام خان: ابا ماستر سنڌيار! انهن پنهنجين جي ته اڄ شادي آهي.

گلاب خان: اڄ اهي ٻئي شينهن ڪلهي تي چڙهنديون.

وريام خان: ائين سمجهه ته هاڻي اهي ڪونه پڙهنديون....

سنڌيار: چاچا! توهان ٻئي چريا ته نه ٿيا آهيو، هيءَ ڇا چئي رهيا آهيو. ايتري ننڍي عمر ۾ انهن ٻنهي جي شادي. اهي ٻئي منهنجي ڪلاس جون هوشيار ۽ ذهين شاگرديائيون آهن ۽ هنن جا اڳتي ته ڪهڙا ڪهڙا خواب آهن، جيڪي هنن ڏٺا آهن. ٻيو ته هيءَ هنن جي شادي ڪرڻ جي عمر ته نه آهي. اڃا ته هنن جي کيڏڻ جا ڏينهن آهن. هاڻي جو شادي ڪنديون ته هن ننڍي عمر ۾ ڪيئن زال ۽ مڙس جي رشتي کي نڀائي سگهنديون ۽ سمجهي سگهنديون ته مڙس سان ڪيئن گذاربو آهي. ٻيو ته قانوني طور تي به ارڙهن سالن جي عمر ۾ ڇوڪرو يا ڇوڪري پنهنجي زندگيءَ جو فيصلو پاڻ ڪري ئي سگهن ٿا. تنهنڪري چاچا ايڏو ظلم نه ڪيو. پنهنجن ٻارن جي خوشين جا قاتل نه بڻجو. عورتن کي جانورن جيان نه سمجهو. ان کي به مرد جيتري حيثيت ڏيو.

وريام خان: ابا سنڌيار! اها ته اسان جي پراڻي رسم آهي ته اسان جي وڏن به ائين ننڍپڻ ۾ شاديون ڪيون....۽ اسان جون به ائين شاديون ڪرايون، ان ۾ ڪهڙي خرابي آهي؟ هان ٻڌاءِ!

سنڌيار: چا چا! اها اسان جي وڏن جي جهالت هئي هاڻي، ائين نه آهي، هاڻي شعور اچي ويو آهي...اهي ٻئي توهان جون نياڻيون توهان جي ڇوڪرن کان وڌيڪ هوشيار آهن. توهان جي ڇوڪرن جي ڀيٽ ۾ اهي وڌيڪ سٺو پڙهن ٿيون. اهي اڄ پڙهي سڀاڻي ڊاڪٽر ٿينديون ته پنهنجي ڳوٺ کي ڪيڏو فائدو ٿيندو ۽ توهان جي ڪيڏي عزت ٿيندي ۽ سڀني گهرن مان انهن جا رشتا توهان وٽ ايندا. مرد جي مقابلي ۾ عورت ڪنهن به طرح گهٽ نه آهي.

ڊاريڪشن/هدايت:

وريام خان ۽ گلاب خان سنڌيار جون ڳالهيون ٻڌي هڪٻئي ڏانهن ڏسن ٿا...انهن سان گڏ موجود ماڻهو به هڪٻئي ڏانهن ڏسن ٿا.

ڊائلاگ/ٻول:

سنڌيار: ها چاچا! هاڻي دنيا ۾ سجاڳي اچي رهي آهي، توهان به سجاڳ ٿيو. پنهنجن نياڻين کي انهيءَ ڏي وٺ ۽ ننڍپڻ جي شادين جي باهه کان بچايو، ڪجهه سمجهو.

وريام خان: هائو ابا سچ ٿو چوين...

گلاب خان: بلڪل سچو آهين....

سنڌيار: چاچا! پوءِ اچو ته اڄ وچن ڪيون ته اسان پنهنجن نياڻين کي پڙهائينداسين ۽ انهن جي ننڍپڻ ۾ شاديون نه ڪرائينداسين.

ڊاريڪشن/هدايت:

پسمنظر ۾ فيض احمد فيض جو غزل هلي ٿو: بول کي لب آزاد هين تيري.... سمورا ڪردار لهي وڃن ٿا.

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري پاران23 جولاءِ 2018ع تي شاهه لطيف جي پارڪو ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي جي ڪتاب "Mysticism, in the nineteenth century poetry of England" جي ڪوٺايل تقريب

تقريب ۾ (ساڄي کان) شبنم گل، تهمينہ مفتي، گل محمد عمراڻي، ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ، گُل هوتچند ڇڳاڻي(هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جي نياڻي) پروفيسر سليم ميمڻ، مدد علي سنڌي ۽ تاج جويو ڪتاب جي مهورت ڪري رهيا آهن

پروگرام ۾ شرڪت ڪندڙ معززين

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن ڪراچي شاخ پاران 10 آگسٽ 2018ع تي سنڌ جي نالي واري شاعر، اديب ۽ محقق سائين شمشير الحيدريءَ جي 6 هين ورسيءَ جي ڪوٺايل تقريب

تقريب ۾ اسٽيج تي ويٺل: (ساڄي کان) ڊاڪٽر مسرت خواجه، امداد حسيني، ڊاڪٽر سليمان شيخ، ڊاڪٽر رفيق احمد جعفري ۽ نسيم حيدري

شرڪت ڪندڙ معززين

'طالب المولىٰ' اڪيڊمي هالا پاران 2 سيپٽمبر 2018ع تي سائين علي احمد شاهه اجناڻي "ساقي سروري"
جي ڪتاب "چانڊوڪي ۽ پڙلاءُ" جي ڪوٺايل مهورتي تقريب

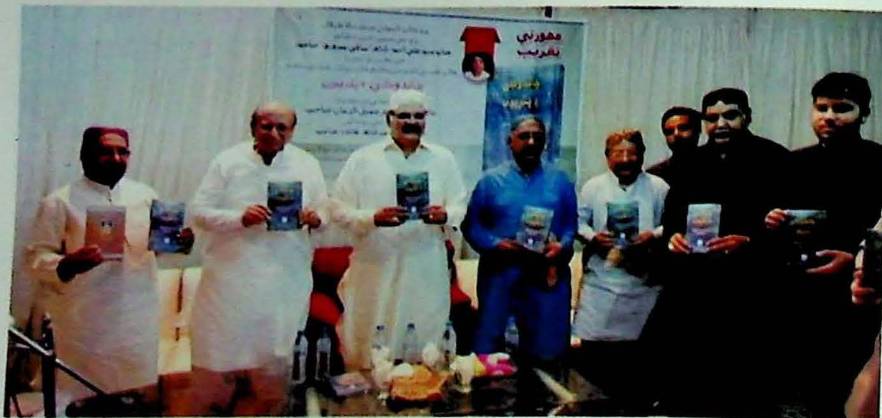

تقريب ۾ چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ سائين مخدوم جميل الزمان "جميل"، سرفراز راڄڙ، شبير "هاتف" ۽ ٻيا
ڪتاب "چانڊوڪي ۽ پڙلاءُ" جي مهورت ڪري رهيا آهن

چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ سائين مخدوم جميل الزمان "جميل" تقريب کي خطاب ڪري رهيو آهي

سنڌي ادبي سنگت شاخ چانڊ شورو پاران 7 سيپٽمبر 2018ع تي سنڌ جي ڏاهي اديب ،
دانشور سائين محمد ابراهيم جويو جي ڪوٺايل 103 هين سالگرهه تقريب

سنڌ جا ساڃاهه وند اديب سائين محمد ابراهيم جويو جي
سالگرهه جو ڪيڪ ڪٽي رهيا آهن

تقريب ۾ (ساڄي کان) شوڪت حسين شورو، فهيم نوناري، محسن جويو، قطب شاهه،
ارڏو اترادي، محمد يوسف جويو، قمرالدين پنهور ۽ زاهد ڏاريجو خطاب ڪري رهيا آهن

رکيل موراڻي

ڊاڪٽر پروين موسيٰ ميمڻ

پروفيسر شمشاد سومرو

شگفته شاهه

ميرزا فياض علي بيگ

سنڌ يونيورسٽيءَ جي هڪ سابق رجسٽرار ۽ اهم شخصيت محمد حسين ترڪ جي باري ۾ ڊاڪٽر قاضي خادم جو ترتيب ڏنل ڪتاب

سلطانه جمالي

نور گهلو

شوڪت چاچڙ

سليم جروار

نسيم حيدري

محمد يوسف جويو

متفرقه

سرزمين سنڌ کي ”جنت السنڌ“ به چيو ويندو آهي. ان کي اهو نالو حضور ﷺ جن جي نسبت سان آهي جو کين سنڌ جي هوائن جي خوشبو ايندي هئي. جنت السنڌ، سنڌو نديءَ جي ڪري هڪڙي سرسبز وادي آهي. جنهن جا ميدان هماليه جبل جي منيءَ مان جُڙيل آهن، جن جي ديگهه تقريباً ١٥ سؤ ميل ۽ ويڪر ڏيڍ سؤ ميلن تائين آهي. هڪ سنڌو سنئون ميدان سنڌو نديءَ کان گنگا نديءَ جي ڊيلٽا تائين پکڙيل آهي. سنڌو واديءَ مان سنڌو، گنگا ۽ برهمپترا وهن ٿيون. هي مها ميدان سنڌ، پنجاب، بنگال ۽ آسام جا علائقا واري ٿو. هن ۾ هر قسم جا فصل ۽ ميوا وافر مقدار ۾ پيدا ٿين ٿا. هندوستان- پاڪستان جي ورهاڱي کان پوءِ موجوده سنڌ جي ايراضي 52994 چورس ميل آهي. پکيڙ جي لحاظ کان هينئر به سنڌ صوبو آسٽريا، بلغاريه، ڊينمارڪ، هنگري، سوئٽزرلينڊ کان وڏو آهي. سن 1843ع تائين جنهن وقت انگريز قبضو ڪيو، سنڌ ڌار ملڪ هيو. قديم زماني ۾، سنڌ ملڪ جون سرحدون اُتر ۾ درياهه جهلم تائين ۽ ڪشمير جا هيٺيان حصا، اُتر ۾ افغانستان جي درياهه هيلمند، ڏکڻ اولهه ۾ مڪران، ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ، ڏکڻ اوڀر ۾ راجپوتانا ۽ جيسلمير جا ريگستان يعني هاڻوڪو پورو پاڪستان ۽ هندوستان ۽ افغانستان جا ڪجهه حصا ان وقت سنڌ مملڪت جو حصو هئا. جيئن ته اسلام جو پهريون قدم هن براعظم تي سنڌ رستي پيو، ان ڪري سنڌ کي ”باب الاسلام“ جي ممتاز لقب سان پڻ سڏيو وڃي ٿو.

شاهنواز مهيسر

ڪتاب: ”وچايل ورثو تاريخ جي تناظر ۾“

ص114 تان کنيل

رکيل مورائي

سنڌي ادب جي ڪلا جو سج اُلهي ويو

نامياري ليکڪا ڪلاپرڪاش ديهانت ڪري وئي، ائين سنڌي اخبارن لکيو آهي ۽ انهن ڪي مليل ڄاڻ ٻه خبرن سان گڏ آهي. ٻڌي ليکي هڪ اهم خبر اخبارن ڇپي ڇڏي آهي ۽ بس!

جن کي ڪلاپرڪاش جي فقط نالي جي ڄاڻ آهي ۽ اهو پتو اٿن ته هوءَ نامياري ليکڪا آهي، انهن لاءِ اها خبر هڪ ديهانت ڪري ويندڙ اديب جي خبر آهي. پر ڪلاپرڪاش جي ديهانت هڪ شخص/اديب جي ديهانت کان وڌيڪ هڪ احساس جي ديهانت آهي. هڪ مامتا جي ديهانت آهي، ساڳئي وقت سنڌي ادب ۾ تخليق ٿيندڙ ناول جي اُڏام جو زخمي ٿيڻ به آهي ته گڏوگڏ مڊل ڪلاس تي آڌاريل ويچار جو موت آهي.

ڪلاپرڪاش هند جي سنڌي ادب ۾ ناول جي ضمانت ڪري ڪنئين وئي آهي. سنڌي ادب ۾ مجموعي طور تي جيترا ناول ڪلاپرڪاش لکيا آهن اوترا ڪنهن به خاتون اديبا نه لکيا آهن. هوءَ هڪ ئي وقت، اعليٰ ڪهاڻيڪار، بيمثال ناول نگار، ڪوتاڪار، هڪ روح ۾ لهي ويندڙ سفر نامي جي تخليقڪار ۽ سڀ کان وڌيڪ سنڌي ٻوليءَ کي ڪيترائي خوبصورت غزل ڏيندڙ شريڪانت صدف جي امڙ ۽ هڪ لاجواب شاعر، ڪهاڻيڪار، ناٽڪ نگار ڊاڪٽر موتي پرڪاش جي ڌرم پتني به هئي ۽ انهن سيني رشتن ۽ ناتن جي دائري ۾ سنڌي ادب کي جيترو ڪلاپرڪاش ڏنو آهي، شايد ئي ٻي ڪا سنڌي خاتون هجي. جنهن ايترو گهڻو ڏنو هجي ۽ ايترو اهم ڏنو هُجي.

ڪلاپرڪاش جو خاندان ساهتي پرڳڻي جي هڪ سر سبز وڏي ڳوٺ ۽ هاڻ هڪ ننڍي شهر خانواهڻ جو هُئو، جيتوڻيڪ سندس جنم ڪراچيءَ ۾ ٿيو ۽ اهو ڏينهن ٻه جنوري اوڻيهه سئو چوڏهن جو هُئو.

ائين سندس عمر تيرهن سال هئي جو ورهاڱو ٿيو ۽ سنڌين جو وڏو حصو پنهنجي ڌرتيءَ کان ڌار ڪيو ويو. پڪ سمجهڻ گهرجي ته سندس خاندان جو موت اُڻيهه سئو ستيتاليهن ۾ ئي ٿي چڪو هئو، جڏهن اهو خاندان پنهنجي صدين پراڻي تهذيب، ثقافت، ٻولي ۽ وطن ڇڏي ڌرتيءَ ڌڪاڻو ٿيو هُئو.

ڪلاپرڪاش ممبئيءَ ۾ هڪ شاهاڻي شخصيت رکندڙ ليکڪ/شخص موتي پرڪاش سان شادي ڪئي، جيڪو اڳتي هلي ڊاڪٽر ٿيو. ڪلاپرڪاش ممبئي جهڙي ننڍي ڪنڌ جي وڏي شهر ۾ زندگي گذاري. زندگيءَ جو ڪجهه حصو دبئيءَ، ڪجهه حصو آديپور ۽ باقي سڀ حصو ممبئي ۾. شخصي طور هوءَ تعليمدان هُئي، سڄي ڄمار ان سان لاڳاپيل رهي ۽ نهايت شاندار زندگي گذاريائين.

ڪيس ٻن ڀائرن جو اولاد ٿيو. پهريون اولاد پٽ، شريڪانت صدف ۽ ٻيو اولاد، ڌيءُ سنتو!

هُن پنهنجي ڄمار جو اهم ترين ڪتاب ”ممتا جون لهرون“ نثري نظمن جو لکيو، جنهن ۾ هن جي مامتا ڏسي سگهجي ٿي. چوڏهن ڪتاب سنڌي ادب کي ڏيندڙ ڪلاپرڪاش، اٺ ناول لکيا، چار ڪهاڻين جا ڪتاب، هڪ نثري نظمن جو ۽ هڪ بيمثال سفر نامو ”جي هينئڙي منجهه هُرن.“

ڪلاپرڪاش جو روح ۾ پيهي ويندڙ، پڙهڻ وقت ڪيترائي ڀيرا اکيون آليون ڪرائيندڙ سفرنامو سنڌ جو آهي، جڏهن هوءَ (1986ع ۾) پنهنجي گهوٽ ليکڪ ڊاڪٽر موتي پرڪاش ۽ نامياري ليکڪ موهن گيهاڻيءَ سان سنڌ گڏ گهمڻ آئي هئي.

سنڌ گهمڻ جا هُئي، ڪين ڪراچيءَ کان سواءِ سنڌ جي ڪنهن ٻه شهر جي ويزا مليل نه هئي، جنهن ڪري هوءَ پنهنجو اباڻو گهر ۽ ڳوٺ خانواهڻ وري ڪڏهن ٻه ڏسي نه سگهي هُئي.

ها! هن خانواهڻ کي ياد ڪري، پنهنجي جڳ مشهور ڪهاڻي ”خانواهڻ“ ۽ هڪ ناول ”پکن جي پريت“ ضرور لکيو هُئو، ٻيءَ طرح سندس لکڻين ۾ سندس دور، خاص طور سندس آس پاس ۽ آر پار آسانيءَ سان ڏسي سگهجي ٿو. پر هُن سنڌ ڇڏي پنهنجي عمر جي چوراسي سالن ۾ جيڪا پيڙا ڀوڳي ان جو ڪجهه اظهار سندس لکيل سفرنامي مان ظاهر ٿي پيو آهي. سنڌيءَ ۾ اهڙا ٿورا سفرناما هوندا جيڪي ائين روح کي ڇُهي وڃن جيئن ڪلا پرڪاش جو سفرنامو.

ڪلاپرڪاش کي سندس من چيد تي لکيل ناول ”آرسيءَ آڏو“ تي مرڪزي ساهتيه اڪيڊميءَ جو وڏو ادبي ايوارڊ ڏنو ويو. هونئن مختلف ادارن جا ڪيترائي اعليٰ انعام ماڻيندڙ، ڪلا پرڪاش زندگيءَ جا آهي ڏينهن، جن کي آخري ڏينهن ٻه چئي سگهجي ٿو، نهايت ڏکيا گذاريا، جيڪي ڊاڪٽر موتي پرڪاش جي وفات کان پوءِ جا هُئا. جنهن جو سبب سندن ٻه ٻار ٻه هُئا، جيڪي هنن دادلا ڪري نپايا هُئا، جن جي آس ۾ هُن پنهنجو بيمثال ڪتاب ”ممتا جون لهرون“ لکيو هُئو ۽ ان جو ٻيو

چاپو واڌاري سان تڏهن آيو جڏهن سندس جهوليءَ ۾ ٻه پوٽيون سندس لوليءَ جو لطف ماڻي رهيون هيون.

ادب ۾ ڪلاپرڪاش جو پد ماپڻ نه ڏکيو آهي، اهو وقت ئي ماپيندو. پر هوءَ هند جي عورت اديبائن جي ان نه مورتيءَ جو حصو هُئي، جنهن نه مورتيءَ جون ٻه مُورتون دادي پوپٽي هيراننداڻي ۽ دادي سندري اُتم چنداڻي هيون، اها نه مورتي پنج آگسٽ ٻه هزار ارڙهن عيسويءَ تي پڄاڻيءَ تي رسي. ائين هند ۾ سرجندڙ سنڌي تخليقي ادب جو سڄُ نهيريءَ ڏانهن مُڙي ويو، جنهن جي اُلهڻ ۾ هاڻ گهڻي دير نه رهي آهي.

سنڌي ادب جو اهو سڄ هند ۾ نئين آب تاب سان سپاٽي ايرندو، اهڙو امڪان هاڻ ممڪن نه رهيو آهي، ڇاڪاڻ ته هند جي سنڌين جي نئين نسل جي ادب سان ڪنهن ٻه قسم جي لاڳاپيداري نه آهي، هند ويل سنڌين جو تاريخي الميو اهو آهي.

ڪلاپرڪاش سنڌي ناول کي جيڪا شاهوڪاري ڏني آهي، اها اڪيلو مثال آهي ۽ ان سموري عمل تي هن وٽ ڪنهن ٻه قسم جي وڏائي/انا/ايگو نه آيو. جنهن جو هڪ عملي مثال منهنجي شخصي تجربي ۾ هن طرح آهي.

سندس شايد آخري ناول ”اوڪا پنڌ پيار جا“ جڏهن ڇپجي رهيو هئو ته سندس ۽ ڊاڪٽر موتي پرڪاش جو حڪم هئو ته ان جو مهاڳ مان لکان، ڇاڪاڻ ته اهو ناول سنڌ ۾ ٻه ڇپجڻو هئو، ۽ مون ان مهاڳ ۾ کيس ”سنڌي ناول جي خاتون اول“ ڪوٺيو هئو. جڏهن اهو ناول کيس وٽ پهتو ته هن ان مهاڳ بابت هڪ تفصيلي خط مون ڏانهن لکيو جنهن جا شروعاتي لفظ هُئا!

”پيارا رڪيل مورائي!

” اوڪا پنڌ پيار جا“ جي مهاڳ ۾ تو لکيو آهي ” سنڌي ناول جي خاتون اول“

پٽ! تو مهاڳ ته اهڙو لکيو آهي جو اهو پنهنجو پاڻ ۾ هڪ سهڻو ساهتڪ مضمون آهي، پر سچ پڇين ته مان ايمانداريءَ سان محسوس ڪيان ٿي ته، سنڌي ناول جي ”خاتون اول“ جو خطاب مون کي نه،

پر شريمتي سندري اتمچندانيءَ کي ملڻ گهرجي، ڇو تہ ورهاڱي بعد سنڌي ناول لکڻ جي شروعات هن ڪئي ۽ سندس ٻئي ناول "پريت پراڻي ريت نرالي" ۽ "ڪرنڊڙ ديوارون" سنڌي ناول نويسيءَ ۾ اهم جڳهہ والارين ٿا. ڪلا موتي. 2010-09-09."

ڇوڻ جو مقصد تہ هڪ ايماندار ۽ سچو ليکڪ ائين هجڻ گهرجي.

هڪ ڳالهہ جيڪا مان هت ورجائڻ چاهيان ٿو، اها هيءَ تہ، ڪلاپرڪاش سنڌيءَ جي اهڙي ليکڪا آهي جنهن جي سموري ادب ۾ نفي/نگيٽو ڪردار آهن ئي ڪونہ. ڇاڪاڻ تہ هوءَ عورت جي حوالي سان بنهہ مختلف عورت هئي، ڪنهن لاءِ شڪايت، ڪنهن جي عيب جوئي، ڪنهن لاءِ غلط لفظ ڪڍڻ، سندس مزاج ۾ ئي نہ هُئو.

ساڻس ۽ سندس گهوٽ دادا موتي پرڪاش سان منهنجي شناسائي ۽ خط و ڪتاب گذريل صديءَ جي نائين ڏهاڪي کان هئي، پر هن ڪڏهن بہ ڪنهن اديب/شخص بابت ڪو غلط اظهار نہ ڪيو. ساڻس ڪيتريون ئي ڪچهريون ٿيون، انهن ۾ بہ مان ڪڏهن تہ سنبران تہ هن ڪنهن هند توڙي سنڌ جي اديب بابت ڪو نفي رايو ڏنو هُجي.

سچ پچ مان هن جي سڪيلڊي پٽ شريڪانت جو دوست ۽ همعمر آهيان، ان ناتي هوءَ مون کي سدائين پٽ واري جڳهہ تي رکندي هُئي. ممبئيءَ ۾ مون کي دادي سندري اُتمچندانيءَ جي گهر، دادا گوبند پنجابيءَ جي گهر، دادي پارو چاولا جي گهر هوءَ ئي وٺي هلي، ائين منهنجو ممبئيءَ ۾ گذريل وقت سجايو ٿيو.

ادب جي حوالي ۾ هوءَ ڊاڪٽر موتي پرڪاش جي وٽ هجڻ ناتي ترقي پسند ڌارا جي ليکڪا سمجهي ويندي هئي، جيتوڻيڪ سچ اهو آهي تہ سندس ڪهاڻين توڙي ناولن ۾ سماج توڙي شخص جي جاچنا تہ آهي، پر اها ڪنهن نظرئي/ڌارا هيٺ اظهاريل هجي ائين بلڪل نہ آهي. ائين بہ محسوس ٿيندو آهي تہ مٿين نہ مورتيءَ ۾ ڪلاپرڪاش اها ليکڪا هئي، جيڪا دماغ سان گهٽ، دل سان وڌيڪ پنهنجي لکڻين ۾ موجود آهي. خاص ڪري سندس "ممتا جون لهرون" ڪتاب تہ سندس "دل" آهي. جنهن ۾ سندس احساس سمنڊ جيان ڇوليون هڻي رهيا آهن.

ڪلاپرڪاش جي ناولن جا ڪردار ۽ ڪهاڻين جا ڪردار مڊل ڪلاس سان واسطو رکن ٿا ۽ آهي سڀ اسان سڀني کي ڏٺل وائٺل تہ لڳندا ٿي، پر انهن جي نفسيات بہ سامهون اچي ويندي. جيتوڻيڪ سنڌ ۾ رهندي بہ سنڌي هندن ۾ مذهبي توڙي خانداني ۽ علائقائي متڀيد رهندو آيو، جيڪو ورهاڱي کان پوءِ بہ سنڌي هندن ۾ رهندو آيو. ڪلاپرڪاش جي ناول "پيار" جي مرڪزي عورت ڪردار مان ان جو اندازو ڪري سگهجي ٿو، جڏهن هوءَ پنهنجي هڪ ساهيڙيءَ کي ماڻهن ڏي آيل سندس رشتي بابت چوي ٿي تہ "مان انهيءَ الهاس نگريءَ سان ڇو شادي ڪنديس!"

هت هند ۾ سنڌين جي وڏي ۾ وڏي وسندي، الهاس نگر ڏانهن اشارو آهي، جيڪو ممبئيءَ جي پرسان آهي. اهو ساڳيو استعاروڪراچيءَ ۾ رهندڙن لاءِ "لاکو ڪيتي" ڇوڻ جي معنيٰ ۾ ظاهر ٿئي ٿو، پر اهو چوندڙن پاران انسان جي معاشي خوشحاليءَ واري سياءِ کي ظاهر ڪري ٿو.

ائين ڪلاپرڪاش جا ڪيترائي ڪردار پنهنجي سموري سياءَ سان سندس ڪهاڻين توڙي ناولن ۾ ظاهر ٿين ٿا.

ڪيئن بہ ڪلا پرڪاش جو وڇوڙو سنڌي ادب لاءِ ۽ خاص ڪري سنڌي ناول لاءِ نهايت ڏکوئيندڙ آهي. پڪ سان سنڌي ادب ۾ هوءَ سدائين ياد رکي ويندي. هند توڙي سنڌ جي اديبن لاءِ سندس وڇوڙو هڪ جهڙو ڏک ڪٺي آيو آهي. جيتوڻيڪ سڀني کي اهو ڏک پوڳڻو الڳ الڳ آهي. شريڪانت صدف ۽ پيڻ سنتوءَ سان پرچائي.

اهو ڪيئن چئي سگهبو تہ ڪلاپرڪاش جي رک سنتوءَ ۾ پرواهہ ٿي سگهندي يا نہ؟ اهو سنتوءَ ۽ ڪلا جو مسئلو آهي، پر پڪ سان اهو تہ چئي سگهبو تہ ڪلاپرڪاش کي جنم تہ سنتوءَ نديءَ جي پاڻيءَ ڏنو هئو. تڏهن ئي تہ نارايڻ شيام چيو هئو:

گنگا، جمنا امرت امرت،
ليڪن تُنجِ تہ سنتو آهي.

ڊاڪٽر پروين موسيٰ ميمڻ

باباءِ سنڌ_ حيدر بخش جتوئي

حيدر بخش جتوئي باباءِ سنڌ جو لقب ماڻيندڙ ڪامريڊ حيدربخش جتوئي الهداد خان جتوئيءَ جي گهر 10 آڪٽوبر 1901ع ۾ جنم ورتو سندس مشهوري هاري اڳوان. انقلابي شاعر ۽ صحافيءَ جي حيثيت سان آهي. انگريز دور ۾ ڊي جي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ جو هيءُ گريجوئيٽ روينيو کاتي ۾ هيڊ منشي پوءِ مختيار ڪار ۽ آخر ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو، پر انهيءَ دوران کيس اهو احساس شدت سان ٿيو ته سنڌ جو هاري مظلوم ۽ زميندار ظالم آهي ۽ حڪومت جو ساٿ مٿئين طبقي سان آهي انهيءَ ڪري کيس آفيسريءَ واري حياتي پانءِ نه پيئي، سنڌ جي هارين نارين جي پيڙهيل حياتيءَ سندس سک چين ڦٻائي ڇڏيو، ۽ هُن پڪو ارادو ڪيو ته جيستائين هن خطي جي هارين ۾ هُو سجاڳي پيدا نه ڪندو تيستائين سک سان نه ويهندو، اهوئي سبب هو جو هُن پنهنجي هيڏي وڏي عهدي تان استعيفيٰ ڏني ۽ سخت جدوجهد ڪري هاري پارٽي ٺاهي ۽ سندن حقن جي حاصلات لاءِ ڪوششون شروع ڪيون. 1947ع ۾ رتيديري واري هاري ڪانفرنس ۾ کيس هاري ڪاميٽيءَ جو صدر چونڊيو ويو هن عهدي تي هُو مرڻ گهڙيءَ تائين رهيو.

حيدربخش جتوئي هارين جي بچاءَ لاءِ قانون جو مسودو ”سنڌ ٽيننسي ايڪٽ“، تيار ڪري سنڌ سرڪار جي حوالي ڪيو ۽ پوءِ سنڌ ۾ هاري تحريڪ ڪي منظر ڪرڻ ۾ لڳي ويو. ”هاري حقدار“ نالي هفتيوار اخبار ڪڍيائين جيڪا سنڌ هاري ڪاميٽيءَ جي آفيس گاڏي کاتي حيدر چوڪ مان نڪرندي هئي، (گاڏي کاتي واري چوڪ کي اڄ به حيدرچوڪ سڏيو وڃي ٿو).

سنڌ جو هيءُ پڙهيل لکيل عوامي ليڊر ماجسٽريٽ ٿي رهيو سندس گهر ۾ ادبي ڪتابن سان گڏ قانون جي ڪتابن جو وڏو انگ موجود هو ۽ کيس قانون تي وڏو عبور حاصل هو. هُن پنهنجي ڪيس جي وڪالت پڻ پاڻ ڪئي، سندس مٿان مشهور ڪيس ”جيئي سنڌ ۽ جيئي هند“، وارو به هو جنهن مان کيس باعزت آزاد ڪيو ويو، هُو ڪيترائي دفعا جيل ويو ۽ جيل واري عرصي دوران پڻ سندس گهر ۽ اوطاق هاري پارٽيءَ وارن لاءِ کليل هوندا هئا جنهن ۾ ڪامريڊ غلام حسين سومرو، ڪامريڊ احمد لغاري ۽ ٻيا ڪم ڪارين کي ڏسندا هئا. ڪامريڊ حيدربخش جتوئيءَ جي باري ۾ ڊاڪٽر تنوير عباسي ڪتاب ”منهن تنين مشعل“ ۾ لکيو آهي ته،

”ون يونٽ جا سانباها ٿيا ته ان جي خلاف تحريڪ به تيز ٿي ويئي، پهرين ”سنڌ عوامي محاذ“ نهيو، ڪامريڊ حيدربخش جتوئي پنهنجي هاري پارٽي سوڌو ان ۾ شامل ٿيو. کهڙي سرڪار جي آمريت جو مثالي بهادريءَ سان مقابلو ڪيائين، اسان به شاگرد ڪارڪنن جي حيثيت ۾ ان تحريڪ ۾ گهڙي پياسين ۽ ان ريت ڪامريڊ کي ٿورو ويجهو ڏسڻ جو موقعو مليو. ڪامريڊ ڳالهائيندو هو ته کرو، کو به رک رکاءُ، ڪا به ناهه نوهه يا تصنع، ڪا به مصلحت آميزي نه، جيڪو دل ۾ اهو زبان تي ڪامريڊ جو منهن سندس روح جو آئينو هو، اهڙو معصوم چهرو مون رڳو علامہ آءِآءِ.قاضيءَ ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جو ڏٺو جنهن جي چهري جي هر ريکا ۾ خلوص هو. پاڻ سڌو ڳالهائيندو هو. بنا ڪنهن لڪ لڪاءُ، ناهه نوهه، رک رکاءُ يا ڊپ ڊاءُ جي چوندو هو ”ڪامريڊ، ڳالهه ڪجي سنئين سڌي“ اڳيان لڪي ٿو ته، ”هن دور ۾ مون علامہ آءِآءِ.قاضيءَ توڙي ڪامريڊ حيدربخش جتوئيءَ ٻنهي کي ڏٺو ۽ ٻڌو. علامہ صاحب سان ايتري ويجهڙائپ نه ٿي، پر تڏهن به مان سمجهان ٿو ته علامہ صاحب هن دور ۾ شاهه لطيف جو ڪردار پڻ ادا ڪيو ته حيدربخش جتوئيءَ سچل سرمست جو. هڪ اشارن ۽ ڪناين ۾ حقيقت ڏي اشارو پئي ڪيو ته ٻئي

ستو سنئون علي الاعلان ڏهل وڄائي حق ڏي پئي سڏيو." (ص-22)

ڪامريڊ حيدربخش هڪ دلير ۽ سمجهدار ڄاڻو اڳواڻ هو پاڻ ٻي پيرا سنڌ اسيمبليءَ جي چونڊن ۾ بيٺو، پر عوام ۾ سياسي شعور جي ڪميءَ سبب ڪامياب نه ٿيو ته به هن جي حياتي سنڌ جي پورهيت طبقي لاءِ وقف هئي ڪيس چڱيءَ ڀر خبر هئي ته هن جي سانگيئڙن وٽ قانون جي سمجهه ڪانهي ڪين پنهنجي حقن جي آگهي ڪانهي. تيستائين سنڌ ڪڏهن به ڪين سنورندي جيستائين عوامي اٿل جو انقلاب نه ايندو ۽ اهو انقلاب هُن آندو ۽ هارين نارين کي اڌ بٽئيءَ جا حق وٺي ڏنائين ۽ انهن جي بي جابي دخلين خلاف قانون پاس ڪرايائين.

سنڌي ادب ۾ جتوئي صاحب جي حيثيت شاعر جي حوالي سان آهي، پر هن ڪي ڪتابن نثر ۾ پڻ لکيا آهن ۽ گهڻا ڪتاب انگريزي ٻوليءَ ۾ آهن انهن جو ڳاڻيٽو چوڏهن آهي. سنڌي ڪتابن ۾ سندس پهريون شاعريءَ جو ڪتابڙو "تحفهٔ سنڌ" آهي، جو 1930ع ۾ ڇپيو. هن ڪتاب تي انگريز حڪومت ڪيس جيل جي سزا ڏني. هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر علامه اقبال جي شڪوه جي نموني تي شعر لکيل آهن. هن ڪتاب تي مولوين طرفان وڏا اعتراض ٿيا ۽ ڪيس مشهوري ملي ۽ وڌيڪ شاعريءَ جو شوق جاڳيو، شاعريءَ ۾ پنهنجو تخلص "حيدر" رکيائين. "تحفهءِ سنڌ" ۾ آيل نظم مان هڪ بند هن ريت آهي،

توفلڪ ڻاهيو ۽ دنيا جو نگهبان ڪيو،
بي عدد رنگن ۽ روپن سان پريشان ڪيو،
حسن خوبيءَ سان هزارن کي تو مستان ڪيو،
حيرت انگيز جهان ڻاهي تو حيران ڪيو.

ڪامريڊ حيدر شاعريءَ ۾ نظم ۽ غزل وڌيڪ چيا جن مٿي ڪيس وڏي دسترس هئي، سندس ڪلام ۾ عشق ۽ رومانس جي ذڪر کان وڌيڪ پورهيت طبقي ۽ هارين نارين جو ذڪر آهي، "درياهه شاهه" هن جو شاهڪار نظم آهي هيءُ طويل نظم سنڌي شاعريءَ ۾ اهميت جوڳو آهي، جنهن جو هڪ بند هن ريت آهي.

جو ميلو سمايل فنا اندر آهه،
پلي آئين جي آئين درياهه شاهه،
اي سنڌو سدائين تون ڪر سنڌ سائي،
تون همنام سان رهه وفا سان هميشه.

سندس ٻنهي نظمن ۾ رواني آهي ۽ مضمونن جي حوالي سان ته نواڻ آهي ئي، پر شاعريءَ جي فن مطابق به آهن. انهن نظمن کي اهلِ ادب ۽ اهلِ علم گهڻو پسند ڪيو. حيدربخش جتوئيءَ چوسٽا ۽ قطعا پڻ لکيا سندس شاعري عوامي شاعري آهي، جيڪا مقصدي طور عوام جي من کي متاثر ڪرڻ لاءِ لکيل ٿي ڏسجي، پر ننڍو وڏو پڙهيل اڻ پڙهيل به هن جي دل سان ڪيل هن سڏ تي ساڻس گڏ ٿي ويو ۽ هن جو چيل شعر مقبول ۽ معروف ٿيو. هُو دل جي سچائيءَ جو قائل آهي تڏهن هن چوسٽي ۾ چوي ٿو ته،

الله جو رستو وڏي مشڪل ۾ ڏٺم،
مسجد ۾ ٽڪاڻي ۾ نه ديول ۾ ڏٺم،
هٽ بحث ۽ منطق جو نه ڪجهه آهي زور،
مولا کي ڏٺم جي ته سچيءَ دل ۾ ڏٺم.

هن جي انقلابي شاعريءَ جا مجموعا جيڪي ڇپيا انهي ۾ "آزادي ۽ قوم" 1942ع، "هاري انقلاب" 1942ع، "سنڌ پياري"، "هاري گيت" ۽ "جيئي سنڌ جيئي سنڌ" شعري ڪليات، جنهن ۾ اڳين ڇپيل شعري ڪتابن ۽ ڪتابڙن کان سواءِ اڻ ڇپيل شاعري پڻ سهيڙي ويئي آهي. سندس نثر ۾ لکيل ڪتابن ۾ "هاري ڪهاڻيون" 1950ع "ڪمدار جا ڪارناما" 1953ع آهن.

ان کان سواءِ ڪامريڊ حيدر جا ڪيترائي مضمون آهن جيڪي هن سياسي موضوعن ۽ سنڌ جي حالتن جي باري ۾ لکيا آهن ۽ سندس تقريرون بيشڪ اڻ پڙهيل هارين جي مجموعن ۾ هونديون هيون جيڪي انهن جي ذهني سطح کان مٿي هونديون هيون، پر هو ڪين سمجهائڻ لاءِ مسئلن جا حل ۽ مثال ڏيندو رهندو هو ڪيس جيڪڏهن ڪير چوندو هو ته "سائين اهي ڳالهيون هنن اڻ پڙهيلن جي ذهن کان مٿي آهن" تڏهن ڪامريڊ جو هڪ ئي جواب هوندو هو ته" انهن کي اهي ڳالهيون سمجهائڻيون آهن جي اهي نه سمجهندا ته انقلاب ڪيئن ايندو؟"

حيدربخش جتوئيءَ جي لکيل پمفليٽ سنڌ ۾ انقلاب جي باهه ٻاري ڇڏي هن پنهنجي قوم جي غريبن، ابوجهن ۽ سادن ماڻهن لاءِ پاڻ کي پتوڙي ڇڏيو. هاري حقدار اخبار ۾ سندس ليک هر هفتي هوندا هئا جيڪا هو پاڻ ڪڍندو هو. ان اخبار جو ايڊيٽر پڻ هو. ڪتاب پڙهڻ جو کيس گهڻو شوق هوندو هو جنهن جو ثبوت هن جي لائبريري هئي. پر کيس گهڻو لکڻ ياشاعريءَ ڪرڻ جو وقت نہ ملي سگهيو. سندس حياتي تمام مشغول هئي. ڪامورڪي دور ۾ يا نوٽي هاري ڪميٽيءَ جي قيام کان پوءِ جي انقلابي دور ۾ هو تمام مشغول رهندو هو. ادب ۾ دلچسپي ۽ شوق هئڻ جي باوجود پڻ گهڻا ادبي ڪتاب لکي يا شاعري ڪري نہ سگهيو هن عملي طور سنڌ لاءِ اهو ڪجهه ڪيو جو هڪ حياتي ڇا ماڻهو شايد جهجهين حياتين ملڻ بعد بہ نہ ڪري سگهي. ڊاڪٽر تنوير سندس عظيم مقصد کي هن ريت مڃتا ڏني آهي. "ڪامريڊ حيدربخش جتوئيءَ جهڙا ماڻهو ڪٿي؟ سچا، کرا، جن جي اندر ۾ عشق، عشق سنڌ جو. سنڌ جي پورهيت جو، جن جو خلوص شفاف شيشي وانگر، جن جي حياتي ڏک، ڏولاوا، پر منهن تي هڪ سدا جرڪندڙ مرڪ اها مرڪ جيڪا ڪنهن عظيم مقصد لاءِ تڪليف سهڻ کان پوءِ سڪون حاصل ٿيڻ مان ملندي آهي."

ڪامريڊ حيدربخش "حيدر" جتوئي 21 مئي 1970ع تي وفات ڪئي کيس حيدرآباد ۾ سندس وصيت مطابق غلام شاهه ڪلهوڙي جي مقبري جي ٿلهي تي سپرد خاڪ ڪيو ويو.

نئون ڪتاب

ڪتاب: تون ئي تون
شاعر: بخاري افضل
موضوع: شاعري
ڇاپو پهريون: اپريل 2018ع
قيمت: -/240 رپيا
ڇپائيندڙ: سمبارا پبليڪيشن. حيدرآباد

پروفيسر شمشاد سومرو

پروفيسر نذير قاضي
(شخصيت، فن ۽ فڪر)

موري جهڙي علمي ۽ ادبي شهر ۾ علمي، ادبي گهراڻي قاضي خاندان جي جيد عالم، شاعر ۽ بزرگ مولوي محمد صادق مورائيءَ جي فرزند علم و ادب دوست فرد قاضي محمد قاسم جي گهر ۾ 9- فيبروري 1940ع تي هڪ نينگر جنم ورتو، جيڪو اڳتي هلي سنڌي ادب جو روشن ستارو ثابت ٿيو ۽ پروفيسر نذير احمد قاضي جي نالي سان سنڌي ٻوليءَ جو بهترين ڪهاڻيڪار، اديب ۽ خوبصورت شاعر بڻيو.

سائين نذير قاضي لکڻ جي شروعات 1957ع ۾ ڪهاڻيءَ جي ترجمي سان ڪئي، جيڪا روسي ڪهاڻي هئي. سندن پهرين طبعزاد ڪهاڻي 'پڪر' (Picker) آهي جيڪا 65-1964ع ۾ لکيائين. قاضي صاحب جي ٻين لکيل ڪهاڻين ۾ 'روحي'، 'پڪر'، 'واليون'، 'آخر هي داغ ڪيئن ڌوپبا!'، 'پيار جي زبان'، 'عزت پوش'، 'ٻڙ جي ڇانوَ'، 'ٻليدان'، 'خدا بخش ۽ خدا'، 'تاساري'، 'ڊپ نہ چرسون'، 'جهنگ ۽ ننگ آهي'، 'پوءِ ڊائو'، 'سرچاءُ' ۽ 'مجرم مورتي' اڃا وجن ٿيون جن مان ڪي ڇپيل آهن تہ ڪي اڻڇپيل.

سائين نذير جن جي لکيل ڪهاڻين ۾ ڪردارن جي اُمنگن، احساسن ۽ محرومين کي ڀرپور انداز سان پيش ڪيو ويو آهي. سادي ۽ سباجهي ٻولي، نهايت ٿورا لفظ، مقصد جي مڪمل پهچ سندس ڪهاڻين جي خوبي آهي. سائين نذير قاضي پنهنجي ڪهاڻين متعلق چوي ٿو تہ:

"مون پنهنجي ڪهاڻين ۾ ڪوشش ڪري ٿورن لفظن ۾ وڏن ويچارن، سوچن ۽ لوچن کي سموهڻ ۽ سجائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جن ۾ 'هاڻي' هميشہ موجود رهي ٿو تہ مستقبل جا عڪس ۽ اميدون بہ پنهنجو پاڻ پسائين ٿيون. آشائن، نراشائن، دوکن ۽ دلدارين، ويساهہ ۽ ويساهہ گهاتين سان انساني زندگي لٽي پئي آهي. ڪٿي سونهن آهي ڪٿي ڪوجهائپ، ڪٿي سک آهي ڪٿي ڏک، ڪٿي هوند آهي ڪٿي اڻهوند، ڪٿي رم جهم بوندن بهاري آهي تہ ڪٿي ڪٽيءَ لاءِ مَنُ مُنجهي ٿو. مطلب تہ زندگيءَ جا انيڪ رنگ ۽ ڍنگ آهن. زندگي جيئن گذري رهي آهي مون ان کي تيئن ٻڌائڻ ۽ ڏيکارڻ جي ڪوشش پنهنجي ڪهاڻين ۾ ڪئي آهي."

سائين نذير قاضيءَ جي ڪهاڻين جو هتي مختصر طور جائزو پيش ڪريان ٿو تہ جيئن پڙهندڙ بہ حظ حاصل ڪري سگهن.

'پڪر' (Picker) هڪ اهڙي غريب ۽ هوشيار ڇوڪري جي ڪهاڻي آهي جيڪو پنهنجي پڙهائيءَ ۽ گهريلو خرچ ۾ پنهنجي بيوه امڙ جو هٿ ونڊائڻ لاءِ شهر جي وڏي ڪلب ۾ شام جو 'پڪر' جي نوڪري ڪري ٿو. راند ڪيڏندي جيڪي بال ٽينس ڪورٽ کان ٻاهر ڪِرندا هئا، هُو هي ڪٺي اچي رانديگرن کي ڏيندو هو. ڪلب ۾ آفيسرن جا ٻار بہ انبور رانديون کيڏڻ ايندا هئا، هُو هن تي زور پريندا هئا تہ هُو ساڻن راندين ۾ شريڪ ٿئي ٿو تہ ڪيس طبقاتي اوچ نيچ واري ذهنيت جو شڪار ٿيڻو پوي ٿو هن کي ذلت ۽ نوڪريءَ کان بہ جواب ملي ٿو. توڙي جو ڪلب جو سيڪريٽري اهو درد محسوس ڪري ٿو، پر سواءِ جذباتي همدرديءَ جي هن لاءِ ٻيو ڪجهہ ڪري نٿو سگهي.

"واليون" هڪ پوڙهي بيروزگار پيءُ جي ڪهاڻي آهي، جيڪو زال جي علاج لاءِ پنهنجي نياڻيءَ جي ڪنن کي ٻُٿو ڪري، سندس واليون

هڪڙو آهي غريبي ڀيو هاضمو آ،
ڪيڏانهن وڃان ڀڏايو؟ هڪ ڊزن ٻار آهن.
(6- فيبروري 1963ع)

❁❁❁

• عاشق

بنجي عاشق مان پيو آهيان وڏي آزار ۾،
پاسريون ٻئي ڀڳيون هن، سينڊلن جي مار ۾.
کيسا خالي ۽ هليا يار بيڌڙڪ ماڙين مٿي،
خوب ٿي يارن جي مرمت حسن جي بازار ۾.
بيل گاڏي مون ٻه آندي، اي سڄڻ! تو واسطي،
پر رقيبن سان هليو وئين، چو چڙهي تون ڪار ۾؟
(3- مارچ 1962)

❁❁❁

• امتحان ٿيندو

نهاري جي حسينا ڪا ته، اُلفت جو گمان ٿيندو،
۽ عاشق وٽ انهيءَ دم ئي سندس درڙو نشان ٿيندو.
فراق يار ۾ يارو ڳايان سر پيروي ليڪن،
گڏهه جي هينگ جو ٻاڙي ۾ سڀڪنهن کي گمان ٿيندو.
(15- جولاءِ 1962ع)

❁❁❁

• ڏکيو جهان

هن ڏکئي جهان ڏاڍي جهان ۾، سڀ جي لاچار ته ڏس،
مفلسي مسڪين ڪنهن جي، ڪنهن جي زرداري ته ڏس.
جو رُسي ٿو گهر ڪان، سو عاشق سڏائي ٿو پاڻ کي،
عشق جي وڏنڊڙ هتي اي يار! بيماري ته ڏس.
سو ڪريو درخواستون پر نوڪري مشڪل ملي،
حال هيٺا جنهن ڪيا سا بڪ بيڪاري ته ڏس.
ويا وڏي اسڪول ۽ ڪاليج پنهنجي ملڪ ۾،
علم جي هوندي ٻه هِت اونداهه انڌوڪاري ته ڏس.
هَرَ ڏئي، محنت ڪري، تتيون ٿڌيون جيڪي سهي،
جو سدا بکيو رهي، سو، اي سڄڻ هاري ته ڏس.
زن مريدي يار 'پاهوڙا' وڏي وئي ملڪ ۾،
مڙس کي تنهن تي نچائي، سا ٻه گهر واري ته ڏس.
(9- سيپٽمبر 1962ع)

❁❁❁

• ملامت ئي ڪانهي

گهمي ڏس جهان ۾ صداقت ئي ڪانهي،
ڏنبو زور آهي، عدالت ئي ڪانهي.
جنين غرق ٻيڙو ڪيو قوم جو آ،
'پاهوڙا' انهن تي ملامت ئي ڪانهي.
(9- جون 1963ع)

❁❁❁

• مون ڇا سمجهيو

ٿلهو ٿنبرو توکي ڄاڻي پهلوان مون سمجهيو،
نڪري پئين بزدل مٺا، توکي جوان مون سمجهيو.
آ سبب ڪوئي نه ڪوئي، جو سڄڻ تون ٿو ڪرين،
پيار 'پاهوڙي' سان پسين بنا مون سمجهيو.
(16- جولاءِ 1963ع)

❁❁❁

سائين نذير قاضي مزاحيه شاعريءَ سان گڏوگڏ وائي، غزل، نظم، آزاد نظم، ٽيڙو ۽ چوسٽا ۽ ٻين صنفن تي پڻ طبع آزمائي ڪئي آهي. سندس شاعريءَ جا موضوع ۽ گهاڙيتا نوان ۽ نرالا آهن. معاشري ۾ غريب ۽ امير جي فرق کي هڪ حساس انسان ڪتاب جي 'اوچي ۽ سادي ڪاپيءَ' ۾ پڻ ڏسي ٿو. سندس نظم "سوال" ان موضوع تي هڪ انوکي تحرير آهي:

"پوءِ چو سائين؟
اوچا ماڻهو
اوچو پنو
اوچي ڪاپي
سادا ماڻهو
سادو پنو
سادي ڪاپي."

'**حرامي ٻار**' نذير قاضي جن جو هڪ لازوال آزاد نظم آهي، جنهن ڍير تي اُڇلايل هڪ انساني جان جي حوالي سان انسانيت ۽ مهذب دنيا کي شاعر للڪاري ٿو ته:

اوڙي پاڙي هُل مچي ويو
گندي ناليءَ منجهه پيو هو
تازو ڄاول ٻار هُيو سو.

هر ڪو سمجهي
هيءُ جو ٻار نئون ڄاول آ،
سو پڪ ٻار حرامي آهي!
ڪنهن هڪ ناريءَ پنهنجي لڄ لٽائڻ ڪانپوءِ
پنهنجي پاپ لڪائڻ خاطر
هن کي اُڇلايو آهي
اوڙي پاڙي هُل ڳهٽو آ
ڪوبہ هن کي هٿ نٿو لائي،
ائين لڳي ڄڻ ڇنبو
پاپ جي پيدا پاپ ٿي آهي
پاپ کي آخر پاپ ٿي ڇنبو
معصوم ٻالڪ روئي رڙي ٿو
شايد پنهنجي امڙ سڏي ٿو
هن جا چپ بہ چوسڻ چاهن
پنهنجي امڙ جي ڇاتين کي ٿا
جن ۾ هن لاءِ امرت آهي
ليڪن هن جي ماءُ ڪٿي آ؟
شايد ڪاٿي ستي جتي ٿي ويئي آهي!!
شاعر سوچي
هن جو نڪ بہ نڪ جهڙو آ
منهن مهانڊو ٻارن وانگيان
جهڙا ٻار هين جا آهن
تهڙوئي هڪ هيءُ بہ آهي
ماءُ بہ آهي
پيءُ بہ آهي
پوءِ بہ هيءُ حرامي آهي!!
جيڪا هن جي ماءُ بہ هوندي
ماءُ ٿيڻ لاءِ تيار ناهي
جيڪو هن جو پيءُ بہ هوندو،
پيءُ ٿيڻ لاءِ تيار ناهي
تنهن ۾ آخر
هن ٻالڪ جو دوش آ ڪهڙو؟
روئي رڙي هو مري بہ وينو
ڪنهن جي پاپ جو پردو ٿيندو،
ليڪن-
ليڪن ان جي قيمت آهي
ان جي قيمت جان آ هڪڙي
تو، مون جهڙي جان اها آ
اڄو تہ هن جي جان بچايون
اڄو تہ پنهنجا ضمير ڦولهيون
اڄو تہ هن جا ماءُ پيءُ ڳولهيون.

'آزادي' نہ رڳو آس آهي، پر هڪ اعليٰ مقصد ۽ آدرش پڻ ان ڏس ۾ **'آزاديءَ جا تاج محل'** سندس هڪ يادگار نظم آهي، جنهن ۾ آزاديءَ جي مايوس متوالن کي دلاسو ڏيندي چوي ٿو:

جيسين ذهن ضمير ٿا جاڳن
سچ جي پنڌ تي پير ٿا جاڳن
تيسين آس اميد نہ لاهج
آزاديءَ جا تاج محل تون بيشڪ ناهج
ٺهندي ٺهندي ٺهندا آخر
قائم جيسين ڌرتي آهي
تيستائين رهندا آخر،
ٺهندا آخر رهندا آخر

آمريت واري ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جي دؤر ۾ جتي راتاها هڻي عوامي ۽ جمهوري حڪومت جو تختو اونڌو ڪيو ويو. عوامي اڳواڻ کي قيد ۽ بند ۾ وڌو ويو، قيد ۽ بند جي صعوبتن کي اسان جو شاعر علامتي طور هيئن پيش ڪري ٿو:

هنج پکيئڙو سوچي وينو
ڏيهہ ۾ راوڻ ۽ راڪاس
پولا، ٻاندر ۽ بن مانس
ڪائنن ماڙهوئڙن جو ماس
هنج پکيئڙو سوچي وينو
سهٽي سيتا قيد ڪڙن ۾
رام سوامي پوڳي بن ۾
مرن هٽن ۾ ماٺهو ساس
هنج پکيئڙو سوچي وينو.

•••

ملڻو ائٽي ملي وڃ، من! موڪلاڻي آهي،
سورن سنڌي سفر جي شايد پڇاڻي آهي.
منهنجي بدن جي خوشبو ناهي چمن ۾ ڇا ٿيو،

موتيو، گلاب، مگرو ۽ رات راڻي آهي.
سچ دار تي سدائين، حق مبتلا ۽ ماتم،
فڪر و نظر ٽڪي پيا ۽ سوچ ساٿي آهي.

1983ع ۾ سڄي سنڌ ۾ آمريت جا ڪارا ڪڪر ڇانيل هئا، سنڌ جون وستيون ۽ واهڻ برباد ۽ تاراج ڪيا پئي ويا، هر طرف بارود جي بوءِ اچي رهي هئي. سنڌ جي سڀاجهن ماروئڙن، سانگيئڙن ۽ جهانگيئڙن مٿان مصيبت جا پهاڙ ڪيرايا ويا ها. هر طرف لانگ بوٽن جي لتاڙ هئي ۽ ان وقت اسان جو هيءُ شاعر به پنهنجي جذبن ۽ اُڌمن کي شعرن جي مورت ڏئي خوبصورت ٽيڙوئن جي روپ ۾ سنڌ جو ڪيڏارو تخليق ڪيو. اهي سائينءَ نذير جا ٽيڙو سڀ جا سڀ علامتي طور (Symbolical) چيل آهن، جن مان ڪجهه هتي نموني طور ڏيان ٿو:

• ڪانئر! ڪُڏا ڪم
ڳيرن جي، ڪلهه ڳوٺ تي،
بندوقون ۽ بم.

• سنجهي ساڻ ستا،
لڳن گوليون ڳچ ۾.
لڪي، ڪين اُٿيا،

• باز ڪنيو ڳيرو،
بازن جي بانور ڪيو،
سُڃو آکيرو.

• هئہ ڙي!! منهنجي پُون،
بوٽن، هاءِ لتاڙيا،
ڪِيرولا، آپون.

• وستيءَ ۾ ويڙهاند،
ڪوپن، ڪڏي ڪوڏ مان،
رت- ورني راند.

• آمر جو ايمان،
هٿي ڳاڙها رت ۾،
قاري ۽ قرآن.

• منگولي معمار،
جوڙين جنگي جُهنڊ سان،
منڍين جا مينار.

• آب اکين ارتو،
ڌرتيءَ جو اولاهي
ڌرتيءَ کي پرتو.

• زخمي سارو تن،
گولين جي ڌڌڪار ۾،
آهيرا ڪڪ پن.

• ساٿ نہ ڪو سونهون،
واهڻ وڪوڙي ويو،
بارودي دونهون.

• جوڌا، جُنگ، جوان،
اٽڪي پيا انياءَ سان،
ارڏا، سڀ انسان.

• سانجهيءَ سان سوڙهو،
پاپيءَ گهيرو گهر کي،
هرٽيءَ اک ڳوڙهو.

• موٽئين تون نہ ڪانڌ!
پيرن مُند موٽي،
پل پل پسن پاند!
• ڪوڙ جي، جي رات ڪٽي!
اوبر پاسي آهستي،
سچ جي پرهہ ڦٽي.

سائين نذير قاضي جا ڪيترائي بيت ۽
چوسٽا سرجيل آهن جن مان ڪجهه هتي ڏجن ٿا:

• ڪيڏا نہ ڦهر ٿيا رندن تي هت رات جي پوئين پهر ۾،
دل وارا ڦاهيءَ تي چاڙهي، پوءِ جشن ملهائن شهرن ۾،
هيءَ شادي يار شهيد سندي، جا مقصد جي معراج رسي،
هرلاڏي لاڏي لڙڪ لڙيا، جا سوز سموهيو شعرن ۾.

• ٻنڙي ڳوڙها، کهڙي ڪم جا!
روئڻ جو انداز سکي آ،
لڪڙ جو درياءَ بہ ٿورو،
باھ برھ جي تيز تکي آ.

• اڳهامڻ جي موسم ۾ اُڪري وياسين،
اسان جڳ جي دل مان بہ نڪري وياسين،
جڏهن سار ناهي تہ چوٽو پوي ٿو،
’نذير‘پنهنجي پيارن کان وسري وياسين.

• خدا ڪيئن ناهيو بنايو اوهان کي،
گنهگار ٿيون ٿا، چئون جي چپن سان،
رکيو ڪيڏو رس چس انهن ۾ آ سائينءَ!
ملي آب امرت، لبن کي لبن سان.

لطيف درد انهيندي چوي ٿو:

• ماڻهو تنهنجي ملڪ جا، سپتيا ۽ سچار،
اچي ڪٿا اوچتو، اوڪا ڪيا اغيار،
سيد! سندن سار، لهج لال لطيف تون.

• ماڻهو تنهنجي ملڪ جا، مکڻ جيان موم،
اهڙي خبر نہ هوم، تہ در در رلندا ديس ۾.

• ماڻهو تنهنجي ملڪ جا، ڪنول جيان ڪومل،
لڪون ۽ جهولا لڳا، ويڳاڻي هر ول،
ويچارا وياڪل، آهن تنهنجي آسري.

• ماڻهو تنهنجي ملڪ جا، نهٺا ۽ نرم،
دوکو ڪائي ديس ۾، پڇي پيٺ ڀرم،
قادر! ڪرمن ڪرم، اوکيءَ ۾ انهن تي.

ڀٽائي سرڪار جي حضور چوي ٿو:

• سڀ نهارن تنهنجون راهون پٽ ڏٺي!
ڪجهه تہ ٻڌ، پنهنجن جون دانهون پٽ ڏٺي!
چا نذر تنهنجي رڪان، مون وٽ تہ بس،
چند ڳوڙها، چند آهون، پٽ ڏٺي!

سنڌ جي ون يونٽ کان نجات تي چيل:

• عمر جو زور ٽٽو، ڪوٽ ڪريا،
موٽي ماڳن تي مارئي آئي
ملير وارا! خبردار ٿجو،
متان ڪو ڦوڳ ڪسي سرهائي.

سائين نذير جن پنهنجي جنم ڀومي ’موري‘ کي بہ
ڪين وساريو آهي:

• اهو ناهي ممڪن تہ موري کي ساري،
اکين مان ’نذير‘ لڙڪ لارون نہ ايندين.

• تو مَنائي چڏيو مزاج اڳيون،
توتي مورا ميار پي ڪانهي!!

• سنڌڙي ساري، ڏاڍي پياري،
موري جي ۾ ڳالهہ نياري.

• ڪونج جو ڪُرلاءَ ٿو ڪَنَ تي پوي،
اڄ وري مورو پڪاري ٿو مون کي.

• شهر ’خليق‘، ’اختر‘، ’ناصر‘، ’بيزار‘ ۽ ’راشد‘ جو،
شال رهي آباد هميشہ مورو، موري وارن سان.

• ’نذيرُ‘ يارَ ٿيو آ، نہ ٿيندو ڪڏهن،
دليئون ڏار موري ۽ مهراڻ کان!!

سائين نذير جون وايون ۽ غزل پڻ پرپور مقصد رکن ٿا. سندس شعرن ۾ احساسن جي شدت آهي، سا روح کي جهنجهوڙي ٿي ڇڏي. پاڻ غزل جي صنف تي ٻين صنفن کان وڌيڪ لکيو اٿن ۽ سندن غزل ۾ تيز رواني نظر اچي، فن ۽ فکر جي حوالي سان سندس غزل ڀرپور آهي:

اڄُ، سر مقتل، تہ ڪي ڳالهيون ڪيون،
جيئن ڪَنبي قاتل، تہ ڪي ڳالهيون ڪيون.
عقل جون ساڳيون اٺايون باتريون،
دل ٿئي پاڳل، تہ ڪي ڳالهيون ڪيون.
ڏاڍ، غربت ۽ جهالت جي خلاف،
هِتِ هلي هلچل، تہ ڪي ڳالهيون ڪيون.
سونهن، سچ، سرهاڻ جاري سخنور!
اڄ مچي محفل تہ ڪي ڳالهيون ڪيون.
بيقراري، لوچ پوچ ۽ آنڌِ مانڌ،
جاڳيتي ٿئي دل، تہ ڪي ڳالهيون ڪيون.
رُوح رُڄ ۾، اُڄ رڙي پيئي 'نذير'،
جي وسي بادل، تہ ڪي ڳالهيون ڪيون.

يا

خبر ساري جڳ جي رکي آدمي،
مگر بي خبر ٿو رهي پاڻ کان.
رهيو جيڪو پروس، سو بيوس ٿيو،
مليو اڄ سبق مون کي مهراڻ کان.
اچوڪا مسافر صفا پورڙا،
پڇن پيا پتو سو بہ اڀاڻ کان.
پذيرائي ڏاڍي تڏهن ٿي ملي،
جدا ٿئي ٿو هيرو جڏهن کاڻ کان.
سوالن جا سوچي رکو سڀ جواب،
نہ گهبرايو، ڇو؟ ڇا؟ ۽ ڇاڪاڻ کان.
نہ ٿئي ري، مطلب، جا مُنهن تي ٿئي،
ٿجي ڪين خوش اهڙي واکاڻ کان.
سُتل ڀاڳَ تن جا، ستل جي رهيا،
اُٿي، يار محنت ڪريو هاڻ کان.

'نذير' يار ٿيو آ، نہ ٿيندو ڪڏهن،
دليئنون ڏار موري ۽ مهراڻ کان!!

پروفيسر نذير قاضي جن جا ڪيترائي خوبصورت نظم پڻ تخليق ڪيل آهن، جن ۾ 'عجب شعر' جي عنوان سان ڇپيل سندس هڪ نظم هتي ڏجي ٿو:

'نذير' يار، تنهنجا عجب شعر آهن!
نہ تشبيهہ تن ۾
ڪنايو اشارو
نہ تجنيس حرفي
عجب استعارو
نہ بلبل جو قصو، نہ گل جي ڪهاڻي
نہ موتيو چنبيلي، نڪو رات راڻي
نہ ريحان، سنبل نہ سرو سمن آ
نہ باغ عدن آ، نہ مُشڪِ ختن آ
'نذير' يار، تنهنجا عجب شعر آهن!
نہ ڪجليون ڪٽاريون نہ پيڪان پلڪون
تکا تير ابرو نہ مزگان مارن،
نہ عشوه نہ غمزا، نڪو ناز نخرا،
نہ ذلفن جا بند ڪي مند ٿي وجهن ٿا
نڪو وار واسينگ اُلري اچن ٿا
نہ مهر حسينان، نہ قهر بُتان آ
نہ مدهوش مي، ۾ ڪو پيرِ مغان آ
نسيمِ سحر آ نہ بادِصبا آ
نڪو حسن ڪنهن جو قيامت قضا آ
نہ ساقي، نہ ساغر، نہ مينا نہ واعظ!
نڪو رندِ بي پير خيام حافظ!
'نذير' يار، تنهنجا، عجب شعر آهن!
رڳو ذڪر تن ۾، سونهاري، سنڌ جو
پلاري، سنڌ جو، سچاري، سنڌ جو
هتان جي مٽي، هير، پاڻي، مٽي، جو
سدا سونهن سچ ۽ ڇڱائي، ڇڱي، جو
رڳو ذڪر تن ۾
ڇگن ڇوٽرڙن جو

مٺيادار ماڻهن
ڪِنن ڪوجهڙن جو
جي بين تي لهرا ٻڌي جهومي ڳائن
ڪري مڃَ تي مارو ڪچهريون لڳائن،
سدا سچ جا ساٿي، نه ڪچ ڪي ڪمائن
’نذير‘ يار، تنهنجا شعر سادا سودا،
ائين، جيئن سنڌي سدورا سبوجها،
ائين جيئن مانا، سنڌوءَ جا ڪنارا،
ائين جيئن ماڪيءَ مٺڙا مانارا،
ائين جيئن سپيون سپاڪو ڏسارا
’نذير‘ يار، تنهنجي سڄي ذات، سنڌ لاءِ
’نذير‘ يار، تنهنجي سڄي ذات، سنڌ لاءِ.

سائين نذير قاضيءَ جي شخصيت ڪجهه نرالي ۽ گهڻ پاسائين آهي، جيڪڏهن ائين چئجي ته هُو هڪ مڪمل ادارو آهي، ته وڌاءُ نه ٿيندو. سائين نه رڳو انگريزي ادب جو استاد آهي، پر گڏوگڏ قومي شعور پڻ رکي ٿو. سائين نذير قاضي هڪ بهترين استاد هئڻ سان گڏوگڏ بهترين شاعر، ڪهاڻيڪار ۽ نثرنگار پڻ آهي. انگريزي توڙي سنڌيءَ ۾ لکيل سندس نثر ۾ جيڪا سگهه ۽ رواني آهي، اها سنڌ جي ٿورن قلم ڌڻين وٽ هوندي. هن سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جا ڪيترائي نصابي ڪتاب مرتب ڪيا آهن ۽ انگريزي ٻوليءَ ۾ لکيل ڪتابن کي سنڌي زبان جو ويس پارايو آهي. سائين نذير اهي ماڻهو آهن جيڪي روانيءَ سان انگريزيءَ ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ انيڪ موضوعن تي ڳالهائي سگهن ٿا.

سائين نذير جن جا ڪيترائي مضمون سنڌ جي مختلف اخبارن جهڙوڪ: ’عبرت‘، ’مهراڻ‘، ’آفتاب‘ وغيره ۾ ٽڙيل پکڙيل نظر اچن ٿا، جن مان ڪي سياسي ته ڪي ادبي، ڪي سماجي ته ڪي بين الاقوامي تعلقاتن متعلق لکيل نظر اچن ٿا. ان ڪان علاوه سندن ڪيترائي مقالا ۽ تقريرون اڻڇپيل آهن جيڪي پاڻ مختلف پروگرامن ۾ مختلف شخصيتن تي پڙهيا اٿن.

سائين نذير قاضي 1962ع جي مارچ مهيني ۾ ’بزم قاسم‘ جي نالي سان هڪ ادبي ادارو قائم ڪيو، جنهن پاران ڪيترائي ادبي ميڙاڪا، طرحي ۽ غيرطرحي مشاعرا ڪرايا ويا. قاضي صاحب موري شهر ۾ ’ساجاهه ڪلچر فورم‘ جو پڻ بنياد وڌو، جنهن پاران ڪيترن ڪتابن جون مهورتون جن ۾ خوبصورت شاعر نصير مرزا جي ڪتاب ’خوشبوءِ جي سنگ سنگ‘ ڊاڪٽر محمد لائق زرداري جي ڪتاب ’سنڌ جي سياسي جدوجهد‘ اچي وڃن ٿا. ان ڪان علاوه هن فورم پاران ڪيترن اديبن، شاعرن ناول نگارن سان پڻ شامون ملهايون ويون، جن ۾ سرِفهرست قاضي فيض محمد سان شام هئي، جنهن ۾ مرحوم قاضي فيض محمد پنهنجي جيون ڪهاڻي ۽ جدوجهد بابت دل کولي ڳالهايو، اها مرحوم جي آخري گڏجاڻي هئي.

سائين نذير، موري ۾ باڪ پبليڪيشن قائم ڪئي، جنهن پاران ’باڪ‘ جا ڇهه معياري پرچا ڪڍيا. پاڻ موري جي ڪيترن ادارن جي بنياد وجهندڙ مان آهي، جهڙوڪ: ايجوڪيشنل سوسائٽي مورو جنهن پاران آرٽس ڪاليج مورو قائم ٿيو ۽ اڄ اهو گورنمينٽ مهراڻ ڊگري ڪاليج مورو جي صورت ۾ موجود آهي. مهراڻ ايجوڪيشنل سوسائٽي مورو جنهن پاران روشن تارا ڪي.جي اسڪول هلندڙ آهي. مهراڻ سوسائٽي مورو جنهن جو پاڻ جنرل سيڪريٽري آهي، هن اداري طرفان ٻه ڪتاب مرحوم محمد مٺل ڪمالائيءَ جو ”مورو ناهي ٿورو“ ۽ محترم بدرالدين اُجڻ جي ڪتاب ”ٽي.ايس.ايليٽ فن ۽ فڪر“ شايع ڪيا ويا.

شگفته شاهه

جي جيءَ کي جيارين....

اڄ نه اوطاقن ۾، طالب تنوارين،
آديسي اٿي ويا، مڙهيون مون مارين،
جي جيءَ کي جيارين سي لاهوتي لڏي ويا.

سيشن ڪورٽ واري چاڙهي لهي روڊ ڪراس ڪبو هو ته هڪ پيٽرول پمپ ان پيٽرول پمپ جي پويان هڪ سوڙهي گهٽي هوندي هئي، جنهن جي ڪاٻي پاسي هڪ ٽي ماڙ بلڊنگ هوندي هئي. "شاهجهان منزل"، ان جي فرسٽ گرائونڊ فلور تي به دوڪان هوندا هئا جن ۾ مصروف ڪار ورڪشاپ/گيراج ايندو هو جن ڪان اڳيان هڪ دروازو ايندو هو جتان ڏاڪڻيون مٿي پيون وينديون هيون، جتي هڪ هندو فيملي رهندي هئي (شايد اڄ به رهندي هجي!) ان ڏاڪڻ واري دروازي کان ٿورو اڳتي هڪ ٻيو دروازو ايندو هو جيڪو هڪ سوڙهي ڪاريڊور ڏانهن کُلندو هو، جنهن ڪاريڊور مان گذري اندر وجبو هو ته سامهون هڪ ننڍڙو ڪمرو هوندو هو، جنهن ۾ صوفا سيٽ پيو هوندو هو. سامهون واري پٽ جي مٿاڇري تي هڪ چاڇو ٺهيل هوندو هو، جنهن جي مٿان فائلن ۾ استعمال ٿيل ڊائرين جو ڍير سٽيو پيو هوندو هو. ڪاريڊور ڪاٻي هٿ ڏانهن مڙندو هو ته هڪ واش روم هوندو هو، جنهن جو دروازو بند هوندو هو. سامهون هڪ ٻيو در ايندو هو، ان دروازي ۾ اندر گهڙبو هو ته هڪ ڪشادي آفيس هوندي هئي، دروازي واري ساڄي پٽ سان لڳو لڳ هڪ وڏي آفيس ٽيبل ۽ ڦرڻي ڪرسي هوندي هئي، ٽيبل جي ساڄي پاسي ڪاري رنگ جي وڏي ٽيليفون رکيل هوندي هئي ۽ کٻي پاسي هڪ چوڪور پلاسٽڪ جي چاريءَ سلن، ويڪرو ٽري/ ٽري نما هوندو هو، جنهن ۾ ڪيئي پنا پيل هوندا هئا. ٽيبل تي پنچ مشين ۽ آفيس پن هولبرس ڪيترين کي پنون لڳل هونديون هيون، آفيس جي سامهون

واري پٽ آڏو به هڪ ننڍي ٽيبل هوندي هئي، جنهن جي پويان ڪرسي هوندي، ان ٽيبل تي ٽائيپ رائيٽر رکيل هوندو هو، ۽ پرسان فائيل، پنا وغيره رکيل هوندا هئا، وڏي ۽ ننڍي ٽيبل واري وچ واري ڪُنڊ تي هڪ وڏو ڦرڻو ريڪ هوندو هو، جنهن ۾ ٿلها قانون جا ڪتاب پريا پيا هوندا هئا. وڏي ٽيبل جي سامهون واري پٽ سان لڳو لڳ قطار ۾ چار (يا وڌيڪ) ڪاٺ جون بهترين الماريون هونديون هيون، جن جي دروازن ۾ شيشا لڳل هوندا هئا. سڀئي الماريون قانون جي ٿلهن ڪتابن سان ڏٽيون پيون هونديون هيون. آفيس جي چوٿين پٽ يعني آفيس جي دروازي واري سائيڊ، کاٻي پاسي قطار سان ست اٺ آفيس چيئرز يعني ڪرسيون رکيون هونديون هيون. هن آفيس ۽ سموري "شاهجهان منزل" جيڪا منهنجي والده جي نالي تي تعمير ڪرائي وئي هئي ۽ آفيس ڪانسواءِ سموري والده کي ئي گفٽ ڪئي وئي هئي، ان آفيس جو مالڪ يعني منهنجو والد

صاحب ان آفيس ۾ ويهندو هو جيڪو حيدرآباد شهر جو هڪ ڪامياب ۽ نالي وارو وڪيل هو. آفيس جي ٻاهرئين دروازي مٿان سندس نالي جو بورڊ لڳل هوندو هو، جنهن تي لکيل هوندو هو:

Syed Ghulam Rasool Shah (Advocate) B.A. L.L.B

جڏهن اسين بابا جي رسالا روڊ تي موجود ان آفيس ڪان ٿورو اڳتي، گول بلڊنگ ڏانهن ويندڙ مين روڊ جي ڪابي پاسي تي وشال ميدان پنيان وڏي بلڊنگ ۾، جيڪا گورنمينٽ بوائز هاءِ اسڪول جي عمارت هئي، ان ۾ شام جي شفٽ ۾ Sindh English Teaching School ۾ پڙهندا هئاسين تہ اڪثر موڪل ڪان پوءِ بابا جي آفيس ۾ وڃي ويهندا هئاسين. جڏهن آفيس جي در مان لنگهي ڪاريڊور پار ڪندي ويٽنگ روم ڏانهن ويندي آفيس ۾ نظر پوندي هئي تہ اڪثر پٽ سان لڳ ست اٺ ڪرسيون اصيلن سان پريل نظر ايندي هيون ۽ اڪثر پٽڪن وارا، ڪي غريب ۽ ابوجهہ بہ ويٺل نظر ايندا هئا ۽ آفيس مان ٽائيپ رائيٽر جي کٽ کٽ جو آواز پيو ايندو هو، جيڪو بابا جي منشي جي ٽيبل تي رکيل هوندو هو.

اسين ويٽنگ روم ۾ وڃي ويهندا هئاسين تہ ٿوري دير ۾ بابا جو خاص خليفو ماما صديق اسان لاءِ چانهہ ۽ نان ختايون وٺي ايندو هو. ماما صديق ڏينهن رات بابا جي آفيس ۾ ئي رهندو هو ۽ رات جو ويٽنگ روم ۾ هنڌ وڇائي سمهندو هو.

اسين جڏهن اجا بہ ننڍا هوندا هئاسين تہ آفيس ۾ هڪ ٻيو خليفو هوندو هو ماما بچايو. تڏهن بابا هن کي پئسا ڏيندو هو، هُو اسان کي وٺي (ڪم از ڪم چار پنج ڀار جو وڏا ڪڏهن هوندا هئا ڪڏهن نہ، اسين اٺ پاءُ پيٽون هئاسين)، ڏيان سان پيٽرول پمپ وارو روڊ ڪراس ڪرائي، سيشن ڪورٽ واري چاڙهيءَ تان وٺي ان پاسي ڏانهن وٺي هلندو هو، جتي هاڻي گل سينٽر آهي. اُتي ئي ڪٿي ڪڏهن ”پريم پارڪ“ هوندو هو. جنهن ۾ سهڻو باغ، ٻارن لاءِ جهولا ۽ گسڪٽيون ۽ هڪ ڪول ڪارنر هوندو هو. اسين اتي جهولن ۽ گسڪٽين تي راند ڪندا هئاسين ۽ جهولندا هئاسين ۽ ماما بچايو باغ ۾ هڪ پاسي ويهي رهندو هو. ان دور ۾ اُتي ڪا گهڻي رش نہ هوندي هئي. پوءِ اسان کي سوفٽ ڊرنڪس ڏنا ويندا هئا، هر ٻار پنهنجي پسند تي وٺندو هو. مون کي Benz وٽندي هئي جيڪو مينگو جوس هوندو هو، ان کانسواءِ ڪوڪا ڪولا، سيون اپ، ايپل سبرا ۽ پيٽيز ۽ بسڪوٽ وغيره وٺندا هئاسون. ماما بچائي جي وفات ٿي وئي ٽي.بي.ءَ جي ڪري، اسين سڀ ٻار سندس وفات جو ٻڌي ڏاڍا ڙنا هئاسين.

هاڻي ماما صديق هو، جيڪو اسان کي موڪل مهل اسڪول ڪان وٺي آفيس ايندو هو، اسين ٻار چانهہ سان نان ختايون کائڻ ڪان پوءِ پنهنجو هوم ورڪ ڪري وٺندا هئاسين. جڏهن بابا ڪم مان واندو ٿيندو هو تہ اسان کي وٺي هلندو هو. آفيس جي ٻاهران ڪار ۽ ڊرائيور تيار ملندا هئا. رات جو ٽائيم هوندو هو، گاڏي رسالا روڊ تي هلڻ لڳندي هئي، گول بلڊنگ کي ڪراس ڪري اڳتي سڌي روڊ تي حيدرآباد جي خوبصورت راتين ۾ دڪانن جي روشنين جو مزو وٺندي، ساڄي هٿ تي ’نيو سلطان بيڪريءَ‘ جي سامهون ايندا هئاسين تہ ڊرائيور روڊ سان لڳولڳ فٽ پاٿ ۾سان ڪار بيهاري ڇڏيندو هو. بابا ڪار مان لهي بيڪريءَ ڏانهن ويندو هو، پنيان پنيان اسين بہ. بابا ناشتي جو سامان وٺندو هو، جنهن ۾ ڊبل روٽي، بيضا، جيلي يا جيم، ڪارن فليڪس، ڪسٽرڊ، اوولٽين ۽ پاپا وغيره هوندا هئا. جيستائين بابا اهو سامان وٺندو هو، اسين شوڪيس جاچيندا هئاسين تہ کهڙيون نيون گاڏيون آيون آهن رانديڪن ۾، تڏهن هڪ پلاسٽڪ جون بسون ۽ ڪارون هونديون هيون جن ۾ درين جي جاءِ تي ٽرانسپرينٽ پلاسٽڪ جي هوندي هئي جنهن مان انهن جي اندر پريل رنگين مٺا Coated سوُنف پريل هوندا هئا ۽ ٻيون ننڍڙيون، ۾ بنهہ اصل گاڏين جهڙيون گاڏيون هونديون هيون. اسان ٻارن انهن گاڏين جو ڪافي ذخيرو گڏ ڪيو هو، ۾ ورِي بہ ڪانہ ڪا تہ وٺبي هئي.

”بابا! هي ڪپي... بابا! هُو ڪپي...“

اسان جون فرمائشون هونديون هيون، ۽ بابا هر فرمائش پوري ڪندو هو، پوءِ گهر وڃبو هو.

هر آچر تي بابا صبح جو سوير اُٿي تيار ٿيندو. عام ڏينهن ۾ پاڻ سدائين ٿري پيس سوٽ پائيندو هو، پر آچر جي ڏينهن شلوار قميض پائيندو هو، صدري پائيندو ۽ مٿي تي سهڻي سنڌي ٽوپي پائي ٻنيءَ تي نڪري ويندو هو ۽ رات جو موٽندو هو. جيڪڏهن نصرپور مان ايندو هو ته اتي جا رنگ ڏنل پڳڙا آڻيندو، هالا مان ايندو ته ڪتا، لوئيون، سوسيون، گربيون ۽ جنديءَ جا شوپيس ۽ آرسيون ۽ اسان ٻينرن لاءِ جنديءَ جا رانديڪا اُکري مولڙو، ويلڻ، چڪرو ۽ گڏيون وغيره آڻيندو هو. شوپيس ۾ Glazed فارم ۾ تترن، ڳيرن، ڏاند گاڏين وغيره جا خوبصورت پيس هوندا هئا، جيڪي امڙ ڊرائينگ روم ۾ سجائي رکندي هئي ته شهري ماڻهن لاءِ خاص دلچسپيءَ جو مرڪز هوندا هئا. مٺياريءَ مان مائو ۽ ”ڪير پڙا“ آڻيندو هو.

گهر ۾ انگريزي اخبارون ڊان، اسٽار ۽ سنڌي اخبارون هلال پاڪستان ۽ عبرت اينديون هيون. اخبارون بابا جي آفيس ۾ اينديون هيون، بابا پاڻ آفيس ۾ ئي پڙهي وٺندو هو ۽ پوءِ ٻنپهرن جو آفيس مان ايندي کڻي ايندو هو. اسان کي اخبارون پڙهڻ جي عادت اسڪول جي زماني کان وٺي بابا جي تربيت ڪري پئي، جيڪا اڄ تائين آهي.

بابا ڪڏهن به گهر ۾ خالي هٿ ڪونه آيو، ٻنپهرن جي موسمي فروٽ (نارنگيون، ڪيلا، ناسپتيون، صوف، انگور) ۽ رات جو پڪوڙا ۽ چاپون وغيره، انب ۽ زيتون باغ تان ايندا هئا.

اسان وٽ گهڻو ڪري سيڪنڊ هينڊ گاڏيون هونديون هيون، بابا کي پراڻن ماڊلن جو گاڏيون گهڻيون وڻنديون هيون، انڪري ڪڏهن شيورل جو 50s جو هڪ ماڊل ته ڪڏهن ٻيو، جا ته شاندار وڏيون گاڏيون هونديون هيون، ڪڏهن وري والڪس ويگن ته ڪڏهن جيپون.

بابا جڏهن به ڪا گاڏي وٺندو هو ته ان رات ائين تائين گهر اچي ويندو هو ۽ ڏاڍو خوش ٿيندي اسان کي پئسا ڏيندي چوندو هو:

”وڃو!... نئين گاڏي (سيڪنڊ هينڊ) ۾ گهمي اچو.“

ڊرائيور گاڏيءَ سميت بنگلي جي گيٽ جي ٻاهران تيار بيٺو هوندو هو، اسين ڀينرون ۽ ڀائر گڏجي سدائين حسين آباد جي چوڪ وٽان ڪاٻي هٿ تي مڙي جتي هاڻي ’فش پوائنٽ‘ آهي يا ’لاموش‘ اتي هڪ ننڍي اسٽال تان ڏاڍي مزيدار چولا چاٽ ملندي هئي، ويندا هئاسين، تڏهن، جتي بلا جا دڪان آهن، اهو سڄو خالي ميدان هوندو هو. ڊرائيور گاڏيءَ کي ان ميدان ۾ ٿورو هيٺ لاهي بيهاريندو هو ۽ پاڻ لهي وڃي پرتي بيهندو هو، پائر اسٽال واري کي چولن ۽ آئيس ڪريم ۽ ڪولڊ ڊرنڪس جو آرڊر ڏئي ايندا هئا ته ويٽر ٿوري دير ۾ مزيدار چاٽ ڪار تائين پهچائي ويندا هئا ۽ بعد ۾ ڪولڊ ڊرنڪس ۽ آئيس ڪريم، ڊرائيور کي به هڪ پليٽ چولن جي، ڏني ويندي هئي.

مون کي ياد آهي ته ان ميدان تان اسين سامهون ٿورو مٿاهين، تي لڳل ريل جي پٽڙين تان ريل کي سيٽي وڄائيندي، ويندي ڏسي ڏاڍا خوش ٿيندا هئاسين.

ڪلاڪ پيٽ بعد آٽوپان تان گذرندي اڳتي لطيف آباد واري پُل هيٺان گذري واپس عيدگاهه واري پاسي ايندا هئاسين، عيدگاهه جي سامهون سنڌي مسلم هائوسنگ سوسائٽي هئي/آهي (پر هاڻي الائي ڇو هتي جي سنڌين ان مان ’سنڌي‘ لفظ خارج ڪري ڇڏيو آهي). سو اها هوندي هئي، بابا جي طرفان ڪاٻه گاڏي وٺڻ جي ٽريٽ اسان لاءِ، ساڳي طرح بابا 23- مارچ ۽ 14- آگسٽ واري رات خاص طور تي اسان کي وٺي وڃي شهر جي سرڪاري عمارتن جي (بتين جو سينگار) ڏيکاريندو هو.

بابا جي ڪمري ۾ سندس ڊريسنگ ٽيبل تي سدائين Old Spice آفٽر شيو رکيل ڏسندا هئاسين. وٽس ڪل اٺ ڏهه فل ٿري پيس سوٽ ۽ جوتن جي

بهترين ڪليڪشن هئي. انهن ڪان سواءِ اسان ڪڏهن به ڪيس نوان سوٽ ۽ بوٽ خريد ڪري ايندي ڪونه ڏٺو، البت ونس ٽائين ۽ ڪف لنڪس جي تمام سٺي ڪيلڪشن هئي ۽ ٽائيون تمام گهڻيون، مختلف رنگن ۽ ڊزائين جون هيون.

بابا لا ڪاليجن ۾ پروفيسر به هو، جڏهن لا جا امتحان ٿي ويندا هئا ته پاڻ سان گڏ پرچن جا الاهي پيڪيٽ کڻي ايندو هو ۽ سندس ڪمري ۾ امتحاني ڪاپين جا اهي پيڪٽ رکندو هو، جڏهن پيپر چيڪ ڪندو هو ته مون کي به سڏي ويهاريندو هو، پاڻ ڪاپيون چيڪ ڪري ڏيندو ايندو هو ۽ آءٌ مارڪون ڳڻي پينسل سان لکندي ايندي هئس، منهنجي ڪيل ٽوٽلنگ ڪڏهن به غلط نه نڪرندي هئي، تڏهن آءٌ اسڪول ۾ پڙهندي هيس، ڪيترن ئي شاگردن کي مون پاس ڪرايو:

”بابا! هن پاسنگ مارڪس کان هڪ ٻه مارڪون گهٽ ڪنيون آهن، ڪيس اهي ڏئي پاس ڪري، ڇڏيو.“ آءٌ چوندي هيس.

بابا وري اهي ڪاپيون ٻيهر چڪاسي ڪئي نه ڪئي هڪ ٻن مارڪن جو اضافو ڪري ڇڏيندو هو. جڏهن ڪيس ڪاپين چيڪ ڪرڻ جو معاوضو ملندو هو ته مون کي سڏي ڪجهه پيسا ڏئي چوندو هو.

”هيءَ تنهنجي محنت جو اجورو آهي.“ آءٌ ڏاڍي خوش ٿيندي هيس.

بابا کي ڪاوڙ ته ايندي ئي ڪونه هئي. انتهائي ٿڌي مزاج جو بلڪ صابر انسان هو، ڪڏهن ڪڏهن امڙ ڪيس اسان جي شڪايت ڪندي چوندي هئي:

”شاهه صاحب! ڪڏهن توهان به ته ٻارن کي دڙڪو ڏيندا ڪريو.“

هاڻي بابا لاءِ اسان کي دڙڪو ڏيڻ به مسئلو، هو مرڪي اسان ڏانهن ڏسي چوندو هو:

”ڏنگا ٻار نه ٿيو... هَت... هَت...“

اسان جي ’ڪِي ڪِي‘ ’ٿِي ٿِي‘ شروع، وات تي هٿ رکي کِل روڪي ڀڄي ويندا هئاسين.

اسڪول اندر سال ۾ هڪ ڀيرو اسان کي ڪلري، ٺٽي، مڪليءَ وغيره تي پڪنڪ تي وٺي ويندا هئا، جتي اسان جون ڪجهه ڪلاس فيلو ڇوڪريون ڏک مان ٻڌائيندڀون هيون ته ڪين سندن پيٽين پڪنڪ تي وڃڻ جي اجازت نه ڏني، اتي اسان لاءِ اجازت تہ ڪو مسئلو ئي نه هو. جڏهن ڪيس ٻڌائيندا هئاسون ته اسڪول وارا پڪنڪ تي پيا وٺي وڃن ته فقط ايترو پڇندو هو:

”ڪڏهن تا وڃو ۽ ڪيترا پيسا گهرجن؟“

يڪدم گهربل رقم ڏئي ڇڏيندو هو.

جڏهن مون ميٽرڪ جو امتحان ڏنو ته رزلٽ اچڻ تائين گهر ۾ ويٺل هيس ٽي چار مهينا. انهن ڏينهن ۾ مون بابا جون گهر جي هڪ ڪنڊائتي جاءِ تي پيل ٻن ڪتابن جي المارين کي Explore ڪرڻ شروع ڪيو، ان ۾ گهڻو ڪري سنڌي ۽ انگريزي ڪتاب هئا. ادبي ۽ تحقيقي ڪتابه مون پنهنجي سانپر ڪان وٺي ته بابا کي هڪ مصروف روٽين لائيف گذاريندي ڏٺو هو ۽ ڪڏهن به انهن مان ڪو ڪتاب پڙهندي نه ڏٺو، پر اهي سڀ ڪي گهڻا پراڻا هئا ۽ يقيناً ته ڪنهن دور ۾ بابا سڀ ڪتاب پڙهي چڪو هو، پهريون ڀيرو مون شاهه جو رسالي جا مختلف ايڊيشن اُتان ئي ڪڍي پڙهيا، اهي هئا:

1. ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشائيءَ جو ترتيب ڏنل شاهه جو رسالو.
2. غلام محمد شاهوائي جو ترتيب ڏنل شاهه جو رسالو.
3. ڪلياڻ آڏوائيءَ جو ترتيب ڏنل شاهه جو رسالو.

انهن ڪان سواءِ سچل ۽ ساميءَ جا رسالا پڻ هئا.

مرزا قليچ بيگ جا انگريزيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيل ناول ”جولئن هومر“، ”مصيبت ماريا، سائين سنواريا“ ۽ ٻيا جيڪي هينئر مون کي ياد نٿا اچن. هڪ ناول جيڪو انگريزي ناول The Mayor of Caster Bridge جو سنڌيءَ ۾ ”بلو ڪوڪر“ جي نالي سان هو (جنهن جي ترجمه نگار جو نالو هن وقت ذهن مان نڪري ويو آهي) ۽ انهن ئي ڏينهن ۾ پي.ٽي.وي تان،

اها انگريزي سيريل جي شڪل ۾ پيش ڪيو پئي ويو.

مون فرصت جو ڀرپور فائدو وٺندي اهي سڀ ڪتاب پڙهيا ۽ ائين منهنجي دلچسپي ادب ڏانهن وڌي، انهن ڪتابن کان سواءِ The Reader's Digest جا ڍير هئا.

اهي سڀ يادگيريون ان عظيم شخصيت سان جُڙيل آهن، جيڪو اسان جي خاندان لاءِ هڪ گهاٽي ٻڙ جهڙي حيثيت رکندڙ شخصيت هو ۽ ڏينهن رات پنهنجي گهر وارن کي سُک ۽ آرام ڏيڻ لاءِ محنت پيو ڪندو هو.

مٿي ڏنل ننڍيون ننڍيون يادگيريون 70s کان 1980ع تائين جون آهن. هيءُ اهو دور هو جڏهن سيد خاندان جا ماڻهو پنهنجي نياڻين کي تعليم کان محروم رکي سخت پابندين ۾ جڪڙي رکندا هئا، تڏهن فقط ڪجهه ئي سيد خاندان اهڙا هئا، جن پنهنجي نياڻين کي تعليم ڏيارڻ سان گڏوگڏ مناسب آزادي به ڏني هئي. بابا پٽن ۽ ڌيئرن ۾ ڪوبه فرق نه رکندو هو بلڪ ڌيئرن سان وڌيڪ پيار ڪندو هو.

اسان کي سُک ۽ ڇانوَ ۾ رکڻ لاءِ هُو صبح جو سوير اُٿندو هو، اسان کي اسڪول ڇڏي آفيس هليو ويندو هو. ڪورٽ ۽ آفيس کان واندو ٿي ٻين يا اڍائي وڳي تائين گهر پهچندو هو. ڪڏهن جلدي واندڪائي ملندي هيس ته ڊرائيور کي هدايت ڪندو هو ته اسان کي اسڪول مان کڻي کيس به آفيس مان کڻندو اچي، جڏهن پاڻ گڏ هوندو هو ته لازمي اڳوٽي وينس سئنيما ۽ موجوده گل سينٽر سامهون هڪ آئيس ڪريم پارلر تان ڪون آئيس ڪري وٺي ڏيندو هو. ياد رهي ته اهو دور هو جڏهن آئيس ڪريم کائڻ ايڏو عام نه هو.

ماني کائي پنهنجي ڪمري ۾ وڃي آرام ڪندو هو ۽ ان مهل ڪير به کيس ڊسٽرب نه ڪندو هو، شام جي پنجين وڳي ڌاري وري لاڪاليج لاءِ روانو ٿيندو ۽ اتان فارغ ٿي آفيس ۾ رات جو ساڍين نوين يا ڏهين تائين ويهندو ۽ گهر رات جو ڏهين ساڍي ڏهين پهچندو ۽ رات جي ماني کائي سمهي رهندو. سندس رٽائرمينٽ تائين اسان اهوئي روٽين ڏٺو، جنهن ۾ شايد ئي ڪڏهن تبديلي ڏٺي هجي.

پاڻ سنڌ لاڪاليج ۾ پروفيسر رهيو ۽ پوءِ پرنسپال جي پوسٽ تي پهتو ۽ کيس ڊين فيڪلٽي آف لا، سنڌ يونيورسٽي به بڻايو ويو ۽ مون کي ياد آهي ته تڏهن آءٌ مئٽرڪ ۾ به هيس ۽ بابا جي ڊين آف لا فيڪلٽي ٿيڻ جي خبر عبرت اخبار ۾ به هلي هئي.

ان وقت تائين پاڻ حيدرآباد جو سينئر ۽ نالي وارو وڪيل پڻ هو، ۽ وڏن وڏن ماڻهن جا ڪيس کٽيا هئائين. چاهي ها ته پنهنجي يا اولاد لاءِ فائدا وٺي ٿي سگهيو، پر پاڻ تمام اصول پسند ماڻهو هو ۽ سفارش جي سخت خلاف هو. هن پنهنجي اولاد لاءِ ڪنهن هڪ لاءِ به نوڪريءَ جي سفارش نه ڪئي، نه ته ڪين وڏن عهدن تي رکائي ٿي سگهيو ٿي ڇو ته سندس شاگرد ۽ ڪلائنٽس وڏن وڏن عهدن تي هئا.

رٽائر ٿيڻ بعد کيس آنرري پرنسپال طور ايڪسٽينشن ڏني وئي، کيس ٻيهر ايڪسٽينشن ملي، پر طبعيت جي ناسازيءَ سبب اهو عهدو ڇڏي ڏنو. بلڪ آفيس وڃڻ به ڇڏي ڏنو. هاڻي منهنجي سامهون بابا جو هڪ مختلف روپ هو، ايڏي سخت روٽين لائيف گذارڻ وارو شخص گهر ويٺو ته وقت نه وڃايائين، لکڻ پڙهڻ ۾ مشغول رهندو هو، پاڻ اڪثر ڊان ۾ خط لکي ڇپيل مضمونن تي تبصرو ڪندو هو يا تجزيو ڪندو هو. مون پنهنجي ڇپيل شين کي ترتيب سان فائلن ۾ رکڻ بابا کان ئي سکيو هو. انهن ئي ڏينهن ۾ بابا سندس الماري مان هر ٻار جو (جيڪي هاڻ نوجوان هئا) فائل ڪڍي هڪ هڪ کي ڏنو. مون پنهنجو فائيل ڏٺو ته حيران ٿي ويس ته منهنجي ڪي.جيءَ کان وٺي پرائمري ليول جا ساليانه رپورٽ ڪارڊز ان ۾ موجود هئا. بابا هڪ هڪ ٻار جو رڪارڊ جمع ڪري رکيو هو جڏهن ته اسين چار ڀينر ۽ چار ڀائر هئاسين يعني اٺ ٻار يعني 8 فائيل.

جڏهن مون 1990ع جي شروعاتي سالن کان لکڻ شروع ڪيو ته حيران ٿيندي هيس ته اسان جي ته سڄي خاندان مان ڪوبه نه لکندو هو (محترمه فهميده حسين جي ادارت هيٺ هلالِ پاڪستان جي

عورتن جي صفحي "سگهڙين سٽ" ۾ مون کان وڌي منهنجي مرحوم پيڻ شهناز شاهه ڪاظمي جون ڪهاڻيون به ڇپجي چڪيون هيون) پوءِ آءٌ ليکڪ ڪيئن بڻيس؟ جڏهن بابا کي رٽائرمينٽ کان پوءِ لکندي ۽ پڙهندي ڏٺو ته اندازو ٿيو ته بابا جي اندر به هڪ ليکڪ هو، جيڪو جاب ۽ پروفيشنل ذميوارين سبب لکي ويو هو/دٻجي ويو هو.

جيستائين منهنجيون پڦيون ۽ چاچي حيات هيون بابا اسان ٻارن کي باقاعده انهن سان ملائڻ لاءِ مٽياري وٺي ويندو هو ۽ ويڪيشن ۾ ناناڻي ڳوٺ شاهه ڪريم ويندا هئاسين ته اسان سان گڏ ڊبل روٽي، پاپا، بسڪٽ ۽ ٻيون شيون گڏ موڪليندو هو. منهنجي والده درگاهه جي سجاده نشين جي نياڻي هئي، ائين سجاده نشين جو ناتي هئڻ سبب ۽ شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جي عقيدتمند جي حيثيت سان 7 ذيقعد تي ميلي جي ختمي واري ڏينهن درگاهه ڪريميءَ تي باقاعده حاضري ڏيندو هو، تڏهن شلوار قميض ۾ ملبوس هوندو هو ۽ مٿي تي سنڌي ٽوپي پاتل هوندي هئس ۽ سندس شخصيت ٻين کان نمايان لڳندي هئي، پر هو عاجزي ۽ نوڙت جي جيئندي جاڳندي تصوير هوندو هو.

آءٌ 1980ع جي وچ ڌاري هڪ آرٽسٽ طور سامهون اچي چڪي هيس ۽ 1990ع ۾ ادب ۽ ريڊيو حيدرآباد تي ڪمپيئر جي حيثيت سان لائيو شو ڪري پنهنجي حيثيت مڃائي چڪي هيس، اُن وقت جڏهن سيد فيمليز جون ڇوڪريون اُنهن فيلڊز ۾ اچڻ لاءِ تيار ته هيون ۽ ٽئلنٽڊ به هيون، پر نه اچي سگهنديون هيون. اهو سجو ڪريڊٽ منهنجي پياري بابا سائينءَ ڏانهن ٿو وڃي، جنهن جي ڏنل اعتماد سبب آءٌ ڪاميابيون ماڻي سگهيس. منهنجي ڀائرن به بابا جون اهي صفتون کنيون ۽ گهر جي عورتن کي بهترين ماحول ڏنو، جيڪو عام طور تي سنڌي فيمليز ۽ خاص طور تي سيد ڪميونٽي ۾ گهٽ نظر ٿو اچي جڏهن ته هن وقت وڏيون تبديليون اچي ويون آهن.

12- فيبروري 1996ع تي بابا جي وفات ٿي، ته احساس ٿيو ته سندس وجود اسان سڀني لاءِ هڪ ٿڌڙي ڇانوَ مثل هو، ڏڍ هو. بابا سائين جا ماءُ پيءُ سندس ننڍپڻ ۾ ئي گذاري ويا هئا ۽ پاڻ ڪراچيءَ جي ايس.ايم لا ڪاليج مان لا ڪرڻ لاءِ سالن تائين تنها رهيو ۽ والدين جي شفقت کان محروم رهيو هو، انڪري هن اسان اولاد لاءِ پاڻ کي ارپي ڇڏيو هو. ان ڪانسواءِ سندس شخصيت جو هيٺين خوبين ڪيس ماڻهن ۾ مقبول بڻايو هو ۽ سندس وسيع ۽ اعليٰ تعليم يافته حلقو توڙي هاري ناري سندس مداح هوندا هئا:

- هُو مجسم شرافت هو.
- هُو عاجزي ۽ انڪساريءَ جي تصوير هو.
- هُو انتهائي صابر ۽ بردبار هو.
- هُو سنڌ جي ثقافت جو شيدائي هو.
- هُو بنا موٽ جي، جنبي سان ماڻهن جي مدد ڪندو هو ۽ بي انتها صفتن جو مالڪ هو.

آءٌ منهنجون سموريون ڪاميابيون پنهنجي عظيم بابا سائين کي ارپيندي چونديس ته، مان ويساهه رکان ٿي ته:

"There is always a man behind a Success Woman."

ميرزا فياض علي بيگ

شڪارپور ۽ اُن جا شهري

سنڌ جي تاريخي شهر شڪارپور جي اهم ۽ مانائتين شخصيتن تي ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙي صاحب جو لکيل ڪتاب ”سچ جهڙا پرين“ (اهم شخصيتن جي ڄاڻ) جو پهريون جلد، شيخ اياز اڪيڊمي شڪارپور سنڌ طرفان ڇپجي پڌرو ٿيو آهي.

هن ڪتاب جي ”اداري پاران“ لکيل نوٽ ۾ ڪتاب جي اشاعت بابت ڏسايو ويو آهي ته، شيخ اياز اڪيڊمي شڪارپور جي اشاعتي پروگرام جي شروعات پروفيسر انور فگار هَڪڙي جي هن اهم ڪتاب ”سچ جهڙا پرين“ سان ڪئي آهي.

ماشاءالله هِن اداري طرفان پهرين وَٿي ڪير پري پيش ٿي آهي، جو شيخ اياز جهڙي نامور شخصيت ۽ مها ڪوي جي نالي قائم ڪيل اڪيڊمي طرفان سال 2018ع ۾ اهو ڪتاب ڇپجي پڌرو ٿيو آهي؛ ته پوءِ چوٽو پونڊو ته، ڪيڏو نه خوش نصيب آهي اسان جو سائين پروفيسر ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙو ۽ ڪيڏي نه سندس مانُ، مرتبي ۽ عظمت پري اهم شخصيت بابت اِها تصنيف آهي، جو شيخ اياز اڪيڊمي طرفان شايع ٿي آهي.

جنهن تصنيف جو مصنف خود شڪارپور جو شهري، ڪتاب ۾ آيل اهم شخصيتون سڀ جون سڀ شڪارپور واسي ۽ مٿان وري اُن جي اشاعت به شڪارپور جي اهم، نامور ۽ سداحيات شاعر شيخ اياز جي نالي قائم ڪيل اڪيڊمي طرفان ٿي... ته پوءِ واهِ شڪارپور ۽ شڪارپوري اوهان جا ڀاڳ!

هِن ڪتاب ۾ ٻه اکر مصنف پاران لکيا ويا آهن، جنهن ۾ هِن ڪتاب جي لکڻ بابت اظهار خيال ڪيو ويو آهي. ڪتاب جو ”پيش لفظ“ عصرِ حاضر جي ليکڪ محترم ڊاڪٽر قاضي خادم سهڻي پيرايتي انداز ۾ لکيو آهي، جنهن ۾ سڄي ڪتاب جو ٿورن لفظن ۾ تت ڏنل آهي. جنهن جي پڙهڻ سان اهوئي تاثر ظاهر ٿئي ٿو ته ڪتاب انتهائي معلوماتي، تاريخي ۽ تحقيقي لحاظ کان تمام اهم تاريخي ماخذ جي حيثيت رکي ٿو.

فاضل مصنف هيءَ ڪتاب تمام وڏي محنت، جاکوڙ ۽ ڇنڊڇاڻ ڪري لکيو آهي. ڪتاب ۾ آيل اهم

شخصيتن مان ڪي ٻه صديون اڳ جون ۽ ڪي هڪ صدي اڳ جون آهن، ته ڪي وري هلندڙ صدي جون آهن. جن مان ڪي شخصيتون مصنف پاڻ خود ڏٺيون ۽ انهن سان ميل ملاقاتيون ڪيون، ته ڪي وري سندس دؤر جون ۽ سندس همعصر شخصيتون آهن. جن مان هرهڪ تي هن تاريخي ۽ تحقيقي انداز ۾ تفصيلي معلومات ڏني آهي.

جيئن باغ ۾ مالهي پانت پانت جا گل پوکيندو آهي ۽ پوءِ هر گل جي پنهنجي پنهنجي خوشبو هوندي

آهي يا وري جوهري جي جهوليءَ ۾ هر قسم جا هيرا جواهر جن ۾ زمرد، ياقوت، نيلم، پکراج، مرجان، عقيق، فيروزا ۽ هيرا هوندا آهن ۽ هر جواهر جي پنهنجي پنهنجي چمڪ دمڪ هوندي آهي، تيئن اسان جي محترم سائين انور صاحب پنجويهن قسمن جا ٽڙيل خوشبودار گل پوئي ناياب ۽ معطر گلدستو جوڙي، چمنستانِ ادب ۾ حاضرِ خدمت ڪيو آهي. بلڪ هيئن چوان ته انور صاحب ادبي جوهريءَ جي حيثيت ۾ سڀ جواهر گڏ ڪري ادبي نئولکو هار علمي ادبي ايوان ۾ پيش ڪيو آهي.

فاضل مصنف، ڪتاب جي شروعات (1) ڳالهيون شڪارپورُ جوُن، (2) شڪارپوري واپاري سرشتو، (3) شڪارپور جو سماجي سرشتو، (4) انگريزي راڄ ۾ جديد تعليمي سرشتي جا پهريان پاسبان، (5) انگريزن جي دؤر ۾ شڪارپور واسين کي مليل اعزاز يا القاب، (6) برطانوي راڄ ۾ شڪارپوري عملدارن جو سرشتو، (7) سنڌ جي امن ۽ انصاف جا شڪارپوري نگهبان ۽ (8) شڪارپور جا وڪيل، جي عنوان سان ڪري، شڪارپور جي علمي، ادبي، سياسي، سماجي، ثقافتي، واپاري، تعليمي ۽ تدريسي پسمنظر پيش ڪيو آهي ۽ پوءِ شڪارپور جي اهم شخصيتن جو ذڪر قلمبند ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب هر عنوان ۾ آيل احوال پوري وضاحت سان بيان ڪيو آهي، جنهن جي پڙهڻ سان ڪاٿ ڪوٽ محسوس نه ٿي ٿئي ۽ نه ئي ڪو اڻپورو احوال ٿو سمجهڻ ۾ اچي: اِهو سڀ ڪارنامو ڊاڪٽر انور فگار جي ڄاڻ ۽ فهم جو آهي.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي هِن ڪتاب ۾ جديد تعليم جي پاسبانن جو تعداد 60 لکيو آهي، جن جا نالا ۽ اسڪول ۽ ماڳ مڪان پڻ ڄاڻايا آهن. اهڙيءَ ريت القاب يافته محترمين جو تعداد 57 ڏسائي ٿو، جن مان نائيٽ ڪمانڊر اسٽاف آف انڊيا K.C.S.I، آنربل خانبهادر سر غلام حسين هدايت الله سان شروع ڪري ٿو. ملقب حضرات ۾ فقط هڪڙو بزرگ ميرزا مخلص علي آهي، جنهن کي ’شمس العلماءُ‘ جو لقب مليو. ’سردار بهادر‘ جو خطاب ٻن کي، ’خانصاحب‘ جو لقب 11 ڄڻن کي ۽ ’خانبهادر‘ جو لقب 24 ڄڻن کي مليا هئا. جڏهن ته ’قيصر هند‘ جو لقب ڪئپٽن عطا محمد شيخ ۽ محترم شرف النساء بيگم محمد شعبان کي مليل هو. هندن ۾ وري ’سردار صاحب‘ هڪڙي کي ۽ ’ديوان بهادر‘ به هڪڙي هندو کي لقب مليو. ’راءِ صاحب‘ جو لقب ٽن ڄڻن کي ۽ ’راءُ صاحب‘ 10 ڄڻن کي لقب مليا.

ياد رهي ته هي سڀ القاب ۽ اعزاز انگريزن جي غلاميءَ جي دؤر حڪومت جا يادگار آهن، جيڪي اُن وقت جي اهم ناليوارين هَستين کي مليا، جن ۾ مسلمانن کي ’شمس العلماءُ‘، ’علامہ‘، ’خانبهادر‘، ’خانصاحب‘، ’سردار بهادر‘، ’سر‘ ۽ ’قيصرِ هند‘ جا القاب مرحمت فرمايا ۽ هندن کي ’مهاڪوي‘، ’راءِ صاحب‘، ’راءِ بهادر‘، ’سردار بهادر‘ ۽ ’سردار صاحب‘ وارا لقب عنايت ڪيا ويا.

هندن مان ’مهاڪوي‘ جو لقب ڪنهن به هندو شاعر ۽ اديب کي ڪونه مليو، توڙي جو اُن دؤر ۾ هندن ۾ به وڏا وڏا ناليوارا شاعر موجود هئا. جڏهن ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي کي انگريز سرڪار ’شمس العلماءُ‘ جو لقب عنايت فرمايو، تڏهن هندن طرفان ’مهاڪوي‘ لقب جي گهُر ٿي ۽ لاڙڪاڻي جي نامور هندو شاعرن رام پنجواڻي، هري درياني، دلگير ۽ ٻين ڪن هندو اديبن طرفان اِها ڪوشش ڪئي وئي، ته مهاشيا ڪشنچند بيوس کي ’مهاڪوي‘ جو لقب ملي.

ان دؤر ۾ هندو شاعرن وٽ ڪشنچند بيوس جو مانُ مرتبو تمام مٿاهون هو ۽ اڳتي هلي ڪن مسلمان شاعرن ۽ اديبن پڻ بيوس کي وڏي مان مرتبي وارو سمجهيو. هندو شاعرن مان ليکراج ڪشنچند عزيز، هرومل سدارنگاڻي ۽ ٻن- ٽِئن هندن جي شاعري مسلمانن جي شاعريءَ جو نمونو هو، جيڪا سڀي جي سڀي علم عروض تحت چيل هئي. هي پس پرده بيوس کي وڏو شاعر نه سمجهندا هئا. ان دؤر ۾ ڪملا ڪيسواڻي جو لکيل ڪتاب ”شعر جي ڪسوٽي“ ۽ اُن جي جواب ۾ عزيز مير چنداڻي طرفان ”ڪيسواڻي جي ڪسوٽي“ اُن جو مثال موجود آهي.

جڏهن بيوس کي 'مهاڪوي' لقب ملڻ جون ڪوششون ڪيو ويون، تڏهن ڪن هندو شاعرن اوٽ ۾، ۽ ڪيترن مسلمانن کُليو کُلايو ان جي مخالفت ڪئي. تن ڏينهن ۾ هاشم رضا لاڙڪاڻي جو ڪليڪٽر هو، انهن ڏينهن ۾ ضلعي جو ڪليڪٽر سياه سفيد جو مالڪ هوندو هو. مسلمان اديبن، بيوس جي ڪلام مان ڪيترين غلطيون ڪڍي، هاشم رضا جي معرفت ڳجهي نموني ۾، مٿي سرڪار کي موڪليون. جنهن جي نتيجي ۾ بيوس کي 'مهاڪوي' جو لقب نه ملي سگهيو. اِهوئي دؤر هو، جو مسلمانن ۽ هندن طرفان سنڌي ٻوليءَ تي بحث شروع ٿي ويو. هندو پنهنجي تحريرن ۾ هندي جا وڏا وڏا ابوالقوڙاٽ لفظ ٽنبڻ لڳا، ته مسلمان وري پنهنجي لکڻن ۾ فارسي ۽ عربي ٻولين جا بمباسٽڪ الفاظ لکڻ لڳا. اهڙو ٻولي تي وڏو ممڻ مچي ويو. سال 1942ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ ادبي ڪانفرنس دوران سنڌي ٻوليءَ تي بحث ٿيو، هندن طرفان رام پنجواڻي، هري دلگير ۽ ٻيا هئا ۽ مسلمانن طرفان محمد بخش 'واصف' ۽ ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم 'خليل' هئا. اِها سڄي ڪاروائي ماهوار رسالي "اديب سنڌ" جي 1942ع واري پرچي ۾ ڇپيل آهي. هاشم رضا وارو احوال مون کي منهنجي استاد محترم ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم 'خليل' ٻڌايو، جيڪو مٿي ڏنو آهي.

سنڌي ٻوليءَ تي مسلمانن ۽ هندن درميان بحث جي شروعات سال 1914ع کان ٿي، جنهن جو ڇيھ وڃي سال 1947ع ۾ ٿيو: پر افسوس جو ڪوبه حتمي فيصلو نه ٿي سگهيو! هر ڌر پنهنجي راءِ تي قائم رهي. 'شمس العلماء' جو لقب سنڌ ۾ ڇهن مسلمانن 1. مرزا مخلص علي، 2. پير شاهه مردان شاهه (ڪوٽ ڏکي)، 3. مرزا قليچ بيگ ۽ 4. ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو کي مليو ۽ پنجون لقب هڪڙي ڪراچي جي رهواسيءَ پارسي دستور ڍالا کي مليو.

آخر الله ڪري انگريزن جو دؤر حڪومت ختم ٿيو. انگريزن جي هندستان مان تڏا ويڙهه ٿي، تڏهن هو اِهي القاب، اعزاز ۽ ڪرسي نشين جا پروانا به پاڻ سان ويڙهي سيڙهي کڻي ويا؛ شڪر الحمدلله. جيڪڏهن اِهو رواج اڄ ڏينهن تائين ملڪ ۾ رائج هجي ها، ته پوءِ اڄوڪن عالمن، اديبن ۽ شاعرن جا هڪ طرف هٿ هڪٻئي جي گريبانن ۾ هجن ها ۽ ٻئي طرف هڪٻئي خلاف قلم جا ڪڙڪا هجن ها. نتيجي ۾ اهي انهيءَ پٽ کوهه ۾ لڳي وڃن ها. ان جو هڪڙو مثال ڏيندو هلان ته، جمعيت الشعراءِ سنڌ جي ڪانفرنس ۽ مشاعرو سال 1950ع ۾ هول مسٽيڊ هال حيدرآباد ۾ ٿيو. مشاعري لاءِ مصرع طرح "قصهءِ منصور ٿي يا طور جو افسانو ٿي" ڏنل هئي. انهيءَ ڪانفرنس ۾ ڪن شاعرن کي لقب مرحمت فرمايا ويا. جن مان ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم 'خليل' کي 'تاج الشعراء' ۽ حاجي محمود خادم کي 'مخدوم الشعراء' جا لقب عطا ڪيا ويا ۽ ٻين به شاعرن کي مختلف لقبن سان ملقب ڪيو ويو. جنهن تي القاب يافته شاعرن ۽ اديبن جي خلاف آواز بلند ٿي ادبي فضا ۾ گونجيا، جنهن تي ڪيترن ئي شاعرن ۽ اديبن دورانديشي ڪندي پنهنجا ماڻيل لقب، لقب ڏيندڙ محترمين کي عزت ۽ احترام سان واپس ڪري ڇڏيا.

هِتي هڪ دلچسپ ڳالهه ذهن تي تري آئي آهي، سا به پڙهندڙن جي مطالعي لاءِ لکندو هلان. هندستان ۾ انگريزن ڏاڍا ڏڍ 'شمس العلماء' جي لقب ڏيڻ جي ڏم مچائي ڏني ۽ يارن انهيءَ لقب ماڻڻ لاءِ وٺ وٺان لائي ڏني. سرڪارعاليءَ هر ڳري ڳنجي، ايري غيري نٿو خيري کي وٺي 'شمس العلماء' جو لقب ڏيڻ لڳي ۽ اِهو حال ڏسي اردو جي ڪنهن شاعر چئي ڏنو:

دورِ انگریز میں ہوتا ہے جو شمس العلما
عام کی نظروں میں ہوتا ہے وہ شمس الجہلا

برطانيه سرڪار 'شمس العلماء' جو لقب نه بيشڪ عالمن، اديبن ۽ شاعرن کي انهن جي بهترين ڄاڻ جي مدنظر ڏنو. برطانيه سرڪار شمس جي ظاهري صورت نه ڏني، پر اُن جي اثر ڏي نظر ئي ڪانه ڪئي. شمس معنيٰ "سج" ۽ سج جڏهن پنهنجي پوري اوج تي اچي نيزي پاند ٿيندو آهي، ته پوءِ اُن جي تاءُ سهڻ جي طاقت انساندات ۾ نه هوندي آهي. شمس تبريز جو مثال سامهون آهي.

هاڻي پڙهندڙ پاڻ اندازو لڳائين، تہ جڏهن عالمن جو سج نيزي پاند ايندو، تہ پوءِ هو پنهنجي همعصر جيڪو گهٽو ڪري سندس رقيب هوندو، اُن کي پنهنجي تپش ۽ تاءُ سان جلائي ڇڏيندو يا وري حضرت ابراهيم عليه السلام خلاف نمرود جي باهه جي آڙاهہ ۾ باهہ گلزار بنجي ويندي. اهڙو سنڌ جي ٻن شمس العلمائن جو مثال پيش نظر آهي.

شمس (سج) جو عروج ۽ وري انهيءَ جي غروب ٿيڻ (زوال) ڏي بہ نظر ڦيرڻ گهرجي. مٿين القابن کان سواءِ انگريز سرڪار جي جن بادشاهن وقت حڪمرانن کان حڪومتون ڦريون، انهن کي خوش ڪرڻ خاطر انهن جي مٽي تي هٿ ڦيري انهن کي 'هزهائينس' ۽ 'هزرائيل' وغيره جا القاب ڏنا، سي اهي لقب پاڻ پنهنجي ذات عالي صفات سان چنبڙائيندا وتيا.

'هزهائينس' لقب لاءِ مير حسن علي خان ٽالپر چوندو هو تہ، هزهائنس جي اصل معنيٰ آهي هز-مائينس (ختم ٿيڻ). مير عبدالحسين خان 'سانگي' تہ ان لقب بابت هڪ وڏو شعر چئي ويو آهي:

پينگ جا آهيون اسين هزهائينس
سج جا آهيون اسين هزهائينس

باقي 'هزرائيل' کي "عزرائيل" چئجي تہ بيجا نہ ٿيندو.

آءٌ پنهنجي اصل موضوع کان ٿورو هٽي ويس. وچ ۾ ڪي ڳالهيون ذهن تي تري آيون، سي لکڻ ويهي رهيس. چاڪاڻ جو انهن ڳالهين جي ٿورو ڪي گهٽو لڳ لاڳاپو هِن ڪتاب ۾ آيل ذڪر سان لاڳاپيل آهي، جنهن ڪري اهي چند ڳالهيون ڪري ورتيون اٿم.

سائين ڊاڪٽر انور فگار، جڏهن سج جي روشنيءَ ۾ پرين جي ڳولا ڪرڻ لڳو، تڏهن هن ڪتابن، رسالن، مخزنن ۽ اخبارن جي ورق گرداني ڪرڻ تي اڪتفا نہ ڪيو، بلڪ پاڻ ڪيترين ئي آفيسن ۽ اسڪولن ۾ وڃي، اُتان جا پراڻا دفتر ڳولي ڦولهي سڄو رڪارڊ ڏسي، ڪيترين ئي اهم شخصيتن جا نالا، تاريخون ۽ سال هٿ ڪيا ۽ پوءِ رات ڏينهن هڪ ڪري نوڙ نچوئي، هٿ آڱريون ٿڪائي ۽ قلم وهائي، بلڪ پنهنجون ننڊون ڦٽائي سنڌين کي سنڌ جي اهم شهر شڪارپور جي ڪنهن حد تائين مڪمل تاريخ هِن ڪتاب جي صورت ۾ فراهم ڪري ڏني ۽ ان سان گڏوگڏ شڪارپور جي پنجويهن اهم ماڻهن جي شخصيت بابت تمام پيرائتي معلومات ميسر ڪري ڏني آهي. جنهن ۾ عالم، اديب، شاعر، تاريخ نويس، تذڪره نگار، صحافي، پبلشر، سياستدان، قومي ڪارڪن، وڪيل، مختلف محڪمن جا اعليٰ عملدار، آفيسر، استاد، ماستر، پروفيسر، واپاري، پهلوان ۽ ڳائڻا شامل آهن. بلڪ هيئن چوان تہ، هِن ڪتاب ۾ هر مڪتبہءِ فڪر جي همہ گير شخصيت جو ذڪر اُن شخصيت جي جنم (مهد) کان وفات (لحد) تائين پوري وضاحت سان بيان ڪيو ويو آهي.

ڊاڪٽر صاحب هن ڪتاب ۾ پهرين شمس الغلماء مرزا مخلص علي علوي جو ذڪرِ خير سندس جمڻ واري هنڌ کان وفات واري جاءِ تائين نهايت پيرائتي انداز ۾ ڏنو آهي ۽ ڪتاب جي آخر ۾ پنجويهين شخصيت شهيد عبدالقيوم منگي جو جمڻ کان شهيد ٿيڻ تائين جو تمت بالخير سان ذڪر ڪيو آهي.

ميرزا مخلص علي 1795ع ۾ جائو، جنهن جي جمڻ کان 159 سال پوءِ يعني 1954ع ۾ شهيد عبدالقيوم ڄمي ٿو. وري مرزا مخلص علي 1877ع ۾ انتقال ڪري ٿو ۽ شهيد عبدالقيوم اُن جي انتقال جي 121 سالن کان پوءِ 1998ع ۾ جامِ شهادت پيي، سج جو روشن شعاع بڻجي ويو. اهڙي ريت هِن ڪتاب "سج جهڙا پرين" جي ابتدا ڊاڪٽر صاحب سال 1795ع ۾ مرزا مخلص جي جنم سان ڪري ٿو ۽ سال 1998ع ۾ شهيد عبدالقيوم جي شهادت تي ڪتاب جي پڄاڻي ڪري، گويا شڪارپور جي پورين ٻن صدين جي تاريخ کي هِن ڪتاب ۾ قلمبند ڪري ڇڏيو آهي. جنهن ۾ شڪارپور جي پنجويهن شخصيتن جو تفصيلي احوال پهريون پيرو هن ڪتاب جي شڪل ۾ منظرعام تي آيو آهي.

مرزا مخلص علي سنڌ ۾ ايندي سنڌ ۾ صحافتي صحن ۾ صحافت جو ٻج ڇٽيو. توڙي جو اهو ٻج فارسي ٻولي سان لاڳاپيل هو، پر ان ٻج مان

جيڪو ثمر پيدا ٿيو سو سڄو سنڌ ۽ سنڌ جي علم و ادب ۽ عالمن، اديبن، شاعرن ۽ صحافين سان لاڳاپيل رهيو، جن اڳتي هلي ان ثمر کي بارآور ڪيو.

مرزا مخلص علي کي چار پٽ مرزا محمد شفيع، مرزا محمد مقيم، مرزا محمد صادق ۽ مرزا محمد جعفر هئا. جن مان مرزا محمد صادق، ٽنڊي ٺوڙهي جي مرزا خاندان ۾ مائٽي ڪئي. مرزا محمد جعفر جيڪو اڪثر ڪري ميرزا جعفر علي سڏبو هو، سو پهرين سنڌ مدرسةالاسلام ڪراچي ۾ پرشن ٽيچر مقرر ٿيو ۽ پوءِ ڊي جي (ڏيارام جيٺمل) سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾ عربي ۽ فارسي جو پروفيسر ٿيو. هِن کي هڪڙو پٽ مرزا فيض علي هو، جيڪو صدر حيدرآباد ۾ ڪراچي هوٽل جي مٿي ماڙي واري جاءِ ۾ رهندو هو. مرزا مخلص علي جي سڄي لائبريري جنهن ۾ ”مفرح القلوب“ ۽ ٻين اخبارن جا مڪمل فائيل هئا، اها سڄي لائبريري مرزا جعفر علي سنڀالي. ان جي وفات کانپوءِ اِها لئبرري سندس پُٽ مرزا فيض علي وٽ محفوظ هئي، جيڪو پاڻ به علم دوست ۽ شاعر هو، ’افقر‘ سندس تخلص هو. مون خود مرزا فيض علي ڏٺو هو. راقم جي ناني مرزا علي محمد بيگ ’مظفر‘ جو بهترين دوست هو، جنهن سان گڏ مون مرزا فيض علي سان ملاقات ڪئي. مون کي هي تمام خوش اخلاق ۽ خوش مزاج نظر آيو، جو سندس انداز گفتگو مان ظاهر هو.

مرزا فيض علي کي پنهنجو اولاد ڪونه هو، اسحاق نالي هڪڙو ڇوڪرو پاليائين: جيڪو اڪثر ڪري ضياءالله غلام علي وٽ ايندو رهندو هو. ضياء الله مرحوم ۽ مون به خود ڪيترائي دفعا انهيءَ اسحاق کي ڪتابن ڏيکارڻ لاءِ چيو. پر هُو فقط ها ها ڪندو رهيو ۽ آخر تائين هڪڙو پنو به ڪونه ڏيکاريئين. ائين مرزا مخلص علي جي سڄي لائبريري تباهه ٿي وئي.

ڊاڪٽر صاحب وڪيلن واري لسٽ ۾ مرحوم غلام محمد وڪيل جو نالو ڄاڻايو آهي. ضياءالله غلام علي، ان ٿي مرحوم غلام محمد وڪيل جو ٽيون نمبر پُٽ هو، جيڪو ڳاڏي کاتي حيدرآباد ۾ انڪم ٽيڪس پنيشنر هو.

هِن ڪتاب ۾ آيل شڪارپور جي چوڏهن برک هستين مان فقط هڪڙي بزرگ شخصيت حافظ خير محمد اوحدي سان منهنجي ملاقات ٿيل آهي. ساڻس ڪيترائي دفعا ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم ’خليل‘ جي لطيف آباد نمبر-2 واري بنگلي ۾ ڪچهريون ٿيون ۽ ٻه ٽي دفعا مهراڻ پريس ۾ سيد سردار علي شاهه وٽ به ملاقات ٿي. اوحدي صاحب سٺو ۽ پختو شاعر، اديب ۽ بهترين تنقيد نگار هو ۽ گڏوگڏ صحافت ۽ سياست ۾ به سٺي مهارت رکندڙ هو. هُو سياسي طور هڪڙي اهم ۽ تاريخي دؤر جو اکين ڏٺو شاهد هو ۽ کيس ان دؤر جي نامور ۽ نام ڪُنين سياستدانن جي ظاهري توڙي باطني ڪردار جي ڪافي ڄاڻ هئي، پر افسوس جو هُو پنهنجي اهڙين يادگيرين کي تحريري صورت نه ڏئي سگهيو ۽ هميشه جي لاءِ انهن تاريخي حقائق کي پنهنجي سيني ۾ سمائي، پاڻ خود به سنڌ جي سيني ۾ سمائجي ويو. ڪريم بخش خالد اهڙيون تاريخي تحريرون لکي ڇپائڻ لاءِ مرحوم اوحدي کي چيو، پر ان جي تمنا به برثواب نه ٿي سگهي.

مرحوم اوحدي ڪن اخبارن جو ايڊيٽر رهيو ۽ شاعري به ڪيائين. ادبي، تاريخي، تحقيقي ۽ تنقيدي حوالي سان به هِن لکيو ته تمام گهڻو ڪجهه هو، پر جيتري قدر منهنجي ڄاڻ آهي، ته سندس ڪا مڪمل تصنيف شايع ٿيل نه آهي.

لطف الله بدوي، تاريخ جي حوالي سان وڏو نالو آهي. لطف الله، الله جي لطف سان جوڳ پڇائي، جوڳي بڻجي ۽ علمي، ادبي ۽ شاعرانه مُرليون وَڄائي، علمي ۽ ادبي ايوان ۾ وڏو مقام حاصل ڪري ورتو. سندس هر تصنيف کي ادبي ميدان ۾ سٺي پذيرائي ملي آهي. ”تذڪره لطفي“ ٽن جلدن ۾ ڇپيل آهي، جنهن ۾ قديم دؤر کان سندس دؤر تائين جي شاعرن جو تذڪرو ڪيل آهي. هيءُ بهترين ۽ اعليٰ پليي جو شاعر به هو. شاعريءَ ۾ پهرين ’جوڳي‘ تخلص اختيار ڪيائين ۽ پوءِ هميشه ’بدوي‘ تخلص

سان شعر چوندو رهيو. سندس تصنيفات جو تفصيلي ذڪر ڊاڪٽر انور صاحب ڪتاب ۾ ڪيو آهي، جن مان ڪجهه ڇپيل آهن ۽ ٻي ڪيتري اڻڇپيل تصنيفات اشاعت لاءِ حسرت ڀرين نگاهن سان واجهائي رهي آهي.

شڪارپور جي علمي، ادبي، سياسي ۽ سماجي تاريخ لکجي ۽ اُن ۾ شيخ اياز جو نالو نه ڏجي، ته پوءِ ڄڻ اها تاريخ سُنڄ ۾ واڪا ڪندي نظر ايندي.

شيخ اياز شاعريءَ جي حوالي سان سنڌ ۾ وڏو نالو آهي، جنهن سال 1938ع کان شاعريءَ جي شروعات ڪئي، پوءِ هُو شاعريءَ جي شامياني ۾ آهستي آهستي قدم کڻڻ لڳو ۽ سال 1948ع کان هِن جي شاعريءَ جو سج پوري آب و تاب سان اڀري نروار ٿيو، جنهن جي روشنيءَ سڄي سنڌ جي ايوانِ ادب کي روشن ڪري ڇڏيو. اهو سج جيئن ئي اڀري عروج ماڻڻ لڳو، ته سندس مخالفت شروع ٿيڻ لڳي ۽ هِن جي ياران مولانا غلام محمد گرامي قلم کنيو. پوءِ اياز جا موافق ۽ مخالف ان بحث ۾ سرگرم ٿي ويا، جن جا شاهد اخبارن جا ڪالم ۽ رسالن جا صفحا آهن. آخر مولانا گرامي صاحب هڪ قطعه لکي، اِهو تماشائي کيل هميشه لاءِ ختم ڪري ڇڏيو:

ادب جي آڙ ۾ الله اڪبر
ٿي آهي دوستن ۾ گرم جوشي
چيو سچ فارسي واري گرامي
جوابِ جاهلان باشد خموشي

شيخ اياز جي شاعريءَ جو سج شاعري جي آسمان تي پوري آب و تاب سان ڪڙيو رهيو، جيڪو اڄ به پنهنجي پوري عروج تي آهي. جنهن جو مثال موجوده دؤر جي شاعري آهي، جنهن تي گهڻو ٿڻو اثر اياز جي شاعريءَ جو نظر اچي ٿو ۽ اڄ به هر نوجوان اياز جي شاعريءَ جو دلداده آهي. ان ڪانسواءِ اياز جي شعري مجموعن جا ٻه- ٻه/ ٽي- ٽي ايڊيشن شايع چڪا آهن ۽ هر اديب ۽ شاعر، شيخ اياز جي شخصيت ۽ شاعريءَ جي مختلف پهلوئن تي گهڻو ئي ڪجهه لکيو آهي، جيڪو پڻ شايع ٿي رهيو آهي.

ڊاڪٽر انور فگار صاحب هن ڪتاب ۾ ٻن هندو پبلشرن هڪ پوڪرداس ٽانورداس ۽ ٻيو بولچند وسومل راڄپال جو ذڪر ڪيو آهي. پوڪرداس ٽانورداس شڪارپور جو وڏو پبلشر هو، جنهن بنا ڀيد ڀاءُ جي هندن جا ڌرمي ۽ مسلمانن جا مذهبي ڪتاب ڏڙا ڏڙ ڇپايا ۽ ان ڪانسواءِ هندو ۽ مسلمان ليکڪن ڪيترائي ادبي ڪتاب به شايع ڪيا. جيئن هندوستان ۾ منشي نول ڪشور وڏو پبلشر هو، جنهن اردو ۾ هندن ۽ مسلمانن جا لکيل ڪيترائي ادبي، مذهبي ۽ ڌرمي ڪتاب ڇپايا، تيئن سنڌ ۾ پوڪرداس سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي مذهبي، ڌرمي ۽ ادبي ڪتاب ڇپرايا. ڊاڪٽر صاحب هِن ڪتاب ۾ پوڪرداس جي زندگيءَ جي احوال سان گڏ اُن جي ڇپرايل ڪتابن جي مڪمل فهرست ڏني، هڪ طرف انهن ڪتابن کي هن لسٽ جي صورت ۾ زنده ڪري ڇڏيو، ته وري ٻي طرف پوڪرداس جي ٻوليءَ لاءِ ڪيل خدمتن کي به اجاگر ڪري، کيس زنده، جاويد بڻائي ڇڏيو آهي.

بولچند وسومل راڄپال فقط هڪڙو ادبي ماهوار رسالو "سنتو" شايع ڪيو، جنهن جي اشاعت سندس نالو ادبي دنيا ۾ هميشه لاءِ قائم ڪري ڇڏيو. ماهوار "سنتو" رسالو سال 1936ع ڌاري شايع ٿيو، جنهن ۾ هندو توڙي مسلمان اديبن، ليکڪن ۽ شاعرن جا مضمون، مقالا، ڪهاڻيون، ڊراما، شعر ۽ ڪتابن تي تبصرا شايع ٿيندا هئا ۽ ادبي تنقيدون به ڇپجنديون هيون.

جڏهن ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي واري مرتب ڪيل شاهه جي رسالي تي هندن ۽ مسلمان اديبن ۽ عالمن تنقيدون ڪيون. جن مان جيٺمل پرسرام گلراجاڻي ۽ ڀيرومل مهرچند آڏواڻي سرفهرست آهن، انهن جون ڪيل تنقيدون ماهوار "سنتو" رسالي ۾ شايع ٿينديون هيون. جڏهن استادِ محترم ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم 'خليل' پنهنجو ڪتاب "ادب ۽ تنقيد" ٻيهر واڌارن سان ڇپائي لکيو، جنهن ۾ شاهه جي سالي تي هِن سڄو هڪ باب لکيو، جنهن لاءِ کيس "سنتو" رسالي ۾

شايع ٿيل آهي تنقيدون گهربل هيون. جيئن ته ڊاڪٽر صاحب وٽ "سنڌو" رسالي جا ڪجهه پرچا هئا، جن ۾ اهي تنقيدون ڪونه هيون. پوءِ ڊاڪٽر 'خليل' صاحب، مرحوم غلام احمد بيدم خواجه تلهار واري ڪان گهربل رسالا ورتا ۽ پاڻ مون کي چيائون ته هنن مان شاهه جي رسالي تي ٿيل تنقيد نگارن جون تنقيدون سنڌ اکرن ۾ نقل ڪري ڏيان، جيڪي مون ڪين نقل ڪري ڏنيون. تڏهن مون ماهوار "سنڌو" رسالو ڏٺو، جيڪو ڇپائي توڙي لي آئوٽ جي حوالي سان تمام ديده زيب هو ۽ پنو توڙي ڇپائي به بهترين هئي؛ وري مواد جي حوالي سان به رسالو معياري هو، جنهن ۾ ان وقت مانائتن ليکڪن جا مضمون، مقالا ۽ شعر وغيره هئا. آءٌ "سنڌو" رسالو ڏسي بولچند جي دلي طرح ساراهه ڪندو هئس. اڄ بولچند هن فاني دنيا ۾ نه آهي ۽ ابدي دنيا ۾ پنهنجي مالڪ پرماتما اڳيان پاٺ پوڄا ڪندي، رام رام سنگ هي ۽ نمستي نمستي جون صدائون بلند ڪندو هوندو، پر هن دنيا ۾ هُو اڄ ماهوار "سنڌو" رسالي جي ڪري زنده آهي.

ڊاڪٽر صاحب هن ڪتاب ۾ راءِ صاحب منشي ڏانومل بلوائي جو به احوال رقم ڪيو آهي، جيڪو علم هيئت جو ماهر ۽ سٺو پاميسٽ هو. هن ڪتاب سندس سوانح ۽ ادبي خدمتن تي روشني وڌي آهي ۽ سندس جوڙيل جنترين جو سال-وار ذڪر ڪيو ويو آهي.

هن ڪتاب ۾ فاضل مصنف جتي عالمن، اديبن، شاعرن ۽ اعليٰ عملدارن جو ذڪر ڪيو آهي، اُتي هڪڙي نامور پهلوان استاد واحد بخش لوهر کي به ڪِين وساريو آهي. استاد واحد بخش لوهر، ذات جو مهر آهي، پر هن جا بزرگ لوهارڪي ڪم ڪرڻ سبب لوهر سڏبا هئا.

واحد بخش پنهنجي وقت جو نامور پهلوان هو، جنهن شڪارپور ۾ هڪ آکاڙي جو "شڪارپور ڪسرت گاهه" نالي سان سال 1926ع ۾ بنياد وڌو. مصنف هن پهلوان سان گڏ هنڌن جي پهلوانيءَ جو ذڪر به تمام سهڻي مزاحيه انداز ۾ ڪندي، انهن جي پهلواني کي ظاهر ڪيو آهي ۽ واحد بخش جي پهلواني ۽ سندس پهلوانيءَ جا ڪرتب ٻڌايا آهن. اهڙي ريت هن ڪتاب ۾ فن موسيقي جي وڏي ڄاڻو ۽ ماهر استاد خان صاحب منظور علي خان جو ذڪر به ملي ٿو. فاضل مصنف هن جو مڪمل احوال ۽ سندس فن جي پوري ڄاڻ پڙهندڙن کي مهيا ڪري ڏني آهي.

ڪتاب "سچ جهڙا پرين" ۾ 25 اهم شخصيتن ۾ هڪ عورت ذات جو ذڪر ڊاڪٽر صاحب ڪيو آهي ۽ اُها محترمه پروفيسر ڊاڪٽر ساران صديقي آهي، جنهن جي والد عبدالقادر صديقيءَ جي دلي تمنا هئي، ته سندس نياڻي ڊاڪٽر ٿئي. رب سندس دلي تمنا پوري ڪئي، جو هُن سال 1934ع ۾ ايم.بي.بي.ايس پاس ڪري ڊاڪٽري جي سند حاصل ڪئي. ڊاڪٽر انور فگار، هن محترمه جي حياتيءَ جو احوال ۽ سندس علمي ۽ سماجي ڪارنامن جي پوري وضاحت سان ذڪر ڪيو آهي.

ڊاڪٽر انور صاحب ڪتاب ۾ 25 اهم شخصيتن جو ذڪر ڪيو آهي، مون پنهنجي حسبِ حال ٿوري علمي ڄاڻ مطابق هڪڙي وڏي ليکڪ جي اهم تصنيف تي چند سٽن لکڻ جي جسارت ڪئي اٿم؛ سا به تڏهن، جڏهن منهنجي پٽ ميرزا دبير حسين بيگ کي سندس استاد محترم انور فگار هڪڙي پنهنجي اهم ڪتاب جي ڪاپي ڏيندي، پنهنجي هٿن مبارڪ سان هي دعائيه ڪلمات تحرير فرمايا:

هن ڪتاب جي هيءَ پهرين ڪاپي اکين جي
نور ۽ دل جي سُرور ميرزا دبير بيگ لاءِ ان
دعا سان ته شال مثالي ڪاميابيون ماڻي.

جڏهن دبير اِهو ڪتاب مون کي اچي ڏنو، تڏهن مون اُن جي پهرين ورق تي سائين انور جا

نوازش ڀريا الفاظ پڙهي رب پاڪ جو شڪر ادا ڪيم، تہ هڪ نامور استاد پنهنجي شاگرد لاءِ اِهي پيار ڀريا دعائيہ ڪلمات لکيا آهن. هي الفاظ دبير لاءِ ۽ مون حقير لاءِ باعثِ فخر آهن.

آخر ۾ ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙي صاحب جا ٿورا مڃي ۽ ڪيس هھڙي انمول علمي، ادبي ۽ تاريخي ذخيري کي ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرائي منظرعام تي آڻڻ لاءِ لک لک مبارڪون ڏئي، عرض ٿو ڪريان:

علم ادب جو ماهر انور فگار هَڪڙو،
ٿيو نامور سخنور انور فگار هَڪڙو.

ٿيو علم ۾ اڪابر انور فگار هَڪڙو،
ٿيو شعر جو شناور انور فگار هَڪڙو.

ميدان نظم ۾ ٿيو ايوان نثر ۾ ٿيو،
بيشڪ آهي مظفر انور فگار هَڪڙو.

شهري شڪارپور جا جي اهم نامور ٿيا،
تن ڪان ٿيو متاثر انور فگار هَڪڙو.

شهري شڪارپور جا جي اهم آهن تن جو،
ٿيو خوب آ مخبر انور فگار هَڪڙو.

سچ جهڙا جي پرين ٿيا تن تان ڪندو آ گل ۽
لعل و گوهر نڇاور انور فگار هَڪڙو.

تاريخدان محقق اعليٰ اديب شاعر،
بيشڪ ٿيو آ بهتر انور فگار هَڪڙو.

بزمِ ادب ۾ گونجي هيءَ پئي صدا مقرر،
علم و ادب جو گوهر انور فگار هَڪڙو.

لکيل ڪتاب پنهنجا شايع ڏسي انهن کي،
ٿيندو تہ آهي خوشتر انور فگار هَڪڙو.

واسي چڙيندو ادبي ايوان کي قلم سان،
اهڙو ٿيو معتبر انور فگار هَڪڙو.

تاريخ ۾ خيانت جنهن ڪئي ڪندو انهي تي
پنهنجي قلم سان فائر انور فگار هَڪڙو.

تاريخ ۽ ادب تي بهتر ڪتاب سندي،
لکندو پيو عمر ڀَر انور فگار هَڪڙو.

هن جو خلوص ڏسندي ڏسندڙ چوي ٿو بيشڪ،
اخلاص جو ٿيو پيڪر انور فگار هَڪڙو.

انور فگار هَڪڙو هيڪر ملي جي ڪنهن سان،
چاهيندو ملڻ ٻيهر انور فگار هَڪڙو.

لعل و گوهر چڏي هي طالب ٿيو علم جو،
ٿيو علم ۾ تونگر انور فگار هَڪڙو.

پل پل ڪري ٿو رب جو شڪرانو هي هميشہ،
هر حال ۾ ٿيو شاڪر انور فگار هَڪڙو.

ميرزا دبير ڪيڏو ٿيو خوش نصيب جنهن کي،
استاد مليو بهتر انور فگار هَڪڙو.

’فياض‘ جي دعا ٿي اهل و عيال سوڌو،
شادان رهي عمر ڀَر انور فگار هَڪڙو.

◙

سلطانہ جمالي

سنڌ يونيورسٽيءَ جي هڪ سابق رجسٽرار ۽ اهم شخصيت محمد حسين ترڪ جي باري ۾ ڊاڪٽر قاضي خادم جو ترتيب ڏنل ڪتاب

سنڌ يونيورسٽيءَ جي رجسٽرارن ۾ آغا تاج محمد کان پوءِ محمد حسين تُرڪ جو نالو وڏي اهميت رکي ٿو. هُو شخص نہ صرف هڪ اٽلڪ ۽ مخلص انسان هئو، ليڪن هڪ اعليٰ تعليمي ۽ تنظيمي ماهر پڻ هو، سڀ کان وڏي ڳالهہ اها تہ هُو ماهر معاشيات ۽ ادب سان بہ گهرو واسطو رکندو هو، ليڪن افسوس جو هن جي باري ۾ ڪڏهن بہ ڪنهن قلم کڻڻ جي ڪوشش ڪونہ ڪئي. ليڪن ڊاڪٽر قاضي خادم هن جي باري ۾ سندس اولاد جي پاران گڏ ڪيل مواد هٿ ڪري ان کي ترتيب ڏني، پيش لفظ لکي، هن عظيم انسان جي تعليمي، علمي ۽ فڪري زندگيءَ جا ڪيترا پهلو نمايان ڪيا آهن.

هيءُ ڪتاب هڪ ئي وقت انگريزي ۽ سنڌي ۾ شايع ڪيل آهي تنهنڪري ان جو نالو (Muhammad Hussain Turk, A man with Mission) رکيو ويو، جنهن جو Foreword ڊاڪٽر قاضي خادم صاحب لکيو آهي، جنهن ۾ هن هڪ ايماندار شخص جي زندگيءَ ۾ ڪيس بدلي ۾ مليل تڪليفن جو ذڪر ڪيو آهي، تہ Preface منظور قريشي صاحب جو لکيل آهي، جيڪو تاريخ جو ماهر ۽ سماجي معاملات تي خاص نظر رکندڙ هڪ اعليٰ تعليم يافتہ شخص آهي ۽ سندس واسطو ترڪ صاحب ۽ سندس خاندان سان تمام ويجهو رهيو آهي، انڪري ئي هن جي لکڻيءَ مان هڪ ماهر تعليم ۽ جاکوڙي محقق کي زندگيءَ ۾ پيش آيل تڪليفن ۽ سندس جدوجهد جو مفصل احوال ملي ٿو. ڪتاب جي انگريزي حصي ۾ هينيان عنوان تفصيلي طور ڏنل آهن:

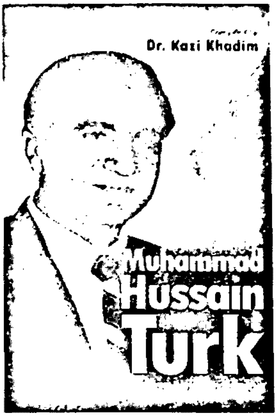

1- Speeches

2- Articles

هنن عنوانن تي سندس ڪيتريون اهم تقريرون جيڪي ريڊيو تان نشر ٿيون تہ سنئون سنئو يونيورسٽيءَ مان اسٽيج تان پيش ٿيون توڙي مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ سندس شايع ٿيل مضمونن جو تفصيلي احوال ڏنل آهي، جن کي پڙهندڙ 20 صديءَ جي تعليمي ماحول جي بخوبي ڄاڻ ملي سگهي ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي اوائلي عظيم دور بابت بہ معلومات ملي ٿي، ان لاءِ هن ڏانهن لکيل سنڌ جي بنياد پختو ڪندڙ عظيم ڏاهي ۽ وائيس چانسلر علامہ آءِ آءِ قاضي صاحب جا ڏانهس لکيل خط بہ آهن جيڪي ڪتاب ۾ شايع ڪيا ويا

آهن، اهي خط سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ هڪ سَنَدَ جي حيثيت رکن ٿا.

ان کان پوءِ Articles on Muhammad Hussain Turk) ترڪ صاحب تي مختلف ليکڪن جهڙوڪ: علي اڪبر ڍڪڻ، محمد اسلم ترڪ، جيڪو سندس وڏو فرزند آهي، انهن جا لکيل آهن، انهيءَ سان گڏ ڪتاب ۾ ترڪ صاحب جي اوائلي زندگي، سندس تعليم، نوڪري جو احوال پڻ ملي ٿو، انڪري جو جڏهن ڪين هڪ ناڪرده گناهه جي پاداش ۾ يونيورسٽيءَ تان هٽايو ويو ته پاڻ پوءِ سنڌي ادبي بورڊ جهڙي علمي اداري ۾ به وڃي ڪم ڪيائون، جتي هُو ته ماهي مهراڻ جو ايڊيٽر به رهيو ۽ هڪ وقت جي عظيم رجسٽرار جنهن دولت مشترڪ جي اجلاس ۾، لنڊن ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي نمائندگي ڪرڻ واري هن شخص جيڪي ذهني عذاب ڀوڳيا انهن جو به ذڪر موجود آهي. ٻئي طرف سنڌي حصي ۾ هن جي ڪيترن اهم مضمونن ۽ تقريرن کي شامل ڪيو ويو آهي، جن ۾ اقتصاديات، اقتصادي مسئلا، برآمدي واپار جي ترقي، مذهبي مشاهير جو فلسفيانه معيار، پاڪستان جي قدرتي دولت، معدنيات، حيدرآباد جي اقتصادي ۽ تاريخ، وچولو طبقو، ناٽي جي زيادتي، اقتصادي بحاليءَ جهڙن اقتصادي مسئلن سان گڏ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي فڪر ۽ ڪلام تي سنڌي ۾ ٽي اردو مضمون به شامل ڪيل آهن. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ شخص انهن ماڻهن ۾ شامل هو، جيڪي پنهنجي نوڪريءَ سان گڏ علم ۽ ادب جي خدمت جو جذبو پڻ رکندا هئا.

هن پنهنجي والد جي يادگيرين بابت به لکيو آهي، ته وري سندس فرزندن محمد عارف ترڪ ۽ محمد عابد ترڪ جا سندس باري ۾ لکيل تاثرات به هن ڪتاب جي سونهن آهن.

ڊاڪٽر قاضي خادم جيڪو سڄي عمر يونيورسٽيءَ ۾ استاد جي حيثيت سان ڪم ڪندو رهيو آهي، 1970ع کان 2005ع تائين استاد، ۽ ڊين جي حيثيت ۾ ۽ 2005ع کان موجود وقت تائين اعزازي ڊائريڪٽر علامه غلام مصطفيٰ قاسمي چيئر ۽ وزٽنگ پروفيسر سنڌ يونيورسٽي طور ڪم ڪري رهيو آهي. تنهن هن ڪتاب کي جنهن طرح مواد ترڪ صاحب جي پٽن وٽان مليل مواد نهايت اهم تحريرن کي هن ڪتاب ۾ سهيڙيو آهي، اهو پڙهندڙن لاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جي تاريخ جي هڪ سونهري باب جي حيثيت رکي ٿو. هن کان اڳ 2007ع ۾ ڊاڪٽر قاضي خادم جهڙي طرح 42 سنڌي ڪهاڻين کي انگريزيءَ ۾ ريويو ڪري دي گلوريس پاسٽ (The Glorious Past) ڪتاب شايع ڪيو هو، جنهن تي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ چيو هو ته هاڻ جڏهن قاضي خادم، سنڌ جي تاريخ، علم ۽ ادب کي انگريزيءَ ۾ متعارف ڪرائڻ جو اهم ڪم شروع ڪيو آهي ته ٻين اديبن جو به فرض آهي ته هُو پنهنجي ٻوليءَ جي ادب ۽ تاريخ کي انگريزي، اردو، بلڪ دنيا جي سمورين ٻولين ۾ متعارف ڪرائين.

اي مئن وٿ مشن (A Man with Mission) جي ترتيب به ڊاڪٽر قاضي خادم جو اهو ڪارنامو آهي، جنهن جو قدر صرف هڪ لکيل پڙهيل ۽ سڌريل قوم ئي ڪري سگهي ٿي، ليڪن هي ڪتاب اڳتي هلي، عالمن، اديبن، سماج وادين ۽ شاگردن جو توجهه پاڻ ڏانهن ڇڪائيندو.

هن ڪتاب جي قيمت -/300 روپيا آهي، ۽ ڪويتا پبليڪيشن طرفان شايع ڪرايو ويو آهي. هن ڪتاب جو هر لائبريريءَ ۾ خاص طور يونيورسٽين ۽ ڪاليج جي لائبريرين ۾ هجڻ انتهائي ضروري آهي ته جيئن رجسٽرار جهڙي اهم منصب کي ماڻهو سمجهي سگهن ۽ يونيورسٽي تعليم جي باري ۾ ڪين معلومات حاصل ٿي سگهي.

نور گهلو

'ننڍڙو چنڊ'

”مان عنيق ۽ عريب جيئندس“

خبر ناهي تہ مان هُن کي ناول چوان يا ڊائري تي مشتمل طويل ڪهاڻي چوان؟ ڪنفيوزڊ! هونئن بہ اڄڪلهہ جي دور ۾ هر شيءِ، هر سوچ، هر رويو پنهنجي مروج اصولن کان هٽندو، پنهنجي معنيٰ ۽ شڪل بدلائيندو، نون اصولن ۽ نون گهاڙيٽن ڏانهن وڌندو پيو وڃي. ان تي بهتر راءِ تہ اڄ جي دور جا نقاد ئي ڏئي سگهن ٿا.

ڪجهہ بہ هجي، پر هيءُ هڪ تجربو آهي جو ادب جي حوالي سان ٿي سگهي ٿو. هن نوعيت جو منفرد ڪتاب منهنجي نظر مان ناهي گذريو، پر هيءُ ڪتاب ٻاراڻي ادب جي مختلف مرحلن (Phases) مان گذري، هن مقام تي پهتو آهي. ان جي پويان سنجيده ٻاراڻي ادب جي ليکڪن جون ڪوششون ۽ روايتي انداز کان هٽي ڪري نيون آئيڊياز شامل آهن تہ هن جديد دور ۾ ٻارن جي حوالي سان ڇا ۽ ڪيئن لکڻ واري سوچ ۽ شعوري عمل هئڻ گهرجي. ان طرح دنيا ۾ چيندڙ ٻاراڻي ادب سان هم آهنگي پيدا ڪرڻ ۽ ٻارن جي ذهني اوسر کي نظر ۾ رکندي، جديد دور جي گهرجن ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۽ ان جي استعمال جي ڄاڻ ۽ استعمال جي جديد طريقن سان واقفيت ڪرائي، پنهنجي روايتن ۽ قدرن کي برقرار رکندي، مستقبل جي پلاننگ ڪرڻ جي قابليت پيدا ٿي سگهي ۽ ان ذريعي پنهنجي ذهن ۾ پيدا ٿيندڙ قوت، جوش ۽ جذبي سان اڳتي هلي ڪامياب انسان طور مڃتا ماڻي سگهي.

اسان جڏهن قومي هيروز يا مختلف شعبن ۾ ڪامياب انسانن جي ننڍپڻ جون تصويرون، سندن ايڪٽيوٽيز بابت، سندن والدين، مٽن مائٽن، ڪلاس فيلوز ۽ استادن جون هنن بابت فخريہ انداز ۾ ڳالهيون ۽ رايا پڙهندا آهيون تہ والدين جي دل ۾ اهو خيال ۽ خواهش ضرور جاڳندي آهي تہ، ”ڪاش! اسان جو اولاد بہ اهڙي مقام تي پهچي، جيئن سندن مثال ڏنا وڃن.“ والدين جي اهڙي خواهش فطري هوندي آهي تہ اُهي بہ پنهنجي اولاد کي بهتر تعليم ۽ تربيت سان گڏ هنن ۾ خوداعتمادي پيدا ڪري، کين ذهني، عقلي ۽ جسماني طرح صحتمند ۽ سگهارو بڻائڻ جي هرممڪن ڪوشش ڪن.

انور جي هن ڪوشش پويان بہ اُهائي فطري خواهش نظر اچي ٿي، جنهن کي هُو شعوري طرح عملي جامو پهرائڻ جي ڪوشش ڪندو اچي ٿو ۽ پنهنجي جوانيءَ جي محنت، مشقت ۽ ڏکين حالتن

ڪي "ننڍڙي چنڊ" عنيق جي مستقبل سان پيٽينڊي، ان دور (سندس) ۾ عنيق جي دور لاءِ خود به چئي ٿو ته:

"ننڍپڻ ۾ گهوٽائي ماحول ۾ جوان زندگيءَ ۾ ڏکين حالتن مان گذري اچڻ ڪانپوءِ سرمد طئي ڪري ڇڏيو ته هُو پنهنجي اولاد کي ممڪن حد تائين خوشيون ڏيندو، کين بهترين تعليم، ڏياريندو ۽ سندن شاندار تربيت ڪندو ته جيئن هو مثالي انسان بڻجن، باڪردار بڻجن، باوقار بڻجن، سلڇڻا بڻجن ۽ اڳتي هلي پنهنجي قوم جي سک، سلامتي ۽ ترقيءَ لاءِ ڪم ڪن، ڇاڪاڻ جو سرمد سمجهندو آهي ته جيڪڏهن سندس ٻارڙا سُٺا انسان ۽ پنهنجي سبجيڪٽ جا ماهر بڻجي پيا ته جڻ هُن جي زندگي سجائي ٿي."

نه رڳو اهو پر جيڪڏهن ٻار جي ماءُ به سلجهيل ذهن جي هوندي ۽ ٻارن جي اوسر ۾ پنهنجي جيون ساٿيءَ سان گڏ هوندي ته ٻارن کي ماءُ، پيءُ جي گڏيل پيار سان گڏ اُها تربيت به بهتر نموني ملي سگهندي.

"عنيق جي بابا سرمد ۽ ماءُ ڪونج جي اُها ڪوشش آهي ته هُو عنيق کي پنهنجي شاندار روايتن ۾ اخلاقي قدرن کان واقف ڪندي نئين دور جو ٻار بڻائين ته جيئن هُو اڳتي هلي زندگيءَ جي ڊوڙ ۾ ڪاميابيون ماڻي ايترو ته اڳتي نڪري وڃي جو ماڻهو مٿس رشڪ ڪن، ڇاڪاڻ جو هُو سمجهن ٿا ته ايندڙ دور، اڄ جي دور کان وڌيڪ ڏکيو هوندو، جنهن جو مقابلو ڪرڻ ۽ ڪاميابيون ماڻڻ لاءِ ٻارڙن کي انتهائي معياري تعليم ۽ تربيت ڏيڻي پوندي."

ٻارن جي نفسيات ڏاڍي عجيب هوندي آهي. اسان ٻارن جي ايڪٽيويٽيز، سندن خواهشن ۽ رجحانن کي سمجهڻ بجاءِ، کين ٻار سمجهي جڻ ته نظرانداز ڪندا آهيون ۽ سندن معصوماڻن سوالن تي خوش ٿي ويندا آهيون، بجاءِ خوش ٿيڻ جي جيڪڏهن ٻارن کي اٽينڊ ڪجي ته نه رڳو ٻارن ۽ والدين وچ ۾ دوستاڻو رشتو قائم ٿيڻ سان گڏ ٻار ۾ خوداعتمادي به پيدا ٿئي ٿي. انور ۾ عنيق جي وچ ۾ ٿيندڙ ڳالهه ٻولهه (Conversation) ان جو مثال آهي ۽ ٻار به اهوئي چاهي ٿو ته هن تي ڌيان ڏنو وڃي.

"ننڍڙو چنڊ" ان حوالي سان ۾ ڪجهه ٻين حوالن سان پنهنجي نوعيت جو منفرد ڪتاب آهي، جيڪو خاص ڪري والدين کي پنهنجي اولاد لاءِ بهتر مستقبل جي سوچ لاءِ اتساهي به ٿو ته والدين لاءِ جڻ گائيڊ لائين طور به پڙهي سگهجي ٿو.

ڪهاڻي کان هٽي ڪري، ڪجهه ٻين موضوعن تي ڪجهه ليکڪ سُٺو لکن ٿا. انور نه رڳو انهن مان هڪ آهي، پر پنهنجي منفرد انداز سبب ڪجهه مٿانهون به آهي، جو هُن وٽ نه رڳو ڪهاڻي/ ناول، پر ٻين موضوعن جي به وئرائٽي هجڻ سان گڏ پنهنجي ڳالهه کي پيش ڪرڻ جو نرالو انداز آهي، جو وٽس وانگر اجائي لفاظيءَ سان، لفظن، جملن ۾ تشبيهن جو مربو ناهڻ بجاءِ سادن، پُر معنيٰ ۽ اثر پذير لفظن جي رواني هوندي آهي، جيڪا پنهنجي پڙهندڙ کي پاڻ سان گڏ وٺي ويندي آهي...

ائين ناهي ته انور ابڙو تي تنقيد جي گنجائش ڪانهي. بلڪل تنقيدي پهلو به آهن، پر سندس لکڻين کي مثبت انداز ۾ ڏسجي ته تعريفي پهلو، تنقيدي پهلو تي حاوي نظر ايندو. جائز تنقيد ۽ جائز تعريف سان، ايمانداراڻي راءِ تي ليکڪ ٻنهي حوالن سان تنقيد ۽ تعريف کي ريئلائيز ڪري سچي خوشي محسوس ڪندو آهي ۽ وڌيڪ بهتر لکڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، جو اُها راءِ سندس تخليقي ذهن لاءِ ٽانڪ (Tonic) وانگر هوندي آهي ۽ منهنجي راءِ ۾ انور، ايترو ته ريئلسٽ (Realist) آهي جو هُو جائز تنقيد ۾ تعريف کي خوشيءَ سان قبول ڪري سگهي ٿو.

بهرحال هيءُ ڪتاب "ننڍڙو چنڊ" والدين، خاص ڪري انور جهڙي سوچ جي ماڻهن لاءِ، ان خواب جي حقيقت ڏانهن پهريون قدم آهي ۽ دعا آهي ته هر والدين جا اولاد لاءِ اهڙا سپنا ساپيان ٿين ۽ اڄ جا "ننڍڙا چنڊ" سڀاڻي چوڏهين جي چنڊ وانگر ڪائنات مٿان چمڪندا رهن. (آمين)

شوڪت چاچڙ

ڪتاب: ٻوليءَ جو بچاءُ ۽ ان جو درست استعمال

ٻولي جياپي جو مکيہ ذريعو آهي، جنهن سان انسان پنهنجن جذبن، اُمنگن ۽ احساسن جو اظهار ڪري ٻين تائين پنهنجي ڳالهہ پهچائي ٿو. اهڙيءَ ريت، ٻولي سوچ ۽ سکيا جو محور بہ ٿئي ٿي. هن وقت دنيا ۾ ڇهہ هزار کان وڌيڪ ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون. اڪثر ترقي يافتہ قومون پنهنجي ٻوليءَ جي بقا ۽ ترقيءَ لاءِ ڪوشان آهن.

ٻولين ۾ بگاڙ عالمي مسئلو بڻجي چڪو آهي. ڪجهہ ماهرن جو وري اهو بہ خيال آهي تہ، ٻولين ۾ بگاڙ يا ڌارين لفظن جي ملاوٽ سان ٻوليءَ ۾ واڌارو ٿئي ٿو يا اُن ۾ جدت اچي ٿي، پر ان سان ڪافي اصلوڪا لفظ پڻ متروڪ ٿي وڃن ٿا. جڏهن تہ ٻوليءَ کي ڳالهائڻ ۽ لکڻ وقت ٿيندڙ غلطين کي هرگز ترقي نہ ٿو چئي سگهجي. اڄ جنهن ڪتاب تي آءٌ لکان پيو، اهو نهايت ئي اهم مضمونن جو ڳٽڪو آهي، جنهن کي نوجوان محقق علي نواز آريسر ان حوالي سان سهيڙي اسان تائين پهچايو آهي. هن ڪتاب جو ڇپائيندڙ ادارو سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو آهي، جنهن جي بنيادي مقصدن تحت ئي هيءُ ڪتاب ڇپيو آهي. ڪتاب جو مرتب پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ هڪ جاکوڙي متحرڪ شخصيت جو مالڪ آهي، سندس دوستيءَ ۾ اهو ڏٺو اٿم تہ زماني جا مسئلا پلسيرا رکي اڪثر وقت لکڻ پڙهڻ ۾ گذاريو اٿائين. هن ڪتاب کان علاوه سندس طبعزاد ڪتابن جو تعداد بہ هڪ درجن آهي، جيڪو نوجوانن لاءِ اُتساهہ جو باعث آهي.

هن ڪتاب ۾ جن شخصيتن جا مضمون چونڊي پيش ڪيا ويا آهن، سي سڀئي پنهنجي پر ۾ وڏا عالم/اسڪالر رهيا آهن. مجموعي جو پهريون مضمون سنڌ جي ڏاهي، تعليمدان ۽ مفڪر محمد ابراهيم جويي جو لکيل آهي. جيتوڻيڪ علي نواز پنهنجي نوٽ ۾ اهو درست لکيو آهي تہ 'هر ٻوليءَ ۾ ڳالهائڻ ۽ لکڻ جون بہ الڳ صورتون هونديون آهن' پر جويو صاحب پنهنجي عام گفتگوءَ ۾ بہ جيڪا ٻولي استعمال ڪندو هو، سا بہ گرامر ۽ بيهڪ جي نشانين سان ٺمٺار محسوس ٿيندي هُئي، سندس مڪالمن ۾ صاف گوئي نمايان هوندي هُئي. جويي صاحب سچ لکيو آهي تہ:

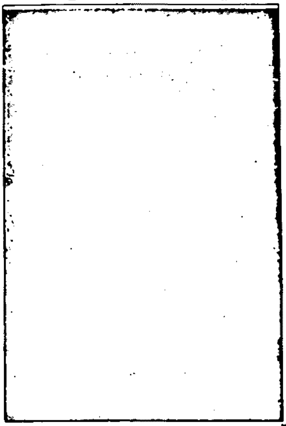

"ٻولي اسان جي پنهنجن هٿن سان بگڙي ۽ ڪمزور ٿي رهي آهي." جنهن جو سبب هُن ڌارين جي ٻولين جي تهذيبي آڪرائيءَ کي ڄاڻايو آهي. جيتوڻيڪ هيءُ مضمون جويي صاحب 45 سال اڳ لکيو هو، پر سندس اهو بيان اڄ بہ ساڳي صورتحال جي عڪاسي ڪري ٿو تہ: "اڙدو پريس، ريڊيو، ٽيليويزن، سئنيما، اسڪولي ۽ ڪاليجي تعليمي نظام ۽ اڙدوءَ جي قومي درجي جو تاب ۽ زور سنڌي ٻوليءَ لاءِ خطرناڪ ثابت ٿي رهيو آهي."

هن مضمون ۾ جويي صاحب سنڌيءَ ۾ حرف جملي يا ظرف جا بهترين لفظ واضح ڪيا آهن،

جن جي جاءِ تي اڪثر فارسي ۽ عربيءَ جا لفظ غير ضروري طور استعمال ڪيا وڃن ٿا. هُن ڌارين لفظن جي به نشاندهي ڪئي آهي، جيڪي عام طور تي سنڌي ماڻهو استعمال ڪن ٿا.

سنڌي ٻوليءَ جي درست استعمال بابت هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر فهميده حسين جا به ڪارائتا مضمون به چونڊيا ويا آهن، جيڪا پاڻ ٻولي اختياري جي سربراهه پڻ رهي ۽ هڪ پروفيسر يعني استاد جي حيثيت سان سندس اڪثر وقت شاگردن جي رهنمائيءَ ۾ گذريو. لکڻ کان علاوه ڊاڪٽر فهميده حسين ريڊيو تي پڻ سنڌي ٻوليءَ جي سکيا جا ڪلاس پڻ ريڪارڊ ڪرايا. هنن مضمونن ۾ ٻوليءَ جي سکيا جا بنيادي مسئلا بيان ڪرڻ سان گڏ غلط العام لفظن جي نشاندهي پڻ ڪري ٿي. اکرن ۽ آوازن ۾ ڪهڙو تعلق آهي، اها معلومات واقعي به اڄ جي پرائمري استادن وٽ ناهي، جنهنڪري صورتخطي سمجهائڻ ۾ اهي پوريءَ ريت ڪامياب نٿا ٿين. ڊاڪٽر صاحبه انهن مضمونن ۾ عام زندگيءَ جي مشاهدي کي به ڪتب آڻي اهي جملا بيان ڪيا آهن، جيڪي هڪ پڙهيل ماڻهو عام گفتگوءَ ۾ ڪري ٿو. اهو ئي سبب آهي جو اڄ جي نوجوان نسل جي ٻوليءَ ۾ مذڪر-مونث ۽ واحد جمع جي تميز نظر نه ٿي اچي. اخبارن ۾ صورتخطيءَ ۽ گرامر جي غلطين جي نشاندهي پڻ انهن مضمونن ۾ ڪيل آهي.

هن ڪتاب ۾ علي احمد بروهيءَ جو مضمون به شامل آهي، جنهن ۾ هُن اخباري ٻوليءَ تي سرسري نظر رکندي، ٻوليءَ جي بگاڙ کي واڪو ڪيو آهي. ناليواري اديب ۽ محقق تاج جويي جو اهم مقالو پڻ هن مجموعي جي سونهن آهي، جنهن ۾ هُن سنڌي ٻوليءَ کي درپيش خطرن تي عالماڻو بحث ڪيو آهي. سرڪار جي بي ڌيانيءَ سبب ٻوليون ڪيئن متاثر ٿين ٿيون، هن مقالي ۾ زير اضافت جي استعمال؛ فارسي اسمن جي صورتن جي استعمال؛ عربي ۽ فارسي عدد جمع جي استعمال؛ جمع جي غلط استعمال؛ ڌارين صفتن جي استعمال؛ فارسي حرف جر؛ اردو ۽ انگريزي اثر هيٺ جنسن جي غلط استعمال؛ اعرابن جي غلط استعمال ۽ بنيادي قاعدن جي درست استعمال تي مفيد سمجهاڻي ڏنل آهي. سنڌي صوتياتي نظام موجب همزي (ء) جي استعمال تي نامياري عالم ڊاڪٽر غلام علي الانا جو مضمون پڙهندڙن جي اصلاح ڪري ٿو. پوئين مضمون ۾ تاج جويي پڻ سرائڪي اثر هيٺ همزي جي استعمال نه ٿيڻ جي نشاندهي ڪئي آهي، پر الانا صاحب ان موضوع تي وضاحت سان روشني وڌي آهي. ساڳئي ڪتاب ۾ الانا صاحب جو ٻيو مضمون 'سنڌي صوتياتي نظام ۾ شد جو استعمال' پڻ شامل ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ مثالن سان مشدد آوازن جو مطالعو ڏنل آهي.

'اسمن جي جنس' عنوان سان واحد بخش شيخ جو مضمون به معلوماتي آهي؛ جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سُرن/آوازن جا مثال به ڏنل آهن، گڏوگڏ واحد اسمن مان جمع ٺاهڻ جا طريقا به بيان ڪيل آهن.

'جنس ۽ عدد' جي سري هيٺ سنڌ جي ناليواري عالم پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جو ڏنل مضمون به ڪافي معلوماتي آهي. ان کان پوءِ بيهڪ جي نشانين تي شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جو مضمون نهايت آسان طريقي سان پڙهندڙن جي رهنمائي ڪري ٿو. بيهڪ جون نشانيون ڪنهن به تحرير جو حُسن وڌائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪن ٿيون، جن کي سمجهڻ لاءِ هن ئي ڪتاب ۾ ٻيو مضمون ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جو به شامل آهي. ساڳئي موضوع تي سراج، ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ ۽ ڊاڪٽر فهميده حسين جا لکيل مضمون به شاندار آهن.

هن ڪتاب جي مرتب کي سندس دفتري نميوارين ۾ روزاني سنڌي اخبارن جي ٻوليءَ مان غلطين جي نشاندهيءَ وارو اهم ڪم به شامل آهي، سندس محنتون جس لهن. ڪتاب جو پيش لفظ لکندي ٻولي اٿارٽيءَ جي چيئرمئن ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ اهو دُرست لکيو آهي ته: "هن ڪتاب مان سنڌي استادن ۽ شاگردن سان گڏ صحافين کي به لاڀ حاصل ڪرڻ گهرجي."

سنڌي ٻولي اٿارٽيءَ پاران ڇپيل هن ڪتاب جي قيمت 200 رُپيا رکي وئي آهي، جيڪي هر لکندڙ کي ضرور پڙهڻ گهرجي.

سليم جروار

ڊاڪٽر هوتچند مولچند گُربخشاڻيءَ جي ڪتاب Mysticism, in the early nineteenth century poetry of England جي مهورتي تقريب

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري پاران 23 جولاءِ 2018ع تي اٿارٽي جي ڊاڪٽر اين.اي بلوچ هال ۾ ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جي ڪتاب Mysticism, in the early nineteenth century poetry of England جي مهورت تقريب ۾ سندس نياڻي گل هوتچند چڱاڻيءَ ڪي آجياڻي واري تقريب جو اهتمام ڪيو ويو. تقريب کي خطاب ڪندي ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي نياڻي گل هوتچند چڱاڻيءَ چيو ته: "آءٌ ڇهن سالن جي هُيس ته منهنجو والد وفات ڪري ويو، مون کي ننڍپڻ ۾ خبر نه هئي ته بابا پي ايڇ.ڊي به ڪئي آهي پوءِ اها پڙهي ته لڳو هن ڪمال جي تحقيق ڪئي آهي، جنهن ۾ دنيا جي ٻين مذهبن جو تقابلي جائزو ورتو آهي. هن چيو ته اسان سنڌي هندو آهيون، اسان کي شاهه لطيف بابت ايتري ڄاڻ نه آهي، منهنجي پيڻ ڀرين سنڌي گريجوئيٽ ڇوڪري هئي. منهنجي هڪ پيڻ هندستاني فلم 'لگان' ۾ به ڪم ڪيو، اسان جي گهروارن جا عمر دائود پوٽي جي گهروارن سان گهريلو لاڳاپا هئا. هن جون ڏيئرون اسان جون سهيليون هيون، هن چيو ته اسان جي والد صاحب کي انسان ذات جي خدمت ڪرڻ ڪري هميشه ياد رکيو ويندو. اسان کي سنڌ ۾ تمام گهڻي محبت ملندي آهي ۽ سنڌ اچي خوشي محسوس ٿيندي آهي."

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي چيئرمئن پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ چيو ته: "ڊاڪٽر گربخشاڻي سنڌ جو ليجنڊ اسڪالر هو، اها اسان لاءِ فخر جي ڳالهه آهي ۽ خوشيءَ جي ڳالهه ته سندس نياڻي اسان جي وچ ۾ آهي ۽ لڳي ٿو ته گربخشاڻي صاحب اسان سان گڏ موجود آهن. هن چيو ته ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڊاڪٽر عمر دائود پوٽو پهريان سنڌي پي ايڇ.ڊي هولڊر آهن ۽ اها سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ لاءِ اعزاز جي ڳالهه آهي ته 1928ع ۾ ٿيل ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي پي ايڇ.ڊي تحقيق کي پاڪستان ۾ پهريون ڀيرو ڇاپيو آهي، ان ڪتاب جو ترجمي تي ڪم هلندڙ آهي جيڪو جلد ڇپجي ويندو. هن چيو ته 1995ع ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ رجسٽري ڪرائڻ دوران مون کي پونا مان ڇپيل ان ڪتاب جي فوٽو ڪاپي ملي، پڙهي اندازو ٿيو ته تحقيق ڪيئن ٿيندي آهي. اها ٿيسز ڇپائڻ جي خواهش ٿي ۽ لئنگئيج اٿارٽيءَ ۾ اچڻ سان اها فوٽو ڪاپي هٿ ڪري ڇپائي آهي، جيڪو ڪنهن اعزاز کان گهٽ ناهي."

ڪراچي يونيورسٽي ۾ شاهه عبداللطيف چيئر جي پروفيسر سليم ميمڻ چيو ته: "گربخشاڻي پهريون سنڌي هو جيڪو پي ايڇ.ڊي لاءِ لنڊن ويو. هن محقق جي حيثيت ۾ تحقيق جو آغاز ڪيو ۽ سائنسي بنيادن تي تحقيق ڪري دنيا جي مذهبن جو تقابلي جائزو ورتو. هن چيو ته اسان ڪتاب لکون به پاڻ، ڇپايون به پاڻ ۽ ڪپايون به پاڻ، پر هندستان ۾ ايئن ناهي، اتي ڇپيل هر ڪتاب جون ٽي سؤ ڪاپيون سرڪار پاڻ وٺندي آهي ۽ اتي سنڌي اديب هر اديب جي سؤ سالا جنم ڏينهن تي پروگرام ڪندا

آهن، اسان وٽ ايئن ناهي، اسان وٽ اديبن کي جيئري خراج پيش ڪرڻ گهرجي.“ ناليواري اديب مدد علي سنڌيءَ چيو ته: ”اڄ گربخشاڻي کي سندس ڪم جي ڪري ياد ڪيو پيو وڃي، سندس شاهه لطيف تي ڪيل ڪم کي صدين تائين ياد ڪيو ويندو. شاهه سائينءَ تي سندس ڪيل ڪم جهڙو اڄ تائين ڪنهن محقق نه ڪيو آهي ۽ اهو ڏينهن پري ناهي جو سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان کيس اعزازي ڊگري ڏني ويندي. هن چيو ته ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ تي تحقيق ۾ پي ايڇ.ڊي ڪرڻ گهرجي.“ تقريب کي خطاب ڪندي سنڌ يونيورسٽيءَ جي استاد ڊاڪٽر تهمينه مفتي چيو ته: ”گربخشاڻي حيدرآباد سنڌ جو ڄائو دنيا جو وڏو اسڪالر آهي، جنهن انسان جي مذهبي آزادي تي چٽو موقف رکيو ۽ هن تحقيق جا نوان رخ متعارف ڪرايا. اسان کي مٿس فخر آهي.“ ناليواري اديب تاج جويي چيو ته: ”منهنجي ڄاڻ موجب ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي پنهنجي ماتر ڀومي سنڌ ۾ سندس نالي سان هيءُ ٻيو پروگرام ٿي رهيو آهي، هڪ پروگرام سندس 35هين ورسي جي مناسبت سان 11 فيبروري 1982ع تي پريس ڪلب حيدرآباد ۾ محمد ابراهيم جويي جي صدارت ۾ ٿيو ۽ ٻيو اڄ ٿي رهيو آهي. اهو اعزاز سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري کي آهي، جنهن سندس پي ايڇ.ڊي تحقيق سنڌ ۾ پهريون ڀيرو ڇپائي. هن چيو ته ڊاڪٽر گربخشاڻي زندگيءَ ۾ ٻيو ڪو ڪم نه ڪري ها ته به شاهه سائين جي لاثاني تحقيق، مقدمي، معنيٰ ۽ تشريح سان ٽئين جلدن ۾ لکڻ وارو ڪم کيس سنڌ ۽ دنيا جي تاريخ ۾ هميشه ياد رکي ها، هن پنهنجي پي ايڇ.ڊي تحقيق ۾ دنيا جي شاعرن جو تقابلي جائزو ورتو.“ ناليواري اديب ۽ مترجم گل مُحمد عمرانيءَ چيو ته: ”گربخشاڻي پاڻ چيو آهي ته انگريزن وٽ تصوف جو ٻيو انداز آهي، هنن وٽ اوڀر ۽ اولهه جي تصوف ۾ فرق آهي، پر گربخشاڻي صاحب تحقيق ڪري ثابت ڪيو ته جيئن سچ هڪ آهي ايئن تصوف مغرب جو هجي يا اوڀر جو، ان جا بنيادي مول متا ساڳيا آهن. هن چيو ته 1928ع ۾ پي ايڇ.ڊي فائنل ٿي ۽ ان ڪتاب جي ڇپائيءَ لاءِ 90 پائونڊ به يونيورسٽيءَ پاران رکيا ويا، پر الاءِ ڇو ايترو عرصو اهو ڪتاب غائب رهيو ۽ 1984ع ۾ پوني مان ڇپيو ۽ ان ڪان پوءِ اٿارٽيءَ کي به اعزاز مليو، جنهن اهو ڪتاب ڇپيو.“

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جي سيڪريٽري شبنم گل چيو ته: ”گربخشاڻي صاحب جي پي ايڇ.ڊي ٿيسز جامع تحقيقي ڪتاب آهي، جيڪو تحقيق ڪندڙ شاگردن لاءِ رهنمائي ڪندڙ ثابت ٿي سگهي ٿو. هن چيو ته گربخشاڻي صاحب جي نياڻي گل هوتچند ڇڳاڻي جي وجود ۾ گربخشاڻي صاحب جي ڏاهپ جي خوشبو مليل آهي ۽ هن جي موجودگيءَ ۾ اسان گربخشاڻيءَ کي پاڻ سان گڏ محسوس ڪريون ٿا.“

تقريب دوران ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جي پي ايڇ.ڊي ٿيسز Mysticism, in the early nineteenth century poetry of England جو مهورت پڻ ڪيو ويو.

نسيم حيدري

سنڌ جي نامياري اديب، ڊراما نگار، صحافي، شاعر،

شمشيرالحيدريءَ

جي ڇهين ورسيءَ جي ڪوٺايل تقريب

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن ڪراچي شاخ پاران سگا جي باني ميمبر، محقق، اديب، شاعر ۽ صحافي شمشيرالحيدريءَ جي ڇهين ورسيءَ جي تقريب 10- آگسٽ 2018ع تي شهيد بينظير ڀٽو لائبريري سچل ڳوٺ ڪراچيءَ ۾ ڪوٺائي وئي، جنهن ۾ مهمان خاص ناليوارو شاعر امداد حسيني ۽ محترم ڊاڪٽر سليمان شيخ صاحب هئا. پنهنجي تقرير ۾ محترم امداد حسيني صاحب چيو ته: شميرالحيدريءَ گهڻ لکيو آهي ۽ هُن تي به گهڻ لکيو ويو آهي، سندس هڪ مختصر شعري مجموعو ”لاٽ“ ڇپيل آهي، جنهن جو ٻيو ڇاپو سندس آخري عمر ۾ جڏهن پاڻ اسپتال داخل هو. ايوب شيخ ڇپايو هو، شمشير ان کي پڙهي ته نه پئي سگهيو، پر ان کي هٿن سان ڇُهي محسوس ڪري ٿي سگهيو. سندس ٻيو شعري مجموعو ”تاريخ جو ڪچرو“ آهي، جيڪو به ٻيهر ڇپجڻ گهرجي.

ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته شمشير شاعريءَ ۾ جيڪي تجربا ڪيا آهن، انهن تي اسان کان پوءِ واري ٽهيءَ کان لکرايو وڃي. مثال جيئن سندس غزل آهن:

گهري ٿو شمشير حق جيڻ جو
اُنهي کي ماري ڇڏيو ته وهه وا.

اهو اڌ وزن تي تخليق ڪيل غزل آهي، يا جيئن سندس هيءُ غزل جنهن ۾ وري هڪ رڪن وڌايل آهي.

ڀلا داد جي لاءِ مُرڪي نهارڻ جي ڪهڙي ضرورت.

اوهين آهيو سهڻا اوهان جي اهائي وڏي ڳالهه آهي.

شمشير جي ايڊيٽرشپ ۾ ”نئين زندگيءَ“ جي خاص اهميت آهي، جڏهن پاڪستان پبليڪيشن جي آفيس اسلام آباد شفٽ پئي ڪئي وئي، تڏهن شمشير جي مزاحمت جي ڪري ”نئين زندگيءَ“ ڪراچيءَ ۾ ئي رهي پوءِ جڏهن ”نئين زندگي“ حيدرآباد سنڌ شفٽ ڪرڻ جي رٿا آئي ۽ ان ڏس ۾ هالا ۾ قبله مخدوم طالب الموليٰ وٽ هڪ گڏجاڻي رکي وئي جنهن ۾ شمشير مون کي به وٺي ويو، ان گڏجاڻيءَ ۾ قبله ’طالب الموليٰ‘، حسام الدين راشدي، محمد ابراهيم جويو، غلام رباني، شمشير ۽ پاڪستان پبليڪيشن جو ڊائريڪٽر شريڪ هئا. آئون ته اڻ ڪوٺيو شامل هوس! ان ۾ به اسر رکيل هئا.

(1) ”نئين زندگي“ حيدرآباد شفٽ ڪئي وڃي، (2) عبدالواحد سنڌيءَ کي جيڪو رٽائر ڪري چڪو هو، ايڊيٽر ڪيو وڃي. فيصلو ته اڳ ٿيل هو، پر وري به سيني کان راءِ ورتي وئي، مون سمجهيو ته مون کان به راءِ ورتي ويندي ته آئون ان جي سخت مخالفت ڪندس، پر مون کان پڇيوئي نه ويو! ائين فيصلو ٿي ويو. هاڻي ”نئين زندگي“ نڪري به ٿي يا نه ان جي ڪابه خبر نه آهي.

ڊاڪٽر شير مهراڻي پنهنجي خطاب ۾ چيو ته شمشيرالحيدري هڪ عهد ساز شخصيت هو،

سندس شخصيت جا ڪيترائي رخ آهن، هُو ايڪتا ۽ نشانبر تي بيٺل آهي، هُو بهترين شاعر، مڃيل مترجم، اعليٰ ڊراما نگار، ڏاهو اسڪرپٽ رائيٽر ۽ ايڊيٽر هو. سندس هر ڪم اهم آهن، سندس خدمتن کي مڃتا ڏيندي آئون خوشيءَ جي خبر ونڊيندو هلان ته سائين شمشير جي شخصيت ۽ ڪم تي جلد ڪراچي يونيورسٽي جي سنڌي شعبي ۾ پي ايڇ.ڊي رجسٽر ڪرائي ويندي، يقيناً اهائي اها مڃوتي آهي جيڪا نئون نسل پنهنجي عهد ساز شخصيت کي ڀيٽا طور پيش ڪري سگهي ٿو.

سنڌ سلامت جي مئنيجنگ ايڊيٽر محمد سليمان وساڻ پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندي چيو ته شميرالحيدريءَ جي شخصيت گهڻ پاسائين آهي، هُن شاعري، صحافت، ڊراما نگاري، ايڊيٽري کان وٺي سنڌي ادبي سنگت جي جدوجهد تائين پنهنجون خدمتون ايمانداريءَ سان سرانجام ڏيندي زندگي گذاري، شمشير صاحب هڪ خوددار انسان هو، جنهن پئسي جي پويان ڊوڙ ڪونه پاتي. اهوئي سبب آهي جو اڄ پاڪستاني ڪوارٽر وارو سندس گهر خالي ڪرائڻ جو نوٽيس سندس وارثن کي مليو آهي. جن وٽ رهڻ لاءِ ڪوبه اجهو ناهي، آخر ڪير ان تي ڳالهائيندو ۽ سندس پوين جي سار لهندو. هن ڪراچيءَ جي اهڙي مالڪي ڪئي جو چوڪنڊي جي قبرستان ۾ مدفون ٿي ڪراچي جي تاعمر وارثي ڪري ويو.

بيدل مسرور شمشيرالحيدريءَ کي ڀيٽا پيش ڪندي چيو ته شمشير منهنجو محسن هو، ٽيليويزن تي نوڪريءَ جي درخواست به هن ٽائيپ ڪري مون کان صحيح ڪرائي، ان وقت جي پروگرام مئنيجر مرحوم عبدالڪريم بلوچ وٽ وٺي هليو هو ۽ اتفاق سان درخواست ڏيڻ جو به اهو آخري ڏينهن هو، نوڪري خيرن سان ملي وئي، پر اصل ڳالهه اها هئي ته مون کي ڪراچيءَ ۾ رهايو به شمشيرالحيدري پنهنجي گهر ۾، ڊي 29 پاڪستان ڪوارٽر ۾ پنهنجي ٻچن سان.

شمشير پنهنجي دوستن سان ايترو پيار ڪندو هو انهن جي نالن کي به پنهنجي سخن سان بدلايو به هو، 1975ع ڌاري مون سندس اهو آزاد نظم ڪمپوز ڪري ڳاتو هو ۽ آزاد نظم ڳائڻ جو اهو منهنجو پهريون تجربو هو. جنهن لاءِ مون شمشير کي چيو هو ته ڏاڍو مشڪل آهي ڳائڻ، پر هن همٿ وڌائيندي چيو هو ”مولا تي ننگ آ، تون ڳائي ويندين“. شمشير ٽي.ويءَ لاءِ ڪافي پروگرامن جي ڪمپوزنگ ڪئي گيت لکيا، ڊراما لکيا، هن جو جديد طرز تي اوريجنل ڊرامو ”منزل“ هو، جيڪو ذوالفقار نقويءَ پروڊيوس ڪيو هو. جنهن ۾ بينا پهريون ڀيرو متعارف ٿي هئي.

ڊاڪٽر سليمان شيخ چيو ته شمشير جا سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب تي وڏا احسان آهن، وقت تيزيءَ سان گذري رهيو آهي، اسان کي سندس لاءِ جيڪو ڪجهه ڪرڻو آهي جلد ڪرڻو آهي، ان نوجوانن لاءِ چيو ته ڪين عملي ميدان ۾ اچڻ گهرجي.

شمشيرالحيدريءَ جي نياڻيءَ نسيم حيدريءَ پنهنجي تقرير ۾ چيو ته شمشير اصول پرست هو، ان ڪڏهن به اصولن تي سوديبازي نه ڪئي، ان جو ضمير زنده هو، تڏهن ته ڪنهن شهنشاهه جو مٿس فرمان نه هليو.

ان هميشه پنهنجي نالي جو ڀرم رکيو، جن اصولن تي ان زندگي گذاري اهي هئا ايمانداري، سچائي ۽ ذميداري.

اڄ جيڪڏهن اسان مان هرهڪ انهن اصولن کي سمجهي ۽ انهن تي هلي ته هوند سنڌ اڏجي ويندي. اسان جا ادارا ترقي ڪن اڳتي وڌن ۽ مضبوط ٿين.

اڄ جيڪي سنڌ جون حالتون آهن اسان جي انفراديت ۽ خودمختياري جيڪا وڃائجي چڪي آهي،

اگر چاهيو ٿا تہ حاصل ٿئي تہ پنهنجو پاڻ سان قوم سان ۽ ٻوليءَ سان سچو ٿيڻو پوندو.

هُن وڌيڪ چيو تہ پهرئين هڪ چينل P.T.V هئو، جنهن تي پنجويهن منٽن جو خيراتي طور سنڌي پروگرام پيش ڪيو ويندو هو، هاڻ ماشاءَالله ڪافي سنڌي چئنل آهن، جيڪي چوويهہ ڪلاڪ ڪم ڪن ٿا، اهي پنهنجي ذميدارين کي سمجهن ۽ ٻوليءَ جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ ڪم ڪن. سنڌ ڌرتيءَ جي انهن ذات ڏٺين جي ورسين ۽ سالگراهن جا ڏينهن ڀرپور نموني ملهايا وڃن، انهن ڏينهن تي انهن شخصيتن جي خدمتن، مقصدن ۽ پيغامن کي اُجاگر ڪيو وڃي تہ جيئن نوجوان نسل ۽ ايندڙ نسل آگاهي حاصل ڪري سگهن. اسان جا ڪيترائي فنڪار، شاعر، اديب، گمناميءَ ۾ هليا ويا آهن، اڄ انهن جو ڪوبہ والي وارث ناهي ۽ نڪو ڪوئي ذڪر آهي.

شمشير جي نظر ۾ سنڌ جو نوجوان باصلاحيت آهي، پر ان ۾ مطالعي ۽ مشاهدي جي ڪمي آهي، هو پنهنجي انقلابي شاعريءَ ۾ انساني سُتل ضميرن کي اٿاري ٿو، قوم جي ماڻهن کي جنجهوڙي ٿو، بيداري ۽ جاڳرتا ڏئي ٿو، سندس شاعري ٻارن ۽ نوجوانن لاءِ وڏي اهميت رکي ٿي.

صدارتي خطاب ڪندي سگا جي چيئرمين ۽ شمشيرالحيدريءَ جي ننڍي ڀاءُ رفيق احمد حيدري شمشير جي خودداري ۽ سندس برداشت جا قصا بيان ڪيا، پنهنجي ذاتي دلچسپي ڏيکاريندي چيو تہ شمشيرالحيدري جي اڻ ڇپيل مواد کي جلد ڇپرائي منظرِ عام تي آندو ويندو، ان ڏس ۾ ڪم هلي رهيو آهي.

ان کان علاوه تقريب کي ڊاڪٽر مسرت، قمر شهباز جي نياڻي سبين شهباز، اشرف کهاوڙ ۽ ٻين پڻ خطاب ڪيو.

نئون ڪتاب

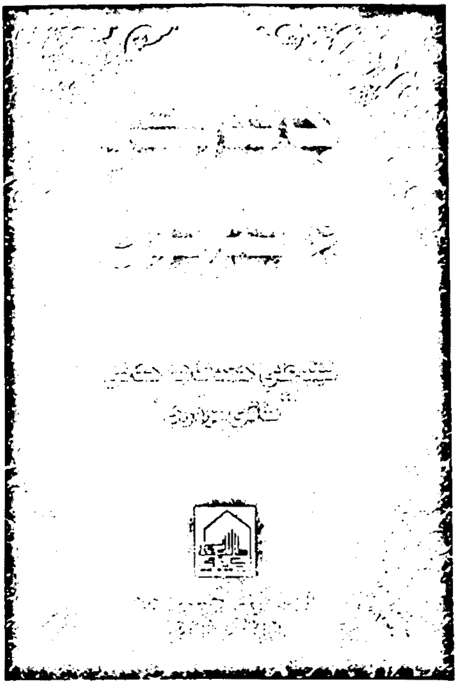

ڪتاب: چانڊوڻي ۽ ٻڙيون
ليکڪ: سيد علي احمد شاهہ "ساقي سروري"
ڇاپو پهريون: 2018ع
قيمت: 200/- رپيا
ڇپائيندڙ: طالب الموليٰ اڪيڊمي. هالا

محمد يوسف جويو

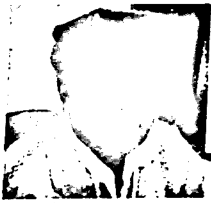

سنڌ جي عظيم ڏاهي، اديب ۽ دانشور سائين محمد ابراهيم جويي جي سالگره تقريب

7- سيپٽمبر 2018ع تي سنڌي ادبي سنگت شاخ سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو پاران سنڌي ٻوليءَ جي ماهر، اديب ۽ دانشور محمد ابراهيم جويي جي 103هين سالگره جي سلسلي ۾ تقريب ٿي گذري، جنهن ۾ سنڌ جو ڪهاڻيڪار ۽ ڊراما نگار شوڪت حسين شورو صدارت ڪئي ۽ مهمان خاص نوجوان ليکڪ محسن جويو، پروفيسر عبدالرحمان سيال هئا. ان کان علاوه فهيم نوناري، محمد يوسف جويو، ڪليم ٻُٽ، ارڏو اُترادي، نور حسين ڪلهوڙو، سيد قطب خان، زاهد ڏاريجو، علي حسن ملاح، روشن برهماڻي ۽ محمد علي گهانگهرو شريڪ ٿيا.

شوڪت حسين شوري پنهنجي صدارتي تقريب ۾ ڳالهائيندي چيو ته ”سائين محمد ابراهيم جويو پنهنجي قومي ڪردار ۽ ترقي پسند فڪر جو هڪ وڏو نالو آهي، سندس سنڌي ٻوليءَ ۽ ڌرتيءَ جي بقا خاطر بيمثال جاکوڙ آهي، سندس لکيل ڪتابن ۾ ’سنڌ بچايو ڪنڊ بچايو‘، ’شاهه، سچل، سامي‘، ’فڪر جي آزادي‘، ’فلسفي جي ابتدائي ڪورس‘، ’وحشي جيوت جا نشان‘، ’علم تدريس، مظلومن لاءِ‘ وغيره اڄ جي سنڌ جي نوجوانن لاءِ مشعل راهه آهن. هن وڌيڪ چيو ته جويي صاحب جو خواب هو ته سنڌ ۾ ٽرانسليشن بيورو نهڻ گهرجي ۽ ان لاءِ هن ڀرپور ڪوشش به ڪئي، پر اهو خواب حقيقت نه ماڻي سگهيو ۽ مان به چوان ٿو ته هاڻ وقت آهي ته اهو جويي صاحب جو ٽرانسليشن بيورو نهڻ گهرجي.

جويي صاحب جي ڏوهٽو محسن جويي پنهنجي تقرير ۾ چيو ته جويو صاحب علم ادب، ادارن جي ذريعي سنڌ ۾ سجاڳي آندي ۽ نئين نسل کي هڪ نئين سوچ ڏني. هن سائين جي.ايم.سيد سان گڏجي سنڌ جي خوشحاليءَ ۽ آجپي جي لاءِ سگهاري جدوجهد ڪئي. سنڌي ٻوليءَ تي ٿيندڙ هر حملي جو ڀرپور جواب ڏنو. هيءُ سنڌ جو ڏاهو پنهنجي خيال، فڪر ۽ ڪردار ۾ بلڪل واضح ۽ چٽو رهيو. سندس زندگيءَ جا ٽي اهم مقصد هئا: جن ۾ سيڪيولرزم، مٽيريل ازم ۽ نيشنل ازم. هن ادارا ٺاهي سنڌي ادب، ٻوليءَ ۽ تعليم لاءِ جدوجهد ڪئي. ان سان گڏ هن ڪتاب لکي نوجوانن جي تربيت ڪئي.

پروفيسر عبدالرحمان سيال چيو ته جويو صاحب واحد ماڻهو هو، جنهن سنڌي ادب کي روايتن ۽ عقيدن مان ڪڍي هڪ نئين جدت آندي ۽ ٻاهريون ادب ترجمو ڪري پنهنجي ٻوليءَ کي سگهارو ڪيو.

محمد يوسف جويي چيو ته سائين جويو صاحب هڪ فڪري ۽ سائنسي ماڻهو هو جيڪو حقيقت تي يقين رکندڙ هو. هن ’شاهه، سچل، سامي‘ ۽ ’سنڌ بچايو ڪنڊ بچايو‘، جهڙا ڪتاب لکي سنڌ جي شعور کي هڪ صحيح واٽ ڏسي، ورهاڱي کان پوءِ هيءُ شخصيت هئي جنهن پنهنجي سنڌي ٻوليءَ جي بچاءَ لاءِ علمي ادبي ادارو جوڙي، ڪتابن جا ترجما ڪرائي پنهنجي ٻوليءَ جي لاءِ هڪ جرنيل جو ڪردار ادا ڪيو.

فهيم نوناري جيڪو سنڌي ادبي سنگت شاخ سنڌي يونيورسٽيءَ ڄام شورو جو سيڪريٽري آهي، جنهن آيل مهمانن جا ٿورا مڃيندي چيو ته جويو صاحب جو علمي، ادبي ڀورهيو اسان جو قومي ورثو آهي، جنهن کي سهيڙي ۽ ٻيهر ڇپايو وڃي ۽ ان کي ايندڙ نسلن لاءِ محفوظ ڪيو وڃي.

◙

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجهه گذارشون

1. "مهراڻ" جي مواد ۾ ڇپيل راين، تجزين، نتيجن ۽ علمي فڪري زاوين جي سموري ذميواري مانوارن ليکڪن جي هوندي. سندن راين کي "سنڌي ادبي بورڊ" جي راءِ نه سمجهڻ کپي.

2. پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت "مهراڻ" جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ کپي ۽ اِها خاطري ڄاڻائڻ لازمي آهي ته اُهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ جي لاءِ ڪنهن ٻه رسالي يا اخبار کي نه موڪليل آهن.

3 ترجمي جي صورت ۾، جتان مواد ترجمو ڪيو وڃي، اُن اصل لکت جي صاف فوٽو ڪاپي سان موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح واضح حوالو پڻ ڄاڻائجي، جتان اهو مواد ترجمو ڪيو ويو آهي.

4. ڪتاب تي تبصري ڇپائڻ لاءِ اُن ڪتاب جون ٻه عدد ڪاپيون ايڊيٽر 'مهراڻ' کي موڪليون وڃن، ٻي صورت ۾ مواد ڇاپڻ کان معذرت ڪئي ويندي.

5. فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ ڦهتل مواد ڪنهن ٻه صورت ۾ قبول ڪونه ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانه ڪئي ويندي.

6. مانوارن شاعرن کي خاص استدعا آهي ته هڪ ئي صفحي تي هڪ کان وڌيڪ ڪلام لکي موڪلڻ ٻه کان پرهيز ڪندي، هر ڪلام لاءِ الڳ ڪاغذ استعمال ڪرڻ واري مهرباني کي هميشه قائم رکن.

7. مواد سمجهه ۾ ايندڙ صاف ۽ سُٺن اکرن ۾، مس سان، A-4 سائيز ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نه وسارجي. فون نمبر، موبائيل نمبر يا اي ميل هجي ته اُهو ٻه لکجي. (نئون نڪور فوٽو موڪلڻ نه وسارجي).

8. پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ کپي، ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ ٻَڌل نه رهندو.

9. ايڊيٽر کي مواد ۾ ضروري درستين ۽ گهربل ڦيرڦار ڪرڻ جو پورو اختيار آهي. البت ان ڳالهه جو خيال رکيو ويندو ته جيئن ليکڪ جو مخصوص اُسلوب ۽ مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.

10. نظرثاني کان سواءِ ۽ ٽڪ ٽڪڙ ۾ رَهڙي موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو ته ٻئي طرف درستين لاءِ ٻنهه گهڻو وقت سيڙائڻو پوي ٿو. جيتري قدر ٿي سگهي، پنهنجي طرفان آخري طرح پورو اطمينان ڪجي ته مواد صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي.

11. اهو ضروري ڪونهي ته ڪوبه مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. چوندَ ۽ اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نه ڇپجڻ جي حالت ۾، سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر ٻَڌل نه رهندو.

سيد علي احمد شاهہ اجناڻيءَ جي قبر تي چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ مخدوم جميل الزمان ”جميل“ ۽ ٻيا ساجاهہ وند گلن جي چادر چاڙهي دعا گهري رهيا آهن

"MEHRAN" (Regd. No: NS-20)Quarterly

هيڏي ٿر ۾ ٿر- واسين تي،
توهر وڻ جون کهڙيون ڇائُون!
هر، هر ويڻا ٿر- واسين جون،
زخمي ڪن ٿا ڪير آنائون؟.
ٿر جي غربت روز صدين کان،
ويٺيون پوڳڻ ٿر جون مائون.
ساگر جيڏو پيٽ بکايل،
ڪيئن پريندو لنب ۽ سائُون.
(تاجل بيوس)